مهراڻ

نمبر ٣، ١٩٨٥ع

ٻه اهم اطلاع

● خريدارن لاءِ سهوليت

سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتابن ۽ رسالن جي حاصلات لاءِ خريدارن کي بورڊ جي بوڪ اسٽال تي پهچڻ لاءِ ڄامشوري جو سفر ڪرڻو پوندو آهي، جنهن ۾ کين ڪني ڏکيائي پيش ٿي اچي. جيئن ته بورڊ جو سڄو بوڪ اسٽال (وڪري وارو شعبو) ڄامشوري مان آڻي حيدرآباد ۾ رکڻ بورڊ لاءِ ممڪن ڪونهي، ان ڪري خريدارن جي سهوليت لاءِ بورڊ اهو انتظام ڪيو آهي ته بورڊ جا ڪتاب ۽ رسالا کين حيدرآباد ۾ ئي ميسر ٿي سگهن.

تلڪ چاڙهيءَ تي بورڊ جي پريس سان گڏ بوڪ اسٽال قائم ڪيو پيو وڃي، جتي بورڊ جي ڪتابن ۽ رسالن جي وڪري جو بندوبست هوندو. خريداريءَ جي سهوليت جو اهو انتظام انشاالله ستت راس ٿي ويندو.

(واضح رهي ته دستور موجب ڄامشوري واري مرڪزي بوڪ اسٽال تي پڻ وڪري جو ساڳيو سلسلو جاري رهندو، ان ڪري بوڪ اسٽال جي مئنيجر سان خط وڪتابت ڄامشوري واري ائڊريس تي جاري رکي سگهجي ٿي.)

● مهراڻ آفيس جي حيدرآباد منتقلي

ساڳيءَ طرح مهربان اديبن ۽ شاعرن کي پنهنجي مواد پهچائڻ ۽ ايڊيٽر سان ملاقات ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڄامشوري تائين رسڻ ۾ ڏکيائي پيش ٿي آئي، ان کي پڻ دور ڪرڻ جو بندوبست ڪيو ويو آهي. هونءَ به مهراڻ آفيس جو سنئون سڌو تعلق لکندڙن کان پوءِ پريس سان آهي، جا تلڪ چاڙهيءَ تي آهي.

مهراڻ آفيس ڄامشوري مان آڻي، پريس ۾ قائم ڪئي وئي آهي.

مهربان اديبن، شاعرن ۽ ٻين متعلقين کي عرض آهي ته ايڊيٽر سان خط و ڪتابت ۽ مواد موڪلڻ لاءِ آئينده هيٺين نئين ائڊريس نوٽ ڪرڻ فرمائين.

ايڊيٽر مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

(فون نمبر: ٢٤٢٦٤)

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۳۴] [نمبر ۳

جولاءِ، آگسٽ ۽ سيپٽمبر

۱۹۸۵ع

•

نگران

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

•

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

سرورق: ايشيا جي وڏي ۾ وڏي ڊئم "منڇر" (ضلعو دادو) جو هڪ وڻندڙ ڏيک.
ڪلر ٽرانسپرنسي بشڪريہ سنڌ ميوزيم، حيدرآباد

بئڪ: سنڌ جي ممتاز اديب ۽ شاعر حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جو ڊاڪٽر شيخ
محمد ابراهيم خليل ڏي لکيل خط (بشڪريہ آپا شمس محسن عباسي)

ڪراچيءَ ۾ "مهراڻ" ملڻ جو هنڌ:
مڪتبہءِ اسحاقيہ
جهونا مارڪيٽ، ڪراچي.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، چامشورو.

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر

سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو

(جي-پي-او باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد سنڌ)

فون نمبر: 71176

ساليانو چندو: ٧٥-٠٠ رپيا — في ڪاپي: ٢٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Ghulam Rabbani A. Agro
at Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad Sind.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

فهرست

● اڄ وري تاريخ جا دفتر کُليا
(جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو انٽرويو) — مراد علي مرزا

ٻـرو هو ڍنيور، آرياڻيءَ آجاريو
(نعتيه ڪلام)

۰۱ شمشيرالحيدري
۰۲ امداد حسيني ۹
۰۳ سيد منظور نقوي ۱۰
۰۴ انور هالائي ۱۱
۰۵ رحيم بخش قمر ۱۲
۰۶ ميرو خان موج لغاري ۱۳
۰۷ بلاول پرديسي ۱۴
۰۸ سوز هالائي ۱۵
۰۹ نفيس احمد ناشاد
۰۱۰ آغا سعيد ۱۶
۰۱۱ اياز گل
۰۱۲ انيس ميمڻ ۱۷
۰۱۳ ادل سومرو ۱۸
۰۱۴ مختيار ملڪ
۰۱۵ عابد مظهر ۲۰

شاعريءَ جو ياڳو

۰۱ مخدوم محمد زمان طالب المولي ۲۳
۰۲ تنوير عباسي ۲۵
۰۳ نياز همايوني ۲۶
۰۴ امداد حسيني ۲۷
۰۵ عنايت بلوچ ۳۲
۰۶ بشير مورياڻي ۳۳
۰۷ ذوالفقار راشدي ۳۴
۰۸ حافظ محمد احسن چنا ۳۵
۰۹ سليم ڳاڙهوي ۳۶
۰۱۰ عبدالجبار جوڻيجو ۳۷
۰۱۱ استاد بخاري ۳۹
۰۱۲ عطا محمد حامي ۴۱
۰۱۳ انور هالائي ۴۲
۰۱۴ آغا سليم ۴۳
۰۱۵ يوسف شاهين ۴۵
۰۱۶ الياس عشقي ۴۶
۰۱۷ بردو سنڌي ۴۸
۰۱۸ شيخ عبدالحليم جوش ۴۹
۰۱۹ نواز علي شوق
۰۲۰ محمد علي جوهر ۵۰

۰۲۱	احمد خان آصف مصرائي	
۰۲۲	وفا نائن شاهي	۵۱
۰۲۳	آثم نائن شاهي	
۰۲۴	نور شاهين	۵۲
۰۲۵	عبدالقيوم صائب	۵۳
۰۲۶	محبوب سروري	۵۴
۰۲۷	نشتر نائن شاهي	۵۵
۰۲۸	سليم سرهندي	۵۶
۰۲۹	محمد خان مجيدي	۵۷
۰۳۰	احمد خان مدهوش	۵۹
۰۳۱	ميرو خان موج لغاري	۶۰
۰۳۲	ميرزا عباس علي بيگ	۶۱
۰۳۳	معمور يوسفاڻي	
۰۳۴	مهرالنساء مهر پروين	۶۲
۰۳۵	نثار بزمي	۶۳
۰۳۶	رشيد ارشد	۶۴
۰۳۷	مير محمد پيرزادو	۶۵
۰۳۸	عابد لغاري	۶۶
۰۳۹	اسحاق راهي	۶۷
۰۴۰	ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ	۶۸
۰۴۱	انيس انصاري	
۰۴۲	رحيم بخش قمر	۶۹
۰۴۳	تاج جويو	۷۰
۰۴۴	خاڪي جويو	۷۱
۰۴۵	سوز هالائي	
۰۴۶	شفيع چانڊيو	۷۲
۰۴۷	نصير مرزا	
۰۴۸	شرجيل	
۰۴۹	عثمان ميمڻ	
۰۵۰	حسن درس	۷۴
۰۸۱	ادل سومرو	
۰۵۲	اياز گل	۷۵
۰۵۳	واجد	
۰۵۴	محمد علي پٺاڻ	۷۶

۰۵۵	نياز پنهور	
۰۵۶	غلام حسين رنگريز	۷۷
۰۵۷	مقصود گل	۷۸
۰۵۸	ج. ع. منگهاڻي	
۰۵۹	مريم مجيدي	۷۹
۰۶۰	ستار	
۰۶۱	ذوالفقار سيال	۸۰
۰۶۲	نذير ناز	۸۱
۰۶۳	نسرين نوري	۸۲
۰۶۴	زيب بلوچ	
۰۶۵	پروين شيخ	۸۳
۰۶۶	پشپا ولڀ	۸۴
۰۶۷	بشير احمد شاد	
۰۶۸	محمد شريف طالب	۸۵
۰۶۹	جميل الزمان جميل	
۰۷۰	منير سولنگي	۸۶
۰۷۱	فهيم انصاري	
۰۷۲	کيم چند شرما	
۰۷۳	نندلال مالهي	۸۷
۰۷۴	مير غلام الله خان ٽالپر	۸۸
۰۷۵	الطاف اثيم	
۰۷۶	ناظم منگي	۸۹
۰۷۷	ماڪن شاهه رضوي	
۰۷۸	آصف مٺياڻوي	۹۰
۰۷۹	مخمور ميرانپوري	
۰۸۰	گل ٽکڙائي	۹۱
۰۸۱	خميسو خان خانوئي	۹۲
۰۸۲	مظهر لغاري	
۰۸۳	بخشڻ مهراڻوي	۹۳
۰۸۴	غلام قادر مظهر ڏاهري	۹۴
۰۸۵	محمد رمضان زلفي	۹۵
۰۸۶	نفيس احمد ناشاد	۹۶

ڪهاڻيون

۱. پنجين موسم	ـ امر جليل	۹۹
۲. مئوءَ جي ڪهاڻي	ـ حميد سنڌي	۱۰۵
۳. بلند بخت	ـ عبدالجبار جوڻيجو	۱۱۳
۴. ويراني	ـ انيس انصاري	۱۱۶
۵. تعبير نه ڪا	ـ طارق عالم	۱۲۲
۶. چَنڊي	ـ نديم قاضي	۱۲۵
۷. ڌنڌلا عڪس	ـ ستار	۱۳۶
۸. واپسي	ـ قاضي خادم	۱۴۷
۹. ڇتيءَ جيترو آسمان	ـ شوڪت حسين شورو	۱۵۳
۱۰. پنهنجي پنهنجي ذهنيت	ـ غلام رسول ڪلهوڙو	۱۵۶
۱۱. رستا	ـ اخلاق انصاري	۱۵۷
۱۲. ڏاڍن جي هن ڏيهه ۾	ـ واجد	۱۶۴
۱۳. ٽانڊا	ـ محمود مغل	۱۶۸
۱۴. احسان	ـ محمد دائود بلوچ	۱۷۲
۱۵. ڏينهن ڏٺي جو سپنو	ـ ايل. ايم. راما مرتي سنڌيڪار: ولي رام ولڀ	۱۷۸

مقالا

۱. سنڌ جو ثقافتي ورثو (هڪ مختصر جائزو)	ـ ڊاڪٽر غلام علي الانا	۱۸۵
۲. سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي	ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	۱۹۲
۳. بَهم جو پڙو/ ڳاڙهو پڙو	ـ قريشي حامد علي خانائي	۲۰۵
۴. شاهه جي سوانح جا ٻه اهم پهلو	ـ غلام محمد لاکو	۲۱۹
۵. شاهه جي شعر تي پارسيءَ جو اثر	ـ سدا رنگاڻي "خادم"	۲۲۹
۶. اورنگزيب مسجد، روهڙي	ـ رشيد ڀٽي	۲۴۹
۷. شڪارپور ـ ضربخاني جي حيثيت ۾	ـ عبدالله ورياهه	۲۵۴
۸. سنڌي هائيڪو ۽ ان جو مستقبل	ـ تاج جويو	۲۵۹
۹. دريءَ ڪان ٻاهر (اپياس)	ـ عبدالقيوم صائب	۲۷۳
● سڄڻن جا سنيها		۲۸۲

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون
توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن
ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن
صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي
مطابق بيحرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

اڄ وري تاريخ جا دفتر کُليا

(ريڊيو انٽرويو سيريز -1)

جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو انٽرويو

-مراد علي مرزا

[سنڌ جي تاريخ، لوڪ ادب، ٻولي، موسيقي ۽ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي موضوعن تي سنڌ جي برک محقق، تاريخدان، عالم ۽ دانشور، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جو انٽرويو، جيڪو ١٥- جنوري ١٩٨٥ع تي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان نشر ڪيو ويو.]

● سوال: سائين ڊاڪٽر صاحب، توهان تاريخ تي ڪم ڪيو آهي ۽ خاص طرح سنڌ جي عرب دور تي. مهرباني ڪري ٻڌائيندا ته سنڌ ۾ عرب دور کان اڳ جي تاريخ جي سلسلي ۾ اوهان ڪا تحقيق ڪئي آهي يا آئيندي ڪو اهڙو ارادو آهي؟

● جواب: مهرباني مرزا صاحب. ”تحقيق“ جو لفظ منهنجي لاءِ ڳرو آهي. آءٌ چوندس ته شاگردي ڪريون پيا، مطالعو ڪريون پيا. عرب-اسلامي دور کان اڳ جي تاريخ ۾ جيڪو خاص مسئلو آهي، اهو نه فقط سنڌ جي تاريخ جو، پر سڄي هند جي تاريخ جو به، سو آهي سنن-سالن مرتب ڪرڻ جو، ڇاڪاڻ ته لکت ۾ ڪا شيءِ موجود ڪانهي. جيڪا شاهدي ملي ٿي، يا جيڪي اهڃاڻ ملن ٿا، سي آثار قديمه مان ملن ٿا. اهو اهڙو مسئلو آهي جو جيئن وقت گذرندو تيئن اسان کي انهيءَ تي ڪجهه، وڌيڪ مواد ملندو، ڇاڪاڻ ته تحقيق ٿئي پئي ۽ ڪيترن ئي قديم آثارن جون کوٽايون ٿين پيون. البت اسلام جي دور سان لاڳيتي سنڌ جي جيڪا اڳين تاريخ آهي ان بابت البت مسلمان محققن لکيو آهي، ۽ اهو مواد ”فتح نامي“ يا ”چچ نامي“ ۾ موجود آهي. اهو مواد برهمڻ گهراڻي جي تاريخ ۽ ان کان اڳ ۾ راءِ گهراڻي جي تاريخ بابت آهي. پر ڳالهه اها آهي ته ان تي وڌيڪ ويچار ڪجي ۽ ان کي سنن وار مرتب ڪجي. انهيءَ تي مون ڪجهه ڪم ڪيو آهي ۽ ان موضوع تي هڪ تحقيقي مضمون ڇپجي چڪو آهي*، جنهن ۾ مون سن ۽ سال متعين ڪيا آهن. سوال آهي ته برهمڻ گهراڻي جا جيڪي حڪمران هئا، مثلاً: چچ ٿيو، پوءِ چندر ٿيو ۽ اهڙيءَ طرح ويندي ڏاهر تائين، انهن جا سن ۽ سال

* مقالو: ”فتح نامو (چچ نامو) ۽ ان جو مترجم علي ڪوفي“. مهراڻ نمبر ٣، سال ١٩٧٨ع، ص ص ١٧٣-١٨١.

ڪيئن مرتب ڪجن، يا اُن ڪان اڳ راءِ گهراڻي جي حڪمرانن، مثلاً: راءِ سهاسي وغيره جا سن سال ڪيئن مرتب ڪجن؟ ان مسئلي بابت تحقيق ڪي ڏورو اڳتي ڪيو ويو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي جيڪا هڪڙي وڏي معلومات حاصل ٿي آهي سا هيءَ ته تنهن وقت سنڌ جو پنهنجو ڪئلينڊر موجود هو، يعني سن ۽ سال ”سنڌي سنبت“ موجب هلندا هئا. آها سنڌي سنبت، وڪرماجيت جي سنبت ۽ ٻين سنبتن ڪان جدا هئي. محقق بيروني انهيءَ سنڌي ڪئلينڊر جو حوالو ڏنو آهي، ۽ مون ان تي تحقيق ڪري ان کي متعين ڪيو آهي*.

اها جيڪا اڳين سنڌ جي تاريخ آهي، اُن بابت ڪيتريون ساريون غلط فهميون پيدا ٿيون آهن، پر ڳالهه آهي ته ڪير انهن جو مطالعو ڪري ۽ انهن کي صاف ڪري! مثلاً: چين جي سياح ”شُوان ـتينگ“ جي ”هند“ ۾ اچڻ جو جيڪو سفرنامو آهي، تنهن کي آثار قديمه جي محققن، خاص طرح ”ڪننگهام“ مرتب ڪيو آهي، پر هن جيڪي نتيجا ڪڍيا آهن، تن سان اسان جو اتفاق ڪونهي. هن جي خيال ۾ چيني سياح لکيو آهي ته ”سنڌ شودرن جو ملڪ آهي“، انهيءَ غلط نظريي کي پوءِ وڌي گهڻو وڌايو ويو آهي ته سنڌ ۾ شودر رهندا هئا؛ پر قديم آثارن مان ظاهر آهي ته سنڌ جي وڏي تهذيب هئي. شودرن جو ته ڪو سوال ئي نه ٿو اٿي. ان اڳين دور بابت ٻي ٿوري گهڻي روشني سنڌ ۾ ساساني ايران جي تعلقات مان ملي ٿي. انهن لاڳاپن بابت اسان موسيقيءَ جي سلسلي ۾ ۽ ٻين سلسلن ۾ تحقيق ڪئي آهي، ته اتان ڪجهه ٿوري گهڻي روشني ملي ٿي. اها به جيڪا اڳ جي تاريخ آهي، تنهن کي اسان ’قبل تاريخي دور‘ (Pre History Period) چئون ٿا اُن دور ۾ موئن جي دڙي جي لکت تي ڪم ٿئي پيو. موئن جي دڙي جي تهذيب ڪيئن پوءِ ٻئي هنڌ پکڙي، تنهن جا آثار ڪوٽ ڏيجيءَ مان يا هندستان جي ڪن قديم آثارن (لوٿل وغيره) مان مليا آهن. سنڌ جي موجود حدن اندر اهڙن ’قبل ـ تاريخي دور‘ جي آثارن جي تلاش بابت مون مقالو لکيو آهي ته انهن کي ڪيئن ڳولجي. هڪ ’خاص سروي‘ جي ضرورت آهي، خاص طرح سان ”رِوَر سسٽم“ وارين ايراضين جي. سنڌو نديءَ جا پراڻا وهڪرا ۽ شاخون قديم آثارن جي ڳولا لاءِ ڪارگر آهن، ڇاڪاڻ ته گهڻو اڳ جيڪي بستيون هيون، سي پاڻيءَ سان ٻڏل هيون. سنڌو نديءَ جو جيڪو الهندي طرف وارو پاڳو آهي، تنهن جي ڪن قديم بستين جي اسان کي خبر آهي، مثلا آمري هئي ۽ موئن جو دڙو هو، پر ”اپرنديون نارو“، جيڪا هڪ نهايت پراڻي ندي آهي، تنهن لڳ جيڪي آثار آهن، تن تي توجهه ڪانه ٿي آهي. مون پنهنجي هڪ مضمون ۾ اها ڳالهه سمجهائي آهي

* ڪتاب: ”سنڌ صدين ڪان“، مرتب: ممتاز مرزا، ناشر: سنڌ ثقافت کاتو، ڪراچي. ڏسو ڊاڪٽر صاحب جو ان موضوع تي مقالو.

۽ اڀرنديون نارو، جيڪو ڪنهن وقت هڪ وڏي ندي هئي، تنهن سان لاڳو جيڪي آثار آهن، تن کي اسان ڳولي ڏسون. اهڙو هڪ خاص قديم آثار "نهنڌو" آهي، جيڪو عمرڪوٽ تعلقي جي مهراڻي سان آهي، جنهن جو مون گهڻو مطالعو ڪيو آهي. آثان مون کي جيڪي شيون مليون، تن مان موئن جي دڙي جي سڀيتا جهڙي هڪ سڀيتا ملي آهي. بهرحال، اسلام جي آمد کان اڳ وارو جيڪو زمانو آهي، سو وڏو ڏکيو آهي. انهيءَ جا مسئلا به گهڻا آهن ۽ هر علم ۽ ذوق واري ماڻهوءَ جو ڪم آهي ته ان جو مطالعو ڪري. آءٌ به پنهنجي حال موجب ڪيان پيو.

● سوال: مطلب ته توهان جي گفتگو مان اها خبر پئي ته اهو جيڪو زمانو آهي، انهيءَ جي تاريخ مرتب ڪرڻ لاءِ آثار قديمه مان مدد ملي سگهي ٿي.

پلا سائين، انهيءَ کان پوءِ عرب دور کان وٺي سمن جي دور تائين جيڪا تاريخ آهي، تنهن تي توهان جا ڪتاب به آهن، توهان جي تحقيق به آهي ۽ توهان کي سَنَدَ ڪري سمجهيو وڃي ٿو. انهيءَ موضوع تي توهان سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ، سومرن جي دور، لوڪ ادب جي سلسلي جي ڪتابن خصوصاً "جنگ ناما" ۾ (اهي چند ڪتاب آهن، جن جا مون نالا ورتا آهن)، ۽ اِنهن کان سواءِ لاتعداد مقالن ۽ مضمونن ۾ ڪافي ڪجهه لکيو آهي. انهيءَ تاريخي دؤر جي سلسلي ۾ اوهان ڪا وڌيڪ تحقيق ڪئي آهي؟ انهيءَ دؤر جون ڪي ڪڙيون رهيل آهن، جن بابت ڪا نئين ڳالهه، توهان جي ذهن تي آئي هجي؟

● جواب: عرب ـ اسلامي دؤر بابت معتبر حوالا عربي تاريخن ۾ موجود آهن، پر ان دور بابت جيڪا تاريخ هتي سنڌ ۾ مرتب ٿي ۽ جنهن کي "فتح نامو" سڏيو ويو ۽ جنهن کي پوءِ عام طرح "چچ نامو" چيو ويو، اهو نهايت ئي قيمتي ڪتاب آهي. اهو نه فقط سنڌ جي تاريخ بابت هڪ بنيادي ڪتاب آهي، پر پهريون "تاريخي ڪتاب" آهي، جيڪو هن سڄي برصغير ۾ مرتب ٿيو؛ يعني پاڪستان، بنگلا ديش ۽ هندستان، سڀ ملڪ ملايو ته به مڙني تاريخي ڪتابن ۾ فتح نامو پهريون "تاريخي ڪتاب" آهي، جو سنڌ جي سرزمين ۾ ئي مرتب ڪيو ويو. اهو ڪتاب شهر اروڙ جي قاضين مرتب ڪيو. انهيءَ جا ماخذ البت پيا اڳيان عربي ڪتاب هئا. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي اسلام کان اڳ واري تاريخ توڙي اوائلي اسلامي تاريخ بابت اسان کي سڀ ڪجهه ملي ٿو. هن ڪتاب تي شروعاتي تحقيق ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم ڪئي ۽ پهريون پيرو ان جو فارسي متن شايع ڪيائون. ۱۹۵۲ع ۾ مخدوم امير احمد صاحب مرحوم ان جو جيڪو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، تنهن ۾ اسان ڪافي نوٽ ۽ حاشيا لکيا. ان وقت کان وٺي هن اهم ڪتاب تي بنده طرفان تحقيقي ڪم هلندو هليو ۽ هاڻي ڇهه، مهنا کن ٿيا آهن، جو هن ڪتاب "فتح نامي" جو فارسي متن انگريزي ۾ لکيل تفصيلي حاشين ۽ مقدمي سان اسلام آباد جي تاريخي ۽ ثقافتي اداري طرفان

شايع ٿيو آهي. (١) اهو ٽي-چار سؤ صفحن جو جلد آهي، جنهن ۾ نئين تحقيق سامهون آئي آهي، جيڪا اڳ اسان جي آڏو ڪانه هئي. گذريل ويهن پنجويهن سالن ۾ اسان کي جيڪا نئين معلومات ملي هئي، سا اسان هن ايڊيشن ۾ ڏني آهي، پر تنهن هوندي به اڃان گهڻي ڪجهه ڪم جي ضرورت آهي.

عربي دور کان پوءِ آهي "سومرن جو دور"، جنهن تي منهنجي مسلسل محنت ۽ ڪوشش سان ٽي وڏا جلد شايع ٿيا آهن. ٻه جلد "دودي چنيسر" جي "ڳالهه" تي آهن ۽ هڪڙو جلد خاص طرح سان "سومرن جي دور" بابت آهي، جنهن ۾ دودي چنيسر جي ڳالهه کي سامهون رکي، اسان ان دؤر جي قابلِ قبول تصوير پيش ڪئي آهي. اميد ته اهو ڪتاب اڳتي هلي 'سومرن جي دؤر' بابت هڪ مکيه ماخذ ٿي رهندو. اهي ٽيئي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيا آهن.

سومرن کان پوءِ "سمن جو دؤر" صحيح معنيٰ ۾ هڪ تاريخي دور آهي، جنهن تي مون سڀ کان پهريائين ڪم ١٩٥٢ع ۾ شروع ڪيو، جو سمن سلطانن جي حڪمراني جي سنن وار تحقيق ڪيم. اهو تحقيقي مقالو، پاڪستان آثار قديمه ڪميشن جي پشاور واري اجلاس ۾ پيش ڪيم، جيڪو پوءِ ان اجلاس جي ڪارگذاريءَ ۾ ڇپيو. هاڻي سڀ لکندڙ بنيادي طور انهيءَ تي ئي مدار رکن ٿا. ان دؤر جي تاريخ جا پيا پهلو به اڃان روشن ڪين آهن. مثلاً سما حڪومت ۾ ڪيئن آيا؟ سومرن کان حڪومت ڪيئن ورتائون؟ آخر ۾ جيڪو سومرو حڪمران هو، سو ڪير هو ۽ پوءِ انهيءَ جا پويان ڪيڏانهن ويا؟ انهن مسئلن کي، هندستان مان جيڪي تاريخي ڪتبا مليا آهن، تن جي آڌار تي مون حل ڪيو آهي ۽ مقالو رساله "مهراڻ" ۾ ڇپيو آهي. آخري سومرو حڪمران همير هو، جنهن کي ڄام هالي جي پٽن جنگ ۾ شڪست ڏني. پوءِ حقيقت ۾ حڪمران ڄام هالو ٿئي ها، پر حڪمران وڃي پيا ٿيا، جيڪي سؤٽاٽن مان هئا. اهو ڇو ٿيو؟ انهيءَ جي اڃان پوري خبر نه پئي آهي، پر پاڻنجي ٿو ته هيئن ٿيو: همير جي مارجڻ کان پوءِ سلطان فيروز شاهه وڏي ڪوشش ڪئي ته همير جا پاٽ يا پٽ تخت تي ويهن. پر سما مريد هئا مخدوم غوث الحق بهاءالدين زڪريا ملتانيءَ جا، سو جناب غوث رڪن‌الدين ۽ اُچ جو سيد جلال‌الدين جهان گشت وچ ۾ پيا. انهن سلطان کي غالباً سفارش ڪئي ته هاڻي حڪومت پل سمن وٽ هجي ۽ توهان سومرن کي زور نه وٺايو. پوءِ سلطان فيروز شاهه، همير جي پاٽرن کي خانديش ۾ جاگيرون ڏنيون. هاڻي اتي جيڪي ڪتبا مليا آهن، تن مان اسان کي خبر پئي آهي ته همير جا پيا پاٽ ڪهڙا هئا ۽ انهن جو اولاد ڪهڙو هو. اهي مسجدن ۽ قبرن جا ڪتبا آهن، جن کي پنهنجي مضمون ۾ مون نقل ڪيو آهي، جيڪو "مهراڻ" ۾ ڇپيو آهي (٢). اها هڪ نئين کوجنا آهي.

---

(١) نئشنل انسٽيٽيوٽ آف اسلامڪ هسٽري، ڪلچر اينڊ سيولائيزيشن، اسلام آباد، طرفان شايع ڪيل
(٢) مقالو: "سنڌ جو آخري سومرو بادشاهه ۽ سندس پاٽر"، مهراڻ نمبر ٣، ١٩٨١ع ص ص ١٠٩-١١٤.

هڪ ٻي تحقيق جو تعلق ڄام نظام‌الدين جي دور سان آهي، جيڪو پنهنجي دور جو وڏي ۾ وڏو حڪمران ٿي گذريو آهي. ساڳيءَ طرح سنڌ‌س پرائيم‌منسٽر ۽ سپه‌سالار درياخان هو، جا هڪ وڏي هستي آهي، پر ان بابت هن ڪان اڳ فقط ڏند ڪٿائون هيون. يقيني طور ڪيل تحقيق جي بناء تي هاڻي معلوم ٿيو آهي ته درياخان اصل لاشاري قبيلي سان هو، پر اهو ڇو هتي آيو؟ لاشارين ۽ رندن جي ڪيئن لڙائي ٿي؟ ڪيئن درياخان هتي آيو؟ سڀ جون لڙايون ڪيئن ٿيون؟ ڄام سلطان نظام‌الدين جي وقت ۾، لاشارين جا قبيلا سنڌ ۾ ڪهڙي هنڌ هئا؟ انهن سڀني مسئلن تي درياخان بابت رسالي ”مهراڻ“ ۾ ڇپيل مضمون (١) ۽ ان بعد ”جنگ‌ناما“ ڪتاب ۾ تفصيل سان بحث ڪيو ويو آهي. هاڻي سمن جي دور بابت اسان وڌيڪ تحقيق ڪري سگهون ٿا. ڪي ڪتاب سمن جي دور ۾ لکيا ويا، جن سان ڪن ڳالهين جي وڌيڪ خبر پوي ٿي. انشاالله ته اهو ڪم اڳتي هلي ٿيندو.

● سوال: معنيٰ ته سمن جي دور جا اهي ڪتاب اوهان کي مليا آهن؟

● جواب: سمن جي دور جا ڪتاب موجود آهن. گهٽا نه ته ٿورا، انهن کي بنياد بنائي اسان ڪنهن حد تائين ان دور جي علمي تاريخ مرتب ڪري سگهون ٿا.

● سوال: مهرباني سائين، اوهان گهڻيون معلوماتي ڳالهيون ٻڌايون آهن. وڌيڪ ته ”لوڪ ادب“ جي اسڪيم ۾ اوهان ڇاليهارو کن ڪتاب شامل ڪيا هئا، جن سان تقريباً پنجٽيهه جلد ڇپجي چڪا آهن، ۽ باقي ڪتاب به انشاالله جلدي ڇپجي ظاهر ٿيندا. ان ’اسڪيم‘ جي پوري ٿيڻ کان پوءِ اهڙي ڪا ٻي اسڪيم به اوهان جي اڳيان آهي؟

● جواب: سيڪو چاهي ٿو ته هيئن به ٿئي، هونءَ به ٿئي، پر ڪنهن به ڪم کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ضروري آهي ته حالات سازگار هجن، انهيءَ کان سواءِ ته ڪم نٿو ٿي سگهي. مثال طور منهنجي ذهن ۾ يا لکيت ۾ جيڪو مواد آهي، تنهن جي آڌار تي ”سنڌ جي سماجي تاريخ“ لکي سگهجي ٿي، اها ڪنهن ڪانه لکي آهي. سنڌ جا نسب‌ناما، سنڌ جون قومون، قبيلا ۽ انهن مان جيڪي لائق ماڻهو ٿي گذريا، راڄن جون ڳالهيون ۽ انهن جا لڳ لاڳاپا، اهو هڪ وڏو موضوع آهي. انهيءَ سلسلي ۾ لوڪ ادب هيٺ اسان رسمن تي هڪڙو ڪتاب مرتب ڪيو آهي، پر سنڌ جي نسبنامن بابت ايترو ته مواد موجود آهي، جو اهو پنجن ستن جلدن ۾ شايع ڪري سگهجي ٿو. سنڌ جا ماڳ مڪان، ڳوٺن ۽ ديهن جا نالا يا ٻيا جيڪي جاگرافيائي نالا آهن، تن ۾ وڏي معنيٰ آهي. ضروري آهي ته هڪ جامع فهرست يا

(١) مقالو: ”سپه‌سالار درياخان جو حسب نسب“، مهراڻ نمبر ١ ۽ ٢، سال ١٩٨٠ع، ص ص ٩٩-١١٢.

ڊڪشنريون مرتب ڪجن، ۽ انهن نالن ۾ جيڪي معنائون سمايل آهن، تن تي روشني وجهجي. اهو بذات خود هڪ وڏو تحقيقي ڪم آهي، جنهن کي هٿ ۾ کڻجي، پر ضروري آهي ته انهيءَ لاءِ حالات سازگار هجن.

● سوال: توهان سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لکي آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق جو ڪم توهان وٽ جاري آهي. انهيءَ سلسلي ۾ اوهان کي ڪو وڌيڪ مواد مليو هجي، يا انهيءَ باري ۾ اوهان جي ڇا راءِ آهي؟

● جواب: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ هڪ اهم مسئلو آهي ۽ ضروري آهي ته ان تاريخ کي اسان پوري تحقيق سان مرتب ڪريون. اوهان کي خبر آهي ته پهريائين جڏهن انگريز آيا يا ٻيا جيڪي مغربي ماڻهو هت آيا، تن پنهنجي اڻ ڄاڻائيءَ سبب چيو ته سنڌي سنسڪرت مان نڪتل آهي. نه رڳو سنڌيءَ لاءِ بلڪ سنڌ ۽ هند جي گهڻين ٻولين لاءِ چيائون ته اهي سنسڪرت مان نڪتيون. سنڌي ٻوليءَ بابت انهيءَ غلط نظريي کي درست ڪرڻ جي پهرين پهرين مون ڪوشش ڪئي ۽ انهيءَ طرف ڌيان ڏنو، ڇو ته سنڌي ٻولي ”سنڌو جي وادي“ جي قديم ٻولي آهي، ۽ سنسڪرت کان به اڳ جي دور جي آهي. سنسڪرت جا اڪثر الفاظ پوءِ دير سان پالي زبان ذريعي سنڌيءَ ۾ داخل ٿيا. سنڌي ٻولي ”پروٽو پراڪرت“ (Proto-Prakrit) دفعي جي ٻولي آهي، ۽ انهن ماڻهن جي عوامي ٻولي آهي، جيڪي ان دور ۾ هت رهندا هئا.

ان آڳاٽي دور کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي ’دؤروار تاريخ‘ اسان وٽ ڪانه هئي، البت اکيان بيان نقل ڪري هڪ تاريخي ڪتاب ته ويچاري ڀيرومل لکي ڇڏيو، پر تاريخي لحاظ سان ڪو ٻچا ته ڪرين. سومرن يا سمن جي دور ۾ سنڌي ٻولي ڇا هئي ته ان لاءِ ڪو جواب ڪونه هو. انهيءَ مسئلي تي پهريون مضمون مون آڳاٽو لکيو هو ۱۹۵۲ع ۾، ان بعد وڌيڪ جيڪي حالات مليا، تن کي هڪڙي ننڍڙي ڪتاب جي صورت ۾ پيش ڪيم. ويهه سال کن ٻيا به ڪم هليو، ۽ ان عرصي واري تحقيق کي ڪتاب ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“ ۾ آندو ويو آهي. اها سمن جي تاريخ، سمن جي دور جي آخر يعني ۱۵۲۰ع تائين پهچي ٿي. ان بعد تحقيق جو سلسلو جاري رهيو آهي، ۽ مغليه دور کي مطالع ڪيو ويو آهي. جڏهن هن ڪتاب جو ٻيو ايڊيشن ڇپبو ته مغليه دور واري باب ۾ نئي مواد جو اضافو ٿيندو. انشاالله اڳتي هلي ڪلهوڙن، ٽالپرن ۽ انگريزن جي دورن تي بحث ڪندا سون. اهو هڪ خاص سلسلو آهي، جنهن تي غور ٿي رهيو آهي. پر اهو آهي تاريخي سلسلو، انهيءَ کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ جي اندروني مطالعي بابت هڪ ٻن جلدن لکڻ جي ضرورت آهي. سنڌي ٻوليءَ جو اندروني مطالعو، يعني ته ٻوليءَ جو نحو صرف ڪيئن ٺهيل آهي، ٻوليءَ جا الفاظ ۽ اصطلاح ڪيئن ٺهيل آهن، يا جملن ۾ انهن جي سٽاءَ ڪيئن ٿيهي ٿي. سنڌي ٻوليءَ جو اهڙو اندروني مطالعو

بذات خود هڪ اهم باب آهي. جڏهن تاريخي مطالعي جو سلسلو پورو ٿيندو ته پوءِ ڏٺيءَ توفيق ڏني، ته ان باب جو مطالعو ڪنداسون.

● سوال: سائين مهرباني، اسان اميد ٿا ڪريون ته الله تعاليٰ توهان کي همت ڏيندو ته توهان اهو قومي ڪم انشاالله پورو ڪندؤ. ٻيو عرض اهو ته توهان سنڌي موسيقيءَ جي جيڪا تاريخ لکي آهي، تنهن کي اوهان مختصر ڪري ڇاپايو آهي. ڇا ان موضوع تي آئيندي تفصيل سان لکڻ جو ارادو آهي؟ يعني ته اهو ڪتاب وري تفصيلي طور لکندا ڇا؟

● جواب: مرزا صاحب، عرض آهي ته انسان ڪيترو به وڏو ڪم ڪري، پر حقيقي معنيٰ ۾ اهو نهايت مختصر آهي. ڪنهن به ڳالهه بابت دعويٰ ڪرڻ ته هي تمام وڏي ڳالهه آهي، اها جڳائي ڪانه ٿي. هڪ ته خود موسيقيءَ جو علم وڏو آهي، ٻيو ته سنڌ جي موسيقيءَ جا جيڪي سلسلا آهن، سي به تمام وڏا آهن. اسان هن ڪتاب ۾ پهريون ڀيرو اها تحقيق پيش ڪئي آهي ته سڄي برصغير ۾ موسيقيءَ جون ٻه مکيه روايتون آهن: هڪڙي ”هند“ جي ۽ ٻي ”سنڌ“ جي. سنڌ جي روايت هڪ مستقل روايت آهي، جيڪا ٻئي ڪنهن به ملڪ ۾ ڪانهيءَ هن برصغير جي ٻئي ڪنهن به ڀاڱي ۾ ڪانهي، انهيءَ کي ”مختصر“ چوڻو پيو، ٻڙ ڇاڪاڻ جو سنڌي موسيقي جي مختلف موضوعن تي هڪ ڪان وڌيڪ ڪتاب لکي سگهجن ٿا. مثلاً هتي جا ڳائڻا وڄائڻا، جيڪي ٿي گذريا يا موجود آهن، تن تي هڪ جدا ڪتاب اچي سگهي ٿو. مون سنڌي موسيقي جي سازن تي هڪ مختصر ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکيو آهي، پر انهيءَ موضوع تي وڌيڪ تفصيل سان گهڻو ڪجهه لکي سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح سازن جي باري ۾ ۽ جيڪي ڳائڻا ۽ وڄائڻا ٿي گذريا آهن، تن جي باري ۾ ٻن جدا ڪتابن جي ضرورت آهي، پر سڀ ڪم ڪو به هڪ ماڻهو ڪري ڪونه سگهندو. البت اميدون ڪري سگهجن ٿيون، پر سڀ اميدون به ڪي پوريون ٿيڻ جون نه آهن.

● سوال: سائين، اميد ته انهيءَ کي به توهان اڳتي وڌائيندؤ. ٻيو عرض ته حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي سوانح تي به اوهان صاحبن ڪم ڀٽي ڪيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ اوهان ڪا نئين تحقيق ڪئي هجي يا ڪو آئيندي اهڙو ارادو آهي؟

● جواب: عرض آهي ته حضرت شاهه عبداللطيف جي سوانح جي سلسلي ۾ مون سوچيو گهڻو آهي ۽ مطالعو گهڻو ڪيو آهي، پر سمجهيو ڪجهه وڌيڪ آهي ۽ لکيو گهڻو آهي. هي مسئلو به اڃا تحقيق طلب آهي. جيستائين ڪا ڳالهه پوري هٿ نه اچي، تيستائين رکو نالي طور ڪتاب لکڻ ٺهي ڪونه ٿو. البت هن وقت تائين حضرت شاهه صاحب جي سوانح جا ٻه پهلو، جيڪي اڳي مبهم هئا، تن کي اسان واضح ڪيو آهي. پهرين پهرين ڳالهه ته آڳاٽو پنهنجي هڪ مضمون ۾ مون

ڪافي تحقيق سان اهو واضح ڪيو آهي ته حضرت شاهه صاحب جن ڪٿي ڄاوا سندن والده ڪير هئي ۽ ناناڻا ڪير هئا. انهيءَ مسئلي بابت هن ڪان اڳ پوري تحقيق جي بجاءِ نقلي روايتن کان ڪم ورتو پئي ويو آهي. ٻي ڳالهه، جيڪا اسان روشن ڪئي آهي، سا حضرت شاهه صاحب جي تعليم ۽ طريقي بابت آهي. ان سلسلي ۾ اسان ٻه خط شايع ڪيا آهن. هڪ حضرت شاهه عبداللطيف مخدوم محمد معين ٺٽي واري ڏانهن لکيو ۽ ٻيو جوابي خط جيڪو مخدوم محمد معين لکيو. انهن خطن ۾ پهريون ڀيرو اهو ثبوت مليو ته حضرت شاهه صاحب اڻ پڙهيل ڪونه هو. مير علي شير قانع، شاهه صاحب کي "اُمي" ڪري لکيو آهي. پر اُمي جي معنيٰ ڇا آهي؟ قانع جي انهيءَ لکڻي کان سواءِ ٻيا به دليل ۽ ثبوت آهن، جن تي غور ڪرڻ ضروري آهي. حضرت شاهه صاحب باقاعدي نصابي پڙهائي پوري ڪري عالميت جي پڳ ڪانه ٻڌي هئي، پر اُن وقت جي رواج موجب شاهه صاحب بنيادي تعليم يعني قرآن شريف ۽ ابتدائي فارسي تائين استادن کان پڙهيا هئا. وڏيڪ الله تعاليٰ هنن کي پنهنجو ذهن ڏنو هو. ٽيون پهلو، سندن سوانح جو، شاهه صاحب جي راڳ جي سلسلي جو آهي ته هنن ڪيئن طنبور ايجاد ڪيو، ڪيئن راڳ جو بنياد وڌو ۽ ڪيئن انهيءَ اداري کي قائم ڪيو. انهيءَ کي اسان پنهنجي ڪتاب سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ ۾ بيان ڪيو آهي. شاهه صاحب جي سوانح جي انهن ٽن پهلوئن تي اسان ڪوشش ڪري روشني وڌي آهي. باقي توهان بلڪل صحيح چيو آهي ته شاهه صاحب جي صحيح ۽ تفصيلي سوانح اڃا تائين لکي ڪانه ويئي آهي، ڇاڪاڻ ته اها وڏي غور طلب ڳالهه آهي؛ انهيءَ تي سوچي سمجهي لکڻو آهي. شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽيءَ جي تحقيقي تجويز هيٺ شاهه صاحب جي سوانح کي روشن ڪرڻ پڻ اسان جي اڳ آهي. انهيءَ سلسلي ۾ اسان ٻه ڪتاب مير عبدالحسين سانگيءَ جو اصل ڪتاب، جيڪو فارسيءَ ۾ لکيل هو سو قلمي صورت ۾ هو، اسان ان کي ڳولي هٿ ڪري سهڻي نموني سان شايع ڪيو آهي. تنهن کان پوءِ مرزا قليچ بيگ وارو ڪتاب، جيڪو بنيادي طور مير صاحب واري مواد جو ترجمو آهي، پر اڳ ۾ سن ١٨٨٧ع ۾ شايع ٿيو ۽ ان بعد ٻه ڇاپا، پر اهي ڇاپا ناياب ٿي چڪا هئا. اسان اهو ڪتاب دوباره شايع ڪيو آهي. انهيءَ طريقي سان اميد ته حضرت شاهه صاحبؒ جي زندگيءَ تي اڳتي هلي ڪجهه وڌيڪ ڪم ٿيو.

● سوال: سائين: آخر ۾ هڪڙو سوال آهي ته شاهه سائينءَ جي ڪلام جي مستند ايڊيشن کي تيار ڪرڻ ۾ اوهان جي راءِ مطابق ڪهڙي دشواري آهي؟

● جواب: دشواري جو سوال هيءُ آهي ته سچي ڳالهه آهي تحقيق ۽ مطالعي جي، جنهن لاءِ حالات سازگار هجن ۽ ماخذ معلوم هجن. آءٌ جڏهن شاهه عبداللطيف ثقافتي ڪميٽيءَ جو سيڪريٽري هوس، تڏهن ١٩٦٦ع ۾ سون هڪ تفصيلي تجويز ڏني

هئي ته صحيح معنيٰ ۾ خدمت، جيڪا هي ادارو ڪري سگهي ٿو، اها اها آهي ته شاهه صاحب جي زندگي ۽ حضرت شاهه صاحب جي رسالي جو تحقيقي مطالعو ٿئي. ڪميٽي اها رٿ منظور ڪئي، پر ڪنهن خاص تحقيقي شعبي قائم ڪرڻ بدران اهو بار منهنجن ڪلهن تي وڌو ۽ پڻ اهو شرط لڳايو ته اول بنيادي مطالعو پورو ڪيو وڃي ۽ پوءِ رسالي جو جامع مستند متن تيار ڪيو وڃي. اڪيلي سر، محدود ذريعن سان، انهيءَ بنيادي مطالعي تي ڪم ڪندي يارهن سال ڪن ١٩٦٦ع کان وٺي ١٩٧٧ع لڳي ويا. اهو بنيادي مطالعو انهيءَ لاءِ هو ته اسان کي حضرت شاهه صاحب جي رسالي بابت ضروري معلومات حاصل ٿئي. مثلا حضرت شاهه عبداللطيف جو رسالو ڪنهن ڇپيو ۽ ڪٿان ڪٿان ڇپيو؟ حقيقت ۾ اها به خبر ڪانهي ته رسالو ڪيترا دفعا ڪٿان ڇپيو آهي. ”بمبئي ڇاپو“ عام طور مشهور آهي، پر ڪهڙو بمبئي ڇاپو؟ بمبئي مان ڪم از ڪم اٺ دفعا رسالو ڇپيو آهي. ٻيو ته رسالي جا بنيادي قلمي نسخا ڪهڙا آهن؟ ڪهڙا اصل آهن ۽ نقل ڪهڙا آهن؟ انهن قلمي رسالن جو پتو ڪيئن لڳائجي ۽ اهي قلمي نسخا ڪيئن هٿ اچن. اسان کان اڳ ۾ به اهڙيون ڪوششون ٿيون، جنهن‌ڪري ڪي قلمي رسالا هيٺ مٿي ٿي ويا. بهرحال، ٻنده ڳولا شروع ڪئي ۽ خدا جي فضل سان اٺيهه قلمي نسخا ڳولي ڪڍيا. گربخشاڻي صاحب کي لنڊن ۾ هڪڙو رسالو مليو هو، پر آتي ٻيو به قلمي نسخو هو، جنهن جي ڪيس خبر ڪانه هئي. اسان اهو ڳولي ڪڍيو. هڪڙو قلمي رسالو اتفاق سان اسان کي ايران جي شهر تهران جي ڪتبخاني ۾ مليو. اهڙيءَ طرح وڏي ڳولا سان ٣٨ نسخا گڏ ٿيا ويا. ان کان پوءِ اسان انهن جو غور سان مطالعو ڪيو، جن مان انهيءَ نتيجي تي پهتاسون ته رسالي کي ٻن صورتن ۾ لکيو ويو آهي. شروع شروع ۾ جيڪي رسالا لکيا ويا، تن ۾ ”سر سسئي“ پهريائين رکيو ويو ۽ ان کان پوءِ ٻيا سُر. پهرين دور وارا رسالا، جيڪي اسان کي مليا آهن، سي سڀ ”سسئي“ سان شروع ٿين ٿا. ان کان پوءِ ١٣- صدي هجري (١٩ عيسوي) ۾ ٽالپر اميرن جي دؤر ۾ حضرت شاهه صاحب جي رسالي ۽ راڳ جو تمام گهڻو رواج ٿيو. ٽالپر اميرن جا حرم به رسالو پڙهندا هئا ۽ سندن واسطي باقاعدي رسالا لکايا ويندا هئا. حڪمران ۽ صاحبزادا پاڻ پڻ تي ويندا هئا. آخري دور ۾ عبدالحسين خان سانگي اهو سلسلو قائم رکيو ۽ پاڻ پنهنجي وصيت موجب دفن به آتي ڀٽائي صاحب جي روضي جي ڇانو ۾ ٿيل آهي. انهيءَ توجهه سان راڳ به زور ورتو ۽ راڳ جي لحاظ سان رسالي جي به نئين سر ترتيب ۽ تدوين ٿي. اهو هن طرح جو اڳيان لکيل جيڪي رسالا هئا، سي ”سر سسئي“ سان شروع ٿي ٿيا، پر هاڻي راڳ جي لحاظ سان سُر رکيا ويا. ڇاڪاڻ ته راڳ سانجهيءَ کان پوءِ ٿي شروع ٿئي ٿو ۽ اهو وقت ڪلياڻ جي ڳائڻ جو آهي، ان ڪري پهريون سر ڪلياڻ لکيائون. اهڙي طريقي سان اهي راڳناما- رسالا نئين سر مرتب ٿيا.

اهڙن رسالن منجهان پهرين پهرين ارنيسٽ ٽرمپ ١٨٦٦ع ۾ جرمني جي شهر لپزگ مان رسالو ڇپايو، جنهن جي شروع ۾ سُر ڪلياڻ آهي. اسان ڪوشش ڪئي ته اهو ڏسون ته انهيءَ ١٨٦٦ع يعني ١٢٨٢هه ۾ ڇپيل رسالي کان اڳ جو ڪو رسالو لکيل آهي؟ بمبئيءَ وارو ڇاپو به هڪ سال پوءِ ١٢٨٣هه ۾ ڇپيو. مسلسل ڪوشش سان اسان ٻي اهڙا رسالا ڳولي ڪڍيا، جيڪي ٽرمپ واري ڇاپي کان ١٢ سال اڳ جا لکيل هئا. پوءِ آهي ٿئي رسالا پيٽي اسان هڪ ايڊيشن شايع ڪيو، جيڪو موجود آهي. اسان انهن رسالن جا حوالا ڏنا آهن، اهي ١٢٦٩هه، ١٢٧٠هه ۽ ١٢٧١هه جا لکيل آهن.

هاڻي تازو اسان کي اهو قلمي رسالو هٿ آيو آهي، جيڪو ١٢٦٧هه جو لکيل آهي. اهو آڳاٽي ۾ آڳاٽو رسالو آهي، جنهن جي شروعات سر ڪلياڻ سان ٿئي ٿي. انشاءالله انهيءَ جون پڙهڻيون پهرين ٽن قلمي رسالن سان پيٽي، پيو ايڊيشن شايع ڪنداسون، جيڪو سر ڪلياڻ سان شروع ٿيندڙ رسالن جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو مستند متن هوندو.

سڀني جي سر وارا نَوَ (٩) قلمي رسالا هٿ ڪري، انهن کي پيٽي اسان هڪ جدا متن شايع ڪري چڪا آهيون. سر سڀني سان شروع ٿيندڙ رسالن جو اهو هڪ جامع متن آهي. ٻه ٻيا جدا ڪتاب، شاهه جي رسالي جا سرچشما ۽ شاهه جي رسالي جي ترتيب، شايع ڪيا ويا آهن.

انهيءَ بنيادي مطالعي بعد، ١٩٨٠ع کان وٺي اسان رسالي جي جامع مستند متن تيار ڪرڻ طرف قدم وڌايو آهي ۽ ان تي ڪم هلي رهيو آهي. هن وقت تائين هڪڙو جلد تيار ٿي چڪو آهي، جنهن ۾ سر ڪلياڻ ۽ سر يمن اچي وڃن ٿا. هي وڏو ۽ ڏکيو ڪم آهي. اٽڪل پاونجاهه رسالن جي پيٽ ڪرڻ آهي، جن مان چاليهه کن قلمي آهن، ۽ ٻيا "ڇاپي". انهن پنجاهه کان مٿي رسالن مان هرهڪ کي ڏسڻو آهي ته ان ۾ هڪ هڪ بيت ڪيئن لکيل آهي. ان جي هرهڪ سٽ ۾ لفظ ڪيئن لکيل آهن، ۽ معنيٰ جي لحاظ سان ڪهڙا لفظ وڌيڪ صحيح آهن. اهڙيءَ طرح اسان رسالي جي پهرين ٻن سرن جو جامع مستند متن قائم ڪيو آهي. نه فقط ايترو، پر هر بيت ۽ وائيءَ جي سٽ وار معنيٰ به لکي آهي. لفظن جي معنيٰ به ڏني آهي. هيءَ وڏو ڪم آهي. پهريون جلد ڇپائي هيٺ آهي. ڇپجي پورو ٿئي ته ڏسون ته اڳتي ڪهڙو قدم کڻجي.

[ڊاڪٽر صاحب جو تازو نشر ٿيل، هڪ ٻيو انٽرويو، مهراڻ جي ايندڙ پرچي ۾ پيش ڪيو ويندو. انشاءالله العزيز — ادارو.]

هٿ پڻ تنهنجو ٿوهه، هٿ پڻ تنهنجو تڪيو.

لافاني ڪلام

آيو است ڪارڻ ڪارڻ —
 ٿي حمايت هاشمي.

اڄ محشر ماڳ ۾، ڪندو عاصن سارڻ سارڻ،
ٿي حمايت هاشمي.

ڌڪلي دوزخ پار ۾، آيو رونق هارڻ هارڻ،
ٿي حمايت هاشمي.

ٿي سوالي دوست جو، چوري چنگ چارڻ چارڻ،
ٿي حمايت هاشمي.

اڳيان عجيبن جي، گهرجي پاڻ مارڻ مارڻ،
ٿي حمايت هاشمي.

'غلام محمدؐ' کي ٿيون، هت گهڙيون گهارڻ گهارڻ،
ٿي حمايت هاشمي.

— غلام محمد خانزئي
("رسالو": ص ۴۰۷)

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

گذارش

(ايڊيٽوريل)

ادبي انعام ۽ سنڌي ٻولي:

سنڌي ٻوليءَ جي عظمت، قدامت، شاهوڪاري ۽ ڪماليت لاءِ ان جو وسيع معياري ادب دليل طور موجود آهي، جنهن لاءِ ڪنهن بہ اختلاف يا ترديد جي گنجائش باقي ناهي. جنهن ٻوليءَ ۾ ميين عنات، لطيف، سچل، خواجہ محمد زمان، خليفي نبي بخش، بيدل، بيڪس، روحل، مراد، دريا خان، حمل فقير، صوفي صديق، امين محمد، منٺار فقير، غلام محمد خانزئي ۽ ان نوعيت جي اڪيچار روشن ضمير ۽ باڪمال شاعرن جي زندگي بخش عظيم ڪلام ۽ پيغام سان گڏ، مڃيل اصولن تي پورو لهندڙ ۽ جديد ترين قدرن ۽ رجحانن تي مشتمل زندگيءَ جي عڪاسي ڪندڙ همعصر تخليقي جديد ادب موجود هجي، ان ٻوليءَ جي مايداري ۽ عظمت کان انڪار صرف اکين کان سڄا ئي ڪري سگهن ٿا.

پاڪستان ۾، قومي سطح تي، ادب جي فروغ جي ڏس ۾ مختلف ادارن طرفان ساليانہ ادبي انعام ڏنا ويندا آهن، جن ۾ پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس جي هجري ادبي انعامن جي اسڪيم، پاڪستان رائيٽرس گلڊ پاران ادبي انعام، وزارت مذهبي امور طرفان سيرت ايوارڊ، نئشنل بوڪ ڪائونسل آف پاڪستان پاران بوڪ پراڊڪشن ايوارڊ، شامل آهن.

مٿين انعامي اسڪيمن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن تي انعام تہ برابر ڏنا وڃن ٿا، پر انهن انعامن جون رقمون، اردو زبان جي ڪتابن تي ملڻ وارين رقمن کان گهٽ هونديون آهن. تجربي ثابت ڪيو آهي تہ شروع کان وٺي روا رکيل تفريق جي اهڙن سلسلن وطن عزيز جي علمي ۽ ثقافتي صورتحال کي ناخوشگوار بنايو آهي. ائين

ناهي تہ ڪو علمي ماحول کي نقصان پهچائڻ جي سلسلي ۾ فقط اها انعامن واري اڻ برابري ئي واحد سبب رهي آهي، اُن جا متعدد ٻيا ڏکوئيندڙ نقطا ٻ، موجب پڻ رهيا آهن، پر جيئن تہ هن اداريہ جو موضوع ”انعامي سلسلا“ آهن، تنهنڪري اسان ٻين عنوانن کي ڇڏي فقط هين هڪ ئي موضوع تي گفتگو ڪري رهيا آهيون. ملڪ جي مجموعي علمي ۽ ثقافتي صورتحال کي پهتل نقصان جي سلسلي ۾، اسان پنهنجي نقطہ نظر جي وضاحت طور، ملڪ جي برک دانشور ۽ عالم جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي انهيءَ باوقار خطاب ۾ آيل تفصيلي ۽ جامع گفتگو جو حوالو هت ڏيڻ مناسب ٿا سمجهون، جيڪا موصوف فيبروري ١٩٨٤ع ۾ ڄامشوري ۾ منعقد ٿيل سنڌي ادب سيمينار ۾ ڪئي هئي. ڊاڪٽر صاحب جي حقيقت منداڻہ خطاب جو متن روزنامہ جنگ ۾ ڇپجي ارباب اختيار ۽ ملڪ جي دانشمندن جي آڏو اچي چڪو آهي. (سنڌي ترجمي لاءِ ڏسو مهراڻ جو سنڌي ادب سيمينار نمبر، ١٩٨٤ع)

اسان جي لاءِ اهو امر نهايت مسرت افزا آهي، جو ملڪ جي مجموعي علمي صورتحال کي پهتل نقصان کي، وطن جي دانشورن ۽ اديبن محسوس ڪيو آهي. ١٩٨٣ع ۾ اسلام آباد ۾ منعقد ٿيل ٻئي ڪُل پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس جي موقعي تي، ادبي انعامن ۾ برابري پيدا ڪرڻ بابت هڪ سنڌي اديب طرفان پيش ڪيل ٺهراءُ، ڪانفرنس جي ڪُليل اجلاس ۾، متفقہ طور تي، منظور ڪيو ويو. ٺهراءُ ۾ چيو ويو هو:

”اجلاس سفارش ٿو ڪري تہ اردو ۽ ٻين پاڪستاني ٻولين جي ڪتابن تي ڏيڻ وارن انعامن جي رقم هڪ جيتري هئڻ گهرجي.“

- تجويز ڪندڙ: عابد لغاري
- تائيد ڪندڙ: محشن ڀوپالي

ٻيني پاڪستاني اديبن طرفان، ڪانفرنس جي نمائندہ اجلاس ۾ پاس ڪيل اهو ٺهراءُ، ظاهر آهي تہ مطالبي جي معقول ۽ جائز، مناسب ۽ واجبي هجڻ جو واضح ثبوت آهي. ٺهراءُ وسيلي، بلاشبہ، اردو زبان جي دانشورن، ٻين پاڪستاني زبانن بابت مثبت سوچ جو مظاهرو ڪيو آهي.

اسان جي گذارش آهي تہ مٿين پاس ڪيل ٺهراءُ کي عملي صورت ڏيڻ لاءِ اپاءُ ورتا وڃن، جيئن اهو ٺهراءُ فقط ڪاغذن جي زينت بنجي رهجي نہ وڃي.

هن موقعي تي اسان هڪ ٻئي اهم نقطي طرف پڻ ڌيان ڇڪائڻ ضروري ٿا سمجهون. ڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس جي ادبي انعامن واري اسڪيم ۾ اردو زبان لاءِ ٻہ انعام مخصوص ڪيل آهن. (هڪ نثر لاءِ ۽ هڪ نظم لاءِ) ۽ هرهڪ ايوارڊ

جي رقم چاليهہ چاليهہ هزار رپيا آهي. ٻئي طرف ٻين پاڪستاني زبانن وانگر، سنڌي ٻولي لاءِ "شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ايوارڊ" نالي فقط هڪ انعام مقرر ٿيل آهي، جنهن جي رقم ويهہ هزار آهي.

اردو اسان جي ملڪ جي سرڪاري قومي زبان آهي، ان ڪري اردو زبان لاءِ خطير رقمن جا ٻہ الڳ الڳ انعام اسان لاءِ ڪنهن بہ آرهائيءَ جو سبب ناهن. ادب جي فروغ لاءِ جيڪي بہ فياضانہ قدم کنيا وڃن، ان ڏس ۾ اسان جون اکيون سدائين ٺريون رهن ٿيون. اسان جي گذارش فقط اها آهي تہ اردو زبان وانگر، سنڌي ٻوليءَ لاءِ ٻہ، نثر ۽ نظم تي، ساڳين رقمن جا ٻہ الڳ الڳ انعام مقرر ڪيا وڃن. انهيءَ قدم سان يقيناً لساني اخوت جي هڪ نئين نظريي کي فروغ حاصل ٿي سگهندو، جيڪو خود پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس جي مطمع نظر ۾ شامل آهي.

ساڳيءَ طرح، پاڪستان رائيٽرس گلڊ، وزارت مذهبي امور ۽ نئشنل بوڪ ڪائونسل آف پاڪستان جو توجهہ ڇڪائڻ بہ مناسب ٿا سمجهون تہ متئين ٺهراءَ ۽ ان بابت متي ڄاڻايل پس منظر کي اڳ رکي، اهي بہ سنڌي ٻوليءَ جي انعامي رقمن کي وڌائي اردو زبان لاءِ انعامي رقمن جيترو بنائي لساني رواداريءَ جو ثبوت ڏين.

شڪريو — گورنر صاحب — شڪريو!

سنڌ جي گورنر، ليفٽيننٽ جنرل جهانداد خان، جيڪو صاحب پنهنجي علم دوستي ۽ ادب پروري ڪري بلاشبہ سنڌ جي علمي ۽ ثقافتي ترقيءَ جو وڏو سرپرست ۽ خواهان آهي، سنڌي ادبي بورڊ جي مالي مشڪلاتن کي خيال ۾ رکي، بورڊ جي سالانہ گرانٽ ۾ ٻيڻو واڌارو ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو آهي. ان قدم سان، هلندڙ مالي سال ٨٥-١٩٨٦ع کان بورڊ جي گرانٽ ويهہ لک رپيا سالانہ مقرر ٿي آهي. گورنر صاحب جي ان قدم کي سنڌ جي علمي حلقن گهڻو ساراهيو آهي، ڇو تہ اهل سنڌ کي پنهنجي هن ممتاز علمي اداري سان، شروع کان وٺي، گهڻي دلچسپي ۽ محبت رهندي اچي ٿي. اسان گورنر صاحب جو ان قدم تي سندس شڪريو ٿا ادا ڪريون.

مذڪوره وڌيل گرانٽ جي وسيلي هاڻي بورڊ کي پنهنجي مالي حالتن تي ضابطي رکڻ ۾ مدد ملي سگهندي، ڇو تہ بورڊ جي بجيٽ اڳي ئي هيڪاندي خساري ۾ آهي. ٻئي طرف بورڊ جي علمي ڪارڪردگي، تصنيف تاليف جي تياري ۽ اشاعت، نئين جديد آٽوميٽڪ آفسيٽ پرنٽنگ پريس جي مشينري جي تنصيب، ڇپائيءَ هيٺ ڪتابن جي تڪميل ۽ ٻين علمي منصوبن کي هٿ ۾ کڻڻ، اهڙا بنيادي ۽ مکيہ موضوع آهن، جي سڀ مالي استحڪام سان واسطو رکن ٿا.

بورڊ جا لاتعداد ڪتاب هڪ عرصي کان ناياب آهن. اسان کي پورو پورو احساس آهي ته اهي سڀ ڪتاب ٻيهر اشاعت هيٺ اچن، ان لاءِ پڻ نئين آفسيٽ مشينري جي ڪم شروع ڪرڻ سان پوئواري ٿي سگهندي ۽ ان طرح اهل سنڌ ڏسندا ته بورڊ پنهنجي سرگرم محنت سان روايتن کي قائم رکڻ ۾ ڪامياب ويندو.

نهايت خوشيءَ جو امر آهي، جو سنڌ حڪومت بورڊ جي پريس لاءِ، ڪمپوزنگ جو جديد ترين نظام (ڪمپيوٽرائيزڊ پريس پرنٽ يونٽ) حاصل ڪرڻ لاءِ مالي آمادگي ظاهر ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ بورڊ جي اسڪيم کي اصولي طور منظور ڪري عملي مرحلي ۾ داخل ڪيو ويو آهي. انشاالله، بورڊ کي سگهوئي ڪمپوزنگ جو نئون جديد نظام ميسر ٿي سگهندو، جنهن وسيلي پريس جي بنيادي ڪم جي رفتار ۾ تيزي ايندي. ان ڏس ۾ سنڌ جي گورنر صاحب سان گڏ ايڊيشنل چيف سيڪريٽري سنڌ، جيڪا دلچسپي ورتي آهي، سا قدر جي قابل آهي.

ٿر جي ثقافت جي حفاظت:

شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ سمورن صوفي شاعرن ۽ عارفن جو محبوب علائقو ”ٿر“، ثقافتي آهڃاڻن ۾ جيڪا شاهوڪاري رکي ٿو، ان تي سنڌي تهذيب کي بجا طور فخر حاصل آهي. ٿر ۾ هڪ طرف تاريخ ۽ تهذيب جا اڪيچار قيمتي آڳاٽا آثار موجود آهن، ته ٻئي طرف ٿر-چاڻن جي هٿن جي هنرن کي بين الاقوامي شهرت ۽ مقبوليت حاصل آهي. ٿر جي ڀرت ۽ دستڪارين کي ڏسڻ سان سندن دست هنر جي ڪرشمه سازيءَ کي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي. مٿين حقيقتن جي ڪري عالمن ۽ محققن هميشه ٿر جي ثقافت ۽ دستڪارين کي وڏي اهميت پئي ڏني آهي ۽ سندن متفقه رايو آهي ته سنڌ جي مجموعي شاهوڪار ثقافت ۾ ٿر جو تمام وڏو حصو آهي.

بدقسمتيءَ سان، ٿر جو حصو، جتي زندگيءَ جي ٻين شعبن ۾ پسمانده پئي رهيو آهي، اُتي اُن جي آثارن ۽ ثقافتي آهڃاڻن سان به ڏاڍي بي ڌياني پئي رهي آهي. نتيجو اهو نڪتو آهي، جو هڪ طرف ٿر ۾ موجود قديم تاريخي آثار تباهه ۽ برباد ٿي رهيا آهن، ته ٻئي طرف ٿر جا هنر ۽ دستڪارين جا فن پڻ پوئتي پئجي رهيا آهن. ٿر جي ثقافت کي بچائڻ لاءِ ٺوس اپاءَ وٺڻ جي وڏي ضرورت آهي، نه ته هنرمندن جي بدحالي، سندن معاشي لڏپلاڻ ۽ بي قدريءَ جي نتيجي ۾ ٿر جي ثقافت کي وڏو نقصان پهچندو، جيڪو خود سنڌ جي ثقافت جو نقصان هوندو.

ٿر جي ترقي ۽ بهبوديءَ لاءِ ايرڊ زون ڊيولپمينٽ اٿارٽي قائم ڪئي وئي آهي، جيڪا نيڪ فال آهي. اٿارٽيءَ جي متعدد مقصدن ۾ ٿر جي ثقافت جي حفاظت جو اهم مقصد به شامل هئڻ گهرجي، جيئن زندگيءَ جي ٻين شعبن ۾ ترقيءَ سان

گڏ ٿر جي هنرن ۽ دستڪارين کي پڻ ترويج حاصل ٿي سگهي. ڏوس اپاءَ نہ هجڻ ڪري ٿر جا هنرمند، دربدريءَ جي عالم ۾ هٿ جي هنرن جا شاهڪار تمام ٿوري معاوضي تي وڪڻڻ تي مجبور رهن ٿا، جن شين جي وڏن شهرن ۾ ۽ ٻاهرين ملڪن ۾ نهايت قيمت ٿئي ٿي. ٿر جي پرت ۽ ٻئي سامان جي پوري قدرافزائيءَ لاءِ ايرڊ زون ڊيولپمينٽ اٿارٽيءَ کي گذارش آهي تہ پنهنجي مقصدن ۾ ٿر جي ثقافت جي حفاظت لاءِ ڪي جوڳا اپاءَ ورتا وڃن، ۽ ان طرح ثقافتي ورثي جي بچاءَ سان گڏ هنرمندن جي خوشحالي جو پڻ بندوبست ٿي سگهندو.

هن موقعي تي اسان عمرڪوٽ ۾ رٿيل ”جشن ٿر“ جو ذڪر ڪرڻ مناسب ٿا سمجهون، جيڪو ايندڙ نومبر ۾ منعقد ٿي رهيو آهي. جشن جي پڌري ڪيل پروگرام ۾ سيمينار سان گڏ هڪ نمائش جو اهتمام پڻ شامل آهي، جنهن ۾ ضلعي جا هٿ جا هنر، دستڪاريون، قديم سڪا، اڻ لڀ هٿيار، قلمي نسخا، ويس وڳا، تاريخي ڪتاب ۽ ڪتبا وغيره رکيا ويندا.

اسان ’جشن ٿر‘ تي خوشيءَ جو اظهار ڪريون ٿا، ڇو تہ ان وسيلي ضلعي جي تاريخ ۽ ثقافت کي اجاگر ڪرڻ جو سٺو موقعو ملندو. پر هڪ اهم نقطي طرف ڌيان ڇڪائڻ لازم ٿا سمجهون، اهو هي آهي تہ ڪي ڏوس تجويزون مرتب ڪيون وڃن، جن وسيلي ٿر جي ثقافت جي حفاظت جو ڪو عملي انتظام ٿي سگهي. ڏٺو ويو آهي تہ عام طرح سان اهڙا پروگرام فقط ”نشستند، گفتند ۽ برخواستند“ تائين محدود رهندا آهن، پر ”جشن ٿر“ جي حوالي سان منتظمين تي اهو لازم بڻجي ٿو تہ سيمينار ۾ ٿر بابت تحقيقي مقالا پڙهائڻ ۽ نمائش جي افتتاح سان گڏ، ڪي سفارشون بہ ترتيب ڏنيون وڃن، جن سان ڪي نتيجا وابستہ هجن، جن ۾ هنرمندن جي خوشحالي بنيادي اهميت رکي ٿي. ان طرح سان ئي ثقافت کي بقا حاصل ٿي سگهندو.

سياحت کاتو ۽ سنڌ:

سنڌ ۾ موهن جي دڙي، مڪلي، ڀنڀور، منصوره، رني ڪوٽ، منڇر، ڪينجهر ۽ ڪوٽڏيجي وغيره سان گڏ ڪيترائي سياحتي ماڳ مڪان موجود آهن، جي وڏي دلچسپيءَ جا مرڪز آهن.

تاريخي ۽ ثقافتي ماڳن ڏانهن سياحن کي راغب ڪرڻ ۽ کين سهوليتون پهچائڻ لاءِ اسان جي ملڪ ۾ سياحت کاتو موجود آهي. هن کاتي، سنڌ جي سياحتي ماڳن لاءِ اها توجهہ پيدا نہ ڪئي آهي، جا دراصل هئڻ گهرجي. نتيجو اهو نڪتو آهي، جو جتي هڪ طرف آثار قديمہ کاتي جي مجموعي بي ڌيانيءَ جي ڪري سنڌ جا تاريخي آثار بربادي‌ءَ ڏانهن تڪڙو وڌي رهيا آهن، اتي ٻئي طرف انهن تهذيبي

مرڪزن ۽ دلچسپيءَ وارن ماڳن ڏانهن نه سياحن جي مناسب رغبت پيدا ٿي سگهي آهي ۽ نه وري انهن لاءِ گهربل سهوليتن جو ڪو انتظام موجود آهي.

پاڪستان ٽوئرزم ڊيولپمينٽ ڪارپوريشن جي سنڌ جي سياحت سان دلچسپيءَ جو اهو عالم آهي، جو سنڌ جي قديم آثارن جي بي نظير جڳهه مشهور مرڪز مڪلي تي سنڌن جيڪو انفرميشن سينٽر هو، آهو هڪ عرصي کان وٺي هڪ ”چرڪائينڊڙ ويراني“ جو منظر پيش ڪري رهيو آهي! ان کان به، وڌيڪ پڌوائتو تاثر، ڀنڀور واري انفرميشن سينٽر جي بند ٿيل عمارت کي ڏسڻ سان پيدا ٿئي ٿو. لکن رپين جي خرچ سان تعمير ٿيل انهن عمارتن ۾ جتي سياحت جي معلومات ۽ سياحن جي رهبريءَ لاءِ انتظام موجود هجڻ کپي، اتي هڪ عرصي کان عمارتن کي چارا وڪوڙي چڪا آهن ۽ چوڪيداري ڪرڻ ۽ ڪنڊا نظر نا اچن. اهڙيءَ صورتحال ۾ ”سياحت جي ترقي“ جو جيڪو نتيجو نڪرندو، آهو ڪنهن تشريح جو محتاج ناهي.

دنيا جي وڏي ۾ وڏي دلچسپ قلعي رني ڪوٽ تائين، پٿرن تي پنهنجا پير پٿون ڪرڻ کان سواءِ ڪنهن سياح جو رسڻ ناممڪن آهي. ضروري آهي ته رني ڪوٽ تائين رستو تعمير ڪيو وڃي ۽ آرامگاهه پڻ اڏيو وڃي.

اسان جي تقاضا آهي ته سنڌ جي تاريخي آثارن ۽ سياحت وارن هنڌن لاءِ سياحت کاتو خاص توجهه ڏئي. ڇو ته سنڌ جا سياحتي هنڌ پڻ ايترائي دلچسپ آهن، جيترا بين علائقن جا، بلڪ موهن جو دڙو ۽ مڪلي ته ”بين الاقوامي دلچسپ ماڳن“ ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا. سنڌ جي سياحت، پاڪستان جي شهرت جو مکيه جزُ آهي، جنهن کي نظرانداز نه ڪرڻ کپي.

ڀٽ شاهه ميوزم

اهل سنڌ کي اهو معلوم ڪري خوشي ٿيندي ته سنڌ جي سدا حيات صوفي شاعر حضرت شاهه عبداللطيف جي آخري آرامگاهه ڀٽ شاهه تي هڪ ثقافتي ميوزم قائم ڪيو ويو آهي، جنهن جي قيام لاءِ سنڌ جي ثقافت جي دلداده گورنر ليفٽيننٽ جنرل جهانداد خان خاص دلچسپي ورتي آهي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي ميوزم ۾ حضرت شاهه صاحب جي زندگيءَ جي هر شعبي سان سڌي طرح يا اڻسڌي طرح واسطو رکندڙ نوادرات رکيا ويندا. ان سلسلي ۾ تاريخي اهميت جا حامل دستاويزات، قلمي نسخا، ڇپيل مواد، يادگار شيون، سنڌ جا ساز، تصويرون، سلائيڊس ۽ تبرڪات وڏي اهتمام سان محفوظ ڪيا ويندا. شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي ميوزم کي مايه دار بنائڻ لاءِ جاکوڙ شروع ڪئي آهي. ان ڏس ۾ ڪميٽي، ماڻهن کان تحفي طور ڏنل شيون، مخير حضرات جي نالي سان قبول ڪرڻ ۽ جيڪڏهن ضرورت پوي ته خريد ڪرڻ لاءِ تيار آهي.

لطيف سائينءَ جي ابدي آرامگاهه ڀٽ شاهه تي اهڙي ثقافتي عجائب گهر جي قيام تي اسان دلي خوشي محسوس ڪندي ڪميٽيءَ کي مبارڪباد ٿا پيش ڪريون، ڇو ته اهو عجائب گهر نه فقط سياحن ۽ عام زيارت لاءِ ايندڙ ماڻهن جي دلچسپي وٽان هوندو، پر ان سان گڏ عالمن ۽ محققن کي پڻ شاهه صاحب جي فڪر، ڪلام ۽ سوانح جي مختلف پهلوئن بابت ميوزم مان ڪافي تحقيقي مواد ميسر ٿي سگهندو.

اسان ڀٽ شاهه ميوزم جي قيام کي ساراهيندي سنڌ وارن کي اپيل ٿا ڪريون ته ان ميوزيم کي وڌ کان وڌ معياري بنائڻ لاءِ ڪميٽيءَ سان تعاون ڪن، جيئن اهو اهم ميوزم، لطيف سائينءَ جي همه گير، آفاقي ۽ سدا حيات پيغام جي شايان شان بنجي. ان ڏس ۾ اهل سنڌ کي کپي ته ميوزم لاءِ گهربل شيون فراخدليءَ سان ڪميٽيءَ کي هديه طور ڏيئي ”لطيفي محبت“ جو سٺو مثال پيش ڪن.

هن موقعي تي اسان ڪميٽيءَ کي پڻ گوش گذار ڪنداسين ته جنهن معياري ميوزم قائم ڪرڻ لاءِ شروعات ڪئي اٿن، اهو هڪ نهايت جاکوڙ طلب ڪم آهي، جنهن ۾ ڪاميابيءَ لاءِ ڪميٽيءَ کي لاڳيتو وڏو ڪشالو ڪڍڻو پوندو. فقط ماڻهن جي تعاون تي اڪتفا ڪرڻ مناسب نه ٿيندو، پر جيڪي قيمتي شيون جتي سڄهن، تن جي حاصلات لاءِ ڪميٽيءَ کي خود ”اڳرو“ ٿيڻو پوندو، ۽ ان طرح ئي رٿيل ميوزم معياري بڻجي سگهندو. اسان کي توقع آهي ته سنڌ وارا پاڻ ملهائيندا ۽ ڪميٽي پنهنجي ڪوشش ۾ پٺتي نه رهندي.

”شاهه عبداللطيف ڀٽائي گورنر سنڌ ادبي ايوارڊ“

شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽيءَ طرفان پڌرو ڪيو ويو آهي ته شاهه صاحب جي گذريل ميلي جي موقعي تي گورنر سنڌ طرفان اعلان ڪيو ويو هو ته شاهه صاحب جي سوانح، ڪلام، فڪر يا اُن قسم جي ڪنهن به لاڳاپيل اهم موضوع تي تحقيقي ۽ ادبي ڪارنامي تي ڏهن هزارن رپين جو ايوارڊ ڏنو ويندو، جيڪو سپ کان معياري تحقيق تي هوندو. اُن سلسلي ۾ بوليءَ جو ڪوبه شرط ناهي ۽ ايوارڊ جو فيصلو پهتل مواد جي چڪاسڻيءَ وسيلي ڪيو ويندو.

سنڌ سرڪار طرفان اهو ايوارڊ ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي حوالي سان ڏنو ويندو. ڪميٽي، سنڌ جي سمورن عالمن ۽ محققن، اديبن ۽ شاعرن کي اپيل ڪئي آهي ته مذڪور نوعيت جو تحقيقي ڪم، جلد کان جلد سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ کي ڄامشوري موڪلي ڏين، جيئن لطيف سائينءَ جي ايندڙ ميلي (١٤- صفر ١٤٠٦هه) جي موقعي تي ايوارڊ ڏيڻ جي ابتدا ٿي سگهي. وقت جي ڪميءَ سبب، مواد جلد کان جلد بورڊ ڏانهن موڪلڻ جي صلاح ڏني ويئي آهي.

علمي سرگرميون ۽ ڪتابن تي تبصرا

مهراڻ ۾ علمي ۽ ادبي سرگرمين جا احوال ۽ نون ڪتابن تي تبصرن جا ڪالم وڏي اهتمام سان شايع ڪرڻ لاءِ اسان عزم ڪيو آهي.

علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرمين جي اشاعت کي وڏي اهميت حاصل آهي. اڄ جي اها اشاعت، پنجاهه ـ سؤ سالن کان پوءِ تاريخ بڻبي. اسان سنڌ جي سمورن اديبن ۽ شاعرن سان گڏ مختلف ادارن ۽ اڪيڊمين، تنظيمن ۽ بزمن، علمي مجلسن ۽ جماعتن کي اپيل ٿا ڪريون ته پنهنجن ثقافتي محفلن ۽ ادبي جلسن جون خبرون مهراڻ ۾ ڇپجڻ لاءِ موڪلي ڏين، جيئن ورندڙ پرچي کان اهو ڪالم شروع ڪري سگهجي.

ساڳيءَ طرح، نون سنڌي ڪتابن تي تبصرن جي روايت، هر مخزن وانگر، مهراڻ ۾ پڻ نمايان پئي رهي آهي. اسان گذريل ڪنهن اشاعت ۾ اعلان ڪيو هو ته تبصرن لاءِ سنڌ جي برک اهل قلم جناب علي احمد بروهيءَ جون خدمتون حاصل ڪيون ويون آهن، پر ڪتابن جي ناشرن ۽ متعلق ادارن ان ڏس ۾ ڪو توجهه ڪونه ڪيو. اسان هڪ ڀيرو وري به سڀني ادارن ۽ ناشرن کي اپيل ٿا ڪريون ته مهرباني ڪري پنهنجن ڇپيل نون سنڌي ڪتابن جون ٻه ٻه ڪاپيون مهراڻ کي تبصري لاءِ موڪليندا رهن، جيئن انهن تي تبصرا شايع ڪري سگهجن.

مقالا نگارن کي خاص گذارش

مهراڻ لاءِ پهچندڙ مقالن ۾ ڪي ڪي مقالا ايڏا ته طويل هوندا آهن، جو ڊيمي سائيز ۾ رکجن ته چڱا ڪتاب جُڙي پون! جيئن ته رسالي جي حيثيت ۾، اسان کي مختلف موضوعن ۽ لکندڙن جي علمي شهپارن کي پڻ جاءِ ڏيڻي پوندي آهي، ان ڪري اسان لاءِ اهو ناممڪن آهي ته طويل مقالا شايع ڪري سگهجن، جڏهن ته ننڍن معياري مقالن جي مواد جي اڳي ئي مهراڻ آفيس ۾ گهڻائي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي عالمن ۽ اديبن جي تحقيقي ميدان ۾ محنتن کي بلاشبهه اسان قدر جي نظر سان ڏسون ٿا، پر اسان پنهنجي مذڪور مجبوريءَ جي پيش نظر کين گذارش ڪنداسين ته مهراڻ لاءِ مضمون موڪلڻ وقت مهرباني ڪري اهو خيال رکن ته اهو وڌ ۾ وڌ "پندرهن صفحن" جي اندر هجي، جيئن آسانيءَ سان شايع ٿي سگهي.

- نفيس احمد شيخ

ٻُرو هو ڀنڀور، آرياڏيءَ اجاريو

— نعتيہ کلام

شمشير الحيدري

ڀلي آيو سهڻن جو سردار سهڻو،
ڪري آيو صورت جو سينگار سهڻو.

ٻَسي پاڪ پيرا، ڏين ڀونئر ڀيرا،
گهڻيون گام گهيرا، ٿيو ديدار سهڻو.

ٻجا بات برڪتَ، سراپا حقيقتُ،
ٿيو عام اُلفت جو وڻوار سهڻو.

ڪٿي خوب خوشبو، بدن باغ گلبو،
هلي هاڪَ هرسو، هو دلدار سهڻو.

اڱڻ يار آيو، ٿيو لايو سجايو،
نصيبن ملايو، سو مهندار سهڻو.

امداد حسيني

(١)

لٿا ڏيهه ڏڪارَ، آريائيءَ جي آئي،
ٿيڻا سهج سڪارَ، آريائيءَ جي آئي،
مير محمد جي جائي.

چمر ڪيڙي چانو چپر ۾، سرها ٿيڙا سانگيڙا،
جهرَ جهنگ ۾ جهمريون پائي، جهونگارن ٿا جهانگيڙا،
صاحبَ ربَ ستارَ.

لڌي سنگهارن سارَ، . ياڻيءَ جي آئي.

پلر ڪئي پالوٽ چنن ۾ چيچ وجهن ٿيون چوليون ڙي،
ساٽ ڪيا سارنگ، ٻرن ٿيون ٻاباڻن جون ٻوليون ڙي،
ٿر ٻر ٿي ٺڌڪار.

وهسن ٿا ولهارَ، آريائيءَ جي آئي.

ڳوڙا ڳٽَ ڳچيءَ مان نڪتا، ٻوڙن تان ٻوٽارَ لٿا،
ڪاراون ۾ ڪمدارن جي، هاڻي آهي ڪاڻ نه ڪا،
ڏيهن تان ڏڪارَ.

لٿا عمر آزارَ، آريائيءَ جي آئي.

(۲)

دل ۾ نفرت جي چڻنگ ڌکندي هئي
تہ اها بغض جي هوائن ۾
ڌسندي ڌسندي ڀڙ ٿي ڀوندي هئي
ٻوءِ ٻلي وڌ ڦڙا هزار وسن
پر اجهامي ڪڏهن نہ سگهندي هئي
هڪڙو ٻيرو جي جنگ لڳندي هئي
ٻيڙهين تائين ٻيئي هلندي هئي۔
واڻ جيڪا ٻہ وٺي ٿي جيڏانهن
بس تباهي هئي رکو تيڏانهن
ڌيءَ ڪي جيئري ئي مٽيءَ ۾
پيءُ پنهنجي هٿن سان دفن ڪري
گهر وڌي فخر ساڻ وزندو هو
جڻ تہ ڏاڍي ڪئي هجيس ڪا ڪيپ۔

۽ انهيءَ وقت، وهہ وهائيل وقت
جنهن جو ترياق ڪوبہ ڪونہ هيو
پنهنجي هٿ سان کهڙيل ٻتن آڏو
ابنِ آدم جو سر جهڪيل ٿي رهيو۔
ربؐ ڪي ڪهل آئي ٻندن تي
کهڪهڻ، اوندهہ ۾ نور ٿيو نروار
سيّد الانبيا ٿيو پيدا
هو يتيمن جو يار هڏ ڏوکي
هو ولهين واهرو اڙين آڌار
جنهن جي آئي غلام ٿيا آزاد
ظلم ۽ جبر جي پڄاڻي ٿي
ماڻهوءَ کي مرتبو ۽ مان مليو
سڀني کي شرف ۽ شان مليو۔

سيد منظور نقوي

محمد جي قدمن ۾ شاهيون اميريون،
اهو در اسان لئہ رکيون دستگيريون.

جتيءَ جوڙ ڪنهن کي نٿو جڳ ۾ پانيان،
چمي پير، پرين جا اکڙين سان لايان،
ٻٽيءَ ۾ لڪل جن جي روشن ضميريون.
جسمي ماڻڪيءَ کي ڳچيءَ - پاند پايان،
پڄي وس تہ ڀهڄي عبا ۾ لڪايان،
مڙني ڪم نگاهيون هڙني بي بصيريون.
اطاعت ۾ الفت جا ڳل پائي ڳانا،
سڀن امتن ۾ سڏياسين ديوانا،
قبوليون سين عشقِ نبيءَ ۾ اسيريون.
ثنا خواني سونهين ٿي سيد جي گهر جي،
غلامي اي "منظور" ڪر اهڙي در جي،
اميرين کان وڌ جنهن جي در جون فقيريون.

انور هالائي

خوشا قسمت! گلستانِ جهان ۾ نئون بهار آيو،
مبارڪ اڄ چمن ۾ آهه دور خوشگوار آيو.

جمالِ ماهتاب آيو، نگاهِ قربدار آيو،
سڪون و صلح جو ساٿي، امين عالي وقار آيو.

امن اسلام جو حامي وفا جو شاهڪار آيو،
حجر اسود جو قانوني امانت دار يار آيو.

حياتِ نوَ جو عالم ۾ نياپو بار بار آيو،
ڪلام الله رسائيندڙ محمّد مشڪبار آيو.

يتيمن يار ۽ هيڻن جو حامي پاسدار آيو،
جهان لاءِ باعثِ رحمت سراپا غمگسار آيو.

ستارن سر جهڪائي ٿي قدم چميا عقيدت سان،
قمر سينو ويڙايو هن جي دل کي چين قرار آيو.

فلڪ تي گيت ڳايا ويا ۽ حورن گل ڪيا صدقي،
زمين تي شادمانا ٿيا نبي آخر بهار آيو.

سبق انسانيت جو جنهن اچي سيکاريو هر سو
اهو ڪامل مڪمل قوم لئه صد افتخار آيو.

جهالت ۽ برائي جو رسو ٽوڙي شفقت سان،
ادب اخلاق جو ناتو ڪرڻ اڄ استوار آيو.

حقيقي شهنشاهه آيو به عاداتِ گدا بڻجي،
هيتي ناصح هتي شافع شفيعِ قربدار آيو.

محمّد مصطفيٰ آيو رسول الله نبي بڻجي،
سڄي عالم جي رحمت بڻجي مرسل آشڪار آيو.

محمد مصطفيٰ منهنجا! هي "انور" غمزده اڪثر،
اوهان جي در جڏهن آيو، تڏهن ٿي اشڪبار آيو.

الحاج رحيم بخش ”قمر“

محبوب مٺي جي صورت جو، سينگار جو عالم ڇا چئجي!
سرهاڻ اڇي ٿي زلفن مان هٻڪار جو عالم ڇا چئجي!

ڪعبي جو خليل الله رکي بنياد عجب تعمير ڪئي،
تعمير جو عالم ڇا چئجي، معمار جو عالم ڇا چئجي!

اصنام شڪن آڙاهه ۾ پيو، الله جو هي ارشاد ٿيو،
يا نار جو عالم ڇا چئجي، گلزار جو عالم ڇا چئجي!

محبوبِ خدا جو مانُ ٿيو ۽ خُلُق سندس قرآن ٿيو!
آن پاڪ نبيءَ جي سيرت جو اطوار جو عالم ڇا چئجي!

اي شاهِ عرب، سُلطانِ عجم، فردوس کان تنهنجو روضو آتم،
محراب و منبر، مسجد ۽ جي مينار جو عالم ڇا چئجي!

جنهن غار ۾ گڏجي گهاريو ٿي بوبڪر مُحمّدﷺ مٺڙي سان،
ان غار جو عالم ڇا چئجي، غمخوار جو عالم ڇا چئجي!

نوڪر ڪي نٿي ٿو ڪَرهي تي فاروق لهي ٿو پنڌ ڪري،
اِن عدل جو عالم ڇا چئجي، رفتار جو عالم ڇا چئجي!

الله سان آنَ واپار ڪيو، هن مسڪينن کي خوب ڏنو،
عثمان غنيءَ جي جود و سخا واپار جو عالم ڇا چئجي!

هڪ رات ڇيو هو شاهِ اُمم اڄ سيج تي ڪر آرام علي،
آرام جو عالم ڇا چئجي، ايثار جو عالم ڇا چئجي!

تحرير لکي جا شيرِ خدا ارشاد ٿيو هي مينٺي ڇڏ،
ارشاد جو عالم ڇا چئجي، انڪار جو عالم ڇا چئجي!

جنهن مردِ خدا کي لقب ڏنو آ سيدِ عالم سيف الله
ان سيف جي آب و جوهر ۽ هر وار جو عالم ڇا چئجي!

شه ڪرب و بلا ۾ سر ڏيئي، سر سبز ڪيو اسلام ائين،
مقتول جو عالم ڇا چئجي، تلوار جو عالم ڇا چئجي!

سينگار جي سمجهن سوريءَ کي، سر ساهه جو سانگو ڪين رکن،
منصور جو عالم ڇا چئجي، پڻ دار جو عالم ڇا چئجي!

هي تنهنجا پڏ ي اشعار ”قمر“ هرڪو ٿو چئي سُبحان الله،
اشعار جو عالم ڇا چئجي، افڪار جو عالم ڇا چئجي!

ميوو خان "موج" لغاري

محمد مصطفيٰ منهندار عالم جو،
آجهو ۽ آسرو آڌار عالم جو.

محمد خلقت الافلاڪ جو ڪارڻ،
محمد جهي ڪري گلزار عالم جو.

محمد باعثِ تخليق دو عالم،
محمد جي سبب جنسار عالم جو.

محمد رحمت للعالمين بڻجي،
ٿي آيو رهنما نروار عالم جو.

محمد نور حق نور خداوندي،
تنهن آ ڇهڙيو چمڪار عالم جو.

محمد مصطفيٰ ختم الرسل آهي،
بڻايو جنهن کي رب سردار عالم جو.

محمد انبيائن جو نبي آهي،
اهو آهي بحق اقرار عالم جو.

محمد جو ڪو نہ مٽ ثاني زماني ۾،
هي محبوبِ خدا دلدار عالم جو.

محمد جدّ آ حسن و حسينؑ جو،
ڪہ جن سان پيار آن سرڪار عالم جو.

نہ جو اڄ "موج" موزون نعت خواني ڪئي،
ڪہ آهي هڪ بندو بدڪار عالم جو.

بلاول پرديسي

تو کي ڪون و مڪان ۾ مليي برتري،
ڪنهن کي طاقت جو توسان ڪري همسري.
هر طرف روشني، هر طرف زندگي،
تنهنجي آمد سان شمعِ صداقت ٻري.
جسم انسان ۾ ٿيو نور حقؔ جلوه گر،
بزمِ دنيا ۾ جلون جي جلوه گري.
وقت جي گود ۾ ظلمتن دم ڏنو،
صبحِ روشن جي ساعت مدوري سري.
سينهٔ دهر تان نقش باطل مٽيو،
ڪوڙ جي ڪاک محلات پيئي ڏري.
آهِ قلب و نظر کي مليي روشني،
آه حسرت ڀري دل جي قسمت وري.
هر بشر جي مٿان شفقتون شفقتون،
هر بشر واسطي دلبري، دلبري.
ٿيو حياتيءَ کي حاصل شعورِ حيات،
منزلن جي ملي روح کي رهبري.
زندگانيءَ تي سڏڪا ڀريا روز و شب،
سرڪشي نيست بي موت ويئي مري.
جن جي مشڪل ۾ مشڪلڪشائي تو ڪئي،
هر مصيبت جي دريا منجهان ويا تري.
سي اگها ٿيا ڏٺيءَ در سڳها ٿي ويا،
جن تي هيڪر ڪرم جي نظر تو ڌري.
توئي انسان کي انسان جي عظمت ڏني،
توئي لاٿي دلين تان غمن جي ڀري.
شان تنهنجو بيان ڇا ”بلاول“ ڪري،
تو کي نبين ۾ آهي مليي برتري.

سوز هالائي

اڄ ستارا ٻـي لـڳن ٿا چنـڊ جيان،
۽ لـڳي ٿـو چنـڊ سورج وانـگيان.

ڏينهن بيشڪ آ اجالن جـو ڌڻي،
پر اڇوڪي رات روشن ڏينهن کان.

ٿي خـدا جـي ذات ويڻي مهربان،
واه! عجب احمدؐ جي آهي آجيان.

سوجهرو سرور جي آئـي سان ٿئو،
جوت سان جرڪي ويو سارو جهان.

فرش تي شبنم جڙي موتي ڇڏيا،
عرش تي تارن سجائي ڪهڪشان.

ٻيـج ٻنڙيءَ آ مبارڪ موڪلي،
پرهه ڪهورون ڳهوريون مرسل مٿان.

آهـه هيرَن منجهه هيڪاندو هڳاءُ،
واسجي ويئـي فـضـا سرهاڻ سان.

رات ساري نـور جي ڀالـوٽ ٿي،
ٿيا سنڱار ۽ ويا ڏڪارٿا ڏيهه مان.

ساعتون سرچـي ۽ پل پرچـي پيا،
ڀڪيا ڀيـهـر وري هيسيل هيان.

جن ڇپن ڪا مرڪ سنهري ڪانه هئي،
اڄ اهي مـرڪي پيا مڪڙين جيان.

هـن ڀـلاري ۽ مبارڪ مهل تـي،
ڇا لـکي مان ڇا لـکان ڇا ڇا لـکان.

حق ادائي نعت جي جنهن ڪان ٿئي،
سا زبان پُرسوز مان آڻيان ڪٿان؟

نفيس احمد ناشاد

اسان جو رهنما رهبر محمد مصطفيٰ آهي،
حقيقت ۽ سچائيءَ جو حقيقي پيشوا آهي.
مدينو مرڪز اميد آهي، آرزو آهي،
سموري عالم اسلام لئه جو رهنما آهي.
عجب هلچل ڪشش دل کي ڇڪي ٿي جانبِ يثرب،
معطر عنبرين بيشڪ مديني جي فضا آهي.
غلامانِ محمدﷺ جي غلامن جو غلام آهيان،
سندم آقا ۽ مالڪ مير مدني مجتبيٰ آهي.
هيتي يا هُت محمدﷺ جوئي نالو دائما رهندو،
فنا ساري فنا آهي، بقا ليڪن بقا آهي.
محمدﷺ کان سوا دنيا ۾ ڪائي چيز ڪانهي ڪا،
سندم وردِ زبان نالو، سندس هردم ثنا آهي.
محمدﷺ سان وفا جو واعدو هردم نباهيندس،
وفادارِ محمدﷺ تي سدا راضي خدا آهي.
نفيسِ پُرمسرت کي زيارت ٿئي محمدﷺ جي،
اِها "ناشاد" دل جي آرزو ۽ التجا آهي.

آغا سعيد

سارو سر سبحان ٿي آيو،
الفت جو اهڃاڻ ٿي آيو.

سوئي سانگ ڏکي صورت جو، سوئي پنهنجو پاڻ ٿي آيو.
جيڏيون سرتيون سهرا ڳايو، نور سچو سرواڻ ٿي آيو.
ظلم ۽ ڏاڍ جي ڌرتيءَ تي هو، محبت جو مهراڻ ٿي آيو.
نفرت ڪندڙ ٻن دلين جي لئه، چاهت جي چانڊاڻ ٿي آيو.
"آغا" عشق وارن جي لئه، خوشبو ۽ سرهاڻ ٿي آيو.

اياز گل

هڪڙو نالو، جو محبت جي علامت آهي،
هڪڙو نالو، جو آچارڻ ئي تلاوت آهي.

هڪڙو نالو جو ايئن آهريو جيئن،
رات جي ڪڪڪ مان ڏنو سج آهري.

هڪڙو نالو جو ڪوڙين اوندهه لئي،
ايئن آ جيئن ڪپهه ۾ تيلي.
هڪڙو نالو جو سڳنڌ آهي، سچائي آهي،
هڪڙو نالو جو سراپاءِ سُهائي آهي.

هڪڙو نالو جنهن انڌيري کي جلا بخشي آ،
هڪڙو نالو جنهن جفائن کي وفا بخشي آ،
هڪڙو نالو جنهن جهانن کي دُعا بخشي آ،
هڪڙو نالو جنهن زماني جي خطا بخشي آ.

ها، اهو نانءُ مٺو، نانءُ سنڌ آ، سائين!
ها، اهو نانءُ مٺو، نانءُ سنڌ آ، سائين!

انيس ميمڻ

هر ذرهٔ حجاز ۾ ارض و سما جو شان،
ڏس جلوهٔ مدينهءَ ۾ نور، خدا جو شان.

لفظن ۾ مشڪل آه چوڻ مصطفيٰ جو شان،
ڪيئن ٿئي ادا زبان سان رسول، خدا جو شان.

شاهد جهان ۾ آه محمدّ جي حسن جو،
رنگ، حنا جو شان ۽ زلف، دوتا جو شان.

پانيان وچي حرم جي گلن کي چميون ڏيان،
يا رب تون ڪر عطا مون کي باد، صبا جو شان.

اي ڪاش! منهنجون هي پر اکيون فرش، راه ٿين،
ڪنهن جي گذر سان مون ملي اهل، ادا جو شان.

پلڪن سان هن جي راه کي پهاريان وچي 'انيس'،
گر ٿئي نصيب چشم عقيدت کي پا جو شان.

اڏل سومرو

ذلتن ۾ ھٿي وڪوڙيل زندگي –
ڏاڍَ ۽ ڏهڪاءَ جي وايو منڊل ۾،
ھرطرف ھو پاپ جي پاڇن جو راڄ
۽ خدا جي گھر ھيو وحشت جو ناچ،
جنھن ۾ رکيل پٿرن جون مورتيون
انسان جي سجدن سندو مرڪز ھيون –
گونگي ڌرتيءَ جي سيني ۾
معصوم زنده نينگريون ٿيون دفن –
نفرتن ۽ دشمنين جي باھ کي
رت جي برسات سان ٺاريو ٿي ويو –
ترارن جي ٻوليءَ ۾
آدمي ھو آدميءَ سان ھمڪلام –
۽ پرم جو ڪنھن به ڏس ۾
ڪين ھو ڪوئي نشان –
خاتم المرسلين جي آمد کانَ اڳ،
عرب جي صحرا ۾ ھو اھڙو سمو –
انسان جي ابتر اھا حالت ڏسي،
نيٺ قدرت رحمتون نازل ڪيون –
وحشتن ۽ ظلمتن جي گھُگھہَ ۾
سچ جي ويئي پکڙجي روشني،
پٿرن جا سڀ خدا ڀور ٿيا –
پيٽ سان پاھڻ ٻڌل
پير ڀي لڱون ٿيل
ٻوءِ به مدنيءَ جي مبارڪ مُک تي

ڪين آيريو ڏک جو آثار ڪو-
دشمنن وانن مٿي ڪنڊا رکيا،
پوءِ به تن لاءِ مصطفيٰ
گهاني ٻڙ جي ڇانو ٿيا-
پٿرن جي ديس جي رهواسين
محبتن ۽ شفقتن جي موٽ ۾،
نفرتن جا ڀاهڻ هنيا،
پوءِ به مٺڙي مجتبيٰ
ڪئي دعا-
صاف صادق ۽ امين
رحمت للعالمين
مڪان ڪان لامڪان تائين جنهن جو قدم،
جو غريبن، بيوسن جو واهرو
جنهن پکيڙيو سچ جي پيغام کي،
۽ دشمنن سان پيار جو ورتاءُ ڪيو-
پيار ئي انسان کي عظمت ڏئي،
پيار ئي ڀاهڻ کي ٿو پاڻي ڪري
پيار سان ئي ذهن ٿو تبديل ٿئي-
مٺڙي محمد مصطفيٰ
پيار جو اهڙو عمل جاري رکيو،
گمراهه ٿيل انسان جي اندر مان
نفرتن جا داغ سڀ ڌهندا ويا-
۽ پوءِ هڪ ڏينهن،
عرب جي صحرا ۾ ئي سرهاڻ وئي
ذلتن جي زندگي، شان ۾ تبديل ٿي،
آدميت جو مان ٿيو-

مختيار ملڪ

جهالت واري دنيا کان، اسان کي آجپو ڏياريو،
ٻڌي ٻيڙي پئي جيڪا، انهيءَ کي جنهن اچي تاريو.
هيو انسان نالي ۾، هو جيئندو جانور وانگي،
اسان کي پاڻ سمجهڻ جو، طريقو هُن آ سيکاريو.
انهيءَ کان ئي ٿيو حاصل، اسان کي حوصلو آهي،
جڏهن آهي ڪا مشڪل ٿي، جڏهن هنئڙو اسان هاريو.
بچايو ڪوڙ ڪيني کان، بديءَ کان ۽ برائيءَ کان،
اسان جي زندگيءَ کي هڪ، نئون رستو آ ڏيکاريو.
جهالت وارو جيوت هو، انهيءَ کان اڳ زماني ۾،
عقل ۽ فهم سان جڳ کي اچي جنهن آهه سينگاريو.

عابد مظهر

هڪڙي نانءَ جا روپ انيڪ

وسي ته مهر پريو بادل
صحرا سڄُ ٿئي جل ٿل
ڦول ٽڙن مهڪي جنگل
خوشبوءِ خوشبوءِ هرڪو پل
سڄ پچ هن جا سهسين روپ
هڪڙي نانءَ جا روپ انيڪ

چوي ته ٿي پئي اڻ ٿيڻي
پرزا ٿين ڏک، ٽٽي ڇٽي
کھلي ته روشن رات ٿئي
جيهل ڪفر جي مات ٿئي
سڄ پچ هن جا سهسين روپ
هڪڙي نانءَ جا روپ انيڪ

هلي ته هرسُو ڇانءَ ٿئي
جهرمر ٿئي پئي نيل گگن
گهُري ته شاعر ڏس هن کان
جهول پرينديُن موتين سان
سڄ پچ هن جا سهسين روپ
هڪڙي نانءَ جا روپ انيڪ

[بشڪريہ: ريڊيو پاڪستان، حيدرآباد سنڌ.]

شاعري جو پاڳو

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ

•

عوام النّاس جي ذهن ۾ اڄ آشفتگي آهي،
فقط آشفتگي ناهي، مگر افسردگي آهي.

بحمدلله ارادن وٽ وڏي ئي پختگي آهي،
اڃا تائين اسان جي همتن ۾ زندگي آهي.

هو خوشين جا زمانا ڪٿ، مسرّت آهه ناپيدا،
ڪٿي وارستگي، ليڪن هتي وارفتگي آهي.

وڏي مهنگائي وئي بيحد ٻڌڻ وارو ٻه ڪو ڪونهي،
مٿان اونداهي توڙي واپارن ۾ هردم رهزني آهي.

شبِ تاريڪ رهم باريڪ منزل دور من تنها
پري ڪان ٿو ڏسان اميد جي ڪجھه روشني آهي.

فضا ساڪت ٿيڻ، طوفان جا آثار ئي آهن،
زبانِ عام تي اڄ خوف جهڙي خامشي آهي.

هلي ٿو هرڪو هڪ ٻئي سان ملائي دوش اي يارو،
اسان جي هرڪنهين صف ۾ وڏي شائستگي آهي.

تڪڙ ڪم آهه شيطاني، تڪڙ ڪم آهه شيطاني،
عوامي عسڪري فردن اندر آهستگي آهي.

نه ٿڪباسون ڪڏهن يارو وڃي منزل تي پهچنداسون،
اسان جي حوصلن عزمن ۾ هڪ برجستگي آهي.

حقوق النّاس آهن ضبط هرڪو آهه اڄ بيدل،
اڄوڪي دور ۾ هر جا اهائي گندگي آهي.

ڏسون ٿا جنهن به آمر کي هٿي ٿو دم خدائي جو،
اڃا پڻ ڪنهن ضرورت جي انهن ۾ تشنگي آهي.

اهو ڪم ڪهڙو چئبو جو نه ٿيندو "طالب المولیٰ"
اگر انسان ۾ هر مهل تي مردانگي آهي.

●

ﭘوري ٿي منهنجي دل جي تمنا زهِ نصيب،
ٿئو منهنجو شان آهه دوبالا زهِ نصيب.

دلبر ﭙڌايو وعدهٔ فردا زهِ نصيب،
قلبي زبان سان مون چيو فبها زهِ نصيب.

افطار وقت ڪيت ٿي هڪڙي سان ﭘي ويس،
ساقي ڪنيو جو نرگسِ شهلا زهِ نصيب.

ﭘيرِ مغان ﭘري ڪان جو مون ڏي نگهه ڪئي،
ٿي ويئي منهنجي حل معما زهِ نصيب.

مفتي چيو ته دانا جي لئه مي حرام ناهه،
هن عالي مرتبت ڏني فتويٰ زهِ نصيب.

مون وٽ چراغان اڄ شبِ يلدا ۾ ٿي ويو،
آيو صحن تي رشڪِ ثريّا زهِ نصيب.

مون تي هماي بخت جو سايو وري ﭘيو،
تنهنجا هزار شڪر خدايا زهِ نصيب.

نوري نگاهه ساڻ نوازياء اڄ وري
خوش باش خوب طالبِ مولا زهِ نصيب.

تنوير عباسي

●

نہ ڪا حور گهر جي، نہ ڪائي پري،
اهائي ڪڇي جا ڪري دلبري.

تجليءَ ۾ گرمي، تجليءَ ۾ نور،
تجليءَ سان ليڪن پئي دل ٺري.

سري ويئي ليڪن وڏي ڪرب سان،
اوهان کان جدا ٿي گهڙي جا سري.

ڪڏهن مينهن پئي آهي ويندي جمي،
ڪڏهن پهڻ پئي آهي پوندو ڳري.

ڏس تو پري پيار جي هڪ نظر،
۽ "تنوير" ان ئي گهڙيءَ پيو ڪري.

●

اهو ٻڌايون ڪيئن تنوير اسان کي هو ڇو ياد رهيو،
هڪڙو ماڻهو پيارو ماڪيءَ جهڙي رنگ جو ياد رهيو.
پي ايڏو مدهوش ٿياسين جو سارو جڳ وسري ويو،
تڏهن بہ تنهنجو نالو ۽ تنهنجي گهر جو رستو ياد رهيو.
چنگهہ، گلن ۾، ڪاڏيءَ ۾ ڪنڀ، اکيون ڪجليون، پنيا وار،
جيون ڀر هڪ سهڻو ۽ من مهڻو چهرو ياد رهيو.
دل درياهہ ملي مون کي، اڻ هوند جا پي انبار مليا،
مون کي پنهنجي قسمت جو هي ظالم چرچو ياد رهيو.
منڊون مونيون ڏينهن نہ، مونيا جي تو سان گهاريم الطاف،
هاڻي پڇتايان ٿو مون کي وقت اهو ڇو ياد رهيو.
اسان اوهان کان وسري وياسين ان تي ناهہ تعجب ڪو،
ڳالهہ عجب جي آهي اوهان کي شعر اسان جو ياد رهيو.

نياز همايوني

غزل

غلام گردش دوران، اسان اوهان ٻَئي اڄ،
شڪار شامت اعمال ٿي ڪري پَئي اڄ.

ڀرم رکڻ جي ڀاني، اکين ۾ هئي جا ڪڏهن،
اسان مان ٿوري گهٽي لڄ به سا هلي وئي اڄ.

خدا ڪري ته ٿئي "ڪين" شال ساده دلي،
پلئه وجهي ٿي شريفن کي جا رُڳي رَئي اڄ.

ڀڄي ٿي جنهن مان لٽيون لوڪ پئي لباڙ هڻي،
اسان جي ڏسندي ئي وڃي وئي آها لئي اڄ.

رَهي ٿي حُسن مٿي ڌاڪ ڌن جي ڪير ڪڇي،
مُڇن به چڻ ته محبت ڪان آهه ٻان ڪئي اڄ.

هلو ته ڀاڻ ئي مقتل ۾ ٿا ڪريون ميڙو،
سُجهي ٻچڻ جي نه، پيٽي ٿي ۽ نه ڪا پئي اڄ.

برابر آهن ٻئي عشقُ، فسقُ، قاضي اکيان،
ڇڏائي جند ويا ڪيئي مر جو ڏنُ ڏئي اڄ.

اهائي آس رکي دل ۾ جيءَ يار "نياز"،
ڪندا سي جُرم سچائي جي باب، ها ڇئي اڄ.

امداد حسيني

ڪافيون

گهوڙا گهوڙا گهائي ويا، آلا هاءِ نشيلا نيڻ.

ڏينهن ڏٺي جو ڌاڙو هٽي ويا،
زوران زوريءَ دلڙي ڪٽي ويا،
ڪارا ڪارا ڪيف ڪٽوريا، ڪجرا را شرميلا نيڻ.

سارا سور سلي ٿي وڃن ٿا،
بيٺي پيڙ آلي ٿي وڃن ٿا،
ساگر جهڙا گهرا گهرا، نرمل نيلا نيلا نيڻ.

چرڪن ٿا ته هٽن ٿا ڇيرا،
مٽرڪن سان ڪن ٿا ڦيرا،
هڻ ڪڻ واري هير انهن جي، ڪنار ڪان به ڪنيلا نيڻ.

پرچي پيارئون پريت جو پيالو،
’امداد‘ آهي مست موالو،
جاڳان ٿو يا سپنو آهي، سنڌي سيج، سجيلا نيڻ.

*

تون ئي سجڻ منهنجي سر جو سائين،
توتان پنهنجي جندڙي گهوريان —

ساريون راتيون توکي ساريان،
ڏينهن ڏکن جا ڪيئن گذاريان،
پرچي پير پرين شل پائين — اڄ ته توسان اندر اوريان.

پل پل تنهنجا پور پچايان،
ور ور وٽ جي لاٽ وڌايان،
نينهن لڳائي شال نڀائين — سڪ سگهو ٿي ساجن سوريان.

هر هر ويٺي هنجون هاريان،
ڳڻتين ۾ ٿي پاڻ کي ڳاريان،
ساجن سپرين ڪيسين تائين — هينڙو هاريان جيئڙو جهوريان.

ڪيڏارو

ڪٿنهبا ٻائيند ياس، آئي ٻرٽي راتڙي،
عطر مشڪ ڪٿوريون، لڳين لائيند ياس،
وڏندي وِڪَ وصال جي، پيرين پائيند ياس،
ويهي سرتين وچ ۾، منهن مَرڪائيند ياس،
رڻ ۾ رائيند ياس، ڳاڙهي ڳيرو گهوٽ کي.

هٺي هوڪاري، هوڪاري هٺي،
پَر ٻُريءَ جي ٻيڙَ ۾، ٻاونڪ ٿو ٻاري،
ڏڪُ انهي ڏاڏاڪَ جو، ماري يا ڪاري،
ترار ٿو تاري، سرن جي ته سمونڊ تي.

مٿُور نه تنين مَٽُ، هي جي ٻُٽَ عليءَ جا،
هڪڙو سورج چنڊ ٻيو، تاجي ٻئي ٻَٽُ،
سورهين جي سرواهيين، ڪڏهن نه چڙهي ڪَٽُ
جُلهون ڪن جهونجهار ائين، باز هٽي جيئن جهَٽُ،
ريهون ريهون رڻ هو، ڪيهون ڪوڪَٽُ،
ڪنڌ ڪرنگهر ۽ ڪلها، ڦهرئين ڏک ۾ ڇٽُ،
ڪنيائون آڪَٽُ، رانديون رمن رُڪَ سين.

سرواٽين سرواڻَ، هي جي ٻُٽَ عليءَ جا.
ڪُنهبا ڍڪي آئيا، آمت جا اڳواڻ،
سر ڏين تا ڏاڻَ، وڏي سچ ويڙهاند ۾.

ميدان متيرن، رڳيو ريٽي رَتَ سين،
شهادت جي شوق جو، شان رکيو شيرن،
ٻوتين ٿي ٻيرن، ٻيجي آئيا ٻَجتا.

آٿران ڏکڻ آئيا، ڏڪڪٽا ٿي اوڀر،
اوڀر کان اولهه هليا، اولهه، کان آٿر،
سائو سانگين سامُهان، هٿ تريءَ تي سر،
پرين پُريءَ کي پانهجي، مٿور نه لائن مر
پانو پنهنجي پر، پاري پڏري پڙ ۾.

ڍيرن مٿان ڍيرَ، آهي ڍونڍ ڍيڍ جو،
ڏڙَ ڏُڏُڙ ۾ گڏئا، ٻٽ پٽيائون پيرَ،
ڪانگن جا ڪانگيرَ، ڳجهن جا ڳاهٽ مٿن.

ٻٽر ۾ ٻٻٽر شينهن، آلرن آيبرن ايٿن ٿا،
راتين جي پنجوڙ مان، جيئن ٿا نڪرن ڏينهن،
وسندا رَت جا مينهن، ٿيندي ويڙهه وڏاندري.

جيئن ڪٽري جي ڪوڙَ تي، ڏاند ڳهن ٿا ڳاهه،
چيچي چيلهجي چيتجي، مُڇَ ٿيي ٿو ڳاهه،
ڪانيئر تي ڪونڌر ائين، ڪڙڪيو ڪري ڪاهه،
پانو مين نه پجي سگهي، نه ڪا پڇڻ جي واهه،
سورهيه، سوريءَ سڄڻا، سدا ساهه، پساهه،
رت مين ريٽي راهه، رُت ريت سدا گلاب جي.

پڙَ مٿي پاونگ، ٿاري هٿي تلوارَ جا،
ميرَ لٿي ٿي ائين جئن، لٿي هاري سنگ،
ٿانو ڪٿي ڪنيار جيئن، مٿان چٽڪَ اچنگ،
ويريءَ کي واري ائين، وڄَ وجهي جيئن ونگ،
سيد مين ماٿي ائيسن، مهائي جيئن پتنگ،
ننگي توتي ننگ، آهن ميرَ حسين جا.

تارن آهن ترورا، تارونءَ منجهه ترارَ،
هٿَ ڪرايون آگريون، ڏَڙَ ڏُڏُڙ ۾ ڏارَ،
ڪانئر جي ڪڇي مڻي، ڪنئي هٿي ڪنهارَ،
جهرندا ڦُڙندا ٿي ويا، قطار در قطارَ،
ترار آروپار، ويريءَ جي وجود ۾.

مولهيو رَتو رتُ، آهي مير حسين جو،
ڀُٽريءَ ڀَٽِ سڀُت، ڀانٽو ڀاري ڀيڙَ ۾.

هيءَ جا لهوءَ لارَ، نرمل نُور نيراڙَ تي،
شهادت جي شوق ۾، موڙَ ٻڌا مهندارَ،
هيڏانهن هي هيڪڙو، هوڏانهن سَوَ هزارَ،
ڏيل وجهي ٿو ڏارَ، سِرن هٿي سٽريون.

ماتم

جرم آهي جيڪڏهن يادِ حسين،
ٻوءِ مون کي هر سزا آهي قبول،
سر وڃي ڪر تون ڀ، تڪميلِ ستم،
ٻيا سڀئي حيلا فضول آهن فضول.

جرم آهي جيڪڏهن گهوڙو ڪڍڻ،
ٻوءِ ڪيئن دهرائجي تاريخِ غم،
تازيانن جو ٻلي نڪري جلوس،
لوحِ دل تي ٻل لکي تيغِ قلم.

آءٌ ٿي ماتم زني ڀرين ڪندس،
جرم آهي جيڪڏهن ماتم زني،
ادِترو سوچي ڇڏي اڄ جو يزيد،
ڄاڻ اوير ڪان ڪڍي ٿو سچ کني.

غزل

(١)

هوندي تہ تو بن ڇا ڇا ڪونهي،
جيون ڪي ڀر معنا ڪونهي.
پنهنجي پنهنجي گهر جي اندر، ڪير آهي جو تنها ڪونهي.
ڪونهي جيڏا سرتا ڪونهي، تو جهڙو ڪو سهڻا ڪونهي.
دل ڀہ پڙي ويئي ميني ۾، محشر ڪوئي برپا ڪونهي.
پٿر بڻجي لفظ وسن ٿا، شعر گلن جي ورڪا ڪونهي.
”امداد“ ڪهاڻيڪار ڪوي،
ڪونهي ڪونهي، ها ها ڪونهي.

(٢)

الڪيل الڪيل سڀ راتيون،
سُڏڪيل سُڏڪيل منهنجا ڏينهن.
شهر وچي او ڪوئناڻا، ڪيئن ٿا گذرن تنهنجا ڏينهن.
ڏسندي ڏسندي راتين جان، ڪيئن گذري ويا پنهنجا ڏينهن.
ڇڏ ڙي يار ”امداد“ ڪٿي،
ڪهڙا ڏينهن ۽ ڪنهنجا ڏينهن.

(٣)

سنڌڙي سُر، سنگيت، سُڳنڌ،
مون کي سائين ۽ جو سوڳنڌ.
ماڪ ڦاڪ ڏي موتي آءُ، اکيون ٻير ڪري ڪر پنڌ.
مشاهدو ماڻڻ چاهين، ڪور ڪلهن تان ڀرين ڪنڌ.
مٺي تيج ۽ مٺي رَتُ، سُرهو آهي هر ڪو سنڌ.
”لطيف“ هوندي ڪهڙو ڏپ؟ سورج هوندي ڪهڙو اند؟
ڪارونجهر ٽيجان ”امداد“،
جهڪي وڃي سو ڪهڙو ڪنڌ!

(۴)

ميٺي ٿيج ۽ ميٺي رت،
پوءِ بہ منهنجي سوڙهي ست.

سرتيون هليون، هيڪل هاڻ،
ويهي ٻُوٽي ٻُوٽي ڪت.

اندر ۾ ٿي جهاتي پاءِ،
دٺيت هٽيو ويٺو ٽٽي دت.

مٿرڪياسين تہ لڙي پيا لڙڪ،
هونئن تہ ڪائي ڳالهہ نہ ڳت.

توکي دانگي ڪيئن سڏيان،
دانگيءَ تي تو آٿلي رت.

اگڻ آجرو، چوڏهينءَ چنڊ،
ٿارجي ڪٽي جيڪر ڀت،

تون بہ تہ پنهنجو آهين يار،
تون بہ ڀلي ڪا گهاٽي گهت.

لوئيءَ لجَ بچائجانءِ
پارج پنهوارين سين ڀَت.

عنايت بلوچ

غزل

من کي ميڪَ جو ساز وڄائي،
سُندرتا جو ديپ جلائي.

سؤ سؤ پيرا سيرَ کي گهوريان،
ڀيجل جان کي تنندُ تپائي.

محفل مان مهمير هليو ويو،
ماڻهو ويٺا وات وڄائي.

اندر آجڙيل ٿي پيو آجرو،
او اربيلا! تنهنجي آئي.

دَرَ دلبر تان سوٽي آيس،
ٻُور پيرائي، سُورَ سمائي.

پاپ نگرَ ۾ پيارَ کي ڳولي،
ڪير ”عنايت“ کي سمجهائي.

بشير موريائي

•

درد کي سون دوا ڪيو آهي،
پيار مجبور ٿي ويو آهي.

جنهن کي سمجهو ٿا نور جو مرڪز، سچ جو هڪڙو ترورو آهي.
سون گهوري چڙيان ٿو سيڻ تان، منهنجي دل جو هي فيصلو آهي.
ظلم جو تيز تر ٿيو طوفان، پاڻ کان ٿورو پريرو آهي.
عزتِ نفس کي رکڻ قائم، اهلِ دل جو ئي فيصلو آهي.
منزلِ شوق پرپري ناهي، دشمنن کان هي ڏس مليو آهي.
جنهن کي سمجهانءِ ٿو آءٌ ديسان دور، سو ته دل کان به ويجهڙو آهي.
تنهنجي هن پُرهجوم محفل ۾، ڪوئي انسان هيڪلو آهي.
دل جي ڌڙڪن ٿي ويئي آهي تيز، تنهنجي آمد جو آسرو آهي.
بي حجابانه آءٌ دل ۾ هلي، بعد مدت جي در کُليو آهي.
تون جو آئين ته راهه روشن ٿي، پهتو منزل تي قافلو آهي.
روشني روشني ٿيو ماحول، رخ تان پردو سري ويو آهي.
تنهنجو چهرو هجي يا چانڊوڪي، منهنجي اندر جو اولڙو آهي.
چو نگاهون ملي جهڪي ويئون، نيٺ ڪوئي ته سلسلو آهي.
وقت جي بيهجي وئي رفتار، بعد مدت جي هو مليو آهي.
دل جي ڪڙڪي مان چوليڻا پاڻو، باهر اندر جو سوجهرو آهي.
تون اجايو جلين پئي گوري، منهنجو ساجن ته سانورو آهي.

روپ جي رڻ ۾ پُر فضا پاسو،
تنهنجي زلفن جو چانورو آهي.

ذوالفقار راشدي

•

وچڙن تا محب ڏي ذهني تحفظات ڪٽي،
مکيار(۱) آهيون اڳيان، ڳالهه ڪا وٽي نہ وٺي.

اجا تہ ڪوئي بہ زنجير ڳل ـ پٽو نہ بڻاءِ،
نراس ٿئي نہ طبع دوستي ٻٽي نہ ٻٽي.

رکو نہ عشق جو گردن ترار جي رخ تي،
وجهو نہ وقت ڪان اڳ روح ۾ ڪنڊار هٽي(۲).

صليب جوڙ نہ جذبن جي خودڪشيءَ خاطر،
رهي ٿي سوڙهہ تہ احساس تي اڳي ٿي گهٽي.

اڳي تہ خواب جي خوشبوءِ جيان وهي گذري،
الائي جا ڳ ۾ ڪنڊي اٿم چمار گهٽي!

ڪچا نباهہ جا وعدا وعدا، نيڪار ڪاغذي گهوڙا،
ڪنڊي آڪير آها جيڪا توکي ڪانہ وٽي.

گهٽي نہ مار چمڻ بعد ولولا من جا،
چگو جنم ڪان اڳي خواهشن کي پور ڪٽي.

اسان جي روح ۽ دل جي عجيب عادت آ،
ڳيهون ٿا زهر جي چسڪين سان ڪانئي هيري ڪٽي.

اسان تہ سوچ جي واهڙ ڪان پئي پناهہ گهري،
چلن ٿا سمنڊ تفڪر جا تون بچاءَ ڏٽي.

سدائين ماڻ اها "ذوالفقار"، چانڊوکي،
اسان جي روح جي رڻ پٽ تي جيڪا رات چٽي!

---

(۱) مکيار = مختيار يا مرضيءَ وارو.
(۲) سارتر جي هڪ ڪتاب جو ٽائيٽل "آئرن ان دي سول". (Iron in the soul)

حافظ محمد احسن چنا

●

دل ۾ تہ عڪس صاف عيان روئي يار جو،
هن آئيني ۾ نام نہ آهي غبار جو.
منصور هيءَ بہ حڪم نرالو تہ يار جو،
سچ ڪو چوي تہ سو بہ سزاوار دار جو.
اميد ڪان بدل ويون مايوسيون سندم،
آيو جو ڏيان رحمتِ پروردگار جو.
ناڪام دل ڪان منهنجي ٿي نڪري اها دعا،
پچندو نہ آسرو ڪنهين اميدوار جو.
پيريءَ ۾ ۽ شباب ۾ مان بي خبر رهيس،
عالم هو نشہ جو ۽ هيءَ عالم خمار جو.
ديدار اچ پساءِ تون ”احسن“ غريب کي،
مقبول ڪر هيءَ عرض تون هن جان نثار جو.

●

جڳ ۾ پيارو آهي دلدار نام تنهنجو،
پوءِ چوڻ مدح خوان ٿئي هر خاص عام تنهنجو.
شب روز نام تنهنجو وردِ زبان آهي،
هر وقت آ تصور دل ۾ مدام تنهنجو.
جنهن دم زبان مان تون ڪا گفتگو ڪرين ٿو،
هرڪنهن کي پيو وڻي ٿو شيرين ڪلام تنهنجو.
وحشت تہ مون کي تنهنجي، سوداءِ سر ۾ تنهنجو،
دل ۾ بہ ياد تنهنجي، لب تي بہ نام تنهنجو.
غمگين دل کي دلبر ڪو آسرو نہ آهي،
اميد دل کي ڏئي ٿو پيارل پيام تنهنجو.
سردار تون سڀن جو، مٽ ڪوڻ تنهنجو جڳ ۾،
آهي غريب ”احسن“ ڪمتر غلام تنهنجو.

سليم ڳاڙهوي

سوال؟

نينهن جي مينهن کي نروار ڪجي يا نه ڪجي؟
آس جو واس ۽ ويچار ڪجي يا نه ڪجي؟
پرت ۽ پيار جو پرچار ڪجي يا نه ڪجي؟
يعني ڏک درد جو اظهار ڪجي يا نه ڪجي؟
چا ڪجي چا نه ڪجي، ڪير سُڻائي ڪنهن کي؟

قرب جي ڪوٽ، محبّت جي ادا تي بندش،
سوچ ۽ لوچ، سچائيءَ ۽ سخا تي بندش،
سوز جي ساز، ديانت ۽ وفا تي بندش،
درد جي دانهن ۽ سُورن جي صدا تي بندش،
چا ڪجي چا نه ڪجي، ڪير سُڻائي ڪنهن کي؟

ڏاڍ جا ڏينهن ۾ ڏهڪار ۽ هاڃا آهن،
روهه ۽ ڊوهه جي راڪاس جا راڳا آهن،
بخت ۽ تخت ڀڳو، تي پيا پاڳا آهن،
پڻ پيا ڏينهن الاهيءَ ۾ ورهاڱا آهن،
چا ڪجي چا نه ڪجي، ڪير سُڻائي ڪنهن کي؟

ديس جا، درد جا آڙاهه اجهائڻ خاطر،
من جي گلشن ۾ چراغن کي جلائڻ خاطر،
مُلڪ جي سيجن کي سنوارڻ ۽ سجائڻ خاطر،
پنهنجي بگڙيءَ کي وري پاڻ بنائڻ خاطر،
چا ڪجي چا نه ڪجي، ڪير سُڻائي ڪنهن کي؟

ڪيتري رنج ڀري آهه ڪهاڻي پنهنجي،
دل جي دُنيا ۾ رهي آس نماڻي پنهنجي،
تيز طوفان لڳو، شمع اجهاڻي پنهنجي،
وات جي وَر ۾ اچي، خاڪ اُڏاڻي پنهنجي،
چا ڪجي چا نه ڪجي، ڪير سُڻائي ڪنهن کي؟

غمَ ۽ ڳوندر ۾ ڪري ڪير ڳڏارو يارو!
آه! ظلمات ۾ آيو نه ستارو يارو!
ڪوبه ڪنهن جو نه ٿيو ساٿ، سهارو يارو!
واءِ، حسرت ۽ هلاڪت جو نظارو يارو!
چا ڪجي چا نه ڪجي، ڪير سڻائي ڪنهن کي؟

جيڪڏهن آهه، ته دُنيا ۾ بُرائي آهي،
جيڪڏهن آهه، ته عالم ۾ ڪُڏائي آهي،
هر جڳهه درد ڀري دانهن دُهائي آهي،
جا بجا ڪنهن کي ڪٿي ڪهل نه ڪائي آهي،
چا ڪجي چا نه ڪجي، ڪير سڻائي ڪنهن کي؟

پنهنجي برپٽ کي وري گل ۽ چمن ٿا گهرجن،
اي "سليم" آس جي دامن ۾ عدن ٿا گهرجن،
سوچ ۽ سچ کي سنوارڻ جا سخن ٿا گهرجن،
حال جا قال سڻڻ لاءِ به ڪَن ٿا گهرجن،
چا ڪجي چا نه ڪجي، ڪير سڻائي ڪنهن کي؟

عبدالجبار جوڻيجو

ياد

— آهي پَڊَ جيتي پاڻ گڏ با هئاسين،
آتي جي ننا هاڻ گڏ جون—
تڏهن پڻ،
آهي پڊ گهٽوئي مِٺا ۽ گهڻو پيارا آهن.

— آهي ڪَسَ جتي پاڻ گڏجي گهمياسين،
آتي جي ننا هاڻ وڙڪون—
تڏهن پڻ،
آهي ڪس گهٽوئي مٺا ۽ گهڻو پيارا آهن.

— آهي بينچ جن تي رهاڻيون ڪيوسين،
آتي هاڻ ننا جي رهاڻيون ڪريون—
تڏهن پڻ،
آهي بينچ گهٽوئي مٺا ۽ گهڻو پيارا آهن.

— آهي شهر جتي ٽول وڃندا هئاسين،
آتي جي ٽتا ٽول هاڻي وڃون –
تڏهن بہ،
آهي شهر گهٽيون مٺا ۽ گهٽو پيارا آهن.

— آهي گهر جتي ساٿ هو ٻاڻ جو،
آتي هاڻ جي ساٿ ناهي،
تڏهن بہ،
آهي گهر گهٽيون مٺا ۽ گهٽو پيارا آهن.

— ۽ هي ڏينهن، جو هيٺن ڌار آهيون،
چا سچ پچ ڌار آهيون؟
جي آهيون تڏهن بہ –
هي ڏينهن گهٽيون مٺا ۽ گهٽو پيارا آهن.

هائڪو

نينهن تہ آهي شينهن –
جفا ڪاري رات،
وفا چٽو ڏينهن.

چانڊوڪيءَ جو رنگُ
جذبن جي آه آڳ،
تنهنجو آهي هٿ.

اهڙو آءُ نادان –
جهڙو آهي چڪور،
تهڙا وهم گمان.

تنهنجو آهہ ڀروسو –
تنهنجي ٺڏڙي هيرَ،
جڳ جو واءُ ڪوسو.

استاد بخاري

وايون

ازل ابد جا، حد بيحد جا، پلڪ پلڪ پاڇا.
اڪ آئينو،
اڇرج سينو.
فرش تماشا، عرش الائي ڇا! ڇا مان ٿيا ڇا ڇا!
اڪ آئينو،
اڇرج سينو.
پوءِ تي پوءِ اچون ٿا ’پاپا‘! اڳ ڪنهن اوڳاڇا؟
اڪ آئينو،
اڇرج سينو.
ڪاٿان ’تيءَ‘ ۽ ’ٽيٽيون‘ ڪيتر؟ ڪير ڪري ڪاڇا!
اڪ آئينو،
اڇرج سينو.
سَوَ سمجهاٽيون، سپهٽ هاٽيون، ڇا ٻه چوين چاچا!
اڪ آئينو،
اڇرج سينو.
جيڪا جانِ جهانن جي آ، سا شڪتي آ ڇا؟

●

نيهي ناتا ها، منهنجا تو سان ماڻهپا!
نيهي ناتا ها.
لوءِ لوءِ لوليءَ ۾ ڏنا، مون کي ماتا ها!
نيهي ناتا ها!
مون هي پاتي پونڻ تان، چونڊي چاتا ها.
نيهي ناتا ها!
ميرا، سادا ماروي، پنهنجا پاتا ها.
نيهي ناتا ها!
ڏرتي تنهنجي ڏوڙ ۾، دولهم ڏاتا ها.
نيهي ناتا ها!
ادڙن سان ”استاد“ تو، ڳنڍڻ ڳاتا ها.

غزل

قضا، حيات مان اوريو، حوال منهنجو هو،
خدا، خضر کي ٻڌايو، خيال منهنجو هو.

پڪم بهشت جا قانون تنگ ٿي زوري،
ڪيئن ٻ قيد مان نڪرڻ ڪمال منهنجو هو.

صليب، توب، سزا مان صدا گجي منهنجي،
مسيح، مير، حسن جو مثال منهنجو هو.

هُيم ته شعر ۾ شرناءِ، پر نه ٿي ڇيڙ يم،
ملول شهر سڄي جو ملال منهنجو هو.

پڙهي سگهي نه نئين سنڌ ترجمي ڏاران،
ڏسي سگهي نه سيڏو ڪو جمال منهنجو هو.

”اچي جناب بخاري، نئون غزل ڳائي“،
جواب ڪوبه نه آيو، سوال منهنجو هو.

●

مان جو آهيان، آهو اهو آهيان،
صبح سج، شام جو ڏيو آهيان.

مان مڃان ٿو يڪو جليو هوندس،
تون چوين ٿو ته چمڪيو آهيان.

جيت جي شوق ۾ ڦَڪيم هارُون،
موتَ جي وات ۾ جيو آهيان.

جُنوڻ جيئري به يارَ مَنّبي آ،
مان برابر پيو، ٿيو آهيان.

تيز تڙڪو ته چانورو ٿڌڙو،
پيار ۾ پيڙ ٿي پيو آهيان.

آءُ ”استاد“ ڏوڙ جو داڻو،
ماڪ جي ميهر موڪيو آهيان.

عطا محمد "حامي"

غزل

تنهنجي حسن ڏي موالي خير ڪري حيران هزارين پيا ٿيندا،
تنهنجي نيڻن جي نازڪ ناتي ۾ نقصان هزارين پيا ٿيندا.

تنهنجي زلف جي قيدين ڪاڻ ڪئا سامان هزارين پيا ٿيندا،
هر روز نون تعزيرن جا اعلان هزارين پيا ٿيندا.

تنهنجي تيز نظر جي تيرن سان بي‌مان هزارين پيا ٿيندا،
تنهنجي قدمن ساڻ قيامت جا سامان هزارين پيا ٿيندا.

تنهنجي گهور جا گهايل گهوٽ گهٽا، اٿموٽ چڙهن ٿا چوٽ گهٽا،
تنهنجي حسن جي روشن شمع ڏسي بي‌جان هزارين پيا ٿيندا.

جي ٻول مٺا پيا ٻوليندا، سي مرغ چمن جا سنگ ٿيندا،
صيّاد جي ڦاسي ڦيري ۾ مهمان هزارين پيا ٿيندا.

تنهن رات کي جن روشن نه ڇيو، تنهنجي زهر کي جن ماکي نه سڏيو،
تنهنجي پيرن ۾ پامال اهي انسان هزارين پيا ٿيندا.

تنهنجي ناز ادا جي شعلن مان ڪا باهه مبادا ڀڙڪي ٿي،
تنهن باهه ۾ تنهنجي تباهيءَ جا امڪان هزارين پيا ٿيندا.

جنهن پنهنجي جگر جو خون ڏني، تنهنجي حسن ۾ رونق آندي آ،
تنهن عاشق تي الزامن جا احسان هزارين پيا ٿيندا.

هر روز فلڪ ناراض رهي پيو لوڻ جفا جو ٻرڪيندو،
هيئن اهلِ وفا جي دردن جا درمان هزارين پيا ٿيندا.

هر لهر لتاڙي سير لنگهي، جنهن وقت ڪناري تي ايندي،
تنهن وقت اسان جي ڪشتيءَ کي طوفان هزارين پيا ٿيندا.

هن وقت نٿو جو قدر ڪري، هڪ ڏينهن اهو افسوس ڪندو،
"حاميءَ" جي مرڻ کان پوءِ سندس ارمان هزارين پيا ٿيندا.

"انور" هالائي

●

منهنجي سجدن کي آگهي بخشيو، لذّتِ غم وري وري بخشيو.

ظلم و فرقت جي انتها ڪريو، منهنجي شعرن کي نغمگي بخشيو.

مرڪ اوتي پيالن اچو اوري، تشنه لب کي ڪا تازگي بخشيو.

نوڪ خنجر سان وڍي چيري، زخمِ دل کي ڪا شگفتگي بخشيو.

مست نيڻن ۾ ڪم ٽيڻ ٿو گهران، سرخوشي سان بيخودي بخشيو.

پنهنجي رخ تان ٻري ڪري گيسو، "سالِ نو کي ڪا زندگي بخشيو".

اڄ لبن سان مهر ثبت ڪريو، آه و فغان کي خامشي بخشيو.

دل ٿي چاهي ته روز شب پوڄيان، مون کي صنّاع بت گري بخشيو.

مان اوهان سان ڪيان ڪا گستاخي! مون کي ايذي نه خودسري بخشيو.

ذڪر سرور زبان تي ورد اٿم، حرمتِ شانِ سروري بخشيو.

لاالا جون هدايتون ڏيئي، سير مرسل جي پيروي بخشيو.

پنهنجو "انور" اوهان کي پرتو آ،
هي ملاقات دائمي بخشيو.

●

عشق صادق تي افتخار ڪبو، پنهنجي لغزش تي انحصار ڪبو.

لذّتِ درد سان پيار ڪبو، پاڻ کي ٻي ستم شعار ڪبو.

اضطرابي کي زير بار ڪبو، پنهنجي خوشين کي باوقار ڪبو.

جام و مينا کي ڪين ڏار ڪبو، پاڻ ٻي توکي ميگسار ڪبو.

تنهنجي دل ۾ گهڙي ڪري ديرو، تنهنجي خوابن کي شرمسار ڪبو.

پنهنجي جذبن تي اعتماد رکي، پاڻ لئه توکي بيقرار ڪبو.

هر طرح شانِ بي نيازي سان، تنهنجي نخوت کي تار تار ڪبو.

تنهنجي منصوبي کي شڪست ڏئي، توکي مايوس بار بار ڪبو.

ها! اگر هار تون مڃين دل سان، پوءِ ماحول کي سازگار ڪبو.

پنهنجو "انور" ڪري مڃين جي تون،
توکي دل سان پنهنجو يار ڪبو.

آغا سايم

پرم

جنهن وقت شام ميري،
تارن جي پائي چولي،
يادن جا سڙه ڦڙڪن،
ڪي نانوَ دل ۾ ڌڙڪن،
دل ڪونج ڄڻ تہ ڪاٿي،
وڇڙي ولر کان آئي.

جنهن وقت ٻنوند برسي،
۽ ڪونج ڪاٿي ڪرڪي،
تنهن وقت ياد تنهنجي،
پن ڄڻ جسو گيت ٻڌجي،
من ماٿريءَ ۾ گونجي،
اکڙيون ڀنل ڀنل ڄڻ،
موتن لڙيون ڇڳل ڄڻ.

آ وقت ڪيڏو ويري،
سورج لڙيو ٽپهري،
جهنگل مان مال موٽي،
مسجد ۾ بانگ گونجي.

ڏس، ڇانڻ شام آئي،
پوءِ موت جي اونداهي،
تارا ڪٿيون نہ ڏيڙو،
ساٿا نڪل وانهڙو.
اي موت! مان نہ مرندس،
صورت ڪنهن ٻيءَ ۾ جيئندس.

جنهن وقت چنڊ ڪڙندو،
ڪنهن دل ۾ پيار ٽڙندو،
مان دل جي ديولن ۾،
ڪو گهنڊُ ٻڌجي ڪڙندس.

تارن جي روشني ۾،
ٻن ڄڻ جي چانڊوڪي ۾،
مان گيت ٻڌجي گونجان،
آتر ۾ جيئن تہ ڪونجان.

مان ڀريون پيار جذبو،
مان خواب ڪو ڪنوارو،
مان مرڪ ڪن چپن جي،
آلاڻ اکڙين جي.
لالاڻ مان شفق جي،
۽ انڌلٽ آفق جي،
ساوڻ جي ڀرين بارش،
مان اکڙين جا آرس.

هي ڪئوڙَ سهڻا پيارا،
دلڙيءَ جا هن دلاسا،
جندڙيءَ جا هن سهارا،
ڪيڏو حسين پرم آ،
پر موت بي رحم آ.

بي آواز شهر جي صدا:

دور، ڏاڍو دور ڪان ٿو اڄ وري ڪوئي سڏي،
جسم جي پاتار مان ٿو روح منهنجي ڪي ڇڪي.

شهر آهي سانت جو، جت لفظ بي آواز هن،
سانت ڄڻ ان شهر مان اڄ ڪا صدا ٿي پئي اچي.

گهر سڀ سينگاريل پر ڪوبہ رهواسي نہ آ،
واءُ در کڙڪائيندي ڪنهن جو پتو ٿي پئي پڇي.

آرزو جي شهر ۾ اڄ ٻن پيلا ٿا ڇڻن،
سڏ ڪندڙ پيلي هوا ٿي شهر ساري ۾ گهلي.

غزل

اڄ وري هير گهلي، گل کڙيو آهستي،
نانءُ ڪو هانءُ هڻيو، چاڪ ڇڪيو آهستي.

درد جي هير گهلي، چاڪ پيا سڀ ڇڪي،
هٿ پاڻوه مان تو دل تي رکيو آهستي.

شهرِ دل جا تہ اڃا سنگهه هٿا رت رتل،
شفقِ درد نڙي، واءُ گهليو آهستي.

ڪالهہ اڌ رات جو ٿي بوند پئي، ڪنوڻ ڪنوي،
دل جي دروازي هو سڏ ٿيو آهستي.

ٻن ڇڻ، ٻن ڇٽيل جڻ تہ تنهنجا منهنجا خواب،
گهر جو ويران اڱڻ، چنڊ چڙهيو آهستي.

يوسف شاهين

وايون

ڪره پچائين پور ــ ميان منصورُ.
سيرُ ڏي تہ سُهاڻ ٿئي، دائم رک دستورُ.
ڏِسُ ڏِسُ هن ڏيهہ تي، ڪيڏا ٿئا ڪلورُ.
رات ڪٽني روڄ جي، ٿئي شال آسُورُ.
ڪيئن سلي عام سين، جي يوسف ستا سورُ.

●

ڏيہَ مٿي ڏهڪار ــ هوشيار، خبردار.
جي ويٺي ويل وهامي، تہ ملي سڀ ميارَ.
پاڻا هلو ڀرت سين، هٿي سڀ هاڪار.
ويريءَ مٿي واهُڙي، وڏا ٿين وسڪار.
هلو هلو هڪل سين، چڙي پاڻ پچار.
ڪانئر هلندئي ڪينڪي، هٿي تيغ ترار.
سائيہ ڏنا سڌَ، تہ ڪرندا ڪنڌ هزار.
ڪيو ساڻ ”يوسف“ سين، ڪُسڻ جا قرار.

●

آئي جهيڙو ڪاڻ ــ لاهہ جهيڙو جيءَ تان.
لهي لوهُ لڳن تان، ٿل وري اهڙو واءُ.
ڍال جيان ڍوليا، هيڪر هلي آءُ.
پاڻا هڻ پڌر تي، پٽڪو مٿي پاءُ.
ڪهوڙيو ڪهوڙيو جنڊ ڙي، مُرڪي مٿان ماءُ.
سڏ ساڻ ”يوسف“ صدقي ڪيو ساهہ.

الياس عشقي

بيت

ساراهيان سبحان، جنهن سيد کي ساراهيو،
"وما ارسلناڪ الا رحمة للعٰلمين"، چيو منجهه قرآن،
سچو هيءَ جهان، پيدا جنهن جي لاءِ ٿيو.

ڪهڙي هئي سا خاڪ، جنهن مان خلقيو حبيب کي،
جنهن کي آدجڳاد کان، پرور ڪيو پاڪ،
"لولاڪ لما خلقت الافلاڪ"، آيو جنهن جي شان ۾.

ڪنهن کي هئي نه ڄاڻ، اڪي مرسل مير مين،
ڇا لئه آهي خلقيو، مولا هي مانڊاڻ،
"اوّل ما خلق الله نوري"، فرمايائون پاڻ،
پاڇو ڪونهي نور جو، آهي هيءَ اهڃاڻ،
چڱيءَ پر سڃاڻ، احمد عربي ڄام کي.

مالڪ نه ڏي عذاب، اڙو سون مسڪين کي،
پيو ڇا هوندو پاند ۾، اکين ڪونهي آب،
ڪيئن ان جي سامهون وڃان، ناهي اهڙو تاب،
منهنجو ولج حساب، سيد کان پاسو ڪري.

منهنجي دل جو حال، توکي آهه معلوم سڀ،
هيڻن جو توکان سواءِ، ڪندو ڪير خيال،
لڄ رکيج لڄپال، آءٌ اگهاڙو آهيان.

آءٌ اڪيلو آهيان، سترڪج ستار،
گذري وئي گناهه ۾، منهنجي سڀ ڄمار،
ڏڪ ج منهنجا ڏولڻا، رک نه پاڻ کان ڌار،
سيد تون لهه سار، تو ۾ اميدون وڏيون.

تو ۾ اميدون وڏيون، لهه تون سار سنڀال،
شافع آهين شفيع تون، مالڪ ۽ مختار،
منهنجا ڏوهه هزار، تون شافع ڏينهن قيام جو.

ڪنهن آلاپي پيروين، اڄ هيءَ سانجهيءَ ويل،
تنهنجي منهنجي روح جو، آهي سرن ۾ ميل،
آءٌ پرين سويل، سليون سور فراق جا.

من ۾ مچ مچائي ٿو، اڻچاتو آواز،
جڻ ته ڇڙي ٿو ڇيت ۾، ڪو روحاني راز،
يا ڪو مام مجاز، ڏسان پرين جي نيڻ ۾.

ستن سرن جي سيج تي، سنجهي جاڳي ڪيئن،
ڪنهن دل ني ولهار ۾، مڪڙيون ٽڙن جيئن،
منهنجا نيڻ به ائين، ڏسن خواب وصال جا.

سنجهي سرن جي سيج تي، ڪيئن گذاري رات،
پڇي ٿي پرڀات، هيءَ سنجهي جي سانت سين.

خوشبو آهه شراب، هر مڪڙيءَ جي جام ۾،
ڏسان پيو مان خواب، تنهنجي مست اکين جا.

ڪنهن کي ٿا ڳولين هي، راتين جا رولاڪ،
چوٽا لڪائين لوڪ کان، دل جا چڪندا چاڪ،
پرهه ڦٽي جي ماڪ، روئندي ڪنهن جي حال تي.

چانڊوڪي ۾ چيٽ جي، کهلي ٽڏي هير،
من ۾ آهي او ميان، آڌيءَ رات اڪير،
نيڻ وهائن نير، نينهن لڪايو نه لڪي.

برڊو سنڌي

گيت

سڏي ڏيئي مينهن جو خير ته ڏي،
ٽئو پيار پڄئي، ڇڏي وير ته ڏي.

منهنجا حال هجر ۾ هيٺا ٿيا،
وڏي ويڙن جا قت ٻيٺا ٿيا،
جي تو وٽ تن جي آهه دوا،
ٻوء چاچي ڏيرا! سوير ته ڏي.

هٿ سانوڻ ڪوڙها هاري ويو،
۽ ڪانگو سار اٿاري ويو،
آ مند مِلڻ جي، آڄ موٽي،
اچي يار پلنگ تي پير ته ڏي.

سان آيس هٿ ڪشڪول کڻي،
ٿڪو آهيان تو در، سِڻ هٽي،
جي پنج ڪٽي، ٿو پاڻ نه ڏين،
پلا، تنهنجي دران پيو ڪير ته ڏي.

ڏک پنڌ ڪڍهن جي قسمت سان،
اچي يار لنگهين منهنجي واند وٽان،
ڪري لائق لڪ منهنجي لانڍ لڙي،
ڪو ڦيرو وير اوير ته ڏي.

جو ڏيندين ساهه ۾ سانڍيندس،
جهي "برڊا" نيٽين لائيندس،
جي ڪين ٿو ڏين، اخلاص نه ڏي،
ڪڏي من جو غير ۾ مير ته ڏي.

شيخ عبدالحليم ”جوش“

●

وري وري ٿو چوان دوستن جي ڳالهه ڪريو،
رکي رکي ٿا اوهين دشمنن جي ڳالهه ڪريو.

ڏکن جي پويان پڌون ٿا سکن جو دور ايندو،
سکن جي آس رکي ڪا ڏکن جي ڳالهه ڪريو.

بتن جي ڳالهه پڌان ٿو خدا ٿو ياد پوي،
خدا جي واسطي مون سان بتن جي ڳالهه ڪريو.

اکيءَ تہ سيج هئي سوري مشاهدو هو مرڻ،
دچي ٿا هاڻ چو دارو رسن جي ڳالهه ڪريو.

جتي ڏيئي بہ جلائڻ تي آهي پابندي،
ڪري سگهو تہ انهي انجمن جي ڳالهه ڪريو.

اوهان ڪي رنگ ۽ خوشبو جو قدر ئي ڪونهي،
چمن جي خار تہ پوءِ ٿا گلن جي ڳالهه ڪريو.

وطن ۾ جيڪي وطن لاءِ پيا سڪن يارو،
ڪڏهن ڪڏهن تہ انهن غمزدن جي ڳالهه ڪريو.

بهار ۾ تہ گلستان وچڙ بہ ٿيندو آهه،
خزان جي دور ۾ مون سان چمن جي ڳالهه ڪريو.

اياز، ساز ۽ مجروح، راز ۽ تنوير، *
ڪڏهن تہ ”جوش“ سان ارباب فن جي ڳالهه ڪريو.

---

* ڊاڪٽر اياز قادري، محمد حسن ساز، علي محمد مجروح، مرحوم عبدالرزاق راز ۽ ڊاڪٽر تنوير عباسي.

نواز علي "شوق"

گيت

آءُ هلي او ساجن سائين،
آءُ هلي او ساجن سائين.

راحت ۾ رنگيني هر سُو،
مٺڙي مٺڙي خوشبو خوشبو،
مکڙيون ٽيون سڀ مهڪن سائين.

پياري پياري آ چانڊوڪي،
روشن روشن ٿي وئي ڌرتي،
تارا خوش ٿي ٽمڪن سائين.

ٿڌڙيون مٺڙيون خوب هوائون،
من کي موهن مست فضائون،
آشائون ٿيون مهڪن سائين.

محمد علي "جوهر"

●

محبت ۾ نہ هوندو ڪو بہ يو مجبور مان جهڙو،
ڏٺي دلدار کي دلڙي نہ سهندو ڏور مان جهڙو.

اشاري يار جي تي مون لڳائي جان جي بازي،
زماني کي ڪٿي ملندو ٻيو منصور مان جهڙو.

ملي آ عشق ۾ پاڪر، ڪيم حاصل ڪمال اهڙو،
هوندو مجنون ويچارو وڌ ۾ وڌ مشهور مان جهڙو.

وڃائي هوش ۽ هستي، مٽائي موج ۽ مستي،
رهِ الفت ۾ ڪائي نوڪرون مغرور مان جهڙو.

حوادث جي تسلسل کان شڪستہ پر ٻيو ڪونهي،
شڪستہ دل، شڪستہ جسم چڪناچُور مان جهڙو.

نصيبن جو ڪَٽل، قسمت ڦٽل شايد هجي ڪوئي،
ڦٽيل دل جو، ڏڌل ڏک کان، سراپا سور مان جهڙو.

وفا جو مون وڌو "جوهر" ڏکيو ڏاڍو رواج آهي،
نباهي عشق جو سگهندو نہ ڪو دستور مان جهڙو.

احمد خان آصف مصراڻي

●

رات هڪڙي جي رهين سون وٽ، رهاڻيون ٿي وڃن،
ڪجهه، رسڻ، پرچڻ ۽ قربن جون ڪهاڻيون ٿي وڃن.
درد دوريءَ جي ۽ مهجوري جي ساري مات ڪيو،
پر اچين: سُورن ۽ ڀُورن جون پڄاڻيون ٿي وڃن.
اي لڪي! لائق ڪري جيڪر ڏرين دستِ ڪرم،
جِن چنڊو ناهي چپر، سي ڳهر ڏياڻيون ٿي وڃن.
مُرڪ سان مهميز سان ۽ خُلق سان جن سان ڪيلين،
وانڍيون، وٺوانديون، راڄن جون راڻيون ٿي وڃن.
هٽ پريون ڪيئي حسينائون نه تو وٽ پيون قبول،
تنهنجي در مقبول ناقص ۽ نماڻيون ٿي وڃن.
درحقيقت دل ڏني "آصف" جي ديوانيون ٿيون،
عشق ۾ اڪثي هلي آخر سياڻيون ٿي وڃن.

"وفا" ذاڻن شاهي

●

تنهنجو نُسخو ٻس اجايو ٿي ويو،
سُور اڪي ڪان ٻه سوايو ٿي ويو.
سنگدل سچ چئي ها سازي،
تنهنجي احساس جو سايو ٿي ويو.
مون کي دنيا سان ملڻ کان تو جهلين،
جيڪڏهن تنهنجو ٻس رايو ٿي ويو.
مستقل طور تي پنهنجو ٿي ويو،
عمر جو صبر سجايو ٿي ويو.
ساري دنيا سان اُهڻ مشڪل هو،
ڪوئي پنهنجو، ڪو پرايو ٿي ويو.
آءُ يي رند ٻلا نوش آهيان،
ڪنهن سوائيءَ سان سوايو ٿي ويو.
سچ جا ٻول ٻڌائيندي "وفا"،
دؤرِ حاضر جو وتايو ٿي ويو.

"آثم" ناڻن شاهي

غزل

فقيهِ شهر کـي شب روز ڇـو سلامُ ڪيون؟
اڇـو تـہ عقل کـي پنهنجو اسان امامُ ڪيون.
ٻڌون تہ حق؟ ٻڌون ۽ چئون تہ حق؟ چئون،
پيـام حـضـرتِ منصور اڄ بہ عـامُ ڪيون.
جهڪون نہ مرده ضميرن اڳيان ڪڏهن هرگز،
ڪيون تـہ زنـده ضميرن جـو احترامُ ڪيون.
خيالِ ڪرسـي و مسند کي دل منجهان لوڏي،
دلـيـن ۾ پاڻ لـئـہ پيدا ڪوئي مقامُ ڪيون.
رهـي نـہ ڪوئي ٻُکيـو ۽ اُگهـو زمـانـي ۾،
حـصـولِ رزق جـو اهڙو ڪو انتظامُ ڪيون.
ڪسيو آ چپـنُ ۽ آرام جـن اُپـوجهـن ڪان،
قسم ڪـڻو تہ سندن ننڊ پـي حرامُ ڪيون.
چپـن تـي چُنُ ۽ لڳـي آ زبـان تارونءَ سان،
هلـو تـہ قـطـرهٔ بـاران جـو اهتمامُ ڪيون.
بـصـد خـلـوص و عقيدت آئـي تـہ اي "آثم"!
حـضـور، حُسـن هـلـي سـجـدهٔ و قيامُ ڪيون.

نور "شاهين"

ماهيا

ڇـو يـاد وري آئـي،
هـر طـرف سـڄڻ آهـي - ڇو غم جي گهٽا ڇائي،
ڇو يـاد وري آئـي.
سـڀ ساري ملاقاتيون،
گهاريون مون رڙي راتيون - آرام نـہ تـہ پـائـي،
ڇـو يـاد وري آئـي.
تـو عـمـر سندم ڪاري،
پـر ڪين زبـان پـاري - وئين ڪوڙا قسم کائي،
ڇـو يـاد وري آئـي.
"شاهين" نـہ ڇاپان هـا،
دک درد نـہ ڪـان هـا - روئي ها مون ڪي دائي،
ڇـو يـاد وري آئـي.

عبدالقيوم "صائب"

رباعيون

(١)

هي دؤر مفادن جو ڪو دؤر آهي،
جيڪو به لڳو ان کي سو چؤر آهي؛
رت چوسڻ جي سڀڪو ڪوشش ٿو ڪري-
يارن جو هتي يار عجب طور آهي.

(٢)

مخلص به ٿيڻ آهي بيڪار جتي،
اخلاص کان هرڪو هو بيزار جتي؛
ار مجلس کان منهن موڙڻ بهتر هو-
هڪڙو نه ٻئي جو هو آڌار جتي.

(٣)

ڪاٺي کي ڪاٺو منهن تي چئجي،
راڻي کي راڻو منهن تي چئجي؛
ڏاهو جو اياڻپ ئي اياڻپ آهي-
تنهن کي ته اياڻو منهن تي چئجي.

(٤)

ڪوڙن جو ڪوڙو آهي ناماچار،
۽ ڪوڙ ڪپت سارو آهن لاچار؛
ڪوڙن تي هو سڙس ٿيو ٿا بيهن-
ان جو ئي ڪنيو ڪايو ڪن ٿا واپار.

(٥)

تاريخ به ڪوڙي هو ٿاهي ٿا وٺن،
ڪم ڪوبه هنن لاءِ رهيو ناهه ڪٺن؛
پنهنجي ئي سڃي تي جي سڀڪجهه ڪن ٿا-
تن کي سوڙيو آهي پنهنجي ئي سڃڻ.

"محبوب" سروري

اسان کي دلپسند دلبر مليو مولا جا شڪرانا،
مليو! بهتر ڪان پڻ بهتر مليو مولا جا شڪرانا!

پِرَمَ جو پِرَمُ فقط برسر مليو، مولا جا شڪرانا،
چڱو ٿيو! جو نه سيم و زر مليو، مولا جا شڪرانا.

اسان ڪنهن ٻئي جي آڏو ڪين هرگز هٿ پکيڙيو آ،
سوالين کي سخي سرور مليو، مولا جا شڪرانا.

اگهن، عاجز ابوجهن وٽ ڪرم پنهنجا ڪري آيو،
۽ هيڻن کي حجِ اڪبر مليو، مولا جا شڪرانا.

اسين ڪنهن خانِ خانان جي نه هرگز ڪاڻ ڪڍ نداسين،
اڙين آڏر، ولهين واهر مليو، مولا جا شڪرانا.

انهيءَ تي آس اڙين جي، انهيءَ تي ننگ نماڻن جو،
ڏکوين ڏي، پرين پرور مليو، مولا جا شڪرانا.

اسان جو عشق غيرتمند، در در ڪينڪي ڀٽڪيو،
فقط هڪ دلربا جو در مليو، مولا جا شڪرانا.

اسان منّت ڪشِ باغِ عدن هرگز نه رهنداسين،
جو ريگستان مان رهبر مليو، مولا جا شڪرانا.

خدا جي خلق ساريءَ ۾ نه آهي جوڙ جانيءَ جو،
پلن ڪان پڻ پلو برتر مليو، مولا جا شڪرانا.

اسان جي جان، اسان جي مال، اسان جي ساهه جو سائين،
اسان جي سر جو سوداگر مليو، مولا جا شڪرانا.

دِيارِ يار ۾ جي گهر مليي ها، خوب ٿئي ها، پر،
سکوري سنڌ ۾ ئي گهر مليو، مولا جا شڪرانا.

چڪائي "سروري" سرڪي ڪيو محبوب متوالو،
هٿن سهڻن سان اڄ ساغر مليو، مولا جا شڪرانا.

نشتر ناٿن شاهي

غـــزل

ساز محفل اندر خوب وڄندا رهيا.
مست مڙندا رهيا، نانگا نچندا رهيا.

ڪي صراحي ڪئون ۽ ڪي نظرن ڪئون،
هي ٻه پيئندا رهيا، هو ٻه پيئندا رهيا.

ساقي سر ڪي ڏنو، لال ڪرندا رهيا،
خير ملندا رهيا، نيڻ وڌندا رهيا.

گل ٻيو آ نڙي، خوشبو ڀڪڙي پئي،
ڀونئر مڙندا رهيا، واس وڌندا رهيا.

جام آئي ڏنئين، منهن تي پردو ڏري،
چپ پيئندا رهيا، نيڻ سڪندا رهيا.

زهر قاتل ڪٽي آئي ساقي ڏنو،
ڪي نشائي ٿيا ۽ ڪي پيئندا رهيا.

جام نظرن ڪئون ساقي جيئن جو ڏنو،
ڪي سنڀالي اٿيا ۽ ڪي ٿڙندا رهيا.

منهن تان پردو کڄيو، جام ڀرجڻ لڳو،
ساقي ڏيندو رهيو، رند پيئندا رهيا.

دل جي ڌرتي مٿان ڀرجي ٻادل آيا،
اشڪ ڳڙبا رهيا، نيڻ وسندا رهيا.

اڪ، اڪ سان ملي، دل جي ڌڙڪن وڌي،
سور نشتر وڌيا، لطف ڏيندا رهيا.

سليم سرهندي

●

توکي سينگاري وهاريان دل ۾ ۽ سجدا ڪريان،
شل انهن سجدن ۾ ئي پورا پنهنجا پسه، پنهنجا ڪريان.

گهور سان گهائي هليو وئين هائي ويئو رات ڏينهن،
دل جا ٽڪرا جوڙيان، جوڙيو وري ٽڪرا ڪريان.

ڏوهه ڇا دل کي ڏيان توتي رکان ڪهڙي ميار،
عشق آ بڇڙي بلا، تون ڇا ڪرين آءٌ ڇا ڪريان؟

ناز سان مٿرڪي نشيلا نيڻ راڻا ڪن تہ، آءٌ،
ناچ دنيا کي نچايان غرق ميخانا ڪريان.

داورِ محشر اکيان آئي بيهاريان توکي پوءِ،
حشر جي ميدان ۾ هڪ حشر بيو برپا ڪريان.

ڇانوَ ۾ زلفن جي ڳائي گيت تنهنجي حسن جا،
جرجلو ملڪن ۾ ۽ حورن ۾ هنگاما ڪريان.

مست نيڻن کي مچائي ايترو ڇلڪائيان،
غرق ٿيان ۽ پاڻ سان گڏ غرق هي دنيا ڪريان.

داغ جا مهڪائي گل ۽ ٻاري لڙڪن جا ڏيئا،
دل کي ڏئي ڏوڪا سنڌ هر رات اوسيڙا ڪريان.

انبڙ لسٽ آپ مان پٽي، سڪڙيون بهارن مان اٿي،
آ پر ين وڪ وڪ تي تنهنجي دل سان گڏ ورڪا ڪريان.

توکي پنوڄي يا حسينن جي ڪري پانهنجي سليم؟
هڪ جڏي جيءَ سان پلا ڇا ڇا خداوندا ڪريان؟

محمد خان مجيدي

ملوڪن جو ميڙو

(١)

هن شهر ۾ هو پاپ جو دستور پراڻو،
سيوهڻ ۾ هئي ماس ٽي ماڻهن جو وڪاڻو،
هو ڪونه جياپي جو هئي ساڻ سڃاڻو،
هو راڄ جي راڻن جو هئي ارڙ آڏاڻو،
هت موت جو مهمان هو باغين جو گهراڻو،
جي لال هجي ها نه هئي تنهنجو ڏڪاڻو،
هت ڪير رهي ها ۽ هتي ڪير اچي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو پلا ڪيئن مچي ها.

(٢)

توحيد جو پرچار هتي ڪير ڪري ها،
شهباز جو ڪردار هتي ڪير ڪري ها،
پاڻي مان ڏڌو ڏار هتي ڪير ڪري ها،
شيطان کي نروار هتي ڪير ڪري ها،
مستن سان پڪو پيار هتي ڪير ڪري ها،
سيوهڻ کي سگهادار هتي ڪير ڪري ها،
جي تون نه هجين ها ته نڪو رنگ رچي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو پلا ڪيئن مچي ها.

(٣)

جي تون نه هجين ها ته هتي ڪنگ رڙن ها،
سانگين جا سڄا سانگ سڻن سنگ سڙن ها،
ڳيرن جا ڳپي ڪاڻ ڳيتا ڳاڻ ڳڙن ها،
اٽ مار ڏسي لاڪٽ رتا لڙڪ لڙن ها،
ويرين جي هٿان ويڙ مرن، وڌ پڙن ها،
هر چونڪ مٿي ساڌ سوين چوٽ چڙهن ها،
هي پاپ ڏسي توکان سڌوا ڪير پڇي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو پلا ڪيئن مچي ها،

(٤)

جي تون نه هجين ها ته رڳو روه هجي ها،
پارس نه هجي ها ته رڳو لوه هجي ها،
هت قوم سموري سان وڏو ڊوه هجي ها،
ڏيرن جي مٿان ڏاڍ ڏمر ڏوه هجي ها،
پاڇي ۾ کهڙو پاپ ۽ پٽ ڪوه هجي ها،
ميخوار نه مستان نڪو موه هجي ها،
نانگا نه هجن ها ۽ نڪو نينهن نچي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو پلا ڪيئن مچي ها.

(٥)

هن شهر جي لڄڻ جا بنيا هاڻ بهانا،
دارا ۽ سڪندر به اٿي ٿي ويا روانا،
ارغون ۽ ترخان جا گذري ويا زمانا،
ڪنهن من ۾ رهيا ياد نه مغلن جا فسانا،
سڀ خان ڪٺي پاڻ سان ويا مال خزانا،
رهندا ته فقط لال جا هت ناد نشانا،
جي لال هجين ها نه هتي ڪجهه نه بچي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو پلا ڪيئن مچي ها.

(٦)

راجا ٻـہ سنڌو ننڍ ۾، هئي ننڍ ۾ راڻي،
هو ماڻ صفا ماڻ ۾ مهراڻ جـو پاڻي،
پاڻي جي حوالي ٿـي نذر نيڪ نياڻي،
ٿي ڏين جي نالي ۾ هتي پـاپ پڄاڻي،
ٿي ماڻ رڱـي ڪين پڱـي آس اڄهاڻي،
چريٽ جي اڃا آهه چٽي لوڪ ڪهاڻي،
جي تون نہ هجين ها تہ هڇاري نہ هڇي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو ڀلا ڪيئن مچي ها.

(٧)

جي تون نہ هجين ها تہ نڪي پيڙ پڙن ها،
جي تون نہ هجين ها تہ نڪي چنگ چڙن ها،
جي تون نہ هجين ها تہ نڪي ساز سُرن ها،
جي تون نہ هجين ها تہ نڪي ٻول ٻُرن ها،
جي تون نہ هجين ها تہ نڪي هوت هُرن ها،
جي تون نہ هجين ها تہ نڪي جهنڊ جهُرن ها،
جي تون نہ هجين ها تہ رڳو ڪاچ ڪچي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو ڀلا ڪيئن مچي ها.

(٨)

ڏاڍن کي هو مسڪين جي ٿرمار جو ٺيڪو،
لوڪن هو لنگهيو ڏين ڏيا لڄ جو ليڪو،
هو ڪونہ رهيو هوش حيا سوچ سليقو،
هو ڪونہ ڪو ڪنهن ريت هتي ڏن ڏٺيڪو،
شهزور جو ڪمزور تي هو شور ۽ شيڪو،
تـو لال اڇـو ساڻ ڏنـو طور طريقو،
نہ تہ خون هتي ٻاهه جي ٽانڊن تي ٽچي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو ڀلا ڪيئن مچي ها.

(٩)

جي تون نہ هجين ها تہ هي ميلو نہ هجي ها،
ٻيـڙي نہ هجي ها ۽ ٻتيلو نہ هجي ها،
هي مال مٺو انب ۽ ڪيلو نہ هجي ها،
ڪنـر پيـر ستهامير ۽ چيلو نہ هجي ها،
پوڙهي سان ڪنو پٽ ٻميلو نہ هجي ها،
رنگين فضا روح جـو ريلو نہ هجي ها،
سوچـن ۾ صداقت ۽ سچائي نہ سچي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو ڀلا ڪيئن مچي ها.

(١٠)

هن پنڌ خطرناڪ ۾ پاندي نہ پٽهيو هو،
چورن تي لٽيا ڪوٽ ڪو ڪيٽو نہ ٻهيو هو،
ڏاهو ٻہ چريو هو تہ هتي ڏڏ ڏهيو هو،
ٻاهن جي ٻلي ڪاٺ ڪلوڪانهن ڪٿهيو هو،
هت چا نہ ٿهيو چا نہ ڊهيو چا نہ رهيو هو،
ٻکهڙن کي ڏسي خوف وچان وڪ ٿهيو هو،
جي تون نہ هجين ها تہ نڪو ڳرڳ ڳچي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو ڀلا ڪيئن مچي ها.

(١١)

اڳ ۾ جي اسان شهر جي عظمت تي لکون ها،
هن شهر جي ماڻهن جي شرافت تي لکون ها،
راڻن ۽ رهاڪن جي رفاقت تي لکون ها،
مخدوم بلاول جي شهادت تي لکون ها،
هر دور جي تڪليف ۽ آفت تي لکون ها،
تاريخ تمدن ۽ ثقافت تي لکون ها،
اڄ ڪين منجهون ها نہ وجهون ڏيهہ ڏچي ها،
ميڙو هي ملوڪن جو ڀلا ڪيئن مچي ها.

احمد خان ”مدهوش“

هِن ملڪ جي مٽي

هن ملڪ جي مٽي جي سلامي ٿا ڀريون جو،
هن ملڪ جي مٽيءَ ۾ سُتل آهه قلندر.

هن ملڪ جي مٽي کي اسان اوچو ٿا سمجهون،
جو اوچو علم تنهنجو ڪُتل آهه قلندر.

هن ملڪ جي مٽي جو وظيفو به مقدس،
جو، قلب به مٽي سان ڳُتل آهه قلندر.

هن ملڪ جي مٽي لئه مرون ٿا ۽ جيئون ٿا،
جو روح به مٽي سان رُتل آهه قلندر.

هن ملڪ جي مٽي ۾ اَٿل وارو آهي ڳڻ،
جو، هِن جي نديءَ ۾ به اَٿل آهه قلندر.

هن ملڪ جي مٽي کي گران قدر ٿا سمجهون،
جو هن جي توازن ۾ اَٿل آهه قلندر.

هن ملڪ جي مٽي کي جيڪو نيچ ٿو سمجهي،
سو عقل جو انسان ڪُٺل آهه قلندر.

هن ملڪ جو هر شخص سرِ صبح سرِ شام،
مٽي جي محبت ۾ رُڌل آهه قلندر.

هن ملڪ جي سوچن جو آ پرواز مٿاهون،
جو هِن جي سهي سوچ، چٽل آهه قلندر.

هن ملڪ جي مٽي جون لڇون رهنديون سلامت،
جو هِين ۾ حيا وارو ٻڪل آهه قلندر.

هن ملڪ جي مٽي نه جهُڪي آهه نه جهُڪندي،
جو هِن جي خودي ٽوٽ سڪل آهه قلندر.

هن ملڪ جي مٽي تي اچي رقص ڪري ٿو،
جو قرب ۾ ”مدهوش“ ڪُٺل آهه قلندر.

ميووخان موج لغاري

سنسار ۾ آهي ٻه ڇا؟

اڄ سڄڻ، محبوب سان، انڪار ۾ آهي ٻه ڇا!
دل جا دلبر دلربا ديدار ۾ آهي ٻه ڇا!

هوندي تہ هن ديدار جو مُلّ آهہ ساري ڪائنات،
هن جي قيمت، جڳ جي ڪاروبار ۾ آهي ٻه ڇا!

دل جا دلبر ديد تنهنجي منهنجو من مستان ڪيو،
توکان ٿي دلبر تو سوا سنسار ۾ آهي ٻه ڇا!

تنهنجي ناوڪ نينهن جي ناچيز کي نيشان ڪيو،
ڪر تہ ابرو ٿي: ڪيو، تلوار ۾ آهي ٻه ڇا!

ٿي چڪو تنهنجو فدائي تنهنجي فرقت ۾ فنا،
ڏس اڄي حالت، نبل نادار ۾ آهي ٻه ڇا!

آءُ عاشق جي عيادت لئي ٻري کي چار پير،
ڏس بدن ۾ ساهہ، پيو بيمار ۾ آهي ٻه ڇا!

منهنجي مسڪيني ٿي نظري عيب توکي اي عجيب،
منهنجي الفت ۾ وفا، زردار ۾ آهي ٻه ڇا!

بي بقا آهي برابر لوڀ لالچ جو لحاظ،
قرب ڏيئي قرب وٺ، ڪلدار ۾ آهي ٻه ڇا!

بيوفا ۾ ڪٿ وفاداري جو ڪوئي اير ٻير،
هن فسادي فتنتي فنڪار ۾ آهي ٻه ڇا!

راڳ سان جي روح اٿيئي تار ڳنڍ ڪلتار سان،
سور تند ستار جي يڪتار ۾ آهي ٻه ڇا!

منهنجون اوڻايون نہ ڏس ۽ منهنجي عيبن کي نہ جاچ،
ڪج ڪچايون منهنجون ڪل، آڻار ۾ آهي ٻه ڇا!

ڪجهه ته منهنجون آه و زاريون ۽ الاهون ڪر قبول،
هن تجاهل عارفانه، عار ۾ آهي به ڇا!

مه لقا موقع ملڻ جو آهه موليٰ ڪيو نصيب،
ويهه ويهي ورهه ونڊ! پڌتار ۾ آهي به ڇا!

ڳالهه جي ڳڻ ڳوپ چڙ، ڳالهين ۾ ڳهلي ڪي نه ڳار،
پير جي چوڏهين، جمع، سومار ۾ آهي به ڇا!

تون رقيبِ روسيه جي سينڌ سرمي ڪي نه ڏس،
"سونهن سيرت جي ڪپي، سينگار ۾ آهي به ڇا!"

هل ته باغن ۾ بهارين منجهه ٻئي گڏجي گهمون،
'موج' آ گلزار ۾، ٻئي پار ۾ آهي به ڇا!

ميرزا عباس علي بيگ

غزل

اثر اهڙو هو بلبل جي زبان ۾، | ويو هر رنگ ڇڻجي گلستان ۾.
ڇڙين ٿا اڄ نگاهِ باغبان ۾، | ٻه ٽي ڪک پن ڏسي هن آشيان ۾.
عبث هي عمر ٿي عشقِ بتان ۾، | نه آهي پنهنجو ڪو محرم جهان ۾.
ڏسڻ گل جو وڃي بلبل ڪي وسري، | اچي ڳارو جي منهنجو، بوستان ۾.
ڏهاڙي نزع جو عالم هو مون تي، | گذاري عمر مون اُئين امتحان ۾.
سڙي سان درد جو دل ۾ اٿيو هو، | آهو ظاهر ٿيو منهنجي فغان ۾.
رُخ پُر نور تي جاڙا هي ابرو، | ڪشيل جڻ تير آهن سي ڪمان ۾.
لڳن ٿا آه منهنجي جا آلا هي، | نه تارا جڙيل آهن آسمان ۾.
هو سمجهي پارسا مون کي ٿو يارو، | شمار آهي سندم اهلِ جنان ۾.

غزل "عباس" جو پڙهندي ڇيائين،
رواني خوب ٿي تيغِ زبان ۾.

"معمور" يوسفاڻي

غزل

حاصل ڪرڻ گهران ٿو مان اهڙي حساب کي،
ڏسندو رهان سدائين رخِ ماهتاب کي.

شڪوا، شڪايتون ۽ سارون مري ويون،
پورو ڪيو مون جڏهن وفا جي حساب کي.

پروا نه مون کي آهه زماني جي ڏاڍ جي،
آڏس چڙهي مان پوئتي سڪ ۽ عذاب کي.

خطرو گهڻو، لڳڻ جو رهي جنهن کي ٿو سدا،
سو چنڊ ڪيئن ٿو پهچي سڄڻ جي شباب کي.

دنيا سڄي جهڪي ٿي سڄڻ يار جي اڳيان،
چئلينج ڪيئن ڪري ڪو سندم انتخاب کي.

"معمور" هٿ ٻڌي ۽ جهڪي احترام سان،
منهنجا سلام پهچج تون عالي جناب کي.

مهرالنساء "مهر" پروين

●

اڄ عجيبن جي اچڻ جي انتظاري ٿي اٿم،
آهه بي چيني وڌي، ۽ بي قراري ٿي اٿم.

اوچتو قاصد قريبن جي چيو، هو ٿا اچن،
شڪر جو ورهن کان پوءِ پئي، پونواري ٿي اٿم.

محب ڪئي مهرباني، وصل جو وعدو ڏنئي،
گوندرن جا گس ڊهي ويا، برقراري ٿي اٿم.

هو نيدوري نانءُ ڏريل، يار سهڻي کان سواءِ،
ميڻجي ويو منت ۾ سو نامداري ٿي اٿم.

آس اندر ۾ هئي جا، يار جي ديدار جي،
سا پني، ساجن مليو، اڄ آبياري ٿي اٿم.

پانهه پيلي "مهر" جو، محبوب مشفق آهه ٿيو،
اڄ عجيبن کان وري، امداد جاري ٿي اٿم.

نثار بزمي

غزل

هونءَ ڌار ته آهيون پَرَ، سڀنن ۾ ته گڏ آهيون.
ڳائڻ ٿا ڳائڻ وارا، نغمن ۾ ته گڏ آهيون.

هڪ ٻئي کي ڏسون ته نه ٿا، آواز ته ٻڌجن ٿا،
سوچ جي ڪٿي ڏسبو، لفظن ۾ ته گڏ آهيون.

طوفان لڳيا ناهن، برسات پٽيا ناهن،
پيرن جي انهن پختن، نقشن ۾ ته گڏ آهيون.

تون ڌار اِتي آهين، مان ڌار هتي آهيان،
ميلو ته نٿو ٿئي پر، مهڻن ۾ ته گڏ آهيون.

تون ۽ مان ٻئي پنهنجن، اُڙڪن کي لڪايون ٿا،
نفعو ته مليو ڪونهي، خرچن ۾ ته گڏ آهيون.

تون مون ۾ ٻيل آهين، مان تو ۾ ٻيل آهيان،
اکين کان پري آهيون، جسمن ۾ ته گڏ آهيون.

تون مون کي سنڀارين ٿو، مان توکي تنوار يان ٿو،
جلون کان جدا آهيون، جذبن ۾ ته گڏ آهيون.

هڪ ٻئي جي جدائيءَ جو، افسوس ته ڏاڍو آ،
خوشين ۾ ڪٿي ناهيون، صدمن ۾ ته گڏ آهيون.

ٿيو حال نه جي حاسي، ڏک ڪهڙو ڪجي آن تي،
ماضيءَ جي مٺن پيارن، لمحن ۾ ته گڏ آهيون.

هر پاسي هلن ڳالهيون، ٿيون پيار اسان جي جون،
هن ملڪ جي ماڻهن جي، گفتن ۾ ته گڏ آهيون.

معشوق ٿو سڏجين تون، عاشق ٿا سڏن مون کي،
”بزميءَ“ جا سڄڻ! اهڙن، لقبن ۾ ته گڏ آهيون.

رشيد "ارشد"

پنهنجي وطن ۾!

اي منهنجا خدا، منهنجا خدا! پنهنجي وطن ۾،
قائم رهي آزادي، اِها پنهنجي وطن ۾.

تابنده، زنده رسمِ وفا‌ پنهنجي وطن ۾،
مفلوج و تبه دستِ جفا پنهنجي وطن ۾.

آهن ميئي "ارشد" ڪان خفا پنهنجي وطن ۾،
خود ساخته، مصنوعي خدا پنهنجي وطن ۾.

هن ديس تان جي ڪو جڏهن قربان ٿئي ٿو،
ماڻي ٿو شهادت جا مزا پنهنجي وطن ۾.

مقصد جي محبت ۾ يڪ آواز ۽ يڪ روح،
گرچ ٿا ڏسو لَهجا جدا پنهنجي وطن ۾.

هر ذري ۾ رت آهي شهيدن جو سمايل،
چڻ قوسِ قزح ارض و سما پنهنجي وطن ۾.

محروميءَ منزل جي اها وجه آ شايد،
هر گام تي صد راه نُما پنهنجي وطن ۾.

خوش منظر و خوش رنگ به هرڪس نظر آيد،
سيني ڪي وڻي رنگِ حنا پنهنجي وطن ۾.

دل خوش ٿي ٿئي، نيڻ ٺرن ٿا ڏسي "ارشد"،
اُلفت ۽ اُخوت جي فضا پنهنجي وطن ۾.

مير محمد پير زادو

گيت

چا لئه بند ڪيئون ساز،
وري اڄ،
ڇيڙ يئون ڪائي تار،
ڏيندا مينهن ميار!
او يار،
ڏيندا مينهن ميار!

سائي سائي ساوڪ ڇائي، منڊ ملڻ جي آهي آئي.
پکي به لاتيون خوب لنون ٿا، سڀڪنهن جي لئه آ سرهائي.
اهڙيءَ موسم ۾ او مٺڙا! رهڻ نه گهر جي ڊارئون ڊار.
ڏيندا مينهن ميار...

سمو سهانو آهي آيو، گيت ڪڪر آ روئي ڳايو،
منهنجي من جا گهاءُ انوکا، شايد مون جيان هو پڻ گهايو.
راتيون جاڳي آءُ رئان ٿو، هو به ڪڍي ٿو آپ ۾ پار.
ڏيندا مينهن ميار...

جواني پنهنجيءَ ڪئونج نه ڪيا، جذبن جا وڻ پاڙئون وڍيا،
هڪڙا ڇٽيا، ٻيا گل ڦٽندا، تو سان ايندا ڳنڍيا، ڳنڍيا؛
آءُ نه وري اڄ ڦولون ڦهلون گلڙا ٽيڙي جهولئون ڏار.
ڏيندا مينهن ميار...

تنهنجي خوشبو منهنجي خوشبو، دنيا ۾ جي گڏجي پونديون،
نفرت نفرت، ڪلفت ڪلفت، دنيا ۾ پوءِ مور نه رهنديون؛
هرڪنهن جي لئه هڪجهڙائي مينهن مثل ڪي ٻڪڙيئون پيار.
ڏيندا مينهن ميار...

ٻوتر ٻوتر ٻتيون ٻوريون، ڊڦهونا، ڪوڙا ويڄا جهوريون،
گڏجي جهومون، گڏجي ڳايون، گڏجي چنگ چڙن ڪي ڇوريون؛
اونداهين سان الجهون اٽڪون، ڪنوڻين جيان ڪيون ان تي وار.
ڏيندا مينهن ميار...
او يار،
ڏيندا مينهن ميار!

عابد لغاري

غـــزل

منهنجي حالت کي ڏسي اڄ آسمان روئي ڏنو،
هن جهان سان گڏ، مڪان ۽ لامڪان روئي ڏنو.

حسرتن سان گڏ اميدن ۾ سدا هلندو رهيس،
هر قدم جي ڪهڪشان ۽ آسمان روئي ڏنو.

منهنجي حالت کي ڏسي هو به ديدهٔ تر ٿي ويو،
ٿو خوشي ۾ اڄ رئان جو، جانِ جان روئي ڏنو.

دل جي ٽڪرن کي ڏسي، منهنجو جگر ٽڙڻ لڳو،
روح هڪ هو رازدان، تنهن رازدان روئي ڏنو.

اوچتو ٺوڪر لڳي ۽ منهنجي حالت غير ٿي،
همسفر ششدر ٿيا ۽ ڪاروان روئي ڏنو.

مون مسيحا کي چيو، اڄ زندگي مون کي ڏئي،
مون کي ڏاڪر ۾ ولي روحِ روان روئي ڏنو.

منهنجي روئڻ ۽ لڇڻ جو ڪو اثر ايڏو ٿيو،
مهربان هرڪو رنو، نامهربان روئي ڏنو.

بعد منهنجي موت جي آ بي وفا محفل ڪئي،
ياد عابد ۾ ڏٺم، اڄ ميزبان روئي ڏنو.

اسحاق "راهي"

مگر تون مان نہ هونداسين

ڪچهريون روز پيون ٿينديون، مگر تون مان نہ هونداسين،
نيون پيون محفلون مچنديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

موافق باغ سان بادِ صبا پنهنجي هر گهڙي ٿيندي،
گلن ۾ رنگتون اينديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

چمن ۾ چهچٽا هوندا، ڪلين ۾ تازگيون هونديون،
بهارون اينديون ۽ وينديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

نوان عشاق پيا ايندا، نوان محبوب پيا ملندا،
نديون پيون نينهن جون وهنديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

حياتي واري ڪان ميلا محبت جا پيا ايندا،
دليون ڪي پرچنديون رُسنديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

هميشه برهہ جون بجليون ۽ هوندا پيار جا بادل،
نيون پيون بارشون وسنديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

اسان کان پوءِ پڻ آباد هوندا ويڙها خوشين جا،
وري عيدون پيون اينديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

اهي راتيون رسيليون ۽ رهاڻيون، تنهنجو ۽ منهنجو،
پيون هر گام تي پچنديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

سنڀالي دل ۾ دل واريون نشانيون نينهن واريون خود
لڪائي پيون لڪائينديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

اهائي حُسن جي پوڄا ۽ هوندا سونهن کي سجدا،
پچارون پيار جون هلنديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

اسان جي پيار جي خوشبو سان وينداوا سجي "راهي"،
سڀئي واهڻ سڀئي وسنديون، مگر تون مان نہ هونداسين.

ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ

هيڪل ماڻهو

هن جڳ ۾ جي هيڪل آهن،
سي سڀ ڪجهه ناهن،
سڀ ڪجهه آهن:
هڪڙا جيڪي —
پيار محبت لئي آسا پياسا،
روڪي جوڪي آس نراسا،
تن جو جيون خالي آهي،
تن لئي دنيا اونده آهي،
دنيا تن لئي ڪجهه به نه ناهي،
سي هن جڳ ۾ هيڪل آهن،
سي ئي سائين! سڀ ڪجهه ناهن.
پر هڪڙا جيڪي —
جڳ ۾ جاءِ وٺڻ جي بدران،
جڳ کي پنهنجي جيءَ اندر هو—
جوڙيندا هين
۽ پنهنجو پاڻ کي ٽوڙيندا هين،
سي ئي نيارا پيارا ماڻهو،
دنيا کي ڪجهه ڏيندا آهن،
گهور دنيا لئي ٿيندا آهن.
سي ئي ماڻهو محب مفڪر،
سي ماڻهو پڻ دانشور،
سي ئي ماڻهو هادي رهبر،
سي ئي ماڻهو تخليق ڪار،
سي ئي ماڻهو جڳ سنسار،
سي ئي ماڻهو ڪن هبڪار،
سي ئي ٿورا ڪين هزار،
هو جڳ ۾ هوندي هيڪل آهن،
سي ئي ماڻهو سڀ ڪجهه آهن.

انيس انصاري

غزل

گلن سان گڏ رهن ٿا خار! ڇا ڇئجي،
قيامت جا اهي آثار! ڇا ڇئجي؟

رهي آ ڪين ڪي الفت زماني ۾،
نه ڪو ساٿي، نه ڪوئي يار! ڇا ڇئجي؟

ڀيڻن ڪان ڀي ۽ ڀائر پنهن جي ڀائن ڪان،
زماني ۾ ڏٺم بيزار! ڇا ڇئجي؟

ڏسان ٿو مان گهڻو ڪجهه، تنهن جي محفل ۾،
ٻڌڻ سهنجو، چوڻ دشوار! ڇا ڇئجي؟

ستل آ ساقي بي خبر، زماني کان،
ڏٺو مون چور کي بيدار! ڇا ڇئجي.

پيالن تي پيالا پي به جاڳن ٿا،
رڳو تون ٿي پئي سرشار! ڇا ڇئجي؟

ڏسو سُٽَ جي بها تي يوسف ڪنعان،
وڪامي ٿو سرِ بازار! ڇا ڇئجي؟

رحيم بخش ”قمر“

●

اي ماهِ جبين، منهنجا سڄڻ عيد مبارڪ،
اي دل جا نشين، منهنجا سڄڻ عيد مبارڪ!

اڄ عيد جي آغوش ۾ آرام نه آهي،
خوشحال هجين، منهنجا سڄڻ عيد مبارڪ!

ڳوڙها ٿا ڳڙن تو کان سواءِ عيد تي دلبر،
هنڙي جا مڪين، منهنجا سڄڻ عيد مبارڪ!

خوشحال هجين شال تون پرديس ۾ پيارا،
ڏک ڪين ڏسين، منهنجا سڄڻ عيد مبارڪ!

گلزار ۾ ڪهائي ٿي مٺا تو کان سواءِ عيد،
ٿو ڪين اچين، منهنجا سڄڻ عيد مبارڪ!

اشعار هي ارسال ڪري توکي ”قمر“ ٿو،
سوغات حسين، منهنجا سڄڻ عيد مبارڪ!

تاج جويو

وايون

(۱)

ڪڏهن ننڊين، سچ؟
سپنا، منهنجي ساهہ جا!

عشق اجاريو جيءَ کي، من ۾ ٻاري مچ،
سپنا، منهنجي ساهہ جا!

نينهن نمازون گهوريون، اڄ اڄ، من ۾ نچ!
سپنا، منهنجي ساهہ جا!

جتي سايو سچ جو، ڪين پڄي اُت ڪچ!
سپنا، منهنجي ساهہ جا!

سونهن سنڌيءَ سرهاڻ ۾، اڄ اڄ، راتا رچ!
سپنا، منهنجي ساهہ جا!

(۲)

سچ سنگر جي وات تي، پنهنجا اوچا ڳاٽ،
گهوريو گهوريو جند ڙو!

ڏيئا ڏيئا هٿ ۾، روشن روشن وات،
گهوريو گهوريو جند ڙو!

آڏي، پانڌي پنڌ ۾، ستاڻ وڃي مات،
گهوريو گهوريو جند ڙو!

امرتا تي نينهن جي، گهورايا گهر گهاٽ،
گهوريو گهوريو جند ڙو!

لڙڪن ليڪ لوساڻيا، چيري عشق چراٽ،
گهوريو گهوريو جند ڙو!

خاڪي جويو

بيت

انڌي، وِهندي، سُمهندي، تن ۾ تنهنجي تات،
وائي نہ ٻي ڪا وات، سوا تنهنجيءَ سونهن جي.

اونداهيءَ جي انڌ جوڙ، وِڇون سپ وسار،
اهڙو ڪوئي ٻار، ڏيکو پنهنجيءَ ڏات سان.

تن اسان جو تيئن، ترڙ پي لُوندو لاترڙي،
پره ڦُٽيءَ جو ديئر، پکي ڪن ٿا ٻوليون.

سرتيون ٻڌم سڏ، جڏهن جوڀن رت جو،
گوندر سان مون گڏ، ورتي واٽ وجود جي.

جيئن جيئن ڪيو سڏ، سرتيون سِڀني سونهن جي،
تيئن تيئن مون آ گڏ، گوندر سان گذاريو.

آدرشي انسان جو، آهي آر نہ پار،
جيسين نيڻ نهار، تيسين اور عوام سان.

دل اندر درياهہ، وهي سونهن ورونهن جو،
جنهن کان ٿي آگاهہ، چت ڀريان ٿو چاهہ سان.

هاڻ اسان جو هنج، چُڳي موتي چاهہ جا،
گڏ ڪري مون گنج، من ۾ رکيو موهہ جو.

پرين ”در پُورا“، ايندا ڪڏهن مون گهرين،
”خاڪيءَ“ ۾ ڪُورا، ٻرن جن جي ياد جا.

اڪ السي ڪول، تہ ماڻي مُرڪ پيار جي،
کِهلا هيئن نہ ڪول، ٻاڙان ڏار ڀريٺون.

اکيون منجهہ آڪاس، ڦرندي فوجن وانگيان،
ٿيون نيٺ نراس، گولينديون ڪنهن ڳالهہ کي.

جنني ڪارڻ جيءَ، رڙيون ڪندي روهہ ۾،
تنني ڪارڻ ٿيءُ، پرزا پهڻن وچ ۾.

سور هالائي

غــزل

پنيءَ جي ويل ٿي آهي،
هـوا ٺڏڙي کهلي آهي.

—

پنهون چوري نہ ٿي ويندو،
سسئي جـاڳي پئي آهي.

—

وري سالهہ جون ساڪون،
ڏيـڻ سـارئي، هلي آهي.

—

نئين روشن ســورج جي،
خـبـر خـاصـي ملي آهي.

—

او! منهنجي ديس جا لوڪو!
اٿو! ســي روشـني آهي.

—

هـوا ڪـجـرا جهلي بيٺي،
سـواڪـت جـي گهڙي آهي.

شفيع چانڊيو

وائــي

اڪيون آجايل يار اسان جون ــ ساجن تــوڪـي سارين،
گوندر منجهہ گذارين.

ــ توکي سار يو، سار يو ـپرين ــ هـنجون روز هارين،
گوندر منجهہ گذارين.

ــ ڏاڍو ڏور وڃين جو ويلين ــ منجهہ صبوح سنپارين،
گوندر منجهہ گذارين.

ــ ديد لئہ پڪن در در دلبر ــ راهــون روز نهارين،
گوندر منجهہ گذارين.

نصير مرزا

اهو باغ

جتان هاڻ دريا وهي پيو،
آتان روز باغن ۾ ويندو هئس مان،
آبلڪ تي بابا جي پٺيان ويهي (ڪيس پاڪر وجهي)،
ڏڏڙ ڏوڙ ڏنڊلن نظارن کي ڏسندو
آيل جون، بابا سان ڳالهيون ڪندو ـ مُرڪندو.

اهو باغ اڄ خواب ڪوئي لڳي ٿو،
نه ڪويل، نه ڪُوڪُو،
نه بُلبل، نه خوشبو،
رڳو بس سڏي لهر ـ ڌاڙي جي دريا،
۽ ان جي ڪپر سان پري تائين،
عجب رنگ بنگلن جي جهرمير قطار،
۽ ان ڪان اڳيان پوءِ ويران بَنُ،
ازل ۽ آبد جو پيانڪ ملاپ،
آڪاش ۽ سمنڊ جي سرد سنگم جو منظر،
خلائي خلا... خلائي خلا... خلائي خلا.

ڪڏهن شام جو،
ريل جي بند تان يا ڪ، دريا جي پُل تان،
گهنٽي وڄائيندو سائيڪل جي،
اڻ ڄاڻ ڳوٺن ڏي نڪري جي پوندو آهيان مان،
ته، گهنٽيءَ جي ٽِڻ ٽِڻ ۽ دل جي ردم تي،
ڇڻن منجهه ڇوندو پيو آهيان مان،
سدا ديس منهنجي تي سورج جو پرڪاش قائم رهي،
هوائن ڏِسائن ۾ دريا جي دم سان هي سرهاڻ دائم رهي.

فصل ۽ نسل مهڪندا جهومندائي رهن سڀ سدا،
پرائي اُنهيءَ باغ جان مان،
هجان
نــه
هجان!

شرجيل

Re birth

هي اوچتوئي اوچتو
رات جي
گهگهه اونداهين ۾،
ٽانڊاڻن جا ڪٽڪ –
کيڻ ۽ ڪتان،
نڪري نروار ٿيا آهن-!
لڳي ٿو،
هن اونداهي،
ڌرتيءَ تي،
ڪنهن،
روشنيءَ جي ديوتا،
وري جنم ورتو آهي.

محمد عثمان ميمڻ

گهڙي ڪن ته گرجو اڙي بادلو،
پر ٿي منت ترسو اڙي بادلو.
حياتي اٿين جڻ ته رڻ ٿهليل،
جواني اٿين جڻ ڪا هرڻي ڊنل،
ڇمر ڇانيو روڪيو اڙي بادلو.
حياتي اٿين جڻ ته واري تتل،
جواني پيڙي وٽ سڪن تي ڪتل،
ڀي مونسان ٻرسو اڙي بادلو.
حياتي آ سگريٽ جڻ ڪو دکيل،
جواني اٿين ڪونج ڪائي ڪٺل،
رُليءَ سان رلجو اڙي بادلو.

حسن درس

●

چانڊوڪي رات به اماس جڻ آ
بهاريون به مون لاءِ هن ڇڻ پيون ٿي،
من جا مندر خالي خالي،
چرنن ۾ داسي وڃان ڪنهن جي بارو.
پوڄا ۽ پاٽي، اڄ ۽ آنسو،
رڄ ۾ منهنجا رنگين سپنا،

وار ڪي آڏاڻا پکي جڻ پکن تان،
مکن جي صورت منّي ۾ ملي وئي،
بس تنهنجي مورت چٽي آ.
اڄها رات وهاڻي پويون پهر آ،
باڪون ۽ شاخون ڪڪڙن جا دَس،
پردو ڪجي ٿو منهنجي پنن تان،

اڏورو غزل ڪو لڙڪن جون لامون،
سامهون ويهڻ ڪنهن جو عبادت آ منهنجي.
پلر پوءِ به پياس پوڄا پسڻ آ،
رسي ويٺين تون راهون سنسان گهٽيون سپ،
سڄي رات ڏيئو پريو ڪو وساڻو،
اجهو ديپ منهنجو آجهاڻو آجهاڻو.

ادل سومرو

وينتي

ڪنهن پل پلجي اوسانڻ!
جي مان توکي ياد پوان،
منهنجا وڻ وساري ڇڏجانءِ،
هيءَ ڪا ڳالهه پراڻي ناهي،
ڪوڙي ڪا آکاڻي ناهي،
ڪنهن جي لاءِ سمجهاڻي ناهي:
وڏ گهراڻن راڄن ۾،
جڏبن جي اهميت آ ڪهڙي!
سوپ اوهان جي در جي ٻانهي،
سڀئي شڪستون منهنجون آهن.
منهنجي هرهڪ فوتو کي تون،
تيلي ڏيئي ساڙي ڇڏجانءِ،
منهنجا سڪتا خط جي تو وٽ،
آهن، تن کي ڦاڙي ڇڏجانءِ،
يا منهنجي سادي هرهڪ سٽ تي،
ڪاري مَس تون هاري ڇڏجانءِ،
منهنجا وڻ وساري ڇڏجانءِ،
جي مان توکي ياد پوان،
ڪنهن پل پلجي اوسانڻ!

اياز گل

غزل

توسان گڏجي ٿا گذاريون جاني!
ڀاڳ پنهنجا ٿا سنواريون جاني!

ڀاڻ سان پيار اچا ڏاڍو آ،
ڪيئن توکي ٿا وساريون جاني!

ڪنهن به چهري کي ڏسون ايئن لڳي،
تنهنجو چهرو ٿا نهاريون جاني!

سج ناهي جي چڙهيو ڇا ٿي پيو،
آءُ ڪو ديپ ٿا ٻاريون جاني!

جڳ ڀل ته ڪري بندوق سڌي!
پاڻ ڳيرا ٿا اڏاريون جاني!

ذهن خالي ٿا ڪٿي گهمندا وتون،
ٻنڙي يادون ڏي آڏاريون جاني!

پاڻ ته ٻڌندا وڃون هر لمحي،
توکي ڪيئن پار آڪاريون جاني!

رتُ انسان جي ته پيي ٿا وڃون،
مڪ پيل چانهه ٿا هاريون جاني!

واجد

●

رات ۾ ڪيڏي ٻـ، قربدار سهي،
رات پوءِ ٻه، ته، رات ئي سڏبي.
زندگيءَ ڪان ته اوپرو ئي وئين، موت ڪان ٻه، ڇا هاٿي دل پلبي!
پوري جڏهن ٻه تـي وئي پيڙا، ڪ تـوڪـيـئـي ڏبي ۽ وٺبي.
خـود هستيءَ جـو ڀرم ٽوڙي، ڇـا بچائي ڀـلا خـودي ۾ رکبي!
جيڪا هر آس ڪان آڇاڻ هجي،
ڇا، ڀلا سا ٻـ، زندگي چئبي؟

محمد علي پٺاڻ

وائي

گوندر ڳاڏئون ڇاھ،
ڪونهي واهوندي جـو واءُ!

ڏڪ ڏانـداري ريڙهي پيئي، سڙيل سڪن جـو ڳاھ ـ
ڪونهي واهوندي جـو واءُ!

تنهنجي گهر جي رستي ۾ اڄ ٽـٽـي پـيـو هـرساھ ـ
ڪونهي واهوندي جـو واءُ!

سائـي وادي سمرتين جـي، سـاڙي ويـو سـوداءُ ـ
ڪونهي واهوندي جـو واءُ!

ڪنڊن هـاٿـن هـٿـڙن سان، ڇـو ڇـاڇولين هر ڳهاءُ ـ
ڪونهي واهوندي جـو واءُ!

رڃ نـڪر ۾ پنڪان ٿو پيو، آءُ پـريـن تـون آءُ ـ
ڪونهي واهوندي جـو واءُ!

نياز پلهور

غزل

سڏڪا هوندا، ٻن چڻ رت ۾،
جذبا رئندا، ٻن چڻ رت ۾.

ننگا هوندا لڳ وڻن جا،
سڏڪي پوندا ٻن چڻ رت ۾.

ماڻهو هوندا پر سڀ موکيا،
گهمندا رهندا، ٻن چڻ رت ۾.

بسنت رت ۾ ڪين مليا جي،
نيٺ تہ ملندا ٻن چڻ رت ۾.

منهنجا سارا شعر زبان تي،
اٽڪي پوندا ٻن چڻ رت ۾.

بسنت رت ۾ طنز اسان تي،
ڪنهن کي ڏسندا ٻن چڻ رت ۾.

اٽڪي پيا اوسيڙا اک ۾،
ڳوڙها ٽيندا ٻن چڻ رت ۾.

مان جيئن تيئن گذاري ويندس،
هو ڪيئن جيئندا ٻن چڻ رت ۾.

غلام حسين رنگريز

غزل

نظارا نيارا نيارا وطن جا،
پٽڪا پڳ پوٺا پيارا وطن جا.

امڙ سنڌ، تو سان اکين جون آسيريون،
مٺا مور ماڻهو موچارا وطن جا.

هتي ڪٽڪ سونا ڪڏي سنگ جهُومي.
لڳن سرس سونهن ۾ ستارا وطن جا.

هي جوڏا، هي دودا، هي جهونجهار جا ڪيا،
هي ڌرتيءَ دُلارا سهارا وطن جا.

هتي پيار پلجن هتي قرب ونڊجن،
موهي مَنُ موکي متارا وطن جا.

هي مهراڻ موجون، هي ساگر جون لهرون،
وڻن واه ڪينجهر ڪنارا وطن جا.

تپي تاڪ رنگريز، رجي رڱ پوندو،
ڳري ڳت ويندا هي سارا وطن جا.

مقصود گل

نظم

وقت گذري نٿو، وقت گذري نٿو،
تو سوا اي سڄڻ، وقت گذري نٿو.

چنڊ جي روشني تي وني آ جهڪي،
سرڪ تارن کان ڪنهن ڇڻ ڪسي آ وتي،
پاڪ جو ڪو ستارو به اڀري نٿو. وقت گذري نٿو.

ڇو ته موسم ڪسي وئي آهه ڪينسر رئي،
سرڪ گلڙن جي منهن تي نه ڪنهن آ ڏئي،
ڪو به غنچو خوشيءَ جو ته نسري نٿو. وقت گذري نٿو.

وقت جي پيرڙن ۾ لڦون تي پيون،
وقت کان اڄ وڪون ڇو ته وسري ويون،
فاصلو وقت کان ڪو به نبري نٿو. وقت گذري نٿو.

"گل" ۽ مسڪڙيون ويون ڇو ته ڪومائجي،
پاڪ جي عرش تي وئي غمي ڇانئجي،
تنهنجو نالو مٺا يار وسري نٿو. وقت گذري نٿو.

ج. ع. منگهاڻي

غزل

جيون جا هِن رنگ نيارا،
جيڪو چاڻي تنهن جا وارا.

ڪڏهن تہ موتين جهڙا ماڻهو، ملئو وڃن ٿا پل ۾ پيارا.
نظرن جو آ چڪر سائين، اندلٺ روپا ماڻهو سارا.
چنڊ بنا ڪيئن گذري رات، ساڪي رات سڄيءَ جا تارا.
ڳڻجي ڀرين وک وڌ پاسين، ڳل ڏي ڳل ٿيا سڀ چارا.
مان جا سپنا، مان جون سوچون، ڪيڏا پيارا هِن نظارا.
وڪريل جيون ميڙي سگهبو، بيوس ڪيڏا اسين ويچارا.
ڏک لپاٽون ٻنهي ڳلن تي، مرڪن ماڻهو پيا اسارا.
ڪجهہ تہ "منگهاڻي" ٿيو آ ترپر، لامارن ۾ آهن چارا.

مريم مجيدي

●

وقت، توسان هر طرح ناتو نباهيندا اچون،
هر گهڙيءَ هر پل نئون هڪ گهاوَ ساهيندا اچون.

ڇا ڪري ڪو، ڇا چوي ڇا، هي زمانو زور جو،
ڪو پيو ڏاهي قيامت، پاڻ ڏاهيندا اچون.

ڇهڪ ڇهڪن، درد ٿهڪن، پر نہ نڪري ٻاڦ ٿي،
جي ڪيا ٿورا اوهان، ان ريت لاهيندا اچون.

جت نہ اڄ تائين وِٿا ڪي سڪ جا ساٿوڻ آتي،
قرب جا ڪورا نڪورا واهہ واهيندا اچون.

جيءَ ۾ جذبن جا جتا، راهن تي ڪانڊيرا ستا،
ڪن کي لٽيندا، ڪٿي هٽيندا، ڪن کي ڳاهيندا اچون.

ڪو ڏڪاري يا وساري، آهہ مرضيءَ جو ڏٺي،
پاڻ سينني کي سدا دل ساڻ چاهيندا اچون.

ستار

گيت

منهنجو من اداس، الا لا،
منهنجو من اداس.

آڀ تي بادل، پٽ تي ڦڙ ڦڙ،
ڪين ٻجهي ٿي پياس، الا لا،
منهنجو من اداس.

ڪو تہ وري ڪانگل قاصد،
ڪاڻياري ڪنهن تہ ڪياس، الا لا،
منهنجو من اداس.

پنڌ ٿيو آ ساجن شايد،
واسيو واءُ ڪي واس، الا لا،
منهنجو من اداس.

ڏينها ٻري هاڻ اجهاڻا،
رات نہ آئي مون کي رس، الا لا،
منهنجو من اداس.

سڄ سلڻ جو وقت ويو،
ڪير ٽنگيو اڄ ٽياس، الا لا،
منهنجو من اداس.

ڪرڻ اڙهو ۽ ڪنڌ ڪريو،
ڪنهن کي آيو ڪين قياس، الا لا،
منهنجو من اداس.

ذوالفقار سيال

•

تنهنجون يادون ڳل روئن ۾، ورنہ چاهي هن گلشن ۾.
ساٿهو، ساٿهو، ڪين سچائي، ڪيڏو ويڇو، آيو ڪن ۾.
مسجد، مندر، لوڪ وچي ٿو، ڪين ڏٺو ڪنهن پنهنجي من ۾.
توکي ڪيئن وساريان ساجن، تون ٿي نيڻن جي پلڪن ۾.
ڇيري ويو آ ڦر اسان کي، ورنہ چاهي خالي ٻن ۾.
دور پريان کان ڳوڙ اچي ٿو، رقص جوکڙڪو، آهن ڪن ۾.
ڳالهہ ڪرڻ جو ڏانءُ آ پنهنجو، ”ذلف“ ڪري ويو، پنهنجي فن ۾.

نذير ناز

ماڻهو

هن ڌرتيءَ تي ڪي ڪي من ڪي وڻندا آهن ماڻهو،
سي ئي حسن جي وستي ۾ وسندا آهن ماڻهو.

ڪنهن کي پنهنجو سمجهون اسين ۽ ڪنهن کي پرايو سمجهون،
ڌاريُن کي ئي پنهنجو ڪري هت سمجهندا آهن ماڻهو.

اجڙيل بستيون اجڙي پيهر وري وَسجن ٿيون،
اجڙ دل جي وستيءَ کي پر نه وسندا آهن ماڻهو.

پنهنجو ڏيهه ڇڏي ڇو هو پرڏيهه ۾ آهن وهي رهيا،
پرڏيهي شايد تن کي اڪيلائي ۾ ويهاريندا آهن ماڻهو.

بي ويسهه هن دنيا ۾ ويساهه هتي ڪنهن جو نه ڪجي،
وک وک تي هتي لڳاهه لڳيءَ جا لاهيندا آهن ماڻهو.

برهه جي باهه لڳي جا سا ته اجهائي ناهي اجهان،
دل جي لڳي کي شايد نه اجهائيندا آهن ماڻهو.

سنسار جي ڪوڙن سهڻن تي پلجي تون وشواس نه ڪر،
ڪوڙا ڪوٽ ڪوڙن جا ويهي جوڙيندا آهن ماڻهو.

دل گهريو ڪو دوست پري محفل ۾ ملي ويندو آ،
دل ۾ لڪائي تنهن ڏي نهاريندا آهن ماڻهو.

راهه وفا ۾ ڪو ته وفا جو راهي ناز ملي ويندو،
آس انهيءَ تي ويهي واٽون تڪيندا آهن ماڻهو.

نسرين "نوري"

ڪافي

پيچ پرت جا پائين اکڙيون،
نينهن جا مينهن وسائن اکڙيون.

پيار جون نازڪ ڪليون پوئي،
عشق پيچان جيئن وليون پوئي،
سهڻا خواب سجائين اکڙيون.

دلبر جي ديدار پسڻ لئه،
وڇڙيل ان منٺار پسڻ لئه،
پل پل تيون واجهائين اکڙيون.

ڪنهن پر مور نه سرچن ٽيون هي،
لوڪ ڏني ڪين پرچن ٽيون هي،
هجر ۾ واري وسائين اکڙيون.

جتي پچڻ جي وات نه آهي،
اڏيءَ سواءِ ڪو ڳات نه آهي،
اتي وڃيو اٽڪائين اکڙيون.

جيسين ساهه سرير ۾ هوندم،
سان رهندس تنهنجي يادن ۾ ڪم،
بي موسم مينهن وسائين اکڙيون.

ڪير ٻڌائي مان ڪنهن کان پچان،
سانول هاڻي تو بن ڪنهن سان،
پرت جا پيچ هي پائين اکڙيون.

اٿندي وهندي صبح ۽ سانجهي،
ڏينهن هجي يا آڌي مانجهي،
بي موسم مينهن وسائين اکڙيون.

منهنجي دل جا رٺل اي راڻا،
توکان سوا مان نه داڻا داڻا،
پلا توکي ڪيئن پرچائين اکڙيون.

ٽڪجي پيون توکي ڳولهي ڳولهي
هاڻي دعا جو دڙو ڪولي،
رب کي تيون ليلائين اکڙيون.

"نوري" نور نظارو تن ۾،
محبت ڏسڻ جو چارو تن ۾،
ساهه کي انيسن سيبائين اکڙيون.

زيب بلوچ

•

جهڙ آيو جهڙڪي،
مارو ملن مُرڪي.
وسي بوند بهار، گل ٽڙيا گلزار،
ڏسي ڪونجن قطار، دل منهنجي هيرڪي،
جهڙ آيو جهڙڪي،
مارو ملن مرڪي.
وڏ ڦڙا ٿا وسن، پيارا پکڙا پُسن،
ڪنوٽيون خوب ڪِلن، جهوپا پون جرڪي،
جهڙ آيو جهڙڪي،
مارو ملن مرڪي.
مارو مال ڪاهين، سرتيون گيت ڳائين،
ٿري خوشيون ملهائين، ٻي ٻلڙ سَرڪي.
جهڙ آيو جهڙڪي،
مارو ملن مرڪي.

پروين شيخ

غزل

نه شرط ڪو آهي، منهنجو نه ڪوئي سودو آ،
فقط قدم ملائي هلڻ جو مشورو آ.
لڳي آهه باهه ڪٿي يا ڏيا ٻرن ٿا ڪي،
هيتان ڪان پار جو ڏسجي ته ڪو اُجالو آ.
اسان جي حال تي ڳوڙها هن، هُن جي نيڻن ۾،
مگر خيال اهو آ ته هي به دوکو آ.
ويو ته صدموئي نه، گمان به نوڙي ويو،
گمان اسان کي اهو هو ته هُو اسان جو آ.
جدا ٿي توکان ناهي اسان کي رنج، تنهائي،
اسان سان گڏ ته هاٺي وحشتن جو ميڙو آ.
اگر ملي ڪڏهن توکي ته هن ڪان پڇجان ضرور،
ٻڌائي ٿو ته ڪوئي توکي ياد ايندو آ.

پشپا ولڀ

او سيڙو

● هر ڪَن
ڪَن ڪنهن آواز جي او سيڙي ۾ رهن ٿا،
آڪارڻ ڇرڪي پون ٿيون دل جون ڌڙڪنون.
نه ڏنل دستڪ،
ٻڌجي پئي اميدن جي ڪنن ۾.
من اڪثر اڪين ۾ اچي وڃي ٿو،
۽ نه ڄاڻان دير ڏئين ڇا ٿو ڏسي،
جهروڪن مان.
خواهشون ويس وڳا ڪيو ڏڪجي ڇڏجي،
ڪڏهن ديوار تي ڏيئا رکيو،
ڪڏهن ڏاڪڻين تي هڪ هٿ ڳل تي ڏيئي،
نه ڄاڻان ڇو ٿيون وهيو رهن!

ساروٽي

● ڪالهه تنهنجي ساروٽي جو مينهن،
منهنجي گهر جي ڇت تي زور سان وٺو،
سوچ جون نئڊيون نئڊيون ڌارائون،
منهنجي گهر جي در ڪان وهي نڪتيون،
۽ تنهنجي گهر جا بند دروازا ڪڙڪائڻ لڳيون.

ڪڏهن ڪڏهن مان سوچيندي آهيان،
مون کي اهو سمجهه ڇئي ڇڏڻ گهرجي،
جيڪي مان اڪثر چوڻ چاهيان ٿي،
پر لفظ ان وقت ڪنهن ڪيچلي پار وانگيان،
پردن پويان لڪي ويندا آهن،
۽ ڪڏهن هڪ اڪـــ ڪڍي ڏسندا آهن،
جيئن منهنجي منهن مان،
نڪل ۽ بي ربط لفظ ۽ جملا نڪرندا آهن.

بشير احمد "شاد"

غزل

نيڻن جي ناوڪ سهڻ سولو نه آ،
روح جو رشتو ڳنڍڻ سولو نه آ.

زندگيءَ جي آس هرڪو ٿو رکي، مرڻ کان اڳ ۾ مرڻ سولو نه آ.
سوَ هجن شڪوه شڪايت پر ميٺا، محب جي آڏو ڪڇڻ سولو نه آ.
هام هرڪو ٿو هڻي هت عشق جي، قرب ۾ ڪسجي پوڻ سولو نه آ.
لوڪ لهوارو ته هت هرڪو وهي، لوڪ اوڀارو وهڻ سولو نه آ.
ڪيئن چوي ڪو ڪيئن چوي پل پل چا چوي، آ چوڻ سولو ڪرڻ سولو نه آ.
ساهه جي سٽ عشق واري رانده ۾، ساهه جو سودو ساڻ سولو نه آ.
"شاد" جا همراز هت ڪيئي مگر، ڪو هتي هم غم ملڻ سولو نه آ.

محمد شريف "طالب"

●

سڄڻ تو لئه سارا سهارا ڇڏيا مون.
پرين پرت وارا پيارا ڇڏيا مون.

سڄڻ تنهنجي صورت ڇڏيو مون کي موهي،
نه چاڻان ڪٿي قرب وارا ڇڏيا مون.
چيڏي لوڪ سارو ٿيس تنهنجو جاني،
اڳڻ يار پنهنجا اوتارا ڇڏيا مون.
ٻوڙين يا ڪي تارين آهيان وس تنهنجي،
توکي يار سمجهي ڪنارا ڇڏيا مون.
فقط توسان سڌرا نڀائڻ جي خاطر،
سوين دوست دلبر دلارا ڇڏيا مون.
ٿيس تنهنجو "طالب" مان سڀ ڪجهه وساري،
ڪٿي تخت پنهنجا هزارا ڇڏيا مون.

جميل الزمان "جميل"

•

شيخ صاحب مئگسارن ساڻ شامل ٿي ويو،
تلخيءِ دوران جي پيچرن کان غافل ٿي ويو.

ديرو مسجد جي مسائل ۾ تہ ٻُڏندو ٿي رهيس،
ميڪده شايد هو قسمت ۾ جو ساحل ٿي ويو.
اک وجهي منهنجي اکين ۾ غور سان دلبر ڏٺو،
دفعتاً گردن جهڪائي منهنجو قائل ٿي ويو.
آئيني جي روبرو بيٺو اچي جنهن دم صنم،
ماهرو چنڊ پنهنجي ٿي مدِّ مقابل ٿي ويو.
ڪلهہ عقيدت سان ڏٺئين منهنجي مٽي محبوب ڪي،
اڄ شبِ مهتاب آئي ماه ڪامل ٿي ويو.
فرطِ الفت ۾ سڄڻ جي دست بوسي مون ڪئي،
"پيار ۾ ڪيڏو وڏو اعزاز حاصل ٿي ويو."
هي ڪمال آهي اوهان جي بي رخي جو بيوفا!
نيڻ کلندا ٿي رهيا پر قلب گهائل ٿي ويو.
اتفاقاً اجنبي سان ٿي ملاقات اي "جميل"،
هو اگرچہ سنگدل پر خواهشِ دل ٿي ويو.

منيرِ سوالڳي

•

ڪي ڪي ماڻهو ويندا آهن، منهن ڪي موڙي ويندا آهن،
مور نہ چت تي چڙهندا آهن ناتو ٽوڙي ويندا آهن.
ڪي ڪي ماڻهو عيسيٰ بڻجي، مرده دليون روز جياري،
مهر محبت وارا خيما جڳ ۾ کوڙي ويندا آهن.
ڪي ڪي ماڻهو ماڪي مصري، سورج کان وڌ روشن روشن،
هرڪنهن جي دل اندر يارو جايون جوڙي ويندا آهن.
ڪي ڪي ماڻهو رڃ جا راهي، سسئي وانگر پنڌ پچائي،
من جي مقصد ماڻڻ خاطر ٻر ٽر ووڙي ويندا آهن.
ڪي ڪي ماڻهو وِڄّ وراڪا، سون سريکا، پيار جا پياسا،
رانجهوءَ واري رمز سان سائين زهر نچوڙي ويندا آهن.
ڪي ڪي ماڻهو يار "منير"، ٿيندا آهن ساهہ ٻڌڻ،
سونهن مٿان سر گهورڻ خاطر پاڻ ٻٽوڙي ويندا آهن.

فهيم انصاري

گل محمد کتري جي ياد ۾

وار اڇا،
هڏ ۽ پاتون نڪتل،
هڪ هڏائون پڃرو،
هڪ زنده لاش،
هٿ ۾ برش،
هڪ مصور،
ڏاهي ويٺو تصوير.

سڀني ڳالهين کان بي خبر،
پنهنجي وجود کي نه پائيندڙ،
سارو ڏينهن تصويرون ڏاهيندڙ،
حقيقي خيالن کي عوام جي اکيان پيش ڪندڙ.

مصور،
جنهن جي تقدير آهي ڪونه،
سڪن ٻدران تقدير ۾ لکيل انس ڏک.

اڄ اهو مصور،
بک، ڏک، بيماري ۽ غربت سبب،
موت جي،
گهاٽي ۾ پيهجي ويو ا

کيم چند شرما

ڪيڏي،
ماٺ! سنسان!! ايڪانت!!!
ڪٿان به،
ڪنهن ڪونه ٿو آچي.
پوري ڪائنات،
چپ چاپ،
سڄو لوڪ،
آرام جي آغوش ۾ ستل.
مان.........!
روزگار جي مسئلي ۾،
پڌل —
غلطان —
سوچ جي صليب تي لٽڪيل!!

نند لعل ماهي

ڏيڙو

ڪنهن کي ڏيان دانهن،
جنهن کي سمجهان پنهنجو،
سو پڻ ڪاٽي پانهن.

منهنجو ملڪ ملير،
جنهن جو ڪارو پاڻي،
منهنجي لاءِ جڻ ڪير.

پڻ پڻ نه ڪر او چوري،
سڻي نه متان لوڪ،
ڳالهه رهي نه اڌوري.

او ڏاريڻ جا دلال،
هڪ ڏينهن ڏيندو،
تنهجو بچڙو حال.

مير غلام الله خان ٽالپر
(مور جهنگو)

اڃان به وقت زماني کي آئون ڪُولهيان پٺي،
اڃان به تنهنجي ڪِلين ۾ پاڻ رولييان پئي،

اڃان به آسرو آهي ته مونکي ايندين سڄڻ،
اڃان به تو لاءِ دروازا دل جا کوليان پئي.

اڃان به منهنجي اڱڻ تان ڪانگ اڏرن ٿا،
اڃان به باغِ تمنا جا گل ڪي مهڪن ٿا.

اڃان به رات جي اونده ۾ چنڊ اڀري ٿو،
اڃان به خواب سان جذبات منهنجا وندرن ٿا،

اڃان به دل تي اُميدن جو آسرو آهي،
اڃان به دل جي ڪَلي ڏي ڪو سوجهرو آهي،

اڃان به ياد آهن ٿڌڪ تنهنجي قربت جا،
اڃان به آسرو الله جيترو آهي.

اڃان به درد سٺايان لڄي لڄي سڀ ڪي،
اڃان به حال ٻڌايان ڊڄي ڊڄي سڀ ڪي،

اڃان به ساڳي محبت جي ڪم نگاهي آ،
اڃان به سور سٺايان پڄي پڄي سڀ ڪي.

الطاف اثيم

غزل

راهه اهڙي ڪا اختيار ڪريون،
جو خزان کي ڪٿي بهار ڪريون.

سونهن سڪ جي سڳنڌ ڦهلائي، سارو ماحول مشڪبار ڪريون.
حق ٻين جا هڙپ ڪري ويهن، سي شريفن ۾ ڇا شمار ڪريون.
جو به هتڙي آ ظلم جو حامي، پاڻ ٿا تنهن تي ٻي شمار ڪريون.
هٿ ته پنهنجائي عيب اڻ ڪٿ هن، ٻين جي پاپن جي ڇا پچار ڪريون.
نيٺ ايندو سڪن جو سج آڀري، روز پيا جنهن جو انتظار ڪريون.
پنهنجو سينو ۽ پنهنجا سور ”اثيم“، ڇو ڀلا ٻئي کي رازدار ڪريون.

ناظم ملڳي

●

سڳوري عشق پهچايو، پرين جي پار جي ويجهو،
پچائي نيٺ مان پهتس مٺي منٺار جي ويجهو.

ٽٽي پيو ضبط دل جو حوصلا ڀي ٿي ويا پسپا،
جڏهن منهنجي نظر پهتي وڃي رخسار جي ويجهو.

جهلي آغوش ۾ جيڪر چُمان هٿ پير هن جا پر،
نٿو ڏئي پاسبان مون کي اچڻ دربار جي ويجهو.

ستائي سنگدل ٿو پر سهپ منهنجي به ڏس ناصح،
جو ائين محسوس ٿو ڪريان ته ڄڻ هان يار جي ويجهو.

طبيبو! موت جي بستر تان جي چاهيو اٿارڻ ٿا،
خدارا ڪجهه نه ڪجهه آئيو سڄڻ بيمار جي ويجهو.

سرِ مقتل هلي ويو قتل هي آهي نگاهن جو،
ڪٺل آ، پر ويو ناهي ڪڏهن تلوار جي ويجهو.

بهارن تي لکي ڪريان خزان کي ڪيئن نظرانداز،
جو گل جو ٻي دخل آهي رهي ٿو خار جي ويجهو.

نيائڻ وارا ”ناظم“ سر ڏيڻ کان ڪين هٽندا جو،
انهن کهاري ڏنو آ عشق جي آزار جي ويجهو.

ماکن شاهہ رضوي

غزل

گلبدن تنهنجي ڪري، آهي گلن ۾ ڇهڇٽو،
بلبلن توکي ڏسي، ڪيڙو چمن ۾ ڇهڇٽو.

تو مٿان راهون فدا، گهر گهام ڳليون ڳوٺ سڀ،
منهنجا من، قدمن ڪري آهي گسن ۾ ڇهڇٽو.

ملڪ ۾ موتي گهڻا ير، مُلهہ، نہ مائڪ تو سندو،
ٿا ليکن ليکيو لکن، توسان لڳن جو ڇهڇٽو.

عرش ڪرسي فرش هي، سڀ ۾ حُسن تنهنجي ڪري،
بادلن برسي تو لئہ ڏس، ڪيو برن ۾ ڇهڇٽو.

جن اکين تنهنجين مان پيتو، تين طهورا کي ڇڏيو،
چو تہ ان اکڙين ڪري آهي نشن ۾ ڇهڇٽو.

تنهنجي جلون جي ڪري آ سونهن سهڻا شهر جي،
هي حُسن تنهنجو ڏسڻ لئہ آ گهٽين ۾ ڇهڇٽو.

پارکو شائق سخن، اعليٰ ذهن جيڪي پڙدن،
ٿا چون ”رضوي“ سان آ، بزمِ سخن ۾ ڇهڇٽو.

آصف منياڻوي

●

چوماسي جون تيز هوائون،
تنهنجون پياريون ڍول ادائون.

تنهنجي هوندي سڀڪجهہ آهي، تو بن آهيان ڪجهہ بہ نہ آئون.
هيڪل هٽڙي آئون اڪيلو، پوکيان ويٺو ڪوڙ مزائون.
تنهنجي ياد هميشہ وانگر، مون وٽ تنهنجي ڪاڻ دعائون.
تنهنجون ايندڙ ويندڙ ڪان پيو، روز ڪيان ٿو يار پڇائون.

"مخمور" ميرانپوري

غــزل

ڪڏهن احساسِ محرومي، ڪڏهن احساسِ تنهائي،
مصيبت ذهني قيديءَ لاءِ، ڪڏهن ڪائي ڪڏهن ڪائي.

مقدر ۾ ميسّر ۾ نصيبن کي نراسائي،
پريشان حال تي ڪيسين جهان رهندو تماشائي.

ڏنو جنهن جي فراموشيءَ تخيل کي فروغ آهي،
چوان تنهن مهربان محبوب کي مان ڪيئن هرجائي.

ڏني سون اوج الفت کي ڪري رت چاڙ دامن پر،
ملي اڄ موت ۾ اهلِ سخن کان پي آ رسوائي.

شبِ تاريڪِ غم تي وحشتن سان ساز باز آهي،
اچي ڏاڍ جان؟ ڪاڻ تي اڙي گهوڙا اڪيلائي.

زمين و آسمان جو نسبت ٿيندو پاڻ ۾ سنگم،
فضول آهي اها "مخمور" تنهنجي قياس آرائي.

"گل" ڏنڪڙائي

●

پرين پنهنجي چهري تان پڙدو هٽايو،
اسان کان سدا ڪين منهڙو لڪايو.

سرراه نظرن سان نظرون جو ٽڪريون،
چڀي تير دل تي تو ٿهري هلايو.

زماني جا آهيون اڳيئي ستايل،
اوهين ڇو اسان کي ٿا ايذو ستايو.

اسان جي اندر ۾ پنهنجو گهر بنائي،
پلا ڇو انهيءَ کي اوهين ٿا مٽايو.

محبت تہ ٿيندي هزارن سان ناهي،
اسان هوندي دل ڇو ٻين سان لڳايو.

هي "گل" تنهنجو آهي ۽ تنهنجوئي رهندو،
اچي ان سان سڌڙا ڪا محفل مچايو.

خميسو خان خانوڻي

•

سنڌو! گيت تنهنجا لکان کهڙا کهڙا،
ترانا سي ڳائي چوان کهڙا کهڙا.

مِٺي مشڪ عنبر کان خوشبوءِ وارِي،
ڪيان ان جا ويهي بيان کهڙا کهڙا.

سڳنڌ سونهن سوڀيا جُڳن کان جَڳن ۾،
ڪري سي فسانا زبان کهڙا کهڙا.

وَهي ٿي جا مهراڻ مصري ۽ ماکي،
ڪيا سبز تنهن باغبان کهڙا کهڙا.

ٻَنين ۾ قٽا گاهه، هرهنڌ ٿِئي ساوڪ،
سنگ هيرا موتي ڏسان کهڙا کهڙا.

هُجن شل شهر ڳوٺ آباد تنهنجا،
نهاري نظارا پسان کهڙا کهڙا.

بهادر سخي هت شهنشاهه عالم،
اهي ٿورا آهيون اسان کهڙا کهڙا.

سچل، شاهه، قلندر ۽ دُرويش تين جا،
"خميسو" ڏسي "آستان کهڙا کهڙا.

مظهر لغاري

وايون

مظهر، منهنجو من ـــ لڳي ٿو ٻَنُ،
وڻن کي ورشائون.
جيون جي سُرندي جون سائين، تندون ٿيون ٽڙپن ـــ لڳي ٿو ٻَنُ،
پوکيون پيا ٻنواس، اندر ۾ ٻاهيون ٿيون ڀڙڪن ـــ لڳي ٿو ٻَنُ.
پرينءَ ڀڄاڻا، جيءُ جڏي سان جاڙ ڪٿي جيون ـــ لڳي ٿو ٻَنُ.
ڪارونجهر جي ڪور - آنر ۾ ڪونجون ٿيون ڪُڪن ـــ لڳي ٿو ٻَنُ.
آڳم هاڻي آهي، تم پاڻي پڇي ڪو پياسن ـــ لڳي ٿو ٻَنُ.
اونده، اونده، آهي پهو ڦٽي، ٽانڊاڻا ٽمڪن ـــ لڳي ٿو ٻَنُ.
شاعر آڇيا شعر، هيتي ٽا ماڻهو ٻُک مرن ـــ لڳي ٿو ٻَنُ.

بخشڻ مهراڻوي

●

نيڻ آڇايل،
رُت وياڪل،
ڏُور ڀڪيڙا آڏري ويا.

ٻيوس ٻَن ۾،
جيندُ هيڪل،
ڏُور ڀڪيڙا آڏري ويا.

ڏُ ڪَٽ، وڇوڙا،
مُنک مَرجهايل،
ڏُور ڀڪيڙا آڏري ويا.

ڀَڪَ لڳي ٿو،
هرهڪ پَل،
ڏُور ڀڪيڙا آڏري ويا.

غلام قادر مظهر ڏاهوي

غزل

گلن جي سيج تي ساڻي ڪري سرهاڻ ملنداسين،
وصل جو وقت آيو آ اجهو ڪي چاڻ ملنداسين.

جفا جيڪا سڄڻ تو ڪئي سا مون لئه وفا ٿي پئي،
وفا جا پيچ پائي اڄ پرين پوءِ پاڻ ملنداسين.

جدائي جون سهي سختيون گذاري رات روئي مون،
اسين توسان جي ملياسين، ٻتي ماندڙاڻ ملنداسين.

محبت جي ٿي راهن ۾ ڪنڊا هي جنهن ڪيا آهن،
گلن سان تن ڪي سينگاري، ڪري چنبڙ چاڻ ملنداسين.

اڙهي درياءَ سنڌڙيءَ ۾ ڪيو هو قول هي سهڻي،
سدا ميهار توسان هر طرح مهراڻ ملنداسين.

متي مهراڻ جون چوليون محبت کي نه ٻوڙينديون،
اچين جي سير ۾ ساهڙ ته پو تو ساڻ ملنداسين.

ڪيرائي قيد جا ڪنگرا ٿيو آزاد عاشق جي،
بهارن ۾ نه ملياسين، خزان ۾ هاڻ ملنداسين.

ڪشالا ڪئين ڪري ”مظهر“ رسيو دلدار تو در تي،
سڄڻ گر اڄ نه ملياسين، وري صبحاڻ ملنداسين.

محمد رمضان "زلفي"

غـزل

وري ياد آيا ته ماضيءَ جا منظر،
چڀن ٿا سندم دل ۾ دردن جا نشتر.

جسن اڄ وري انجمن آرا ٿيو آ،
بپا ٿيو وري؟! آهه جلون جو محشر.

هجر ۾ ته ٿيو آهيان بيتاب اهڙو،
سندءِ ديد جي لءِ ڦران ٿو مان در در.

لنوي ڪانگ ٿو ۽ چوي ٿو ته ايندس،
نهاريان ٿو واٽون، واجهايان ٿو ور ور.

سندءِ قهري نيڻن هنيا تير ڪاري،
جو بيقابو ٿي ويو سندم دل مضطر.

تنهنجي ياد دل ۾ آ هلچل مچائي،
جو اٿلي پيو آ امنگن جو ساگر.

پنهنجي حسن جي بيک مون کي به ڏي تون،
ازل کان سندءِ در جو آهيان گداگر.

تنهنجي رس رهاڻين ڪيو آهي جادو،
نه آهي سندءِ ثاني، ٻيو ڪو سخنور.

هي مهتاب رخ تنهنجو ڏاڍو وڻي ٿو،
سندءِ رخ ڏانهن "زلفي" نهاريان ٿو هر هر.

نفيس احمد ”ناشاد“

ڪاري پار جو سوال

اوهان جون ۽ منهنجون،
اميدون ۽ آسون،
امنگون ۽ خوشيون،
سڀئي ٺيون ساڳيون،
اوهان جي ۽ منهنجي تمنا جو انداز ساڳيو،
اوهان جي ۽ منهنجي رڳن منجهه آرت جو رنگ ساڳيو،
اوهان جو ۽ منهنجو ته خالق ـ به هڪڙو،
۽ مالڪ به هڪڙو!
جڏهن ڪو به رانديڪو شوڪيس ۾ ٿو ڏسان،
تڏهن ساڳئي انداز سان منهنجي هيرڪي ٿي دل،
هي چوڏهينءَ جو چمڪڻ،
ستارن جو ٽمڪڻ،
بهارن جو مرڪڻ،
گلابن جو مهڪڻ،
۽ ڇهرن جو ڇهڪڻ،
اوهان سڀ ٿا چاهيو ـــ ته مان به ٿو چاهيان،
انهيءَ هوندي،
سونهري پارو!
مان خود ڇو اوهان کي پسند ڪونه آهيان؟

ڪهاڻيون

پنجين موسم

امر جليل

مان تمام تيزيءَ سان ڊوڙندو پئي ويس. اوچتو ڪنهن جي روئڻ جو آواز ٻڌي بيهي رهيس.

ان وقت مان مارگلا ٽڪرين جي هنج ۾ کهاٽي جهنگ مان ڊوڙندو پئي ويس. مان ان ڪري پئي ڊوڙيس، جو موت منهنجو پيڇو ڪري رهيو هو. ڊاڪٽرن چيو هو، جيستائين ڊوڙندو رهندين، جيئرو رهندين. ڊوڙندين نه، ته وقت کان اڳ مري ويندين. مان وقت کان اڳ مرڻ نٿو چاهيان. مان مرڻ کان اڳ ڪايل اکين سان، جاڳندي هڪ خواب ڏسڻ جو خواهشمند آهيان. اصل ۾ هڪ خواب خاطر مان کهاٽي، اونداهي جهنگ ۾ ڊوڙندو رهندو آهيان. اسلام آباد گرڙنگ ڪامورن، سرمائيدارن ۽ اچن ڪارن سفارتڪارن جو شهر آهي. اِن قسم جا ماڻهو گهڻو ڪري دل جي بيمارين، مٺن پيشابن ۽ ٿولهه جي مرض ۾ مبتلا هوندا آهن. هو به موت جي ڊپ کان ڊوڙندا رهندا آهن. سندن ڊوڙڻ لاءِ خاص رستا ۽ جهنگ مان گذرندڙ پيچرا ٺاهيا ويا آهن. شام ٿيندي ئي سنهڙين ٽنگن ۽ پخال جهڙن پيٽن وارا گنجا انهن پيچرن تي ڊوڙندي ۽ سهڪندي نظر ايندا آهن. مان نه ڪامورو آهيان، نه سرمائيدار آهيان، ۽ نه ئي سفارتڪار آهيان. مان تنهن هوندي به ڊوڙندو رهندو آهيان. مان سمهي نه سگهندو آهيان، جاڳندو رهندو آهيان. مان ڪليل اکين سان هڪ خواب ڏسڻ جي تمنا ۾ جاڳندو رهندو آهيان. ڊاڪٽرن جو چوڻ آهي ته مون جهڙا سودائي وقت کان اڳ مري ويندا آهن. مان وقت کان اڳ مرڻ نه ٿو چاهيان. وقت کان اڳ مرڻ وارا هميشه لاءِ نه مرندا آهن. هو عارضي طرح مري ويندا آهن. کليل اکين سان هڪ خواب ڏسڻ جي آرزوءَ ۾ هو پيهر جنم وٺندا آهن. مان پيهر جنم وٺڻ جي حق ۾ نه آهيان. خواب منهنجو نرواڻ آهي. مان هن جنم ۾ ئي کليل اکين سان هڪ خواب ڏسڻ جو خواهشمند آهيان. هڪ خواب خاطر مان ڪامورن جي امير پترو شهر اسلام آباد ۾ ڊوڙندو رهندو آهيان.

هيءَ گذريل هفتي جي ڳالهه آهي. مارگلا ٽڪرين جي هنج ۾ کهاٽي جهنگ مان گذرندڙ پيچري تان مان ڊوڙندو پئي ويس. وچ جهنگ ۾ جتي ٻڙن جا قديم وڻ آهن، ۽ ٻڙن جي سکل ٿارين تي سج لٿي مهل چهرا اچي ويهندا آهن، مون ڪنهن جي روئڻ جو آواز ٻڌو. ڊوڙندي ڊوڙندي مان بيهي رهيس، ۽ روئڻ جو آواز ٻڌڻ لڳس. ڪو هنجون هاري

روئي رهيو هو، سُڏڪي رهيو هو. مون هيڏانهن هوڏانهن ڏٺو، پر روئڻ وارو شخص مون کي نظر نه آيو. مون دل ۾ الله سائين جا لک ٿورا مڃيا ته روئڻ جو آواز ڪنهن مرد جو هو؛ عورت جو نه هو. عورت جو آواز هجي ها ته پوءِ مان جيڪر هڪ ڪن لاءِ اتي نه ترسان ها، ۽ ڪيس ڏائڻ سمجهي ڀڄي وڃان ها. مان ڏائڻين کان ڏاڍو ڊڄندو آهيان. اسلام آباد ۾ آدمخورن کان سواءِ ڏائڻيون به چڱي چوکي تعداد ۾ آباد آهن. جڏهن به مان ڪنهن ڏائڻ کي بيوٽي پارلر ۾ داخل ٿيندي، يا بيوٽي پارلر مان نهي نڪي ٻاهر ايندي ڏسندو آهيان تڏهن منهنجو ساهه وڃي پيرن ۾ پوندو آهي ۽ پير وڃي ساهه ۾ پوندا آهن. مون جهنگ ۾ اڪثر ڇيرن کي موت جي ڊپ کان ڊوڙڻ وارن جي حال تي کلندي ڏٺو آهي. جهنگ ۾ روئڻ جو آواز ٻڌي سوچيم، ضرور ڪو دانشور ڇيرو آهي، ۽ ساٿين جي حال تان کلڻ بدران روئي رهيو آهي، ۽ اهڙي طرح ڇيرن جي تاريخ ۾ نئين باب جو اضافو ڪري رهيو آهي.

مون ڪنڌ مٿي ڪري ٻڙ جي ٽارين تي ويٺل ڇيرن ڏانهن ڏٺو. ڇيرا هميشه وانگر کلي رهيا هئا ڪوبه ڇيرو مون کي روئيندي نظر نه آيو.

مون وڏي واڪ چيو، ”ابا روئڻا، تون ڪٿي آهين؟ مون کي نظر ڇو نه ٿو اچين؟“

سڏڪن هاڻو آواز آيو، ”افسوس، اي رحم دل انسان؛ تون مون کي ڏسي نه سگهندين.“

”ڇو ڏسي نه سگهندس؟“ پڇيم، ”تون جن، يا ڀي ڪا غيبات آهين ڇا؟“

”نه. مان جن وغيره نه آهيان.“ هن روئڻهارڪي لهجي ۾ چيو، ”تون جنهن وڻ جي ٽڙ وٽ بيٺو آهين، مان ان ٽڙ جي ٻئي پاسي ويٺو آهيان.“

هڪڙي ڇيري زور سان ٽهڪ ڏنو.

مون روئڻي کي چيو، ”تنهنجو ڏک سور معلوم ڪرڻ ۽ توکي ڏسڻ لاءِ مان ٽڙ جي ٻئي پاسي اچي رهيو آهيان. تنهنجي روئڻ مون کي به روئڻهارڪو ڪري وڌو آهي.“

مان ڦيرو کائي ٽڙ جي ٻئي پاسي کان وڃي بيٺس. مون کي تعجب ٿيو. ٽڙ جي ٻئي پاسي ڪوبه نه هو. روئڻ جو آواز بدستور اچي رهيو هو. مون کي ڪجهه ڪجهه ڪاوڙ لڳي. چيم، ”اجايو چرچا نه ڪر. تون ته هتي به موجود نه آهين.“

جواب آيو، ”هينئر مان ٽڙ جي ٻئي پاسي وڃي ويٺو آهيان. مان جهڙي حال ۾ آهيان، تنهنجي سامهون نه ايندس. مان نه ٿو چاهيان ته تون مون کي ڏسين.“

”توکي ڇو نه ڏسان!“ ڪانئس پڇيم، ”يار، تون آڳاڙو ته ناهين!“

”نه.“ هن روئيندي چيو، ”مون کي ڏسي تون ڊڄي ويندين.“

”ڇو ڊڄي ويندس!“ ڪانئس پڇيم، ”ٻن ٻدران چار ٽنگون اٿيئي ڇا؟“

هٻڪندي هٻڪندي چيائين، ”ها.“

پڇيومانس، ”تون ڪٿي ڪو جانور يا جانورن جو ماڻٽ ته نه آهين؟“

هن روئيندي چيو، ”مان هڪ خونخوار جانور آهيان.“

”ته پوءِ سڙيوئي خير آهي.“ چيم، ”ٽيليويزن تي روزانو قسمين قسمين جانور ڏسڻ کان پوءِ اسان جانورن کان ڊڄڻ ڇڏي ڏنو آهي. توکي ڏسڻ لاءِ مان ٽڙ جي پٺي پاسي اچي رهيو آهيان. خدا جي واسطي مون کي گوهي نه ڏجانءِ.“

مان هڪدم ڦيرو ڪائي ٽڙ جي پٺي پاسي کان وڃي بيٺس. ڏٺم ته، هڪ شينهن ٽڙ کي ٽيڪ ڏيئي ويٺو هو، ۽ هنجون هاري روئي رهيو هو. مون زندگيءَ ۾ پهرين دفعي ڪنهن شينهن کي روئيندي ڏٺو هو. مون کي پنهنجين اکين تي اعتبار نه آيو. هونءَ به مون پنهنجين اکين تي اعتبار ڪرڻ ڇڏي ڏنو آهي. هڪ دفعي اسلام آباد ۾ مون هڪ بي انتها سهڻي ڇوڪري گهمندي ڦرندي ڏٺي هئي. هوءَ هميشه پنهنجين ڇهن پيرن مان ٽسير سپاٽا ڪندي هئي، ۽ هونئا سوڪتار ۾ گهمندي رهندي هئي. هوءَ ڇهن ئي پيرن کان تمام نئڊي لڳندي هئي. مان مٿس اکين ڇڪن تي پيس. سوچيم، ڪجهه به ٿي پوي، نه سڙندس، ساڻس شادي ضرور ڪندس! پوءِ، جڏهن پڇاڳاڇا ڪرايم، تڏهن خبر پئي ته هوءَ ڇهن ڇوڪرين جي نئڊي پيڻ نه هئي. هوءَ ڇهن ڇوڪرين جي وڏي پيڻ به نه هئي. هوءَ ڇوڪرين جي ماءُ به نه هئي. ڇوڪرين جي ماءُ مري ويئي هئي. هوءَ ڇهن ئي ڇوڪرين جي ناني هئي، پر پريان ڇهن ئي ڇوڪرين جي نئڊي پيڻ لڳندي هئي. مان سمجهان ٿو، ان ۾ سمورو ڏوهه ويچارين اکين جو به نه آهي. جڏهن به پنجين موسم ماحول تي ڇانئجي ويندي آهي، تڏهن اسين جيڪي ڪجهه ڏسندا آهيون، سو اصل ۾ اهو نه هوندو آهي، جيڪي اسان کي نظر ايندو آهي؛ ۽ اصل ۾ جيڪي ڪجهه هوندو آهي، سو اسان کي نظر نه ايندو آهي.

مون کي شينهن جي هئڻ تي شڪ ٿيڻ لڳو. سوچيم، هيءُ ضرور ڪو ٻڪر آهي، ٻڪر جو پٽ آهي، يا ٻڪر جو پيءُ آهي، ۽ شينهن جي کل پائي قاصائين کان بچڻ جي اٽڪل ڪري رهيو آهي. مان سوچ ۾ گرسم هيس، جو شينهن چيو، ”توکي چيو هوم نه، ته مون کي ڏسي ڊڄي ويندين.“

”اهڙي ڪا به ڳالهه ڪونهي.“ چيم، ”اصل ۾ مان تنهنجي باري ۾ سوچي رهيو هوس.“

پڇيائين، ”منهنجي باري ۾ ڇا پئي سوچيئه؟“

چيم، ”سوچيم پئي ته، بظاهر ته تون ڏسڻ ۾ هوبهو ٻبر شينهن جهڙو آهين، پر اصل ۾ ڪير آهين؟“

ڪجگوڙ ڪندي چيائين، ”مطلب جي ڳالهه ڪر-“

چيم، سوچيان پيو ته تون سچ پچ شينهن آهين، يا شينهن جي کل ۾ ٻڪر آهين، ٻڪر جو پيءُ آهين، يا گدڙ آهين!“

”اجائي بڪي نه هڻ-“ شينهن ناراض ٿيندي چيو، ”آءٌ اصلي ۽ خالص شينهن آهيان. منهنجي کل چڪي ڏس-“

”معاف ڪجانءِ يار اصلي شينهن-“ چيم، ”ڏوھ منهنجو به ڪونهي! اصلي شينهن کي مون هميشه پڃرن ۾ بند ڏٺو آهي- تون پهريون شينهن آهين. جنهن کي مون آزاد گهمندي بلڪ روئيندي ڏٺو آهي-“

”مون کي خبر آهي، مون کي خبر آهي-“ شينهن ڪجگوڙ سان روئڻ لڳو- چيرا ٻڙ جي ٽارين تان اڏامي ويا-

چيم، ”تنهنجي روح راڙي مان ڪجهه هڙ حاصل نه ٿيندو- تون جيڪڏهن سچو پچو شينهن آهين، ته پوءِ هڪ نه هڪ ڏينهن پڃرن ۾ بند ڪيو ويندين- تون وڌيڪ عرصي تائين آزاد گهمي ڦري، بلڪ روئي به نه سگهندين-“

”مان پڃرن کان نه ٿو ڊڄان-“ شينهن پنهنجي چنبي سان نڪ اگهندي چيو، ”بس، مان سرڪس وارن کان، بلڪ سرڪس وارن جي رنگ ماسٽر کان ڊنل آهيان-“

چيم ”ڏاڍي عجيب ڳالهه ڪئي اٿئي-“

شينهن ڪجگوڙ واري نوع ۾ روئيندي چيو، ”مان رنگ ماسٽر جي اشارن تي ڪرتب ڏيکاري نه سگهندس- اسٽول تي ويهي تماشائين کي سلام ڪري نه سگهندس- مان خودڪشي ڪندس-“

ان کان اڳ جو مان شينهن کي دلداري ڏيان: شينهن چيو، ”تون جيڪڏهن چاهين ته منهنجي مدد ڪري سگهين ٿو-“

”ڪهڙي قسم جي مدد؟“ مون ڪانئس پڇيو-

شينهن چيو، ”مون کي خدا جي واسطي هڪ ٻڪر يا ڪنهن گدڙ جي کل آڻي ڏي-“

”ڇاجي لاءِ؟“ مون تعجب وچان پڇيو.

وراڻيائين، ”توهان ماڻهن جي معاشري ۾ گدڙن ۽ ٻڪرن جو قدر آهي، شينهن جو نه- مون کي خدا جي واسطي ٻڪر يا گدڙ جي کل آڻي ڏي- مان گدڙ يا ٻڪر ٿي جيئرو رهندس، ۽ قوم ۽ ملڪ جي خدمت ڪندس-“

شينهن جي قومي جذبي کان مان ڏاڍو متاثر ٿيس. چيم، ”تنهنجي قومي جذبي کان مان ڏاڍو متاثر ٿيو آهيان- تون دنيا جو واحد شينهن آهين، جنهن ٻڪر يا گدڙ ٿي قوم جي

خدمت ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو آهي. مان توکي سلام ٿو ڪريان، ۽ واعدو ٿو ڪريان ته سياڻي شام تائين توکي ٻڪر يا گڏڙ جي ڪل آڻي ڏيندس ته جيئن تون قوم ۽ ملڪ جي خدمت ڪري سگهين."

شينهن چنڪي مون کي ڇاتيءَ سان لاتو. چيائين، "مان تنهنجو انتظار ڪندس، پرديسي بابو."

چيم، "اهو ڊائلاگ تنهنجي واتان ٺهي نه ٿو ٺهي. اهو ڊائلاگ ڪنهن دردناڪ فلم ۾ پهاڙي حسينه جي واتان ٺهندو آهي."

ان کان پوءِ اسان ٻنهي هڪ ٻئي کان خدا حافظ چئي موڪلايو.

مان وري جهنگ ۾ ڊوڙڻ لڳس. ڊوڙندي ڊوڙندي مان شينهن لاءِ ڪنهن ٻڪر يا گڏڙ جي ڪل هٿ ڪرڻ لاءِ ترڪيبون سوچيندو رهيس. اوچتو مون کي ياد آيو ته ڪيترائي قاصائي منهنجي مامي جا جگري دوست آهن. ڪانئن هڪ ٻڪر جي ڪل هٿ ڪري سياڻي شام تائين شينهن کي پهچائيندس. مون سوچيو، ان نيڪ ڪم ۾ مون کي دير نه وجهڻ گهرجي. پنجين موسم ۾ شينهن گهٽي وقت تائين آزاد گهمي نه سگهندا آهن. پنجين موسم ۾ شينهن پڃرن ۾ بند ٿي ويندا آهن؛ يا سرڪس وارن کي هٿ لڳي ويندا آهن، ۽ پوءِ رنگ ماسٽر جي اشارن تي ڪرتب ڏيکاريندا آهن. مون کي شينهن جي حال تي ڏاڍو رحم آيو.

پنهنجي گهر بدران مان ڊوڙندو سڌو پنهنجي مامي جي گهر ويس. منهنجو مامو ٽن ٽنگن واري ڪرسيءَ تي ويٺو هو، ۽ آواز بند ڪري ٽيليويزن تان خبرون، يا خبرون پڙهڻ واريءَ کي ڏسي رهيو هو.

مون کي ڏسندي مامي پڇيو، "اڄ وري ڪهڙي ماليخوليائي خبر کڻي آيو آهين."

"اڄ مون هڪ شينهن کي روئيندي ڏٺو آهي." ان کان پوءِ مون مامي کي شينهن سان پنهنجي ملاقات ۽ سموري گفتگوءَ جو سربستو احوال ڏنو.

"اجائي بڪ ٽڪو نه ڪرين"" مامي سخت ڪاوڙ وچان چيو، "جاڳندي هڪ خواب ڏسڻ جي تمنا توکي پاگل ڪري ڇڏيو آهي."

"مان پاگل نه آهيان، ماما." مون آهستي چيو، "جڏهن پنجين موسم ايندي آهي، تڏهن ماڻهو سوڻ وانگر محسوس ڪرڻ لڳندا آهن."

"اڙي ڪهڙي پنجين موسم!" مامي ڪاوڙ وچان ڪنبندي چيو، "تون چريو ٿي پيو آهين. مان توکي گدو بندر موڪلي ڇڏيندس."

"جيڏانهن وڻيو مون کي موڪلي ڇڏجو." چيم، "پر ڪيڏانهن موڪلڻ کان اڳ هڪ ٻڪر جي ڪل جو انتظام ڪري ڇڏجو. هڪ مظلوم شينهن سان مون کي واعدو نڀائڻو آهي."

مامي ساڳ ڪائيندي چيو، ”اڙي، تنهنجي لاءِ نه ڪريان هڪ ڪوتي جي ڪل جو انتظام!“

”في الحال هڪ شينهن جي عزت جو سوال آهي.“ چيم، ”ڪيترائي قاصائي اوهان جا دوست آهن. روزانو اوهان سان ڪچهري ڪرڻ ايندا آهن. اوهين کين چوندا ته هو سولائيءَ سان هڪ ٻڪر جي ڪل جو بندوبست ڪري ڏيندا.“

”اڙي هو سڀئي ڊاڪٽر آهن.“ مامي ميز تي مڪ هڻندي چيو: ”هو قاصائي نه آهن.“

”هو سڀئي قاصائي آهن.“ چيم، ”الاءِ ڇو، سڀئي قاصائي اوهان کي ڊاڪٽر نظر ايندا آهن!“

”بدبخت، مان توکي قتل ڪري ڇڏيندس.“ مامي ڪاوڙ وچان چيو، ”منهنجن سمورن دوست ڊاڪٽرن چيو هو ته تنهنجو پاڻيجو چريو تي پيو آهي. ڪيس چرين جي اسپتال ۾ داخل ڪرائي ڇڏ.“

”اوهان جا قاصائي دوست جنهن جاءِ کي چرين جي اسپتال سڏين ٿا، سا جاءِ اصل ۾ چرين جي اسپتال نه آهي.“ ماما کي ٻڌايم، ”آن هنڌ اوهان جا قاصائي دوست ڳئون، مينهون، ۽ ٻڪر ذبح ڪندا آهن. اوهين سولائيءَ سان هڪ ٻڪر جي ڪل مون کي ڏياري سگهو ٿا. هڪ مظلوم شينهن اوهان کي به پنهنجين دعائن ۾ شامل ڪندو.“

ماما فون ڏانهن ويندي چيو، ”مان اجهو ٿو تنهنجي لاءِ ٻڪر جي ڪل جو بندوبست ڪريان. تون فڪر ئي نه ڪر.“

ماما ٻه-چار دفعا فون جا مختلف نمبر گهمايا. هن رسيور ۾ وات وجهي تمام آهستي ڳالهايو. مان سندس گفتگو ٻڌي نه سگهيس.

ٿوري دير کان پوءِ ماما جا قاصائي دوست، جن کي هو ڊاڪٽر سڏيندو هو، پهچي ويا. کين ڏسي مان ڏاڍو خوش ٿيس. زور زور سان تاڙيون وڄايم. ۽ پوءِ ڪيتري دير تائين تاڙيون وڄائيندو رهيم. هو مون کي ڪمال شفقت ۽ پيار سان هڪ اهڙي ڪمري ۾ وٺي ويا، جتي بي انتها روشني هئڻ جي باوجود اونده هئي. ڪکهه اونده هئي. ڪپڙا لاهي هنن مون کي اگهاڙو ڪري ڇڏيو. ۽ پوءِ اک ڇنڀ ۾ هنن منهنجي جسم تان منهنجي ڪل لاهي ڇڏي. سڀ ڪجهه بي انتها اذيتناڪ هو.

اِن کان اڳ جو مان تڪليف وچان صور اسرافيل سان ابدي اونده کي روشنين ۾ بدلي ڇڏيان، هنن منهنجي جسم تي ٻڪر جي ڪل چاڙهي ڇڏي.

مان اڪثر وساري ويهندو آهيان ته ٻڪر خواب نه ڏسندا آهن. جاڳندي هڪ خواب ڏسڻ جي تمنا ۾ مان گهاٽن جهنگن ۾ ڊوڙندو رهندو آهيان. اهڙا گهاٽا جهنگ، جتي قديم ٻڙ ۽ پپر جا وڻ آهن، ۽ جن جي ٽارين تي ڇپرا ويٺل هوندا آهن. ڊاڪٽرن جو چوڻ آهي ته موت منهنجو پيڇو ڪري رهيو آهي. مون کي ڊوڙڻ گهرجي. مان ڊوڙندو رهندو آهيان. تسلسل جي تنل پيڇرن تي مان ڊوڙندو رهندو آهيان. ۽ ڪڏهن ڪڏهن جهنگ ۾ هيڪلي روئيندڙ شينهن کي ياد ڪندو آهيان، جنهن ٻڪر جي ڪل پائي زنده رهڻ جي تمنا ڪئي هئي.

منوءَ جي ڪهاڻي

حميد سنڌي

منو چيچڙن جي آواز تي ڇرڪ ڀري اٿيو ۽ ٽپ ڏئي ڪٽ تان لٿو، سڌو ڪوٺي جي ڀلڙوڙي واريءَ پٽ وٽ وڃي بيٺو. هن پٽ ڏانهن نهاري مايوس ٿي مونڻ جي ڪئي، ڇاڪاڻ ته پٽ ڪانئس ڪجهه مٽي هئي. انهن ئي مضبوط هٿن ڪيس مٽي ڪئي ۽ پٽ تي جهلي بيهاريائينس.

"بابا، هيءَ ڇا آهن؟"

"پٽ، اهي ڏکي گاڏيون آهن."

"پر بابا، اسان واري ڳوٺ ته اهي ڪونه هيون؟"

"پٽ، هن پاسي ڏکي گاڏيون ٿينديون آهن."

"بابا، گهوڙي گاڏيون به ته ٿينديون؟"

"ها پٽ، ٿينديون آهن، پر هيت نه ٿينديون آهن."

"ڇو؟"

"هيت ڪچا رستا ۽ وار ياسو علائقو آهي، ڏکو ئي هن بار کي ڍوئي سگهي ٿو."

"بابا، ماڻهوءَ ـ گاڏي به هوندي آهي؟"

"ها پٽ، پر شهر ۾."

ڪا گهوڙي ميڻو گاڏين جو قافلو ڏسندو رهيو ۽ پوءِ پڻس کيس ڪوٺي جي ڀلڙي وٽان هيٺ لاٿو. هو ٽپ ڏئي هيٺ لٿو.

اچان هو بيٺوئي مس ته زور سان گهنڊ وڄڻ لڳو. هو وائڙن وانگر چوڌاري نهارڻ لڳو. پوءِ هو ڊوڙي ڪوٺي جي ٻي ڪنڊ تائين ويو ۽ ڀلڙي جي پٽ ۾ ٺهيل ٽنگن سان ٻاهر نهارڻ لڳو. کيس ڪجهه ڪجهه نظر نه آيو. هن پڻتي ٻيءَ ڏي نهاريو. پڻس کلي چيو، "منو! اهو اسڪول جو گهنڊ آهي."

"بابا، اهو اسڪول ڇا ٿيندو آهي؟" انهن نوڪر اچي پاسي ۾ بيٺو.

"ڇاهي گلو!"

"سائين، استاد ڇاگومل آيو آهي."

"واهه، واهه! سڌ ڪرينس. منو! تنهنجو ماستر اچي ويو آهي. هاڻي اهوئي سڀ ڪجهه، توکي سمجهائيندو ته اسڪول ڇا ٿيندو آهي."

”پر بابا، ماستر ڇا ٿيندو آ؟“
”ماستر اسڪول ۾ پڙهائيندو آهي.“
”پر بابا، اسڪول ڇا ٿيندو آ؟“
ائين استاد چاگي مل منهن ڪڍيو ۽ هو هٽ ٻڌي بيهي رهيو.
”سائين! نياز ٿئي.“
”استاد! هاڻي ڳالهه ٻڌ، هيءُ ڇوڪرو منهنجو مٺو ڪاڻي ويو آهي. پاڻ سان وٺي وڃينس ۽ سڀ ڪجهه سمجهائينس. توکي ته خبر آهي ته اسان جهنگ جا ويٺل آهيون. نوڪري سانگي ٻاهر نڪتو آهيان ته اولاد کي به تعليم ڏيارڻ ضروري سمجهان ٿو...“
”سائين، توهان خيال نه ڪيو. اوهان اڳ به ڳالهه ڪئي هئي. نينگر آيو آهي ته اکين تي. توهان پلي آفيس لاءِ تيار ٿيو. مان ڪڪي کي شنان پاڻي ڪرائي وٺي ٿو وڃان.“
”پر توهان کي اسڪول لاءِ دير ٿيندي هوندي.“
”مان ديوان هاسا رام هيڊ ماستر کي چٺي آيو هيس ته مختيارڪار صاحب گهرايو آهي، سو فڪر جي ڳالهه نه آهي.“
خانصاحب محمد علي خان ويٺل ته هڪ ننڍڙي ڳوٺ جو هو، پر پڙهي پيو ۽ اڄي ڪلارڪي مان چڙهي مختيارڪار ٿيو. ورهاڱو مس ٿيو ته، همراه کي ڳڙهي خيري ۾ مختيارڪار ڪري رکيائون. سندس ڳهر ۾ پڙهيل ڳڙهيل زائفان ته هئي ڪان، نه کي سندس ڳوٺ ۾ ڪو اسڪول هو. پاڻ به ڳوٺ کان پنج ميل پري اسڪول ۾ پڙهيو هو. تڏهن ته سندس پيءُ حيات هو. هاڻ سندس اولاد کي ڪير سنڀاري ۽ پڙهائي، سو پنهنجي پٽ کي وٺي اڄي ڳڙهيءَ جي آستاد چاگي مل جي حوالي ڪيائين. آستاد بنيادي ديوان هو. سندس وڏا واپاري هيا، پر هيءُ همراه تعليمي کاتي ۾ اڄي گهڙيو. مشهور ته اهو هو ته استاد چاگي مل جو پڙهيل هميشه ڪڙهيل ٿي نڪتو. سندس شاگرد وڏين ڪرسين تي هياء خانصاحب محمد علي خان پڙ ۾ پڇائون ڪري ئي کيس نينگر حوالي ڪيو هو.
آستاد جيئن نينگر کي وٺي هيٺ لٿو ته نوڪر ڦري آيس. ”ديوان! مٺو کي تيار ڪري وٺان؟“
”تون ڪير ٿيندو آهين؟ مٺو پٽ اڄ کان وٺي منهنجو پٽ آهي، کيس مان تيار ڪندس!“
مٺو اکيون ڇنڀيندو ۽ ٻنهي کي نهار يندو رهيو. پوءِ ديوان کيس ڇنڊيو ڦوڪيو، سنواريو، سڙمان تيل ڦليل ڪرائي، اڇا ڪپڙا اوڍائي، گهر کان ٻاهر وٺي آيو.

ڳوٺ جو شهر وڏو ته ڪونه هو، پر ننڍڙي ميٺوءَ لاءِ گهڻو ڪجهه هو. سامهون ساربن چڙهڻ جو ڪارخانو هو. ڏاند گاڏيون ٻيٺيون هيون. ماڻهن جا ميڙ هيا. هو حيرت وچان ڪن ۾ پلال ڍوئيندو، ڪن کي ڳوٺيون چاڙهيندو ڏسي ويٺو.

”سائين! هي ڪير آهن؟“

”هي پورهيت آهن بابلا! پورهيت.“

”پورهيت ڇا ٿيندو آهي؟“

”پورهيت هٿ جو پورهيو ڪندو آهي. هي هٿ جي پورهئي سان آن اپائين ٿا.“

”مامي غلام وانگي.“

”ها پٽ، ڪي ڪڙمي، ڪي ڪاسبي، هٿ جي پورهئي سان اناج ڏاهين ٿا ڪنهن، ڪپڙو اُڻن ته ڪوري، ڪاٺ جو ڪم ڪن ته واڍا.“

”اسان وٽ ڳوٺ ۾ به وڏو ڪنهن ۾ علم وارو آهي.“

”ها مٺا، هر ڳوٺ، هر شهر ۾ ڪڙمي به، آهن ته ڪاسبي به، سندن هٿ جو پورهيو سون آهي. اسين جيڪي کائون ٿا، پهريون ٿا، سو سڀ ڏئي ڏئي ٿو ۽ اُن ئي هن پورهيت کي ٻڌايو ۽ هنر ڏنو اٿس ته هو سڄي انسان ذات جي ڀلائي لاءِ ڪم ڪري.“

ميٺوءَ ڪجهه سمجهيو، ڪجهه نه. هو هر شيءِ کي عجيب نظرن سان ڏسندو اسڪول پهتو. استاد چاگومل کيس سڌو ديوان هاسارام هيڊ ماستر وٽ وٺي ويو، جنهن کلي کيڪاريس ته هُن استاد کان يڪدم پڇيو:

”سائين، هي ڪير آهي؟“

”هي هيڊ ماستر صاحب آهي.“

”اهو ڇا ٿيندو آهي؟“

”اهو وڏو ماستر هوندو آهي.“

”اهو وري ڇا هوندو آهي؟“

هاسارام کلي ويٺو. چاگومل يڪدم کيس آفيس کان ٻاهر وٺي آيو. ميٺو اسڪول جي عمارت ۽ ڪلاسن کي ڏسندو تڪيندو توريندو سوال پڇندو ڪلاس ۾ پهتو. استاد چاگيمل ڪپهه سان پٽي، ڪلڪ ۽ مس ڪڍي، پوءِ ٻنهي تي ليڪا ڪڍي اِنڊا پرڻ لاءِ ڏنا. ميٺو ته قلم جهلي نه پيو سگهي. استاد هٿ کان وٺي کيس لکڻ جي مشق ڪرائيندو رهيو ته ٻين ٻارن جي سار سنڀال به ڪندو رهيو. ميٺو به ڪوشش ڪندو رهيو، مس هاريائين، ڪلڪ ڀڃي وڌائين، سئو سوال پڇيائين. ڪپڙا، پوءِ منهن، مس سان ڀريائين. استاد کيس ڏسندو رهيو ۽ مشڪندو رهيو. رسيس ۾ کيس بسڪوٽ ۽ ڪنڌمٺڙا وٺي ڏنائين، ٻين ٻارن سان راند يون ڪرايائين. جڏهن موڪل مهل کيس وٺي گهر آيو ۽ آئينو ڏيکاريائين ته ميٺو کلي ويٺو.

اُستاد چاڳي مل شايد خانصاحب محمد علي جي مهربانين ڪري، يا الائجي ڪيس نينگر وٽيو هو، يا وري فرض پانيئين جو وري ويٺس ڪيس ڪِيئيون ٿاهي ماني ڪارائڻ. خانصاحب محمد علي جيڏي مهل آفيس مان موٽيو ته ميٺوءَ ڪي سٽل ۽ اُستاد ڪي ڪرسيءَ تي گهڏندي ڏٺائين. هو سُرڪي وڌي آيو ۽ اُستاد ڪي هوشيار ڪيائين.

”سائين! مٺو ٺيڪ آهي. شام مان وري ايندو مانس ۽ گهمائڻ وٺي ويندو مانس.“

”مهرباني ديوان! تڪليف جي معافي.“

”خانصاحب! مٺو جهڙو اوهان جو ٻچو، تهڙو منهنجو.“

شام جو سچ اچان چڱو بيٺو هو ته اُستاد اچي نڪتو. مٺوءَ ويٺي ٽاڏل پيتي، الائجي ڇا خيال آيس.

”سائين ٽاڏل پيئو.“

هُن پنهنجو گلاس ڏانهس وڌايو:

”هان هان! جوٺو گلاس، ترس، اُستاد لاءِ ٻيو گلاس ٿا گهرايون.“

”نه سائين، مان پيئندس ته اِن گلاس ۾ ۽ مٺوءَ سان گڏ.“

پٺس ڏٺو ته پنهي گلاس مان سُرڪيون پريون. مٺو گدگد ٿي ٿيو. اوچتو مٺو گلاس رکي پيءُ ڏانهن نهاريو:

”بابا، اسان اڄ پورهيت ڏٺو. بابا پورهيت سٺو هوندو آهي نه، مان وڏو ٿي پورهيت ٿيندس، پنهنجي هٿ سان آن اُپائيندس، مامي غلام وانگر.“

”هي وري ڪهڙيون ڳالهيون پڙايون اٿيس. آباڻو پورهيو ڇڏي نوڪري ڪئي اٿون. محنت ڪري ته مختيارڪار ٿيو آهيان، وري هن ڪي سمجهائين ٿو ته ڪرمي ٿئي.“

”نه سائين! اوهان به ته پورهيت آهيو. ميٺو! تنهنجو بابا به پورهيت آهي، قلم جو پورهيو ڪندو آهي.“

”هاڻ هل ته قلم جو پورهيو ڪريون ۽ ڪتاب وٺي اچون.“

جيئن هو بزار ۾ گهڙيا ته مٺوءَ جا سوال شروع ٿي ويا.

”هيءُ ڇا آهي؟“

”انڪوچو آهي.“

”انڪوچو ڇا ٿيندو آهي؟“

”پوتڙو!“

”اِئين ڇِي.“

”هي ڇا آهي؟“

”هوٽل.“

”هوٽل ڇا ٿيندو آهي؟“

اُستاد کيس سمجهائيندو اچي ڪتابن جي دوڪان تي پهتو.
ٻاراڻي جو ڪتاب، مس قلم ۽ ٻيون شيون چڪائي کيس وٺي ڏنائين.
منوءَ جيئن ڪتاب کوليو ته رڙ ڪيائين:
"سائين ڏِسو، ڏِٺي ڳاڏي."
اُستاد هاڻ کيس جواب نه ڏنو. سڌو کيس پنهنجي گهر وٺي آيو.
جيئن گهر ۾ گهڙيا ته ڏٺائون ديوان جي گهر واري پٽي پرت پڙيو ۽ پٽي جهونگاريئين. منو وڏي وچي مٿانس بيٺو. ديوان جي گهر واري پرت پرڻ ۾ ايڏي ٻڌل هئي جو کيس خبر نه پئي ته ڪير مٿان اچي بيٺو آهي. هوءَ ڳوڙها ڳاڙيندي وڃي ۽ چوندي وڃي:
اللهه ڪارڻ اوٺيا، ڪرهــا مَ ڪاهيو،
جانب، جڏي جـيءَ جو آڳانڍو آهيو،
لاڳاپــو لاهيو، مٿان منهنجا سـپريـن.
منو پوڻتي هٽي، آچي اُستاد وٽ بيٺو، جنهن جي اکين ۾ ٻـه ڦاٽي هو. هو ٻنهي کي تڪيندي پڇي ويٺو.
"سائين، هيءَ ڪير آهي؟ توهان رُنو ڇو ٿا!"
"هيءَ منهنجي گهر واري آهي منو!"
"ڏس، هٿ جو پورهيو اها ٻـ ڪري ٿي."
"پوءِ هيءَ ٻـ پورهيت آهي؟"
"ها مَن! هر ماڻهو پورهيت آهي، مان تون اسين سڀ."
"پوءِ هيءَ روئي ڇو ٿي."
"هر پورهيت رُئندو ٻـ آهي منو!"
"ڪڙمي، ڪاسبي، وادا، ڪنڀر سڀ!"
"ها مَنَ! سڀ. جڏهن ٻـ ڪنهن کي جهوري لڳندي آهي ته جُهري پوندو آهي ۽ تنهنجي ڪلڪ وانگر پڇي پوندو آهي."
"جهوري ڇا ٿيندي آهي."
اُستاد چاڳي مل جي اکين ۾ ٻاڦي پرجي آيو. هو جواب ڏئي نه سگهيو. سندس گهر واري کيس ۽ منو کي ڪا گهڙي تڪيندي رهي.
"هي منوُ آهي نـ، جنهن جي تو سوير ڳالهه ڪئي هئي."
"ها." چاڳي مل وراڻيس.
سندس گهر واريءَ کٽ تان اٿي اچي منوءَ کي ڀاڪر ۾ پريـو ۽ مُيون ڏنائينس، پوءِ کيس کٽ تي ويهاري، چيائينس.
"منو! مان ٻڌايانءَ ته جهوري ڇا ٿيندي آهي."

”ها!“

”منُو! توکي ماءُ ياد ايندي آهي.“

”ها.“

”ها.“ هاڻ منُو روئڻهارڪو ٿي ويو.

”تون ڪانئس ڏار ٿيو آهين، هوءَ توکان ڏار ٿي آهي. انهيءَ جدائيءَ تي توکي ڪجهه نٿي ٿو مَنَ؟!“

منُو روئي ويٺو. استاد چاگومل به ورانگهون ٽڪڙيون ڀري اچي منُوءَ کي پاڪر ۾ ڀريو. ”اهو چا ٿي ڪرين. ٻچڙي کي رئاري وڌءِ. نه منُو نه، ڏاڏي توکي جهوري نه ڏني. تنهنجي ڏاڏي چري ٿي آهي، آهي نه چري؟“

منُوءَ ڳوڙها جهلي ورتا هيا. هو ماٺ ۾ ويٺو رهيو.

”هاڻ آئي ٻار کي ڪو ٽول ٻول ڏي. ڇڏ انهيءَ رودن کي.“

داديءَ کي چڻ ته چابي اچي وئي. ٽپ ڏئي صندل جي ڪاٺ مان ٺهيل سهڻي ڪٻٽ کي وڃي کوليائين. چرڙاٽ جي آواز تي منُو اوڏانهن ڏٺو. ڪاٺ تي اچي چٽسالي پسي، هو آئي اوڏانهن ويو ۽ مٿس لس ٿي لس هٿ ڦيرڻ لڳو. داديءَ کي ٽول ڪيڻ وسري ويا. هوءَ ٻارڙي جو چاهه ڏسي موهجي وئي.

”منُو، هيءُ ڪٻٽ توکي وڻي ٿو.“

”ها!“

”ڏس، هن ۾ آئينو به لڳل اٿي.“

”ها!“

منُو هن سهڻي چيٽيل وڏي ڪٻٽ کي ڏسندو رهيو ۽ هٿڙا ڦيريندو رهيو. دادي ڪنڌ ورائي مڙس ڏانهن ڏٺو، جيڪو آرام ڪرسيءَ تي ويٺو ڪين ٽڪي رهيو هو.

”ڏس! هيءُ ڪٻٽ سرلا جو هو، هاڻ منُوءَ جو ٿيو. هيءُ اڄ ئي ڪڍائي منُوءَ جي گهر پهچرائجانءِ. هاڻ اسان جي ڪهڙي ڪم جو. هونئن به سرلا به ته منهنجو پٽ ئي هئي.“ دادي وري روئڻهارڪي ٿي وئي.

منُوءَ داديءَ ڏي ڏٺو، استاد کي ڏٺو ۽ پوءِ کيت ڏئي آهستي چيائين:

”سرلا ڪير آهي، دادي؟“

چوڏاري چپ چپات ٿي وئي.

”دادا! سرلا ڪير آهي؟“ منُوءَ جو آواز وري گونجيو.

داديءَ يڪدم ڇرڪ ڀري ڪٻٽ مان شيون ڪڍيون. هڪ نئين دٻڪي چنبڙي ڪڍي. اُن ۾ ڪانٺيا، نديڙا بسڪوٽ ۽ مٺا ٻڪڙا وڌائين. دٻڪي منُوءَ اڳ ڌو جهليائين، ”منُو، تون شيءِ کاءُ، جاني!“

مٺوءَ هٿ هٽي سندس ڊڪي کي لوڏي وڌو ۽ هيٺ ڪاٺيون، بسڪوٽ ۽ کنڊ ڀڳڙا ڦهلجي ويا. مٺو اکيءَ وڏي ڪٻٽ وٽ وڃي بيٺو. وچين تختي تي ڪيترا وڳا ويڙهيل رکيا هئا. هُن آهستي هڪ وڳو ڇڪيو ۽ آهو وڳو وڏڙي چولي وانگر ڦهلجي ويو. هو حيران ٿي چولي کي نهاريندو رهيو، جنهن تي ٽڪ ۽ آرَ جو ڪم ٿيل هو.

”هي سرلا جا آهن.“

استاد کان هاڻ رهيو نه ٿيو.

”مٺو! ڏاهو ٿي. مون وٽ سڀني سوالن جا جواب آهن، پر هن سوال جو جواب تو کي ڇا ڏيان ــ ڇا ڏيان ــ ها، اهي ويس وڳا سرلا جا آهن ــ سرلا کي هاڻ ٻئي ملڪ موڪليو اٿون ــ“

”سرلا کي ڇو موڪليو اٿوَ؟“

”سرلا ــ وڏي ٿي وئي هئي مٺو. سرلا وڏي ٿي وئي هئي ــ هت ــ هت سندس لاءِ جاءِ نه هئي.“

مٺو انهيءَ ئي انداز سان سوال پڇيو، ”مان جي وڏو ٿي وڃان ته توهان مون کي به ٻاهر اماڻي ڇڏيندو ــ ٻئي ملڪ اماڻي ڇڏيندو؟“

استاد وٽ ڪو به جواب نه هو. داديءَ اوچنگارون ڏئي ٻئي رُنو.

استاد چاڳي مل، مٺوءَ جو هٿ وٺي ٻاهر هليو. مٺو ويندي، داديءَ ڏي نهاريو، هن ڇنو ٻڌو:

”الله ڪارڻ اونيا، ڪرها مَ ڪاهيو،
جانب جنڏي جيءَ جو آکاڻيو آهيو،
لاڳاپو لاهيو، متان منهنجا سپرين.“

مٺوءَ کي گهر ڇڏڻ وقت، استاد چاڳي مل ننڍڙي ميٺي ڏني ۽ اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيس. هو يڪدم ٻاهر هليو ويو.

مٺو پيءُ وٽ آيو، پر پيءُ وٽ اڱڻ ۾ ماڻهن جا ميڙ ڏسي، هو ڪوٺي تي چڙهي ويو. هُن کي خبر نه پئي ته صبح ڪيڏي مهل ٿيو. هو کٽ تي پاسا ورائيندو رهيو. نيٺ هو هيٺ لهي آيو. استاد اڃا نه آيو هو. اوچتو سندس نظر وراندي ۾ ٻيل ڪٻٽ تي پئي. هو انهيءَ ڪٻٽ کي ڪا گهڙي تڪيندو رهيو. پوءِ هُن ٻاهر ڊوڙ پاتي. نوڪر جو ڪيس ڊوڙندو ڏٺو هو، سو به ڪڍ آيس ۽ ٻنهي استاد چاڳي مل جي گهر تي وڃي توڙ ڪيو.

مٺو ٽپڙي ڪٽي اندر هليو ويو. اندر ڪير به نه هو. مٺوءَ آهستي پڪاريو،

"دادا! دادا!"

جواب نه آيو.

"دادي! دادي!"

جواب نه آيو. هو پوءِ ڪوٺين، ورانڊي ۽ اڱڻ ۾ ڦيريون پائيندو رهيو، پر آتي ڪير به نه هو. پوءِ هو رُئڻ لڳو. لڙڪ لاڙي ڪجھ، چوڻ جي ڪيائين، پر ڪانس ڪو به لفظ نه نڪتو. هو آهستي پوئتي موٽيو ۽ نوڪر جي هنج ۾ منهن وجهي رُئڻ لڳو.

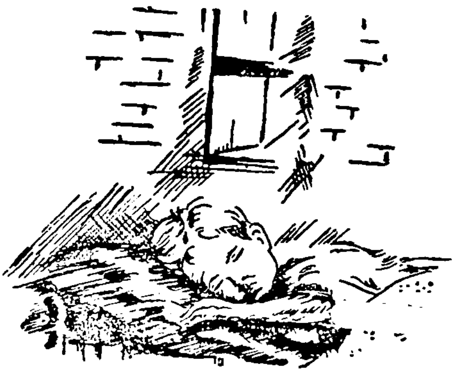

بلند بخت

عبدالجبار جوڻيجو

نوڪرياڻي بيڊ ٽي ڪئي، بيڊ روم ۾ داخل ٿي ۽ جيئن ئي دستور موجب ريشمي سوڙ جي ڪنڊ هٽايائين ته وائڙي ٿي ويئي. اُن هيٺ ته فقط نائيٽ ڊريس ۽ گائون پيل هئي. چمپل به پنهنجيءَ جاءِ تي پيو هو. باٿ روم جو در به کليل هو ۽ اندران ڪو آواز به ڪونه ٿي آيو. هوءَ باٿ روم ۾ جهاتي پائي ڊوڙي ٻاهر نڪتي. لائونج به خالي هئي. سرونٽ ڪوارٽر ڏي مُڙي. ڪوارٽر وارن کي صبح ساڻ چوڪيدار سجاڳ ڪندو هو. اڄ ته گيٽ به کليو پيو هو. سرونٽ ڪوارٽر وارو نوڪر اٿيو ۽ ڳالهه ٻڌي حيران ٿي ويو. چوڪيدار موجود ڪونه هو. اهو وڌيڪ حيران ڪندڙ هو. گيراج به خالي هئي. نئين ماڊل جي ڪار به گم هئي.

نوڪرياڻي واپس اچي هڪ ڀيرو وري بنگلي جي چڪاس ڪئي ۽ خاص طور بلند بخت جي بيڊ روم ڪي ڏٺائين. لباس، سئنڊل، ميڪ اپ جو سامان، ٽيپ رڪارڊر ۽ ٻي هر شيءِ پنهنجيءَ جاءِ تي موجود هئي، سواءِ خود بلند بخت جي. نوڪرياڻي گذريل پندرهن سالن کان هتي ڪيترن ئي ماڻهن کي ايندي ڏٺو هو، جن ۾ قسم قسم جا ماڻهو هئا. هرڪو لڪ تي مٿو ڌوڻي ويٺو هو. لڪ بلند بخت جي قدمن ۾ لٽائيندو ٿي رهيو. وري ٻيو ٿي آيو ته ڀريون هڻي ٿي ويو، ڇٽڪ ڪڏهن هوئي ڪونه. نوڪرياڻيءَ بلند بخت جو اصل نالو ته ڪونه ٻڌو هو، پر ڪيس ايتري خبر هئي ته ننڍپڻ ۾ نالو ڪو ٻيو هوس. بلند بخت جي ڦٽندڙ جواني ڏٺي هئائين. هوءَ حيران هئي ته جوانيءَ جي موٽڻ وقت هوءَ ڪار سميت ڪيڏانهن گم ٿي ويئي. سردار رکيو به ڏينهن اڳ ۾ ڪاروباري ڪمن سان دبئي ويو هو.

نوڪرياڻيءَ ۽ ٻين نوڪرن لاءِ ته مسئلو بڻجي پيو. پوليس کي به اطلاع ڪونه ٿي ڏيئي سگهيا. انهيءَ ڊپ ۾ ته متان سير لاءِ ويئي هجي. پر چوڪيدار ته رات ڊيوٽيءَ تي هو، اهو ڪيڏانهن ويو!

هوءَ ننڍپڻ ۾ هڪ شرميلي ڇوڪري هئي. پٽس به قدامت پسند ماڻهو هو. وڏي مشڪل سان ڀائرن ۽ ڀينرن کان هوءَ ڪجهه وڌيڪ پڙهي ويئي. سندس نوڪريءَ تي به ڏاڍو واڌ وواد ٿيو. بالا آفيسر به پنهنجو ملي ويو ۽ ڪنهن سندس

پيءُ کي به راضي ڪري ورتو. هُو مطمئن ٿي ويو ته آفيسر سٺو ماڻهو هو. اچان هڪ هفتو مس گذريو ته آفيسر ڪيس ڪار ۾ گڏ ڪنيو ۽ رستي ۾ هوٽل ۾ لنچ تي وٺي ويس، پوءِ ڪيس گهر ڇڏيندو هليو ويو. هُوءَ گهر اچي آفيس ۽ آفيسر بابت سوچيندي رهي. آفيسر جي نيت تي به غور ڪندي رهي.

پوءِ ته چند موقعا پيا به آيا ۽ وچ وارو سفر به طي ٿي ويو. بلند بخت جي دنيا بدلجندي ويئي ۽ سندس گهر جو نقشو به بدلجڻ لڳو. گهر غاليچن کان وٺي خوبصورت شينڊليئر تائين چمڪڻ لڳو. راهه هڪڙي ڏيکاري ۽ ملاقاتي وڌندا ويا. گهر جا ڀاتي به هري ڀري ويا. جيڪو پئي آيو سو پيارو ٿيندو ويو ۽ جي هٿي ويو ته ياد به نه رهيو، تان جو بلند بخت جي ملاقات سردار سان ٿي. سردار پنهنجي قبيلي جو سردار ته هو، پر نالو به سردار هوس. بلند بخت جي ته ساهه جو به سردار بنجي پيو. هُن تجوڙين جا منهن کولي ڇڏيا.

زمين ۽ وڏي ڪاروبار جو اڪيلو مالڪ، پڙهيل، چترزبان، ڪراچيءَ کان لنڊن، پئرس، واشنگٽن ۽ دنيا جي ڪنهن به پرانهين خوبصورت هنڌ وغيره ڏي ائين ٿي آيو ويو، ڄڻ چند ميلن جو مفاصلو هجي. بلند بخت به ساڻ هوندي هئي ۽ سامان جا جهاز ڀري ڪٺي ايندي هئي ۽ اڄ هُن اُن سامان سان ڪجهه به نه ڪنيو هو. ڇا ڪو هُن کي اغوا ڪري ويو هو؟ چوڪيدار ڪيس ڪٺي ته نه ويو هو؟ يا هوءَ چوڪيدار کي ڪٺي هلي ويئي هئي!

بلند بخت ڪنهن جي اچڻ تي خوش ٿيندي هئي ۽ وڃڻ جي پرواهه نه ڪندي هئي. اُن ڪري جو وري نئون چهرو ايندو هو. هُوءَ آهستي آهستي پنهنجي زندگيءَ کي اهڙي ڍڪ لائي چڪي هئي، جنهن جو نالو اوهين ڪجهڙو به رکو، پر هوءَ هڪ سمارٽ ڇوڪري هئي، ڪا وئشيا نه هئي. جيڪو ڍاڪ نه پچي سگهندو هو سو، ته عجيب بوليون پوليندو هو. پنهنجن پاڻرن ۽ پيئرن ۾ هُوءَ نيڪ بخت نڪتي ۽ بلند بخت جو نالو مٿس پئجي ويو. اِهو به ڏاڍو عجيب نمونو ٿيو. هُوءَ پنهنجي پي نوڪريءَ واري آفيسر سان گڏ ڪوهه مريءَ ويئي، جتي خوب گهميا، شاپنگ ڪيائون، ڪيترائي ڏينهن رهيا. هڪ ڏينهن گهمندي بنگلي جي ريلنگ وٽ هُوءَ بيٺي هئي ۽ هيٺ سندس ساٿي انور جبل جي لاهيءَ تي هو. لاهي پندرهن ويهه فوٽ هيٺ هئي. انور هيٺان بيهي ڪا ڳالهه چئي، جيڪا مٿي ٻڌڻ ۾ نه آئي. وري چيائين: ”تون ايتري بلنديءَ تي آهين، جو منهنجو آواز ڪونه پيو پهچي.“ بلنديءَ سان ”بلند بخت“ نالو پئجي ويس ۽ اهو صحيح به هو. هن جو بخت بلند ٿيندو ويو. انور ڪيس ڪيترين ئي سوکڙيون وٺي ڏنيون ۽ جڏهن انور جو بخت ڦٽو، ته ڪنهن گمنام ڪنڊ ۾ هليو ويو، پر بلند بخت جو گهر ڀري ويو.

پوءِ آيو شهزادو، جنهن جا وڏا روايتن موجب سنڌ جا وڏا جاگيردار هئا. بيٺي پير سزا ڏيڻي ماڻهو مارائي ڇڏيندا هئا، سرڪار به ڪانئن ڇا نه ڪندي هئي. شهزادو، بلند بخت کي هڪ ثقافتي نمائش ۾ مليو هو. ملي ڇا ويو، ڄڻ جادوءَ ۽ منڊ ۾ منڊجي ويو. جڏهن هُوءَ شهزادي سان خاص بنگلي ۾ رهندي هئي ته ڪار جي اڳيان ۽ پٺيان حفاظتي جيپون هيون. هُوءَ اهڙي بنگلي ۾ رهندي، جنهن جو هُن خواب ڏٺو هو. هُن جو خواب پورو ٿي ويو. شهزادو به آسمان ۾ اڏامڻ لڳو. شهزادن جي محبت جو به هڪ مقرر مدو هوندو آهي. هيڏانهن بلند بخت به اشارن مان سمجهي ويئي. اڄان شهزادو ٽُو ڪنا ڪري، تنهن کان اڳ سندس هٿ سردار جي مضبوط هٿ ۾ اچي ويو. شهزادي جي شهر کي ڇڏي، سردار جي صاحبيءَ ۾ اچي رهندي. بنهي جو پيار هڪ مثالي پيار محسوس ٿيندو هو. هڪ نئون سينگاريل بنگلو، نوڪرچاڪر، ڪارون وغيره بلند بخت لاءِ موجود هيون. سردار کيس هر طرح آرام آسائش ڏني ۽ هي پهريون ماڻهو هو، جنهن سائس ٻه ٻول به پڙهائي ڇڏيا.

ڪهڙي فرمائش هئي، جيڪا پوري نه ڪيائين! هر هر کيس ولايت وٺي ويو. سيڪجهه ٿيو ۽ ٿوري وقت بجاءِ بلند بخت سردار سان چڱو عرصو به گذاريو. پر ڪا ڳالهه هئي، جنهن هن کي بي چين ڪري رکيو هو. ڪهڙي بي چيني هئي؟ نوڪريائيءَ کي ته اها سمجهه ۾ نه آئي. هُوءَ مڃڻ لاءِ به تيار نه هئي ته بلند بخت سردار جهڙي ماڻهوءَ کي ڇڏي ڪيڏانهن وڃي سگهي ٿي!

چوڪيدار رات ڊيوٽيءَ تي هو. هُو ڪيترو نه وقت جو پابند هو. هر وقت برجستو. هُن کي پنهنجن مڇن کي وٽ ۽ نسوار کائڻ کان سواءِ ڪو ٻيون شوق ئي نه هو. نوڪريائي اڃان ششش و پنج ۾ هئي ته ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. نوڪريائيءَ ڊوڙي رسيور کنيو. آواز آيو: ”آءٌ بلند بخت ٿي ڳالهايان-مون کي ڳولهڻ جي ڪوشش نه ڪجو ۽ چوڪيدار کي به......“

رسيور کنهن کڙاڪ جي آواز سان رکي ڇڏيو. نوڪريائيءَ جي هٿ مان رسيور ڊرو ٿي ڪرڊل تي وڃي بيٺو ۽ زبان مان نڪري ويس: ’بدبخت‘.

ويراني

انيس انصاري

خوشيون ۽ خرميون جن وٽانئس هميشه لاءِ هليون ويون هيون. هميشه گلاب جي گل وانگر ٽڙندڙ صائمه ائين ويران نظرن سان پنهنجي ڀريي ترپي گهر کي ڏسڻ لڳي، جڻ هوءَ ڪنهن اجاڙ ويراني ۾ ڀٽڪي رهي آهي. رفيق وڏا جتن ڪيا ته هو صائمه کي خوش رکي، پر سڀ ونرٿ وڃڻ لڳا.

هڪ صبح جو:

رفيق: صائمه! صائمه!

صائمه (بي دلي سان): جي.

رفيق: صائمه، اڄ گارڊن ۾ گلن جي نمائش آهي. جمع ٻه آهي، موڪل جو ڏينهن. شام جو ڏسڻ هلنداسين.

صائمه: مان گهر ۾ هونديس، اوهان ٻارن سان وڃي ٿي اچجو.

رفيق: مان سدائين توسان گڏ گلن جي نمائش ڏٺي آهي ۽ سا ٻه تنهنجي چوڻ تي. نويمبر ۾ گل دائودي جي نمائش ڏسندا هواسون، ۽ فيبروري ۾ ٻين گلن جي. جڏهين کان تو نمائش ڏسڻ ڇڏي آهي تہ مان بہ نہ ويو آهيان. هن دفعي هلڻو پوندءِ.

صائمه: دل ئي نہ ٿي ڪڍي رفيق. مون کي الائي ڇا ٿي ويو آهي. زمانو بدلجي ويو آهي. چيزن ۾ نہ اهو چس آهي ۽ نہ مزو!

رفيق: هن دفعي مسز موني ايراني دعوت نامو موڪليو آهي ۽ لکيو اٿئين تہ ونس گلن جون نيون ۽ ڪمياب جنسون آهن، جي نمائش ۾ رکندي. تنهنجي لاءِ خاص لکيو اٿئين اچڻ لاءِ. هلنديئءَ نہ؟

صائمه (ٿڌو ساهہ کڻي): ها.

رفيق سوچڻ لڳو. صائمه کي گلن سان ڪيڏو نہ پيار هو. گل دائودي جي هڪ نمائش ۾ جڏهين هو ٻئي ساٿر جيڏن وڏن گلن وٽ اچي بيٺا هئا، جن تي ٻهرين نمبر انعام جي چٽڪي لڳل هئي تہ هو سندن شيڊ ڏسي ڪيڏو نہ خوش ٿيا هئا. ڪاسني رنگ جا اهي دائودي گل ٻين سڀني گلن جا سردار پئي لڳا، ۽

جڏهين انهن جي مالڪ جو پڇائيندي هو ٻئي مسز موني ايرانيءَ سان وڃي مليا هئا، ۽ سائس گلن بابت ڳالهيون ڪيائون ته ڪيڏي نه ڄاڻ پرائي اٿيا هئا ٻئي! ان ٿي نمائش جي ڳالهه هئي نه؟ صائمه گلن جي هڪ اسٽال تي شيشي جي ننڍي پيالي ۾ هڪ ڪيڪٽس جو گنبذ نما ننڍڙو ٻوٽو ڏٺو هو ۽ ان جي خريد ڪرڻ لاءِ کيس چيو هئائين ۽ هو ان جي پنجاه رپيا قيمت ٻڌي ويچار ۾ پئجي ويو هو ۽ صائمه جي اکين ۾ هڪ خاص چمڪ ڏسي کيس ڪيڪٽس خريد ڪرڻو پيو ته گهر اچڻ بعد صائمه ڪيڏو نه خوشيءَ جو اظهار ڪيو هو. رفيق کي پنهنجي شاديءَ جي پندرهين سالگره ياد اچڻ لڳي. صائمه تازو ٻاهران آئي هئي. دستور جي خلاف هوءَ پهريائين سندس ڪمري ۾ اچڻ جي بجاءِ پنهنجي ڪمري ۾ هلي وئي هئي ۽ پندرهن منٽن بعد کيس هٿ کان وٺي ڊرائنگ روم ۾ هڪ پينٽنگ جي اڳيان وڃي بيهاريو هئائين ته هو ڪيڏو نه حيران ٿي ويو هو. ڀت تي سندس اڳيان مشهور آرٽسٽ گل محمد کتريءَ جي تصوير، ”جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٺن ويس“ ٽنگيل هئي، جنهن جي قيمت آرٽ ايگزيبيشن ۾ ڏهه هزار ڏني هئائون ۽ هن صائمه کي چيو هو ته هيءَ تصوير اسان جي ڊرائنگ روم ۾ ڪيڏي نه، جيڪر سٺي لڳي؟ ڏهه هزار! صائمه پيڪن مان شاديءَ تي مليل سمورا پيسا تصوير خريد ڪرڻ ۾ صرف ڪيا هئا. هو لڄي ٿيڻ لڳو. ڪيڪٽس جي خريديءَ ۾، جنهن جي قيمت رڳو پنجاه رپيا هئي، سندس پس و پيش ڪرڻ ۽ چترڪار کتريءَ جي تصوير خريد ڪرڻ ۾ صائمه جي دريا دلي! ڪيڏو نه تفاوت هو ٻنهي ۾؟

ڇا نه ڪيو هو صائمه سندس لاءِ؟ هو آفيسرس هاسٽل ۾ پنهنجي مختصر مڏيءَ سان پيو هوندو هو ته کيس لٽي ڪپڙي پائڻ جي تميز هئي ۽ نه مجلس ۾ اٿڻ ويهڻ مان واقفيت ۽ هڪ ڏينهن ڪلفٽن جو سير ڪندي هن جي ننڍپڻ جي دوست ڪمال سان ملاقات ٿي وئي. سالن کان هڪ ٻئي سان ملي ڪونه سگهيا هئا. ڪمال سان گڏ سندس ڀيڻ هئي صائمه. صائمه، جا هاڻي سندس حق ۾ ٻڌي زال هئي. ڪيڏي شوخ ۽ چنچل هئي هوءَ. انهن ڏينهن ۾ گويا باه جي ڇپي هئي ٻڙڪندڙ ۽ بيقرار. ۽ هاڻي؟ هوءَ هڪ پراسرار ۽ خاموش ڍنڍ وانگر ماٺي هئي، جنهن ۾ نه گهرائي ۾ ۽ نه سطح تي ڪا لهر هئي يا چولي، جنهن ۾ پٿر ڦٽي ڪرڻ سان به ڪا لهر پيدا ڪانه پئي ٿي سگهي. پنجٽيهه سال ٿيا هئا سندن شاديءَ کي. ٽيهن سالن تائين صائمه جي چنچلتا قائم رهي. جيئن بتيءَ مان تيل ختم ٿي ويندو آهي، پنجن سالن کان وٺي صائمه اجهاميل هئي، بتي وانگر.

رفيق سوچيو. آخر ائين ڇو ٿيو؟ عمر جي تقاضا هئي يا اڻ ڄاڻائيءَ ۾ هن صائمه جي حساس دل کي ڪا ٺيس ته نه پهچائي هئي؟ ڪا اندر جي لوري، ڪا جيءَ جي جهوري ته نه لڳل هئي کيس، جنهن جو ذڪر زبان تي آڻي نه ٿي سگهي.

وسان هن به نه گهٽايو هو. هرطرح جو علاج هن ڪرايو هو سندس. ايتريقدر جو ملن موراٿن کان به پچا ڪرائي هٿائين، جن ۾ سندس اعتبار هوئي ڪونه. صائمه گهڻو ڪري پنهنجي ڪمري ۾ پلنگ جي حوالي هوندي هئي. اڪيون کوليو فضا ۾ ڪنهن چيز جي کولا ڪندي رهندي هئي، اها چيز جا ڪيس پهريائين حاصل هئي ۽ هاڻي ڪانه.

صائمه ڪڪ مان لڪ ڪيو هو. سندس ترغيب سان ئي رفيق مقابلي جي امتحانن ۾ ويهي مٿاهين درجي کي وڃي پهتو هو. ڪين پنهنجو بنگلو هو، جنهن ۾ قيمتي فرنيچر، قالين ۽ ڪراڪري موجود هئي. بنگلي ۾ خوبصورت لان ۽ گلن جا ٻارا هئا. ايئرڪنڊيشنڊ ڪار وٽن موجود هئي. سندن آٽ پٽ ۽ ڏيڍرون فرمانبردار ۽ محبت ڪندڙ هئا. آخر اها ڪهڙي چيز هئي جنهن جي وٽن ڪمي هئي. رفيق جو دماغ سوچي شـَل ٿي چڪو هو. سندس لونڊيون ڏنئي رهيون هيون. هن وڏيڪ سوچڻ ڇڏي اکيون پوري ڇڏيون.

صائمه ڪنب سان گڏجي گلن جي نمائش ۾ ويئي، محسوس ائين پئي ٿيو چڻ هوءَ اتي حاضر هوندي به موجود ڪانه هئي. هـ دفعا البت هن ۾ زندگيءَ جي لهر موٽي آئي. هڪ مسز مونيءَ جي گلن وٽ، جتي ڪارنيشن جي نئين شيڊ ڪ.ي ڏسي حيران ٿـي وئي. مونيءَ کيس ٻڌايو تـه ان شيڊ حاصل ڪرڻ لاءِ کي.ن ڪيڏي نـه محنت ڪرڻي پئي هئي ۽ پيو دفعو جڏهن هڪ ننڍڙي ٻـار ماءُ جي دوکي ۾، جا قطار ۾ اکيان هلي رهي هئي، صائمه جي ساڙهيءَ ۾ اچي هٿ وڌو. هن کيس کنيو ۽ سندس گلابي کلن کي چمي سندس ماءُ جي حوالي ڪيو. صائمه هڪ ٿڌو شوڪارو ڀريو.

سارو گهر ٻهڪي اٿيو، جنهن وقت ڀاڳان اچي خوشخبري ٻڌائي تـه توفيق کي الله نوازيو آهي، ٻچڙو پيدا ٿيو اٿس. ٻوٽي جي پيدا ٿيڻ اڪسير جو ڪم ڪيو. مامتا جا سالن کان وٽي صائمه جي من ۾ سٽيل هئي، سا ڪر موڙي اٿي کڙي ٿي. صائمه، اکي جهڙي صائمه ٿي ويئي. ٻنونءَ مان سؤ جو نوٽ ڪڍي ڀاڳان جي هٿ تي "مبارڪيءَ" جا رکيائين. رڙ ڪري چيائين تـه گاڏي لڳايو، مان اسپتال ويندس. ساڳي وقت بـه نوڪرا مٺائيءَ جا بـه گهرايائين، هڪ بيئي بيئي گهر ۾ ورهايائين ۽ پيو کنيائين پاڻ سان اسپتال ۾ ورهائڻ لاءِ.

شفيق گهر ۾ ڇا آيو، صائمه جي اجڙيل مـَن ۾ بهار آيو. هوءَ شفيق کي ساڳيءَ طرح گود ۾ کيڏائڻ لڳي، جيئن پنهنجن ٻچن کي کيڏائيندي هئي. شفيق ماءُ کي سارينـدو بـه رکو ان وقت هو، جنهن وقت کيس بـک ستائيندي هئي، نـه تـه پيو ڏاڏيءَ سان کيڏندو هو. صائمه جي طبيعت ۾ ڦيرو اچي ويو هو. هاڻي هوءَ پنهنجي دلپسند مشغلي موسيقي ۾ بـه دلچسپي وٺڻ لڳي. هـاءِ فـاءِ ۽ اسٽيريو تـي

نوان گيت ۽ ڏنون سندس ڪمري ۾ وڄڻ لڳيون. ٽيليويزن لائونج ۾ به پنهنجن پسنديده پروگرامن ۾ صائمه پنهنجي مخصوص جڳهه تي ويٺل نظر ايندي هئي. شادي مرادي، مجلسن ميلادن ۾ به اچڻ وڃڻ لڳي. هڪ دفعي ته سندس تقاضا تي پورو گهرائو ڪينجهر جي ڪناري تي سير ۽ تفريح لاءِ پڻ ويو هو.

شفيق هاڻي پير پير ڪرڻ لڳو هو. پنهنجي ٻاراڻين ٻولين ۽ حرڪتن ڪري ساري گهر کي پيو وڻندو هو. سندس ٻڌيون ۽ چاچا مٿس گهور گهور ويندا هئا. پنهنجي ننڍڙي وجود سان شفيق هن وڏي گهر ۾ خوشين ۽ محبتن جا درياهه وهائي ڇڏيا هئا.

ان سال ٿڌيون به زوردار پيون. صائمه پنهنجي ڪمري ۾ ويٺي هئي ته ٻاهران دڪو ۽ شفيق جي رڙ ٻڌائين. شفيق ڪرسيءَ تان ڪري پيو هو. مٿي ۽ پيرين اگهاڙي صائمه ”مان صدقو، مان قربان“ چوندي ٻاهر ڊوڙي. شفيق کي ته ڪنيائين، پر اچي سيءَ چڙهيس. بستري داخل ٿي ويئي. پهريائين زڪام ۽ بخار ٿيس ۽ پوءِ پاسي ۾ سور. پاسو به ورائي نه سگهندي هئي. بلغم به ٽيشو پني ۾ ونندا هئس. سارو مهينو بستري پيڙي هئي. باوجود اگهائي جي شفيق جو خيال هميشه هوندو هئس. سندس ڪاڏي پيتي، لٽي ڪپڙي جو پئي پڇائيندي هئي. شفيق به ڏاڏيءَ جي حالت ڏسي، جڏهن ونس ايندو هو ته ارڏائي ڇڏي سندس پاسي ۾ چپ ڪري اچي سمهي رهندو هو ۽ پنهنجي ننڍي ٻانهن صائمه جي مٿان رکندو هو.

اڄ وري گهر ۾ چهل پهل ٿيڻ لڳي. صائمه مٿي پاڻي وڌو هو. گهر جا ڀاتي سڀ خوش هئا ۽ هوءَ پاڻ به. پنهنجي پوٽي جون حرڪتون ڏسي پئي خوش ٿيندي هئي، جي سندس ننڍي چاچي کيس سيکاريون هيون. هڪ ڏينهن چور ۽ پوليس کيڏندي، جڏهن شفيق پنهنجي پلاسٽڪ جي پستول سان ”ٺا“ ڪيو ۽ ڪل ڦل جي گولي سندس ننڍي چاچي کي وڃي لڳي، ۽ هو ڪرڻ جي ايڪٽنگ ڪندي وڃي پلنگ تي ڪريو ۽ سندس مٿو پلنگ جي پائي سان سچ پچ ۾ ”ٺا“ ڪري وڃي لڳو ته گهر جا سڀ ڀاتي بي تحاشا کلڻ لڳا، ان ۾ صائمه جو به ساٿ هو. کلندي کلندي صائمه جي کل کنگهه ۾ تبديل ٿي ويئي ۽ کنگهندي کنگهندي هوءَ ٿنجي ويئي ته گهر ۾ هائيدوس مچي ويو. اتفاقاً رفيق به گهر ۾ موجود هو، پنجن منٽن ۾ ڊاڪٽر کي وٺي گهر واپس وريو. ان وچ ۾ صائمه کي آرام اچي ويو هو. ڊاڪٽر چڪاس بعد ڪجهه وٽامن ۽ ڪجهه گوليون صائمه لاءِ تجويز ڪيون. صائمه اٺين ته سهين پر کيس وقفي وقفي سان کنگهه ستائڻ لڳي. ڊاڪٽر تبديل ٿيڻ لڳا ۽ دوائون به. طبيعت سڌرڻ لڳي، پر کنگهه جو ٿونڪارو ڪونه ويو. هڪ ڏينهن ماني کائيندي صائمه جي نڙي سُري ويئي. کنگهڻ سان گرهه اچي اگالدان ۾ پيو، پر ان سان گڏ رت جو چڪو پڻ. رفيق تي ڇڻ، بجلي ڪري. پهريائين ته سُن

ٺي ويو ۽ پوءِ اوچتو ٽپو ڏيئي ٻاهر نڪري ويو ۽ وڃي شهر جي بهترين فزيشن آصف کي وٺي آيو.

اڌ ڪلاڪ ڪن چڪاس هلي. ٿيمپريچر ڏٺو ويو، نبض چڪاسي ويئي، دل جا آواز ٻڌا ويا، ڦڦڙن کي اسٽيٿوسڪوپ سان چڪاسيو ويو، ڇاتي ۽ پٺيءَ کي آڱرين سان وڄائي ڏٺو ويو. سمهي، ويٺي ۽ بيٺي بلڊ پريشر ڏٺو ويو، اکين جي ڇپرن کي هيٺ ڪري اکين جو معائنو ڪيو ويو. پيرن ۽ مُرن کي زور ڏئي سوڄ لاءِ چڪاس ڪئي ويئي، مطلب ته سڀ جو نوٽ ڪرو ڪرڻ بعد فزيشن صاحب بلغم، رت ۽ پيشاب جي چڪاس سان گڏ ايڪس ري ڪرائڻ جو مشورو ڏيندي في الحال کنگهه جو شربت ۽ ٽرنڪلائيزر وغيره نسخي ۾ لکي روانو ٿي ويو.

فزيشن، ليبارٽري رپورٽون ۽ ايڪسري رپورٽ ڏسي رفيق کي ٻڌايو، ”مسٽر! مون پهريائين ٺي سمجهيو هو، وڌيڪ تصديق رپورٽن ۽ ايڪسري مان ٿي آهي. اوهان جي گهر واري کي سلهه آهي.“

”سلهه!“ رفيق کان رڙ نڪري ويئي.

”پريشان ٿيڻ جي ڳالهه ڪانه آهي رفيق صاحب! اڄ جون دوائون ڪافي اثرائتيون آهن ۽ بيماري ڪا اهڙي وڏي بلا به ڪانه آهي.“

”اوهان سئنيٽوريم ۾ وڃڻ جي صلاح ڏيندو ڇا ڊاڪٽر؟“

”بالڪل نه،“ ڊاڪٽر ورائيو، ”گهر ۾ مريض جي ديکڀال سٺي ٿي سگهندي. البت ڪن ڳالهين جو اوهان کي خيال رکڻو پوندو. دوا وقت تي ڏني ويندي، کاڌو برداشت مطابق طاقتور ڏبو، مريض کي وڌ ۾ وڌ آرام ڪرايو ويندو، مريض جا بستر ٽوال ۽ کاڌي جا برتن پيو ڪو به ماڻهو استعمال نه ڪندو، ٿڪون ۽ بلغم ڊبن ۾ ورتا ويندا، ڪمزور هاٿي وارن خاص طرح ٻارن کي مريض کان دور رکيو ويندو.“

دستور موجب اڄ به صائمه چانهه ۽ بسڪوٽ رکي شفيق جي اچڻ جي منتظر هئي. هر صبح اڌ بسڪوٽ ۽ ساسر ۾ ڪيس چانهه، پياري پوءِ پاڻ باقي اڌ بسڪوٽ ۽ چانهه پيئندي هئي. ڪجهه وقت گذرڻ بعد به جڏهن شفيق وٽس نه آيو ته هن ننهن کي سڏ ڪري چيو، ”ڪنوار! شفيق کي وٺي اچ چانهه ٿي ٿڌي ٿئي.“

”امان!“ ننهٽس چيو، ”چانهه اوهان پيو، شفيق جي اڄ طبيعت خراب آهي، سمهيو پيو آهي.“

هٿ مان بسڪوٽ ڪري پيس. رڙ ڪري صائمه چيو، ”ڇو، ڇا ٿيو آهي شفيق کي؟ مان ته سندس آواز ٻڌو هو. تون ٿي چئين ته سمهيو پيو آهي.“

”امان، جاڳيو ته آهي، پر پيٽ ۾ سور اٿس، انڪري مان مناسب نه سمجهيو...“

”پيٽ ۾ سور!“ ننهن جي ڳالهه ڪٽيندي صائمه پڇيو.

”ها امان!“

صائمه اٿي ڪرڙي ٿي ۽ شفيق جي ڪمري ڏانهن وڌڻ لڳي. شفيق جو آواز سندس ڪن تي پهچي رهيو هو. هو چئي پيو. ”امان بسڪٽ، امان مانهه.“ اسان هو ڏاڏيءَ کي سڏيندو هو ۽ ماءُ کي ”مومي“. چانهه کي ”مانهه“ سڏيندو هو.

صائمه شام جو مڙس کي چيو، ”رفيق، ڏس ننهن جا حال! شفيق کي مون ڏانهن اچڻ کان روڪيو اٿائين. پاڻ ته اهڙي نه آهي، شايد توفيق جهليو هوندس.“

رفيق سوچ ۾ اچي ويو. جي سچ ٿو ٻڌائي، ته ٻه خراب ۽ جي ننڍو ٻڌائي، ته ٻه ٻرو. آخر کيس چوڻو پيو، ”صامون! تنهنجي بيماري ئي اهڙي آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر شفيق لاءِ چيو آهي ته احتياط طور تو وٽ ڪجهه ڏينهن نه اچي. کيس به نه ته بيماري لڳي سگهي ٿي.“

صائمه جي چهري جي شگفتگي گم ٿي وئي. اداسيءَ ان ۾ واسو ڪيو. هوءَ پاڻ کي ڪنهن اجاڙ بيابان ۾ محسوس ڪرڻ لڳي، جتي سندس ذات کان سواءِ نه ڪو اوهي هو ۽ نه واهي!“

تعبير ڏ ڪا

طارق عالم

”ڪيڏو پيارو ٻار آهي! تون ته ايترو سهڻو ناهين، هي ڪنهن تي ويو آهي؟“ احسان سال جي پشم ٻار کي هٿن ۾ کڻندي چئي ٿو. ”ماءُ تي“. فيروز پٽ ڏانهن مرڪي ڏسندي چئي ٿو. ”ڀاڀي ڪاٿي آهي؟“ احسان کي اوچتو ڄڻ ياد اچي ٿو وڃي.

”اچي ٿي، چانهه ٿي ٺاهي.“

”يار، ڀاڀيءَ کي آهي سلام، توکي سچائي سان ساٿ ڏنائين.

فيروز احسان جي ڳالهه ٻڌي، پرسڪون مرڪ مرڪي پئي ٿو ۽ چئي ٿو: ”ها، وڏن جهيڙن کان پوءِ اسان ٻنهي هڪ ٻئي کي ماڻيو آهي.“

فيروز جي ماءُ مختصر ڪمري جي سوڙهي در مان اندر اچي، احسان کان ٻار وٺندي چئي ٿي: ”مون کي ڏي پٽ، هن جي ڪير جو ٽيم ٿي ويو آهي.“

احسان ٻار فيروز جي ماءُ ڏانهن وڌائي ڇڏي ٿو ۽ کيسي مان ڏهه رپيا ڪڍي ٻار جي ٻند ٽيل مٺ کولي ڏئي ڇڏي ٿو. فيروز جي ماءُ پوڻي کي چميون ڏيندي ڪمري مان نڪري ٿي وڃي، ۽ هو ٻئي ٻيهر ڳالهائڻ لڳن ٿا.

”فيروز، سچ ٻڌاءِ... شاديءَ کان اڳ خوش هئين، يا هاڻ؟“ فيروز سگريٽ جو ڪش هٽي، تيلي کي هوائن ۾ لوڏي وسائي ڇڏي ٿو. ”هاڻ — شاديءَ کان پوءِ ماڻهوءَ جي زندگيءَ ۾ ليول اچيو وڃي، ليول سمجهين ٿو نه — منهنجو مطلب آهي توازن.“

احسان گهري سوچ سان سموري ڪمري جي هرشيءَ کي غور سان ڏسڻ لڳي ٿو، ۽ سوچڻ لڳي ٿو. (ڪيڏو مختصر، ۽ ساهه گهٽيندڙ ڪمرو آهي. ڪجهه به، تہ ناهي هن ڪمري ۾ — سواءِ هڪ پلنگ ۽ ڪراڪري جي) ايڏي وڏي گهر مان آيل ڇوڪري، ڇا هن اونداهي ڪمري ۾ خوش گهاريندي هوندي —؟) ۽ کن رکي چئي ٿو: ”توکي هاڻ، گهر ۾ ٽي-وي وغيره رکڻ گهرجي. هلڪي ٿلڪي تفريح ٿي پوندي —؟“

”ها، وٺي ڇڏبي.“ فيروز سرد آواز ۾ چئي ڇڏي ٿو.

”ڀاڀي هت خوش رهندي آهي —!!؟“ احسان کان اوچتو جملو ڇڏائجي وڃي ٿو.

”پئي، عورت کي گهر جي چا-؟ رهڻ لاءِ گهر، ٽن وقتن جي ماني ۽ پيار ڪندڙ مڙس.“

احسان کو جواب ڏني ٿي، ڪمري جي در ٻاهران آواز اچي ٿو: ”چاءِ وٺ فيروز.“

”اندر هلي اچ ثمينا، هي منهنجو دوست ۽ تنهنجو ڏير آهي، احسان.“

”منهنجا ڪپڙا ٺيڪ ناهن، هي چاءِ وٺو.“

ثمينا سرد لهجي ۾ چئي ٿي، احسان ٽڪڙ ۾ چئي ٿو:

”اڙي ڀاڀي، ڪمال ٿا ڪريو-. مان توهان جو ڏير آهيان، غير ته ناهيان.“

فيروز اٿي در وٽ وڃي ٿو، ۽ ثمينا کي ٻانهن کان جهلي اندر آڻيندي چئي ٿو: ”اچ، احسان کي توسان ملڻ جو ڏاڍو شوق آهي.“

ثمينا ٽري سنڀاليندي اچي وڃي ٿي. سادن سودن ڪپڙن ۾ ڦاٽل، اداس ثمينا، ٽري ٽيبل تي رکي ڇڏي ٿي، ۽ خالي پيل پلنگ جي ڪناري تي ويهي رهي ٿي. ثمينا جي اندر اچڻ کان پوءِ ڪا مهل سڄي ڪمري ۾ اداسي ۽ ماٺ ڇانئجي وڃي ٿي. ثمينا احسان ڏانهن خالي نظرن سان ڏسندي سرد آواز ۾ پڇي ٿي، ”توهان پڙهندا آهيو؟“

احسان ثمينا جي جملي تي هلڪو مرڪي پئي ٿو ۽ چئي ٿو، ”پڙهندو هوس“.

”نوڪري ڪندا آهيو؟“ پيهر ساڳي سرد لهجي ۾ پڇيل.

”نوڪري ٿي سمجهو.“

”پئي هي تمام وڏو مصور اٿئي، ويٺي تنهنجي تصوير ٺاهي وڃي. انهن تصويرن ته گهر مان تڙايو اٿس.“ فيروز جي ڳالهه پڌي هڪ لمحي لاءِ ثمينا عجب کائي ٿي ۽ چئي ٿي ”ڇو؟“

”اسان وٽ اسان جا وڏا، ٻارن مٿان هميشه پنهنجيون مرضيون مڙهڻ چاهيندا آهن. ٻار بنجڻ ڪجهه چاهيندو آهي، وڏا بڻائڻ ڪجهه چاهيندا آهن- منهنجي پيءُ ۾ مون کي پاڻ وانگر ڪامياب انجنيئر بڻائڻ چاهيو هو. هن چاهيو پي، مان ٻه انجنيئر بڻجي، ناقص پليون ۽ ڪچا روڊ ٺاهي، مضبوط بينڪ بيلنس جو مالڪ ٿي وڃان.“ احسان مضبوط لهجي ۾ چيو هو.

”گهر اچا تائين نه ويندو آهين؟“

”امي ڪڏهن ڪڏهن ملڻ ايندي آهي.“

”آهين ڪٿي-؟“

”اتي ٿي.“

”ڪولي ۾-؟“ فيروز جي جملي تي احسان کان ٽهڪ نڪري ٿو وڃي ۽ ٻئي کلڻ لڳن ٿا. فيروز کل روڪي اوچتو چئي ٿو ”چانهه ٿڌي ٿي وئي.“

احسان، ڪوپ کڻي، اڌ ۾، روڪي ۽ ثمينا کي چئي ٿو: ”پاپي، هڪ ڳالهه پڇانو؟“

”جي — ؟ — پڇو؟“ ثمينا هلڪو چرڪي چئي ٿي.

”توهان، شاديءَ کان اڳ خوش هئا يا هاڻ؟“

ثمينا جي چهري تي اداسي وڏيڪ ڇانوَ ڪري ڇڏي ٿي، هوءَ هڪ لحظي لاءِ فيروز ڏانهن ڏسي ٿي ۽ پوءِ چئي ڇڏي ٿي سرد آواز ۾. ”شاديءَ کان اڳ-“ (ڪجهه رڪي چئي ٿي). منهنجي اسي چوندي هئي، شاديءَ کان پوءِ، عورت گهرڏياڻي ٻڌجي ويندي آهي — ؟“

احسان اڌ ۾، روڪيل ڪپ چپن تائين آڻي ٿو ۽ چئي ٿو: ”اوهه — پاپي ٿوري کنڊ پليز.“

ثمينا ڏکيو ساهه کڻي، ڪمري مان هلي وڃي ٿي، ۽ فيروز هلڪي طنزيه لهجي ۾ چئي ٿو: ”عورت کي جيترو خوش رک، اوتري ڏکي.“ ثمينا ڪمري ۾ داخل ٿئي ٿي ۽ کنڊ سان ڀريل دٻو ٽيبل تي رکي ڇڏي ٿي. احسان دٻي مان کنڊ جو چمچو کڻي ڪوپ ۾ ملائڻ لڳي ٿو. ثمينا سرد لهجي ۾ چئي ٿي: ”مان ته هنن کان ڪجهه به ناهيان گهرندي، جيئن چاهيندا آهن، ڪندا آهن.“ احسان کي لڳي ٿو ڄڻ ثمينا ڪجهه به نه چوندي گهڻو ڪجهه چئي ڇڏيو آهي. احسان کي محسوس ٿيڻ لڳي ٿو. جنهن سوال جي کولها ۾ هو نڪتو هو، تنهن جو جواب ڪيس ملي ويو آهي. ”لئو ميرج، محبت جي پڄاڻي ناهي.“

”محبت جي ته ڪا به پڄاڻي ناهي.“ هو سوچي ٿو، ۽ فيصلو ڪري ٿو: ”اڄ جڏهن مون کي ۱۲ بجي سيمي سان گڏ ڪورٽ ۾ وڃي لوَ ميرج ڪرڻي آهي- بهتر آهي ته ۱۲ بجي ڪنهن سٺي هوٽل ۾ منجهند جي ماني کائي، اڪيلوئي اڪيلو رستن جي خوبصورتي کي ماڻجي.“

هو واچ ۾ ٽائيم ڏسي ٿو. ساڍا ٻارنهن، ۽ ان سان گڏ هڪ ڏکيو ساهه کڻي پرسڪون ٿي وڃي ٿو.

چنڊي

نديم قاضي

مون کي شهر جي دڪاندارن کي سپلاءِ ڪيل ڇانهه جو تفصيل رجسٽر ۾ لکڻو هو. رجسٽر منهنجي اڳيان کليو پيو هو ۽ واؤچر ٽڙيل پکڙيل هئا، پر لکڻ تي طبيعت ڪونه پئي چاهيو. مون پنهنجي پنج سال پراڻي گهڙيءَ ۾ ڏٺو، ساڍا نوَ ٿيا هئا. هوءَ اڃا ڪونه آئي هئي. جڏهن به ڪو آفيس ۾ آيو ٿي، مون ڪنڌ کڻي دروازي ڏانهن پئي ڏٺو ۽ هر دفعي مايوسيءَ مان ڪنڌ جهڪائي ميز تي پکڙيل رجسٽر ۽ واؤچرن کي خالي اکين سان ڏسڻ لڳس. ”اڄ الائي ڇو هن ايتري دير ڪئي آهي!“ مان سوچڻ لڳس. سچ ته اهو آهي ته جيستائين هوءَ ايندي ڪانهي، پاڻ کان ڪو ڪم ڪونه آچهندو آهي. رڳو منهنجو نه، پر سڀني جو اهو حال هوندو آهي. هوءَ ڄڻ بجلي آهي. ڪانه هوندي آهي ته اونداهه هوندي آهي، ايندي آهي ته بجليءَ جو ڪرنٽ منهنجي خون سان ملي رڳ رڳ ۾ ڊوڙندو آهي. منهنجي ذهن ۾ سوين هزارين ننڍڙا ننڍڙا رنگين بلب ٻري ويندا آهن ۽ سارو وجود ڪنهن سينگاريل ”شادي هال“ وانگر روشن ٿي ويندو آهي.

مون وري گهڙيءَ ۾ ڏٺو. ڏهه ٿيڻ وارا هئا...! ڏهين بجي تائين ڏهه دفعا گهڙي ڏسي چڪو هوس. هڪ هڪ ڪري سڀ ملازم اچي چڪا هئا، مگر هُن جو ڪو نشان پتو ڪونه هو! مون چوڌاري نظر ڦيرائي ڏٺو. ٿلهو ۽ ڪارو آفيس مئنيجر فائيل اڳيان کولي سپلاءِ آرڊر پڙهي رهيو هو. خبر ناهي ته واقعي پڙهي به رهيو هو يا رڳو مون وانگر فائيل ۾ اکيون کُپائي ويٺو هو. سنهڙو ليک جهڙو اڪائونٽنٽ ڪجهه لکي رهيو هو. سندس پاسي ۾ پبلڪ رليشن آفيسر، روشن پنهنجي ڪرسيءَ تي ويٺو، ڊائريءَ ۾ ٽيليفون نمبر نوٽ ڪري رهيو هو. هو هر روز الائي ڪنهن جا ٽيليفون نمبر هٿ ڪري ايندو آهي ۽ ڊائريءَ ۾ نوٽ ڪندو رهندو آهي. اها سندس عادت آهي. چوندو آهي ته اهي نمبر ڇوڪرين يا ڇوڪرين جي ڀائرن جا هوندا آهن، جن سان هن جي دوستي هوندي آهي. هال ۾ خاموشي ڇانيل هئي. رڳو پيو ٽائپسٽ ڪجهه ٽائيپ ڪري رهيو هو ۽ سندس ٽائيپ رائيٽر جي ”کٽِ ـ کٽِ“ جو آواز پئي آيو. ان جي پرسان هن جي ڪرسي خالي پئي

هئي ۽ سندس ميز تي سندس ٽائيپ رائٽر ماٺ ميٺ ۾ پيو هو... هال ۾ موجود سڀني ملازمن وانگر...! هوءَ اسان جي چانهه جي ڪمپنيءَ ۾ اسٽينو هئي.

اچانڪ دروازو کليو ۽ هوءَ اندر هلي آئي. منهنجي دماغ ۾ ڌڪاءُ ٿيو، ڄڻ هوا سان پريل ڪو ڦوڪڻو ڦاٽي پيو هجي. هن ايتري دير ڪٿي هئي جو مان ذري گهٽ سندس اچڻ جو آسرو لاهي ويٺو هوس. هوءَ ڪڏهن ڪڏهن بغير اطلاع جي آفيس ڪونه ايندي آهي. ان ڏينهن مون ڪان ڪو ڪم پڇي ڪونه سگهندو آهي. هوءَ آئي ته هڪدم منهنجو بدن ساڻو ٿي ويو، ڄڻ اچانڪ ننڊ مان ڇرڪ ڀري جاڳي پيو هجان!

آفيس مئنيجر فائل مان ڪنڌ مٿي ڪنيو. اڪائونٽنٽ لکڻ بند ڪري ڇڏيو. روشن ڊائري ميز جي خاني ۾ رکي ڇڏي. ٽائيپ رائٽر جي کڙکڙ بند ٿي وئي. سڀني جون نگاهون هن ۾ کپي ويون. سڀ خاموش هئا. هوءَ مرڪندي، ٽڪڙا ٽڪڙا قدم کڻندي، موزيڪ جي فرش تي سينڊل جي کڙين جا کڙڪا ڪندي، هرهڪ جي ٽيبل جي اڳيان لنگهندي، سلام ڪندي وڃي پنهنجي سيٽ تي ويٺي. جتان جتان لنگهندي وئي، اتان اتان سينٽ جي خوشبو سڀني کي واسيندي وئي. الائي ڪهڙي سينٽ لڳائي هئائين، مون کي سينٽن جو ايترو تجربو ڪونهي.

هٿنڊ بيگ مان ڦڻي ڪڍي، پنهنجي اڳ ۾ ئي ڍلهيل وارن ۾ آهستي آهستي ڦيرڻ لڳي. هن هيئر ڪلپ وات ۾ جهلي هئي، ٻئي ٻانهون پوئتي ڪري ڇڏيون هيون. سندس بغلن وٽ ناسي قميص تي پگهر جا نشان نظر اچي رهيا هئا. ان ڪم مان واندي ٿي جهٽڪي سان ٻانهون هيٺ ڪيائين. سندس ڇاتيون ائين ڇلڪي ويون جيئن... ايتري دير آفيس مئنيجر بي خياليءَ ۾ مرڪندي، ٻن آڱرين سان ميز تي طبلو وڄائيندي، هن جي هر عمل، هر ادا کي ڏسندو رهيو. ٿلهو ۽ ڪارو ٿيو ته ڇا ٿيو، سڀني ۾ ته ساڳي ئي جهڙي دل هيس. هن مرڪي ڏانهس ڏٺو، پوءِ چوڌاري هال ۾ ويٺل سڀني سائين تي نگاهه ڦيرايائين. ڪرسيءَ تان اٿي آفيس مئنيجر جي ميز وٽ آئي.

”سر، آءِ ايم سوري، اڄ ڪجهه دير ٿي وئي.“ ٻيڻ جي لڪڻ وانگر لڏندي ۽ اٽڪندي چيائين: ”رات هڪ شاديءَ جي تقريب ۾ شريڪ ٿيڻو پيو، دير سان سمهي هيس، صبح جو به دير سان اک کلي.“

”ڪوڙ، بلڪل ڪوڙ“ مون دل ۾ چيو، اهو ته روز ائين ٿي ٿيندو آهي. هوءَ روز دير سان ايندي آهي، کڙ کڙ ڪندي، سڀني جي اڳيان لنگهندي، سينٽ ۽ پگهر جي گڏيل خوشبو سان سڀني کي واسيندي پنهنجي ڪرسيءَ تي وڃي ويهندي آهي. ٻئي ٻانهون مٿي جي پويان ڪري، هيئر ڪلپ وات ۾ جهلي، سينو

ٻاهر ڪڍي وارن ۾ ڦٽي ڏيندي آهي. آفيس مئنيجر جي ميز وٽ وچي ڪونه ڪو شو شو ڇڏيندي آهي. هر صبح جو آغاز ائين ئي ٿيندو آهي. اڄ به ائين ئي ٿيو هو.

"ڪا ڳالهه ڪانهي،" ٿلهي ۽ ڪاري آفيس مئنيجر مُرڪي چيو. "ها، ياد آيو! ڪالهه مون جيڪو ليٽر توکي ٽائيپ ڪرڻ لاءِ ڏنو هو، ان جو ڇا ٿيو؟" ڪيتري سادگيءَ سان پڇي رهيو هو، ڄڻ واقعي ايترو سادو هو...! هن چڱيءَ طرح ڄاتو پئي ته ان ليٽر جو ڪهڙو حشر ٿيو هوندو، پر تڏهن به پڇي رهيو هو... رڳو ڳالهائڻ خاطر... هوءَ به هن کي چڱيءَ طرح ڄاڻندي هئي.

"سر، ڪالهه مون کي مٿي ۾ ڏاڍو سور هو، ٽائيپ ڪري ڪونه سگهيس، اڄ ڪنديس."

مُرڪندي، اکيون مٽڪائيندي هوءَ اکٽي وڏي اڪائونٽنٽ جي ٽيبل اڳيان اچي بيٺي.

"مقصود صاحب، ڇا حال آ؟ جبار ڪيئن آهي؟" جبار، مقصود جي پٽ جو نالو هو. هن کي نه سنهڙي ليک جهڙي اڪائونٽنٽ مقصود سان دلچسپي هئي، نه هن جي پٽ جبار سان، مگر روز پڇندي ضرور هئي.

"ٺيڪ آ، تون ٻڌاءِ؟"

"بس، هلون پيا..." هن موڙو ڏيندي، 'هلون پيا' کي اينگهائيندي چيو. هن کي موڙا ڏئي ڳالهائڻ جي عادت هئي.

"واهه جو هلين پئي..." مقصود هروڀرو ڏند ٽيڙي چوڻ لڳو، "جي اهو هلڻ آهي ته..." هن کي اڌ ۾ ڳالهائيندو ڇڏي، مرڪندي، هوءَ وڃي پنهنجي سيٽ تي ويٺي. پنج منٽ نه گذريا ته پبلڪ رليشن آفيسر، روشن اچي وچي هن جي ميز تي تريون کوڙي، ٿورو اوندو بيهي چوڻ لڳو، "ڪيئن آهين؟"

"اڙي، روشن صاحب، معاف ڪجو، مون ڪان وسري ويو. ڪالهوڪي سينٽ سچ پچ مون کي ڏاڍو پسند آئي. رات مان اها سينٽ لڳائي شاديءَ جي تقريب ۾ وئي هيس. ان جي خوشبو سڀني کي پسند آئي. توهان جي وڏي مهرباني..." ڪنڌ کي موڙو ڏئي مرڪي چيائين.

هڪ ڏينهن هن فخر سان چيو هو ته هن ڪڏهن به ڪا سينٽ پئسن سان خريد ڪانه ڪئي هئي. ڪالهه مون کي روشن ٻڌايو هو ته هن ڪيس سينٽ جي شيشي تحفي طور ڏني هئي. مون کي يقين ڪونه آيو هو. هينئر جڏهن هن پاڻ روشن سان ان جي ڳالهه ڪئي ته مون کي ائين لڳو ڄڻ ڪنهن بي خبريءَ ۾ مون کي موئي ٽنبي هجي.

"ڪا ڳالهه ڪونهي." روشن ڦونڊجي ويو. "منهنجو هڪ مائٽ ٻاهران آيو آهي. مون هن کي ڪجهه چيزون آڻڻ لاءِ چيو هو. انهن ۾ چند سوٽن جو

ڪهڙو به آهي. (ٿورو وڌيڪ جهڪي، وڌيڪ آهستي) اهو مون تنهنجي لاءِ گهرايو آهي. هينئر هو ڪراچيءَ ۾ آهي، هڪ ٻن ڏينهن ۾ اچي ويندو."

"ان جي ڪهڙي ضرورت آهي." هن سندس ڳالهه ڪٽيندي، مٺيءَ دل سان چيو. اندر ۾ خوش ٿي هئي جو سندس اکين ۽ چهري مان ظاهر ٿي رهيو هو.

روشن پنهنجي واري پيءُ جو سڪيلڊو پٽ آهي ۽ 'شيرڊ' ڪار ۾ آفيس ايندو آهي. پٽس گهڻوئي زور ڀريو هوس ته ساڻس ڪاروبار ۾ ٻانهن ٻيلي ٿي بيهي، پر هن نابري واري ڇڏي هئي. اسان واري ڇانهه جي ڪمپنيءَ جو مئنيجنگ پارٽنر هن جي پيءُ جو گهرو دوست هو. پٽس جي چوڻ تي هن روشن کي ڪمپنيءَ ۾ پبلڪ رليشن آفيسر ڪري رکيو هو. روشن چوندو هو ته هن اها نوڪري تفريح لاءِ ڪئي آهي، ٻاهر گهمڻ ڦرڻ جي آزادي هيس. پگهار سان گڏ هرمهيني پيءُ کان به ڪافي پئسا وٺندو هو ۽ اڏائيندو رهندو هو. هو روز نئون نئون ڪپڙن پائڻ ۽ مختلف عطرن ۽ سينٽن لڳائڻ جو شوقين هو. وڏو صاحب به هن جو گهڻو خيال ڪندو هو ڇو ته پيءُ جي وسيع تعلقات سبب هن ڪمپنيءَ کي ڪافي 'بزنس' وٺي ڏنو هو.

مان ڪنڌ جهڪائي رجسٽر ۾ داخلا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هوس مگر منهنجو سمورو ڌيان هنن جي گفتگو ڏي هو.

مون ڪنڌ مٿي کڻي هن ڏانهن نهاريو. هن به روشن سان ڳالهائيندي اک ٽيٽ ڪري مون ڏانهن ڏٺو. منهنجي اکين ۾ ڏک هو، ڏوراپو هو، جو هن محسوس ڪيو ٿي ۽ سمجهيو ٿي. روشن سان ڳالهائڻ بند ڪري اتان ئي مون کان پڇڻ لڳي:

"ڪهڙو حال آ، فلاسفر صاحب" منهنجي هروقت سوچ ۾ ٻڏل رهڻ سبب هوءَ هميشه منهنجي نالي بدران مون کي فلاسفر صاحب ڪري سڏيندي هئي ۽ منهنجي دل رکڻ لاءِ چوندي هئي ته ڪيس فلاسفر ڏاڍا وڻندا آهن. منهنجي دل خوش ٿي ويندي هئي، حالانڪ سمجهندو هوس ته هن کي فلاسفرن سان ڪهڙي دلچسپي ٿي سگهي ٿي. "توهان ڪورٽ ڪونه ويو ڇا؟" مون ڪورٽ وڃڻ لاءِ آفيس مان به ڏينهن موڪل ورتي هئي، مگر منهنجو وڏو ڀاءُ ڳوٺان اچي ويو هو، ان ڪري مان ڪورٽ ڪونه ويس.

"نه، موڪل ڪينسل ڪرايم." مون ڪيس مختصر جواب ڏنو ۽ هن ڏانهن نهاريندو رهيس. هن روشن تان توجه هٽائي، پنهنجون اکيون منهنجي اکين ۾ کپائي ڇڏيون. هوءَ اکين کي اکين سان وچڙائڻ ۾ به ماهر هئي. هميشه سامهون واري جون اکيون جهڪي وينديون هيون. منهنجون اکيون به جهڪي ويون.

روشن پنهنجي ڪرسيءَ تي اچي ويهي رهيو هو. مون به وري رجسٽر ۾ داخلائون ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر ذهن خيالن جي جار ۾ وڪوڙيو ويو.

يارهن مهينا ٿيڻ وارا هئا جو مون کي هن چانهه جي ڪمپنيءَ ۾ ڪلارڪ طور نوڪري ملي هئي. ٻهرين ڏينهن جڏهن مون هن کي ڏٺو هو، ان ڏينهن ئي هوءَ مون کي وڻي هئي. هوءَ سڀني کي وڻندي هئي، الائي ڇو! هوءَ ايتري سهڻي به ڪانه هئي، پر تڏهن به هن جي شخصيت ايتري ڀرپور، ايتري پرُڪشش هئي جو هرڪو هن ڏانهن ڇڪجندو ويندو هو. منهنجي بي خبريءَ ۾ هوءَ مون کي به پاڻ ڏانهن ائين ڇڪيندي هئي، جيئن چقمق لوهه کي ڇڪيندو آهي. ساٿين کي: پنهنجو بڻائڻ جو هن کي ڏانءُ هو، هوءَ هرهڪ سان فري هئي. هن جا ناز، هن جا انداز، هن جي چلولائي، هن جي چنچلائپ سڀني لاءِ عام هئي. هوءَ سڀني سان کلندي هئي، ڳالهائيندي هئي، چيڙائيندي هئي، چرچا ڪندي هئي. روز دير سان آفيس ۾ ايندي هئي، مگر ڪڏهن ڪنهن هن ڪان دير سان اچڻ جو سبب ڪونه پڇيو هو. هن جي اچڻ سان ائين لڳندو هو جيئن چيٽ جي ٻُٽ ۾ ٿڌي هوا جو جهونڪو! هوءَ ايندي هئي ته سڀني جا وات ٻُڏجي ويندا هئا. کل، ٽهڪڙا، چرچا ۽ چونچلا شروع ٿي ويندا هئا. مون کي هن جي ذاتي زندگيءَ جي ڪا خبر ڪانه هئي، نه وري مون ڪڏهن ڪا خبر رکڻ جي ڪوشش ئي ڪئي هئي. هوءَ مون کي وڻي وئي هئي، بس. سان هن کي دل ئي دل ۾ چاهيندو هوس، پر مون ڪڏهن هن سان ان جو اظهار ڪونه ڪيو هو، رکيو رسمي گفتگو ٿيندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن اڻسڌي طرح پنهنجي جذبن جو اظهار به ڪري ويهندو هوس. آهستي آهستي منهنجي من ۾ لڳل چڻنگ اندر ئي اندر مچ ٻڻجندي وئي. شروع شروع ۾ مان به هن جي کل ڀوڳ ۾ شامل ٿيندو هوس، مگر جيئن جيئن وقت گذرندو ويو، مون کي هن جي سڀني سان فري ٿي ڳالهائڻ تي چڙ اچڻ لڳي. مان چاهڻ لڳس ته هوءَ ٻئي ڪنهن سان ائين نه ڳالهائي. هيئنر جڏهن هوءَ ٻئي ڪنهن سان کلي ڳالهائيندي هئي، نگاهون ملائيندي هئي، ڀوڳ چرچو ڪندي هئي ته مون کي اندر ئي اندر ساڙ ٿيندو هو. دل چاهيندي هئي ته سامهون واري کي گهٽو ڏئي ماري ڇڏيان... پر ڪري ڪجهه به ڪونه سگهندو هوس، زهر جو ڍُڪ ڀري چپ رهندو هوس. هن کي منهنجي دلي ڪيفيت جي پوري پوري خبر هئي، مگر ظاهر ڪندي هئي ته بي خبر آهي. ٻه ـ ٽي دفعا مون اشارن اشارن ۾ کيس سندس رويي تي ٽوڪيو به هو، پر هن کِلي لنوائي ڇڏيو هو.

هڪ ڏينهن مون دل ڏاڍي ڪري، هن کي آهستي چيو هو، ”شام جو تنهنجي ڪهڙي مصروفيت هوندي آهي... منهنجو مطلب آهي... ڪيڏانهن گهمڻ ڦرڻ به ويندي آهين يا نه؟“

”ڇو؟“ هن اچرج مان پڇيو هو.

”منهنجو مطلب آهي... اگر ڪڏهن شام جو ڪيڏانهن گهمڻ هلون...“ مان هڪ ساهيءَ ۾ چوڻ جي ڪوشش ڪئي، پر لفظ زبان مان وڄڙندا نڪتا.

”گهمڻ هلون! فلاسفر صاحب، هي ڇا پيا چئو؟ گهمڻ هلون! هيءَ آمريڪا ڪونهي...!“

منهنجا ڪَن وڄڻ لڳا، ساهه مُٺ ۾ اچي ويو. اچي خوف ورتو ته متان ڳالهه مان ڳالهوڙو نه ڪري وجهي. هوءَ ڳالهوڙو ڪرڻ ۾ به ڏاڍي هوشيار هئي. مان تڪڙو تڪڙو واپس اچي پنهنجي ڪرسيءَ تي ويهي رهيس. منهنجي گهٻراهٽ ڏسي هن ٽهڪ ڏئي کلي ڏنو هو. ٽهڪ جي آواز تي سڄي آفيس وارا هن ڏانهن نهارڻ لڳا هئا.

ان ڏينهن مون سوچيو هو ته وري هن سان ڪونه ڳالهائيندس. مون چڱيءَ طرح ڄاتو پئي ته هوءَ اذيت پسند، خود پرست ۽ خودسر آهي، جيڪا هر وقت پنهنجن غمزن ۽ ادائن سان ٻين کي زخمي ڪري، پنهنجي زلف جي دام ۾ ڦاسائي، سندن ڦٿڪڻ ۽ لڇڻ جو تماشو ائين ڏسندي آهي جيئن ٻلي ڪوئي کي پنهنجن تيز ڏندن ۽ نوڪيلي چنبن سان زخمي ڪري، ان سان راند ڪندي آهي. ڪوئو ويچارو اڌ-مئو ٿيو، نه پڄڻ جو ست ساريندو آهي، نه وري جان بچائي سگهندو آهي. مون ڏٺو هو ته آفيس جو هر فرد هن تي آڪن ڇڪن هو. هوءَ سڀڪجهه ڄاڻندي هئي، هرهڪ جي بيچينيءَ ۽ بيقراريءَ مان چڱيءَ طرح واقف هئي. هوءَ سڀني جي ڪوئن جهڙين دلين کي ڇيڇاڙيندي ۽ چيڙيندي هئي ۽ انهن سان راند ڪيڏي مزو ولندي هئي.

سڀني کان وڌيڪ هوءَ مون کي چيڙائيندي هئي. ڪڏهن ته مان ائين محسوس ڪندو هوس ته هوءَ اندرئي اندر مون کان نفرت ٿي ڪري. تنهن ڏينهن مون کان هڪ فائيل گهريائين، مون ڪيس اهو ڏنو. ٿوري دير ان جا پنا اٿلائي ڏسندي رهي، شايد ڪجهه سمجهه ۾ ڪونه آيس ۽ واپس مون وٽ کڻي آئي.

”وٺو پنهنجو فائيل،“ موٽڙو ڏيندي فائيل منهنجي اکيان ميز تي اڇلايائين. مون کي هن جي اها ڳالهه ڪانه وڻي. مون کان رهيو ڪونه ٿيو، زبان مان نڪري ويو، ”تون ته ڄانورن جي اٺي جي ڊوڊي وانگر رُکي آهين.“ هوءَ کلي ويٺي ۽ موٽڙو ڏئي هلي وئي، پر منهنجي دل وسامجي وئي هئي، ڄڻ ڪنهن پرندڙ ميڻ-بتيءَ مٿان ڪنو اونڌو ڪري رکيو هجي. مون هن ڏانهن ڏٺو، هن منهنجي اکين ۾ اکيون کپائي مُرڪي ڏنو ۽ مون ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو. منهنجي سموري ڪاوڙ ائين نڪري وئي، جيئن ڪنهن ڪار جي برسٽ ٿيل ٽائر مان هواه

ان ڏينهن گهر ايندي، هن جا خيال منهنجي مرجهايل ۽ ڪومائيل دل ۾ ڪنڊڪايون ڪندا رهيا. هن جي مُرڪ ياد آئي، هن جا ٽهڪ ڪنن ۾ وڄڻ لڳا. اکين کي هن جي گهُور جي تپش ساڙڻ لڳي. ٽونڪ جي زهر ۾ ٻُڏل هن جا لفظ منهنجي سيني ۾ چڀندا رهيا. ڪڏهن آس، ڪڏهن چانورَ ڪڏهن مُرڪ، ڪڏهن مَهميزا! هن جي هر ادا تي، دل ائين نپوڙجي ويندي آهي، جيئن نارنگيءَ مان رَس نپوڙبي آهي. مان سوچڻ لڳس ته اها ڪَونئي ۽ ٻليءَ واري راند ڪيستائين هلندي. مون سوچيو، جيئن هزارين دفعا اڳ ۾ سوچيندو رهيو هوس، ته هن جو خيال جيڪو منهنجي ذهن مان ائين چنبڙي پيو آهي، جيئن پٽ تي ڪرڙي، تنهن کي ڇڪي پري ڦٽو ڪريان. پر منهنجو سرير، هن جي سوداءَ ۾ ائين سوڪهو ٿي ويو هو جيئن ڪوريئڙي جي جار ۾ مک! ڦٽڪان ٿو، لُڇان ٿو، پاڻ کي ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو... سڀ اجايو... سڀ بيڪار... ويتر سوڪهو ٿيندو ٿو وڃان!

ان رات مون هن کي خواب ۾ ڏٺو. جاڳندي ۾ هوءَ مون کان جيترو پري هوندي آهي قطب تاري وانگر، خوابن ۾ هوءَ ايترو ئي منهنجي ويجهو هوندي آهي، جيئن منهنجي ساهه جي رڳ! ان وقت مان، مان نه هوندو آهيان، هوءَ، هوءَ نه هوندي آهي! هڪ سرير... هڪ ساهه...! جاڳندي ۾ ڏنل زخمن تي، خوابن ۾ جڏهن هوءَ پيار جي مرهم رکندي آهي ته منهنجا زخم مُرڪڻ لڳندا آهن! جيئن هوءَ ڪا شرارت ڪري مُرڪندي آهي...! ان وقت ڪائنات سميٽجي هڪ نقطي ۾ سمائجي ويندي آهي ۽ وري اهو نقطو وڌندو ويجهندو مهاساگر بڻجي ويندو آهن... پيار جو مهاساگر... جنهن ۾ اسان جا احساس ۽ جذبا ائين ترندا ۽ تڙڪندا آهن، جيئن مهراڻ جي ڪپ تي مير بحرن جا ٻار، ڇولين جي ڇوهه کان بلڪل بي پرواهه، مهراڻ جي موجن کان بلڪل بي خبر — ان وقت دنيا جي هر چيز اسان لاءِ هستي وڃائي ويهندي آهي...!

خواب ۾ مون ڏٺو ته ماڻهن جو وڏو انبوهه هو، هر طرف ڏاڍو هُل هلاچو هو. هوءَ ڊڪندي پئي آئي، ڄڻ ڪو سندس پٺيان پيو هجي! هوءَ ٽڙندي ٽاپڙجندي مون تائين پهتي ۽ وڻ ـ ويڙهيءَ وانگر مون کي وڪوڙي وئي. مون به کيس ڀاڪر ۾ ڀري، مٿان چاهه جي چادر وجهي ڇڏي... اسان جو وجود هستي وڃائي، نيستيءَ جي اوڙاهه ۾ گم ٿي ويو!

اچانڪ منهنجي اک کُلي وئي. مان اکيون ڦاڙي، ڪمري جي ڇت کي گهوريندو رهيس. ڪمرو اونده ۾ ٻڏل هو، جيئن منهنجو دماغ! نه ڪو بني بشر هو نه ڪو هُل هلاچو! نه سونهن هئي، نه سوڀيا! رڳو سانت ئي سانت هئي. ڄڻ ڪنهن جهنگ ۾ مور رڙ ڪري خاموش ٿي ويو هجي.

اهڙا سهڻا سپنا ڪنهن ڇو پوندا آهن! اهي سپنا، اهي خواب، آواره ڪڪرن وانگر هڪ لحظي لاءِ زندگيءَ جي سُڃ ۾ خوشين جون ڪي ڪڻيون وسائي،

آڏامي ڪنهن اڻ ڏٺي ڏيهه. ڏانهن هليا ويندا آهن ۽ انسان ويچارو پنهنجي آسيدن ۽ آسرن جي صحرا ۾، رُڃ پٽيان پڄندو ۽ ڊڪندو رهندو آهي ۽ نيٺ ساڻو ٿي، ٿڪجي، پنهنجو وجود وڃائي ويهندو آهي.

مون کي هڪ انگريز شاعر جو شعر ياد آيو. هن خواب ۾ زندگيءَ جي حسن کي ڏٺو هو، مگر اک کليس ته زندگيءَ جون سڀ غلاظتون هن جي اکين سامهون اچي ويون. هن خواب ۾ اميدن جا جيڪي گل ٻوٽا ڏٺا هئا، اهي جاڳندي ۾ کيس ويران نظر آيا. هن جي دل کي ڌڪ ته ڏاڍو لڳو، پر پاڻ کي آٿت ڏيڻ خاطر چوڻ لڳو ته جهڙ مسلسل جاري هجي ته اميدن جا گل هڪ ڏينهن ضرور ٽڙندا. ڏاڍو ڪو چريو هو! اهو ڪونه ٿي ڄاتائين ته، خوابن جو حسن، زندگيءَ جي زهريلي حقيقتن اڳيان ائين پگهرجي ويندو آهي، جيئن باهه جي اڳيان برف... پر انسان نرچو آهي... آس جو دامن هٿان ڪونه ڇڏيندو آهي، نه ته جيئڻ مشڪل ٿي وڃيس.

مان به پنهنجي دل کي آٿت ڏيڻ لڳس. سوچڻ لڳس ته حاصل ٿيندڙ چيز لاءِ هٿ-پير هڻڻ ڪا وڏي ڳالهه ڪونهي. هميشه اهڙي چيز جي آرزو ڪجي، جنهن جو وجود هماءَ پکيءَ وانگر اڻ-لڀ هجي... جيئن هن جو پيار! خوابن ۽ خيالن جي سهاري، پنهنجي هڪ تصوراتي دنيا قائم ڪرڻ، ان ۾ آميدن ۽ آسن جا گل ٻوٽا پوکڻ، انهن جي پنهنجي دل ۾ جگر جي خون سان آبياري ڪرڻ، اهڙو ڪارنامو آهي جيڪو دنيا جي سيني تي ائين نقش ٿي بيهندو، جيئن ڪنهن سير-ڦريءَ ڇوريءَ جي ڇاتين تي مينديءَ جا گل!

مون سوچيندي سوچيندي، ڪاغذن تان اکيون هٽائي، اوچتو هن ڏانهن ڏٺو. هوءَ ۽ روشن، مون کي گهُر سمُر ڏسي، اکين ئي اکين جي اشاري سان ڇڻ مون تي ٺٺوليون ڪري رهيا هئا. مون ان جي پرواهه نه ڪئي. اها ڪا نئين ڳالهه ڪونه هئي. ائين روز ٿيندو هو. مون وري ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو. هٿ رجسٽر ۾ ڪپندا رهيا ۽ دماغ سوچيندو رهيو.

هڪ ڏينهن مون هن کان آهستي پڇيو هو ته انسان اهڙيون خواهشون ڇو ڪندو آهي، جيڪي ڪڏهن پوريون ڪونه ٿين؟ کيلي چيو هئائين ته اهو انسان جي دماغ جو خلل آهي. مون وري هن کان پڇيو هو ته، چڪور کي خبر آهي ته هو ڪڏهن چنڊ تائين پهچي ڪونه سگهندو، پر ڪروڙها سالن کان هو چنڊ تائين پهچڻ لاءِ پنهنجون ڪنيڙائيون ڪوهيندو، آڏامندو رهندو آهي! آخر ڇو؟ چنڊ ۾ هن لاءِ ڪهڙي ڪشش رکيل آهي، جيڪا هن کي سر تان سانگو لاهڻ تي مجبور ڪري ٿي؟ هن جي دماغ ۾ اهو ڪهڙو خلل آهي؟ جڏهن ڄاڻي ٿو ته چنڊ تائين ڪڏهن پهچي ڪونه سگهندو، پوءِ به ان ڏانهن آڏامندو ڇو ٿو وڃي؟

”فلاسفر صاحب، مون کي نہ توهان جي چنڊ سان ڪا دلچسپي آهي، نہ چڪور سان. اجايو منهنجي مٿي ۾ سور چو ٿا وجهو!“ هن رڪاوٽ سان چيو هو. مان ڏاڍو ڇڪو ٿي ويو هوس.

ان وقت بہ مون پنهنجي دل کي آٿت ڏنو هو تہ، مون کي هن سان ڪو مطلب ڪونهي، ڪا لالچ ڪانهي، ڪا غرض ڪانهي. مون کي ان ڳالهہ جي پرواهہ ڪانهي تہ هوءَ منهنجي چاهت، منهنجن جذبن، منهنجن احساسن کي سمجهي ٿي يا نہ. منهنجو پنهنجو وجود آهي، منهنجو پنهنجو جسم آهي، هڪ دل آهي، مَنُ آهي، ان ۾ هڪ مورتي رکيل آهي — هڪ بي جان، بي حس مورتي، اها بہ منهنجن جذبن کي ڪونہ سمجهندي آهي، ان کي بہ منهنجي چاهت جي چريائيءَ جو ڪو احساس ڪونهي — مان ان مورتيءَ جي اڳيان مٿو ٽيڪي ان جي پوڄا ڪندو رهندو آهيان. مون کي خبر آهي تہ اها مورتي منهنجي ڪا آس پوري ڪري ڪانہ سگهندي. پوءِ ڇو مان ان جي عبادت ڪندو آهيان؟ ان سوال جو جواب منهنجي سمجهہ ۾ ڪونہ ايندو آهي.

شايد منهنجي چهري تي ڦهليل سوچ جي ريکائن هن کي پنهنجي لفظن جي ڪهراڻپ جو احساس ڏياريو هو. مون وٽ اچي آهستي چيو هئائين، ”معاف ڪجو، مون شايد تکو ڳالهايو آهي.“

”مون کي توکان ڪابہ شڪايت ڪانهي.“ مون بہ کيس آهستي جواب ڏنو هو ۽ ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو هوم. مون کي هن کان ڪڏهن ڪا شڪايت ڪونہ رهي هئي. هن ڪڏهن مون کي سمجهيوئي ڪونہ هو. سمجهندي وري ڪيئن؟ هن تہ ڪڏهن مون لاءِ سوچيو بہ ڪونہ هوندو! آخر سوچي بہ ڇو؟ ضرورت بہ ڪهڙي هئي منهنجي لاءِ سوچڻ جي؟ هن وٽ مون کان وڌيڪ دلچسپ ۽ بهتر موضوع سوچڻ جي لاءِ هئا، پر تڏهن بہ الائي ڇو ڪڏهن ڪڏهن دل ۾ اها خواهش پيدا ٿيندي هيم تہ ڪاش، هوءَ ڪجهہ گهڙين لاءِ خودپسنديءَ جي چار مان نڪري منهنجي من-مندر جي مورتيءَ تي هڪ نظر وجهي. ان ۾ کيس پنهنجي ئي صورت نظر ايندي... پر... پر ظاهريت پرستيءَ جي چمڪاٽ ۾ هن جي اکين ۾ سيني اندر ڏسڻ جي شڪتي ئي ڪانہ رهي هئي.

هڪ ڏينهن کلندي کلندي هروڀرو ٽوڪيو هئائين، ”ماڻهو اهڙو بہ چريو نہ ٿئي جو جنهن کي ڏسي ان تي چٽو ٿي پئي.“

”اهين درست ڪونهي.“ مون کيس جواب ڏنو هو، ”مان چڪور تہ ڪونہ آهيان، پر منهنجي تلاش، منهنجي جستجو جو مرڪز هميشه اهڙي چيز، اهڙي هستي رهي آهي، جنهن جو حصول ممڪنات جي حدن جي هُن پار هوندو آهي، جيئن

چڪور لاءِ چنڊ! مان جنهن کي ٻه ڏسندو آهيان، ان تي ڇتو ڪونه ٿي پوندو آهيان. مون هميشه اهڙي مورتيءَ جي پوڄا ڪئي آهي، جنهن جي هستي همه گير هجي... جنهن جي وجود ۾ هزارين داستان، هزارين ڪهاڻين جا گل ٽڙيل هجن... جيئن موهن جي دڙي جي ناچڻي... جيئن تون...!"

مون کان چرڪ نڪري ويو، ڄڻ وڇونءَ ڏنگ هنيو هجيم. هي مان ڇا چئي ويو هوس! پهريون دفعو سڌي طرح هن جي اڳيان پنهنجي دل جو آواز نڪري ويو هو. منهنجو وجود ڏڪي ويو هو.

مگر هن ڪلي ڏنو هو... ۽ هن جي ڪل منهنجي آس جي آسمان ۾ انڌلٺ جا رنگ پکيڙي ڇڏيا هئا. منهنجي دل ۾ الائي ڇو اها آس جاڳي ته هڪ ڏينهن هوءَ ضرور منهنجي اندر جو آواز ٻڌندي، منهنجي دل جي درد کي سمجهندي!

مون وري ڪاغذن مان ڪنڌ مٿي ڪئي هن ڏانهن نهاريو. هوءَ پرسان ويٺل ٽائيپسٽ سان کلي، ڳالهائي رهي هئي، هو به کلي رهيو هو. مون ڪنڌ ورائي روشن ڏانهن ڏٺو. هو پنهنجي سيٽ تي ڪونه هو، هال ۾ ئي ڪونه هو. شايد ٻاهر هليو ويو هو. ڏينهن ۾ هڪ ٻه دفعا هو ٻاهر هليو ويندو آهي. چوندو آهي ته جڏهن هو آفيس مان ڪنهن سان فون تي ڳالهائڻ نه گهرندو آهي ته ٻاهر وڃي فون تي ڳالهائي ايندو آهي.

مون کي مئنيجنگ پارٽنر پنهنجي ڪمري ۾ سڏايو ۽ ضروري مسئلن تي ڪجهه هدايتون ڏيڻ لڳو. جڏهن ڪمري کان ٻاهر نڪتس ته ڏٺم ته هوءَ فون تي ڪنهن سان کلي ڳالهائي رهي هئي. مون کي ڏسي سندس ڳالهائڻ ۽ کلڻ کي بريڪ لڳي ويو. مون هن جا رڳو چند لفظ ٻڌا: "چڱو، ٺيڪ آ... هينئر فون بند ٿي ڪريان."
مان پنهنجي ڪرسيءَ تي اچي ويهي رهيس. هوءَ به رسيور رکي پنهنجي سيٽ تي هلي آئي. ڏهن پندرهن منٽن کان پوءِ روشن به ٻاهران اچي ويو.

اڄ صبح کان ئي دل ڏاڍي اداس هئي. آفيس ۾ سارو وقت رڳو سوچڻ ۾ گم رهيس، ذهن منجهيل منجهيل هو، دم گهٽجي رهيو هو، ڪم ڪرڻ چاهيم پئي پر ڪري نه پئي سگهيس. دل ۾ وهم ۽ وسوسا پيدا ٿيندا رهيا، ائين پئي لڳو ڄڻ ڪجهه ٿيڻ وارو آهي. خبر ناهي ڪيئن وقت گذريو، ڪيئن شام ٿي. سوچيم ته ڪيڏانهن ٿوريءَ دير دل وندرائڻ لاءِ نڪري وڃان. آفيس جو وقت پورو ٿيو. گهر اچي، وهنجي اسڪوٽر کڻي ڄامشوري درياهه تي هليو ويس. پل جي پرسان لوهي ڪٽهڙي وٽ ڪرسي رکي ويهي درياهه جي وهڪري کي ڏسندو رهيس. الائي ڪيتري دير گذري وئي، وقت جو ڪو احساس ئي ڪونه رهيو هو. پريان ائين تاريخ جو اڌ چنڊ آسمان تي اڀري آيو هو ۽ ان جي چانڊاڻ ۾ درياهه جي پاڻيءَ جي ڇير

دل کي ڏاڍو وٺي رهي هئي. دل گهر واپس ورڻ تي ڪونه پئي چاهيو، پر دير ٿي وئي هئي، ان ڪري موٽڻ لڳس. جڏهن اسڪوٽر لائين مان ڪڍي رهيو هوس ته 'شيريڊ ڪار' منهنجي پرسان لنگهي وئي. مون رڳو اندر ويٺلن جي هڪ جهلڪ ڏٺي. روشن سان گڏ هوءَ ويٺي هئي. منهنجي پيرن هيٺان زمين ڦاٽي پئي ۽ مان زمين ۾ هيٺ ڪرندو ويس، ڄڻ ڪنهن منهنجي چيلهه سان ڪو وڏو پهڻ ٻڌي مون کي درياهه ۾ اڇلي ڇڏيو هو ۽ مان تيزيءَ سان ٻڏندو ٿي ويس.

مون کي خبر ڪونهي ته مون ڪيئن اسڪوٽر اسٽارٽ ڪيو... ڪيئن واپس وريس. مان ڪجهه به ڪونه ٿي ٻڌي سگهيس، ڪجهه به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيو. مون رڳو اهو ڏٺو ته منهنجي هٿ ۾ هٿوڙو آهي، جنهن سان مان پنهنجي من-مندر جي مورتيءَ کي ضربون هڻي پرزا پرزا ڪري رهيو آهيان. منهنجي ڪنن تي رڳو پنهنجي ئي آواز جو پڙاڏو پيو. مون رڳو پاڻ کي ايترو چوندي ٻڌو: "چنڊي!"

ٽڪنڊلا عڪس

ستار

ميندهن هڪ پيرو وسي بيٺو ۽ تمام ٿوري وقفي کان پوءِ وري وسڻ شروع ڪيائين. رفتار اڳ کان به ڪجهه تکيري، ان جي باوجود به بجلي نه، وئي هئي ۽ نه هوا ئي گهلي. ٽي-ويءَ تي آزاديءَ جي جشن جا پروگرام هلي رهيا هئا. هو پنهنجي ننڍي ڪمري جي سامان جي نئين سر ترتيب ڪرڻ ۾ رڌو رهيو. هن لاءِ اڄ به ڪم نڪري آيو هو، ڇو ته ڪيس موڪل ئي نه هئي. پکي جي هلڻ جي باوجود پگهر ريگهاڙيون ڪري ڳڙي رهيو هوس. هوا بند، ڪانه هئي، ٻٽ لڳي پئي هئي، فضا ۾ گهم ته هئي پر ٿڌ نه.

موڪل جي ڏينهن هڻڻ ڪري هن ڪن مهمانن کي ڪوٺ ڏني هئي، پر جنهن وقت تي اچڻ جو واعدو ڪيل هو، اهو گذري چڪو هو. پانيائين ته: 'جيسين مينهن نه هو، جيڪڏهن ان وقت تائين اچي نه سگهيا آهن ته هاڻ ڪهڙو ايندا'. ڪيس مٺيان به لڳي. سوچيائين: 'ماڻهو واعدو ڪري ته ضرور پورو ڪري، ورنه اهڙو واعدو ڪري ئي نه.' هن انهيءَ ڪري ئي گهر ۾ ويهي مکيون مارڻ بدران پنهنجي کولي نما ڪمري جي سامان جي ورائي ترتيب ٿي ڪئي.

ڪجهه ڏينهن کان پنهنجي ان خيال کي عملي جامو پهرائڻ جو اڄ سٺو موقعو هو. ان بهاني ڪمري جي ڪنڊ ڪڙڇ جي صفائي به ٿي ويندي ۽ ڪتابن جي چنبڙوڪ پڻ. ڪتاب جنهن رئڪ ۾ هڪ سال کان وٺي رکيا هئائين ته اهي اتي ئي بنا ڪنهن چنبڙوڪ جي رکيا هئا.

هن ڪمري جي ترتيب بدلائي ورتي. ڪتابن جي رئڪ اترين پٽ وٽان ڪٺي، ڏاکڻي پٽ جي ڪنڊ ۾ رکيائين. ٽيبل، جنهن تي پراڻي ماڊل (Philco) جو وڏو ريڊيو رکيو هو، ۽ ان کان سواءِ ڪجهه ڪتاب ۽ ميز، جيڪا ڪيس ساڳئي وقت لکڻ، پڙهڻ ۽ کائڻ جو ڪم ڏيندي هئي، اها ڏاکڻي پٽ وٽان ڪٺي اوڀارين پٽ، جيڪا دروازي جي سامهون هئي، ان سان ملائي رکيائين. پٽين تي چڙهي آيل اڏوهيءَ جي مٽيءَ جي ٻنوڙن جهڙن گهرڙن کي ڊاهيندي، ڪيس افسوس به پئي ٿيو، ڇو ته ڪيس پنهنجا ڪتاب وڏيڪ پيارا هئا، جيڪي هن پنهنجي محدود آمدنيءَ مان، پنهنجي ادبي بک بجهائڻ لاءِ خريد ڪيا هئا. انهن جي ڪري اهو

گناهه پنهنجي سر کنيو ۽ پنهنجي گناهن ۾ جيوَن جي قتل ڪري پاڻ کي قاتل سمجهڻ لڳو. ڪنهن انسان جي قاتل کي قاتل سمجهيو ويندو آهي، ائين ڇو آهي؟ جيتوڻيڪ دنيا ۾ الائي ڪيترا هرروز قتل ٿيندا رهن ٿا- جيت جنتن جو قتل، پکين پرندن جو قتل، خواهشن جو قتل، آس اميدن جو قتل. انسان ازل کان ابد تائين ڪئين قتل ڪري ٿو. دنيا ۾ انسان کان وڌيڪ ٻيو ڪو به وحشي ناهي.

هن ڪمري جي ترتيب ٺاهي پوري ڪئي ۽ آخري ڀيرو پنهنجي کٽ ٦ - ١٠ فوٽ ڪمري جي اترين ڀت وٽ رکيائين ته اڪوهه ڪري ويهي رهيو. سندس ذهن ۾ جنهن نموني جي ترتيب هئي ائين ٿي نه سگهيو. سندس خيال مطابق ڪمرو ننڍو هو ۽ کيس اها ترتيب پسند نه آئي. هن ڪيتري عرصي پڄاڻان اڪيلي سر ايترو ڪم ڪيو هو، جيتوڻيڪ سندس زال آرام سان ويٺي ٽي-وي پروگرام ڏسي رهي هئي. هن زال کان صرف ڪمري مان کٽ ٻاهر ڪڍڻ جي مدد ورتي هئي، باقي سڄي چنبڙوڪ ۽ ڏاهه ڏوهه وري ٺاهه ٺوهه پاڻ ئي ڪئي هئائين، ان ڪري ٿڪجي پيو هو. ڪيئي ڀيرا پکهر جهڙن لوڏائيون ريگاڙيون سندس وات ۾ ٻيون هيون ۽ هن صرف 'ٿُو ٿُو' ڪري ۽ ان جو ذائقو وڃائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. اهڙيءَ حالت ۾ هو پکهر قميص جي ٻانهن سان به اگهڻ ۾ عار نه ڪندو آهي، پر اڄ سندس بت قميص کان آجو هو. اگهاڙي جسم تي پکهر جهڙن ريگاڙيون ڳڙي رهيون هيون، بلڪل اهڙيءَ طرح، جهڙيءَ طرح ٻاهر مينهن جون ڇانٽون گهر جي ديوار سان ٽڪرائجي هيٺ رڙهي رهيون هيون. کيس نئين ترتيب پسند نه آئي، سو چيائين: هيڏي محنت ئي اجائي وئي. پهرين ترتيب (جيڪا هن لاشعوري طور هن جاءِ ۾ ٺاهي هئي، جا اڄ تائين قائم هئي) اها بهتر هئي. پر ان نئين ترتيب کي ورائي، پراڻي ترتيب ۾ بدلائڻ جو ساهس نه ساريائين. صرف افسوس جي هڪ اڇاتري نگاهه نئين ترتيب تي اڇلائي، وهنجڻ لاءِ هليو ويو.

مينهن لڳاتار وسي رهيو هو. ڪڏهن هلڪو ٿي ٿيو ته، ڪڏهن تيز ٿي ٿي ويو. پر بجلي مسلسل ٻري رهي هئي، پوري وقت ۾ هڪ جهٽڪو به نه ڏنو هئائين ۽ ٽي-وي پروگرام جاري هئا. هن سوچيو: اڄوڪي ڏينهن لاءِ بجليءَ وارن کي خاص هدايتون هونديون ته اڄ ڪنهن به حالت ۾ بجلي فيل نه ٿيڻ گهرجي. هو وهنجي نڪتو. مينهن پنهنجي پوري جوڀن سان وسي رهيو هو. هن در کان منهن ٻاهر ڪڍي جهڙ جو جائزو ورتو، کيس ڪٿي به ڇڙوڇڙ ڪا ڪڪري ڏسڻ ۾ نه آئي. سمجهيائين: اڄ مينهن بس نه ڪندو. ويچارن ماڻهن جو ڪيل خرچ تباهه ٿي ويو. ٽي-وي تي لوڪ ناچ اچي رهيا هئا. کيس بلوچي ۽ سنڌي لوڪ ناچ پسند آيو.

ماني تيار ٿي تہ ڪائي ڪجهہ وقت سمهڻ جي ڪوشش ڪيائين، پر ڪيس ننڊ نہ آئي. ٻاهر ٿي ـ وي ۽ ٻارن جي آوازن ڪيس ننڊ ڪرڻ نہ ڏني. هو اٿي ڪڙو ٿيو ۽ ٻاهر اچي دروازي تي بيهي مينهن جي وسڪاري کي ڏسڻ لڳو ۽ مينهن ۾ ٻارن کي پُسندو ڏسڻ لڳو. بيهي بيهي ۽ ٻارن کي اُئين پسندو ڏسي نيٺ سندس من چلولائي ڪئي ۽ هڪ ضدي ٻار جيان ضد ڪيو تہ ٻاهر نڪر. هو اندر ويو ۽ پهراڻ پائي گهر کان ٻاهر نڪري ويو.

هو گهران تہ اڪيلو نڪتو، پر ٻاهر نڪرڻ کان پوءِ هو اڪيلو نہ هو. هن ٻاڻ کي هجوم ۾ پاتيو. ڪئين آواز سندس ڪنن ۾ پڙاڏجڻ لڳا. سمجهيائين: شايد ماڻهو ڪڏهن بہ بنهہ هيڪلو ٿي نٿو سگهي. هن سان گڏ هيون ڪئين يادون، ڪئين حسين گهڙيون ۽ پل. هو بلڪل اڪيلو نہ هو. مينهن پنهنجي ساڳي رفتار سان وسي رهيو هو، شايد ڪٿين ڪنهن پنهنجي ناني کي هوڏ سان سارنگ ڳائڻ لاءِ چيو هجي ۽ هو هاڻ بس ٿي نہ ڪندو هجي. ڪانئس هڪ اونهي آهہ نڪري وئي، ”هاءِ نانو!“ نانهنس کي راڳ ڳائڻ ايندو هو، پر هن جي اها خاصيت هئي جو سارنگ تي ڏاڍو ڪنٽرول هوس. جيتوڻيڪ هن ڪڏهن بہ باضابطہ ڪنهن وٽان راڳ جي سکيا نہ ورتي هئي. بس صرف شوق ۾ هر راڳ ٻڌي ٻڌي سکيو هو ۽ هر راڳڻي ڳائي سگهندو هو. ايتريقدر جو ڪيس راڳڻي جي ٻڻ بنياد جي بہ پوري ڄڪي ڄاڻ هئي. هن کي افسوس ٿيو تہ هن پنهنجي ناني مان ڪوبہ فائدو نہ ورتو هو.

”ڪاش! هن کان راڳ سکي پوان ها.“ هن جا سريلا ٻول هن جي ڪنن ۾ پرڻ لڳا ۽ ڪانئس بي اختيار نڪري ويو:

”حڪم ٿيو بادل کي، تہ سارنگ ساڻ ڪجن.“

مينهن هڪ ٿي رفتار سان وسندي اوچتو تيز ٿي ويو. سندس يادن بہ ان ٿي تيزيءَ سان ڦيرو ڪاڌو، اُئين جيئن فلم جي ڪائي نہ ڏيکارڻ جهڙي سين تبديل ٿي وئي هجي، ۽ هڪدم ئي پيار ڀري سين اچي وئي هجي.

بينش هيٺ کيڏي رهي هئي، ٻاهر مينهن تيزيءَ سان پئجي رهيو هو. خورشيد سندس ٿي سوئيٽر اُٿي رهي هئي. ٻاهر تيز هوا جا سوساٽ، مينهن ۽ نيسارن مان ڪرندڙ پاڻيءَ جو آواز جيئن پوءِ تيئن وڌندو ٿي ويو.

”مون کي برسات ۾ پسڻ ۾ ڏاڍو مزو ايندو آهي. ٿڌو ٿڌو ڪرندڙ پاڻي، جسم ۾ عجيب ڪتڪتايون ڪندو اٿم.“ سرمد جيڪو سندس سامهون صوفا تي ليٽيو پيو هو، تنهن خورشيد کي چيو: ”۽ ـــ توکي؟“ ڇڻ چوڻ چاهيندو هجي تہ مينهن ۾ پسڻ هلون.

”پسڻ تہ مون کي بہ پسند آهي، پر...“ خورشيد ڪجهہ وڌيڪ چوندي لفظ ڳائي وئي.

”پر؟“ سرمد هن ڏانهن سوالي نگاهن سان ڏسڻ لڳو. جڏهن هوءَ کو خاطرخواه جواب ڳولهي نه سگهي ته جواب ور به سرمد ڏنو.

”تنهن جو مطلب آهي، بينش جي ڪري ڪيئن هلجي.“ هن ڦڪي ڳالهه ڪندي چيو: ”ها ـ ها، ائين ئي چاڻ.“

”ائين ئي چاڻ؟“ هن سندس جملو سوالي نموني دهرايو. ”ان مان ته ظاهر ٿو ٿئي ته ڳالهه ڪا ٻي آهي.“ سرمد شرارت ڀرين نظرن سان هن ڪي ڏسڻ لڳو.

هن کي ڪو به جواب نه ٿي سجهيو، آن ڪري ڳالهه لڳي.

”اڙي، ڇا ٿيو؟ آن ۾ ڳالهه جي ته ڪا ڳالهه ناهي.“

”ڳالهه ڪا روئڻ جي به ناهي.“

هاڻ هو به کلي پيو. پنهنجي ڳالهه مينهن جي ڇڪي ۾ ملي، ملياميت ٿي وئي.

برڪا رُت جي باڪ پلي،

تون آءٌ هلي، اي جيون ساٿي.

هن جهونگاريو.

”پنل رُت جي سڳنڌ به مخصوص ٿيندي آهي، ائين جيئن... جيئن...“ هو شرارت ۾ پرجي چڪو هو.

”تنهنجو اڌورو جملو مون سمجهي ورتو. تون جو ڪجهه چوڻ پيو چاهين، مان چاڻان ٿي.“

”واهه! ڏاڍي چاڻو ٿي وئي آهين؟ ڪڏهن کان؟“

سرمد جون اکيون، شرارتي نموني مُرڪي رهيون هيون.

”ڪڏهن کان؟ جڏهن کان توسان سڃاڻ ٿي آهي.“ هوءَ انهيءَ ئي رفتار سان سوئيٽر آڻي رهي هئي. هيٺ بينش بانبڙا پائي، وڃي ٽي-وي کي پهتي هئي ۽ ان کي جهلي، اٿڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. سرمد ٽپ ڏئي آئي، جهٽ ڏئي بينش کي کڻي ورتو. هن کي اها سُڌ ئي نه پئي ته ڇا ٿي ويو، ورنه هوءَ ضرور ضد ڪري، روئي ها. هوءَ پنهنجي ننڍي ذهن سان انهيءَ ڪشمڪش ۾ هئي ته ڇا ٿي ويو.

سندس اوچتي ٽپ ڏيڻ تي، خورشيد به حيران ٿي هئي ۽ هٿ سوئيٽر اڻڻ کان بيهي ديو هوس. هن به سمجهيو ته خبر ناهي ڇا ٿي ويو. هوءَ حيرانگي گاڏڙ ڳالهه ڪلي.

”آه! اسان ته پنهنجي خيالن ۾ مگن هئاسين، ڪٿي هيءَ ٽي-ويءَ سوڌي ڪري هئي، غضب ٿي وڃي ها.“ هوءَ هڪدم سوئيٽر هڪ طرف رکندي آئي آئي ۽ بينش کي کل تي پيار ڀري ٺڪي هڻندي چيو. بينش سمجهيو ته هوءَ ڪيس کڻڻ آئي آهي، ۽ هوءَ ’اون اون‘ ڪري وري به هيٺ لهڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي.

”انسان ۾، پنهنجي مرضيءَ ڪي ڪيڏي نه اهميت آهي. جيتوڻيڪ هيءَ ننڍي آهي. اسان جي لحاظ کان بي سمجهه آهي، تنهن هوندي به ڪيس پنهنجي مرضيءَ جو ڏک ٿو ٿئي ۽ ان جو اظهار به ڪري ٿي ڇاڏي.“

هن ڪڪيءَ کي هيٺ لاهي ڇڏيو. هوءَ وري به ٻانبڙا پائيندي، تيزيءَ سان اوڏانهن وڃي رهي هئي.

”واقعي اهو سچ آهي ته انسان کي جنهن شيءِ کان ڇهلبو آهي يا جا شيءِ حاصل ڪري نه سگهندو آهي، انهيءَ کي حاصل ڪرڻ جي تمنا، هر ڳالهه تي حاوي پئجي ويندي اٿس. ان کي حاصل ڪرڻ واسطي في الحال ان جي نفعي نقصان جي پرواهه نه ڪندو آهي.“

۽ اهو به سچ آهي، خورشيد، پنهنجي مڙس سان تعلقات بگاڙڻ کان پوءِ، سرمد جي، هٿن ۾ گهري دلچسپي وٺڻ کان پوءِ ئي پاڻ سنڀالي سگهي هئي. ورنه هوءَ جتي به ويندي هئي، جنهن به سهيليءَ سان ملندي هئي، مونڻ کان پوءِ روئندي ايندي هئي. ان وقت هن وٽ ايترن سوالن جا جواب ئي نه هئا. سرمد، سندس هر سوال جو جواب بڻجي سندس زندگيءَ ۾ داخل ٿيو هو. هن جا مڙس سان تعلقات به ان جي ڪري ئي خراب ٿيا هئا جو هن وٽ هر سوال جو جواب، پادر ۾ هٿ هو. زندگيءَ ۾ اهي ئي انسان ڪامياب ٿيندا آهن، جن وٽ سوالن جا جواب هوندا آهن.

خورشيد وري وڃي سوئيٽر کنيو ۽ ڳالهائڻ جو، واندڪائيءَ ۾ ساٿ جي مٿ کي پچڻ جو سلسلو ڪجهه وقت تائين بند ٿي ويو.

سرمد اٿي اچي گيلريءَ ۾ بيٺو. مينهن جي ڦوڙن، ڦڙين جي لڙهين کي ڏسي، لطف اندوز ٿيڻ لڳو. دور دور تائين نظر کي اماڻڻ جي ڪوشش ڪيائين. سڄي فضا ۾ وسڪاري جي سگنڌ پکڙيل هئي. سڀ وڻ ڌوپي ساوا ڇهڇ ٿي ويا هئا. پري پري کان ڏنڏلا ڏسڻ ۾ ايندڙ جبل، ڪنوڻ جي ڪڙڪار ۾ اٿين ٿي لڳا جڻ ڪائي سانوري پوڇارڻ هاڻ هاڻ، نديءَ مان اشنان ڪري نڪتي هجي. هن جي ساهن ۾ ان جي وارن جي چنبڙيل خوشبوءِ گهڙي وئي.

هوا ۾ ٿڌ وڌي وئي هئي. هُو وڌيڪ بيهي نه ٿي سگهيو، ان ڪري موٽي ڪمري ۾ آيو. خورشيد خاموشيءَ سان سيون هلائي رهي هئي. سندس آڱريون ڪنهن خودڪار مشين جيان ٿي هليون. هو ڪجهه دير انهن آڱرين کي ڏسندو رهيو. اهي آڱريون ڪنهن تخليقڪار جون آڱريون لڳي رهيون هيون.

”انسان عظيم آهي. سندس هر تخليق عجيب ۽ ڪيڏي موهيندڙ آهي. سوئيٽر ته لهيل اڪيل به ملندا آهن، پر انهن ۽ هٿ جي اڻيل ۾ ڪيڏو تفاوت آهي. جا سونهن هٿ جي اڻيل سوئيٽر ۾ آهي، اها مشيني لهيل ۾ ڪڏهن ٿي نه ٿي سگهي.“

هو بہ ماٺ، بلڪل ماٺ، بنا اکِڇنپ جي ان وقت هن جي آڱرين هلائڻ ۽ سوئيٽر جي اُٽ کي ڏسي رهيو هو. سندس ذهن ۾ ڀٽائيءَ جو بيت هرڻ لڳو:

نہ سي ووڻ وڻن ۾، نہ سي ڪاتاريون،
پسي بازاريون، هينئڙو مون لوڻ ٿئي.

وڻن ۾ ووڻ تہ اڄ بہ آهن، پر اهي ڪاتاريون... ڇا ٿيو انهن جو؟ ڪيڏانهن ويون اهي؟ شايد انهن ڪاتارين مان ڪنهن جو ڀٽڪيل روح رلندو رلندو اچي خورشيد جو روپ ڌاريو آهي.

”ها، خورشيد هڪ خوبصورت ڪاتاري آهي، اها ٻي ڳالهہ آهي تہ اُٺ جي جاءِ سٽين وزتي آهي ۽ ڪپهہ جي جاءِ تي اُن“.

”خورشيد! لڳي ٿو، تون گذريل جنم ۾ ڪائي ڪپهہ ڪتڻ واري ڪاتاري هئينءَ.“ سندس ماٺ جو شيشو، بيت مان ٽڪرائجي ڀڄي پيو.

”اها وري ڪهڙي جنم جنم جي ڦيري جي ڳالهہ ڪوٺي ڪڍي اٿئي. مون کي تہ سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ تون آهين ڇا؟“

”مان، مان ڇا آهيان، ڇالاءِ آهيان، انهيءَ مان منهنجو ڪوبہ واسطو ناهي. مان آهيان، انهيءَ ۾ منهنجو ويساهہ آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن مون کي اها جنم جنم جي ڦيري جي ’مثالاجي‘ حقيقت لڳندي اٿم.“

هو ڳنڀير ٿيندي ويو هو، جڻ هو پنهنجي گذريل جنم جي باري ۾ سوچيندو هجي. هڪ ڀيرو وري ماٺ مڙهجي وئي.

ڪنهن گوڙ سبب سندس خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو. پريان ڇڪڙي تي ڪجهہ مرد ۽ ٻار نعرا هڻندا پئي آيا. اُن جي ڇپرن ۾ جهنڊيون ڦڙڪي رهيون هيون، جيڪي مينهن سبب پُسي ويون هيون. اٺ جي ڇپرن ۾ جهنڊيون ڦڙڪنديون ڏسي ڪانئس بي اختيار ڪل نڪري وئي. مرد ۽ ٻار گوڙ مچائيندا، هنبوشيون هڻندا، هن جي پر مان اچي لنگهيا. وهڪاري ۾ تيزي اچي وئي ۽ هوا جو هڪ تيز جهوٽو آيو. پنل جسم تي گهميل هوا جي ٽڪرجڻ سبب سندس جسم مان ڌهرڙي نڪري وئي. مينهن سندس لڱ لڱ مان ڳڙي رهيو هو. ڇڪڙي وارا اڳتي نڪري ويا هئا. اهائي مرڪ سندس منهن تي ڪڏڪيون ڏئي رهي هئي. هنن جا نعرا هوا ۽ مينهن جي آواز ۾ جهڪا ٿي ويا هئا. کيس ڳوٺ ۾ برسات جي موسم ياد آئي. اهڙي ڏينهن تي ڳوٺاڻا ٻار لانگوٽا ٻڌي گهٽين ۾ نڪري پوندا آهن ۽ هل هنبوشيون هڻندا ڳڏجي ڳائيندا: ’ڪارڙو ڪمارڙو، اُن پاڻي ڏي تہ مينهن وسي.‘ هن جي دل جي ڪنهن گوشي مان نڪتو: ”اُن پاڻي ڏي تہ مينهن وسي“ ۽ مينهن وسي رهيو هو.

* * *

هڪ ٽيڪسي اچي سندس پرسان بيٺي. ٽيڪسيءَ ۾ هڪ مرد ۽ ٻه ٻار ويٺل هئا. سندس خيال ٽٽي پيا. ائين جيئن سندس هٿ مان ڪو شيشي جو ٿانءُ ڪري پرزا پرزا ٿي ويو هجي. ٽيڪسيءَ جا وائپر هلي رهيا هئا. ڊرائيور شيشو هيٺ لاهي پڇيو: ”ريتا گرائونڊ ڪٿي آهي؟“

”ريتا گرائونڊ؟ هي ريتا پلاٽ ضرور آهي، هي سڄو علائقو ريتا پلاٽ سڏبو آهي. پر مون کي ريتا گرائونڊ جي خبر ناهي، اوهان کي ڪنهن وٽ وڃڻو آهي؟“

”ريتا گرائونڊ ۾ ڪائي ميچ ٿيڻ واري آهي، مان ان لاءِ مهمان خصوصيءَ جا فرائض سرانجام ڏيڻ لاءِ ڪوٺايل آهيان. راند ڇا ٿيندي، بس ’فارملٽي‘ پوري ڪرڻي آهي.“ اندر ويٺل مرد جهڪندي، هن ڏانهن گهوريندي چيو.

انڪار ۾ ڪنڌ ڌوڻيندي چيائين: ”مون کي ريتا گرائونڊ جي خبر ناهي.“

ڊرائيور ايڪسيليٽر تي پير رکيو ۽ ٽيڪسي اڳتي وڌي وئي. هو سوچي رهيو هو ته: ڪيس هتي آئي هڪ سال پورو گذري ويو آهي، ان هوندي به، ڪيس هن علائقي جي پوري ڄاڻ ڪانهي. ڄاڻ ڪيئن ٿئي، هو ڪيڏانهن اچي وڃي، ڪهڙي، ملي جلي ته خبر پويس. هو ته محدود آهي، آفيس کان گهر ۽ گهر کان آفيس. ملڻ وارن جو حلقو تمام محدود، بلڪل نه جي برابر، پوءِ ڪيس ڄاڻ ڪيئن پوي؟ هن ويندڙ ٽيڪسيءَ تي هڪ اڇاتري نظر اڇلائي.

روڊ تان مينهن جو پاڻي ائين ٿي اٿهو، ڄڻ ڪنهن واهڻ کي ڪنڊ پيو هجي ۽ هيٺاهينءَ ۾ ڪنو ٿي رهيو هو. اتي ڪجهه ٻار ترڪي رهيا هئا ۽ هڪبئي کي پاڻيءَ جا ڇانڊارا هڻي رهيا هئا. پريان هڪ گهر جي دروازي تي، ڪائي ننڍي نيٽي نينگري ناڻيءَ ۾ بيسي ۽ ٻارن کي ترڪندو ۽ هڪبئي سان کيچل ڪندي ڏسي، خوش ٿي رهي هئي. هو روڊ جي وچ واري حصي تي هلي رهيو هو. بجليءَ جي ٿنڀن کان پاڻ بچائيندو ۽ تيڏي اک سان نينگريءَ کي ڏسندو ٿي ويو. سندس ذهن ۾ آيو ته ان وٽ هليو وڃي ۽ وڃي چوي: ”ڇو اڪيلي بيٺي آهين؟ اچ ته گڏجي پسار ڪريون. ڇا توکي هيڪلائيءَ ۾، ڪنهن جي هٿ جي تمنا نه ٿي ٿئي؟“ ائين ڪري نه سگهيو. اها ڳالهه سندس وس کان ٻاهر هئي. هيءُ معاشرو ايتري اجازت نٿو ڏئي. هن معاشري اسان کي ذهني نپل بڻائي ڇڏيو آهي. اسين خواهشن جا قاتل آهيون.

هو اڳتي وڌي ويو. وڌندو ٿي رهيو، تمام سست رفتاريءَ سان. ڪيس مينهن کان بچڻو ته هو ڪونه. ائين ٿي ان نينگريءَ تي گهڻو سوچڻ به نه پيو چاهي. جنهن کي ڄاڻي نه ٿو سگهجي، تنهن لاءِ هرو ڀرو سوچي، ڇو پاڻ کي پريشان ڪريان.

هن يادن جي ٽُٽل شيشي جا پرزا ميڙي، انهن کي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪئي. هڪ ياد، چنال چوريءَ جيان چال ڏيندي، سندس ذهن جي قيدخاني جون ديوارون ٽپلانگهيندي، ٻاهر نڪري آئي.

هڪ مخصوص سڳنڌ، هڪ مٺاس، هڪ عجيب ڇُهاءُ ۽ چکڻاءَ-رس، نه ڄاڻ ڪٿان هن وٽ رسيو، جيڪو هن محسوس ڪيو.

”ڇا ڪائي سڳنڌ به فضا مان غائب ٿي نه ٿي سگهي ۽ عرصي پڄاڻان به اها هوا ۾ موجود ٿي رهي. ماڻهو رکيو آن کي محسوس ڪرڻ لاءِ پاڻ کي ڪجهه حساس بڻائي ۽ پنهنجا حواس استعمال ڪري. يا اڄ مون تي ڪنهن شاعر جي حواسن جو غلبو ٿيو آهي، جو جماليات، جيڪا انسان جي ڇهن ئي حواسن سان تعلق ٿي رکي، مون ۾ واسو ڪيو آهي. مون اڄ ڪيئن خورشيد جي جسم جو هڳاءُ، بدن جو مٺاس محسوس ڪيو آهي.“ سندس وات ۾ پاڻي اچي ويو.

*　　*　　*

هوءَ ڪنهن سهيليءَ جي ڪڪيءَ جي جنم ڏينهن ۾ شامل ٿيڻ لاءِ تياري ڪري رهي هئي. ڪانئس ڪپڙن پهرڻ لاءِ مشورو ڪيو هو. هوءَ جڏهن ساڙهي پائي ۽ آن تي چست بلائوز پائي آئي هئي ته ڪيڏي نه سندر لڳي رهي هئي. هن جو جسم ساڙهي پهرڻ لاءِ سؤ سيڪڙو درست هو. سائي رنگ جي ساڙهي ۽ ان تي ڪاري ۽ گلابي رنگ جي گلڪاري، آن جي مناسبت سان هلڪو ميڪ اپ ڪيل. سڄي گهر ۾ هن جو هڳاءُ پکڙجي ويو هو. هن جا نقش فضا مان اڀرڻ لڳا. اول ڪيس هن جو صرف پاڇولو محسوس ٿيو ۽ پوءِ اهو پاڇولو ويو چٽو ٿيندو، ويو چٽو ٿيندو ۽ نيٺ خورشيد سندس سامهون هئي.

اهو ئي ڪڻڪ رنگو چهرو، پريل جسم، وڏيون اکيون، جن ۾ ڪجل جي ريکا، پورو پنو قد، پريل ڳل، لپ اسٽڪ لڳل چپ. اهو روپ، جنهن کي هن زندگي بخش روپ سڏيو هو، سندس سامهون هو.

”ٻڌاءِ، هن لباس تي وار ڪيئن ڊاهيان. چوٽي ڪريان يا جهوڙو ٺاهيان؟“

سندس ڏکها، ڪارا وار هوا ۾ جهلڪا ڏئي رهيا هئا. ڪڏهن ڪڏهن سندس چهري تي اڏين ٿي آيا، جيئن ساوڻيءَ جي چوڏهينءَ جي چنڊ تي ڪائي ڪڪري هوا تي ڏڪجي، مٿان لنگهي، ٿوري وقت لاءِ هن کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي هجي. پر چنڊ ڪٿي ٿو لڪي سگهي. هن ٿوريءَ دير لاءِ پيرن کان مٿي تائين سندس جائزو ورتو ۽ کيس ڏسندو ئي رهيو.

”تڪڙ ڪر، دير ٿي ٿئي. هيٺ سڀ ماڻهو پهچي ويا آهن.“

”وارن کي کولي ڇڏ.“

”کولي ڇڏيان؟“

”ها، کولي ڇڏين. پل ته آزاد فضا ۾ پنهنجي آزاديءَ جو پورو پورو فائدو وٺي سگهن. ٻنديءَ ته سدائين رهندا آهن. خوشيءَ جي موقعن تي باندين کي ڇوٽ ملندي آهي. مون کي ڪليل وڏا وار ڏاڍا وڻندا آهن.“

هن وار ڇوڙي ڇڏيا. ڇڙيل وار هوا ۾ لڏي رهيا هئا، جيئن قيدي آزاديءَ جو ٻڌي خوشيءَ ۾ نچڻ ٽپڻ لڳندا آهن. ان وقت هن کي پنهنجي ٻانهن جي گهيري ۾ آڻيندي، سندس سيني تي هڪ مهر هڻندي هئائين. هن جي جسم جي سڳنڌ ۽ مٺاس، هن جي رڳ رڳ ۾ پيهي ويو.

هوءَ ٽڪ ٽڪ ڪندي، ڊيل جيان ٽلندي، هن جي سامهون وڃي رهي هئي. هن جي چنچل من چاهيو ته هن وقت کيس وڃڻ نه ڏئي. بس، کيس ويهاري، ان ئي حالت ۾ ڏسندو رهي.

ڪيڏو نه بهتر وقت هو اهو. جيڪڏهن وقت موٽي نه سگهندو آهي ته پوءِ ان گذريل وقت جيان، انهن يادن کي به موٽڻ نه گهرجي. ماضيءَ جو حال ۽ مستقبل سان ايترو ئي واسطو آهي جو، ته سندس نشان حال ۽ مستقبل ۾ ملندا رهندا. ڪن ڪنڊرن مان ۽ ڪڏهن ذهن جي تهه خانن مان.

۽ هڪ ڏينهن، ڪاش! اهو ڏينهن ڪڏهن به نه اچي ها. پل ته سدائين رات هجي ها، رات جنهن ۾ ساٿهو حسين ترين سپنا ڏسندو آهي. اهي سپنا صبح ٿيندي ئي ٽٽي ويندا آهن. ساٿهو ڪجهه وقت تائين وياڪل ٿي ويندو آهي. ان ڏينهن سندس سماڌيءَ ۾ ڪوئي راڪشس ڪاهي پيو هو، سندس سماڌي ڀنگ ڪرڻ خاطر. هو ان راڪشس کي ڄاڻي پيو، سندس دوست ئي هو. جيتوڻيڪ ارشد جي تعريف ته پاڻ ئي هن سان ڪئي هئائين، کيس ڪهڙي خبر ته هڪ ڏينهن اهوئي ارشد سندس سماڌي ٽوڙي وجهندو.

کيس ياد آيو، هڪ ڀيري معمول مطابق ڳالهائيندي مرد جي بيوفائيءَ جي ڳالهه نڪتي هئي. ڪيئن نڪتي هئي، ڇو نڪتي هئي، اها ان وقت به ڄاڻ نه هين. بهرحال خورشيد پنهنجي ڄاڻ مطابق دليل ڏنا هئا. ”اڻين ناهي، اهي سڀ فلمي ڳالهيون آهن، جيڪي هن دور جي ئي پوري عڪاسي ڪري نه ٿيون سگهن. مردن جي وفاداريءَ سان ته تاريخ ڀري پئي آهي. پري وڃڻ جي به ڳالهه ناهي، سهڻي-ميهار، سسئي-پنهون، هير-رانجهو ۽ ليلان-مجنون کي ئي ڪٿي ڏس. جيڪڏهن انهن داستانن ۾ عورت وفادار رهي آهي ته مردن به ڪو پاڻ گهٽ نه ملهايو آهي. جيتوڻيڪ انهن داستانن جا مڙئي مرد وڏ گهراڻا به هئا.“

هن، خورشيد جو اشارو سمجهي ورتو هو تہ هن اها ڳالهہ ڪهڙي سبب ڪري ڇيڙي هئي.

”وقت تي ڇڏي ڏي ان ڳالهہ کي خورشيد! اهو فيصلو تون ۽ مان ڪري نہ سگهنداسون. وقت پاڻ ئي اها ڳالهہ فيصل ڪندو تہ ڪير وفادار ۽ ڪير...“.

هن کلندي ۽ چانٺي ٻجهي اهو جملو اتي ڇڏي ڏنو.

”مردن اڳيان مجبوريون ۽ خانداني وقار بہ ايندو آهي.“

”ڇو هرو ڀرو انهن غير حقيقي ڳالهين کي ڳنڍي ٻڌي بيٺي آهين؟ اهي فلمون اسان جي معاشري کي سڌارڻ بدران بگاڙڻ لڳيون آهن. جيتوڻيڪ اهي معاشري کي سڌارڻ جو بهترين ڪردار ادا ڪري ٿيون سگهن، پر هتي تہ اهي رکو پئسو ڪمائڻو. معاشري جو سڌارو ٿئي يا بگاڙو، ان ۾ هنن جو ڇا؟ ليکو ڪبو تہ سڀني فلمن جي ڪهاڻي لڳ ڀڳ وڃي ساڳي بيهندي. اسان جي ماڻهن جو سڀ کان ڀهريون مسئلو آهي پيٽ. هنن سڀ کان پهريون مسئلو عشق ڪٿي بڻايو آهي. چوندا آهن: ’ڏؤ آهي تہ ڏول بہ آهي، ڏوَ بنا ڏول ٿي ئي نہ ٿو سگهي.‘ ان ڪري فلمي دنيا وارا معاشرو ئي سرمائيداراڻو ڏيکاريندا آهن. پوءِ اهي بيوفائون بہ ان سرمائيداري نظام جو هڪ حصو آهن.“

هو کلندي کلندي سنجيدو ٿي ويو ۽ هن کي هڪ ننڍو ليڪچر ڏئي مٿي چڙهيو. ڇيانين تہ پڇاڻي پڙهي ڏس:

ٻکيءَ کل نہ اڇي، ڏکي ڏمر ناهہ،
اگهاڙي وهاڻءَ، ويو ويچاري وسري.

هو نباهي رهيو آهي ۽ نباهيندو رهندو، جيسين اهي يادون سندس ذهن جي تہ خانن ۾ موجود آهن. انسان پنهنجو پهريون پيار وساري نہ ٿو سگهي. ڪٿي هو انهن يادن کي وسارڻ جي ڪيڏي بہ ڪوشش ڪري، پر زندگيءَ جي ڪنهن بہ ڇؤواٽي تي اهي سندس سامهون اچي بيهن ٿيون تہ ان وقت هو حواس باختہ ٿيو وڃي. پيار بہ هڪ اهڙو نشو آهي، جيڪو جڏهن چڙهندو آهي تہ لهڻ جو نالوئي نہ وٺندو آهي. شايد مان هن جو پهريون پيار نہ هوس، ورنہ هوءَ ڪڏهن بہ ائين نہ ڪري ها.“

هوءَ جا هاڻ ديس ۾ ئي ناهي، ان لاءِ ڇا ٿو چئي سگهجي. ٿي سگهي ٿو تہ ديس کان ڪوهين ڏور رهندي، اڄ ڪيس ياد ڪندي هجي. هڪ غيرمنطقي جواب هن جي ذهن ۾ آيو: ’ياد ڪر تان ياد ٿئين.‘ هن کي تہ ڪيترا پيرا سندس موجودگيءَ جو احساس بہ ٿيو آهي. ڪڏهن ڪيس هلندي ائين لڳندو آهي تہ هوءَ ساڻس گڏ هلي رهي آهي.

مني بس جي اڳينءَ سيٽ تي ٻئي ويٺا هئا. بينش ڪڏهن هن ڏي، تہ ڪڏهن خورشيد ڏي ڏسي ۽ وٺي پئي. هن کي ڪنهن سهيليءَ جي دعوت ۾ وڃڻو هو.

ان ڪري سرمد کي چيو هئائين: ”جڏهن تون ڊيوٽيءَ تي وڃين ته مون کي ٻه ونيو هلج. صدر مان رڪشا تي هلي ويندس. هتان هيڪلو نڪرڻ ڪجهه عجيب لڳندو اٿم. بس ۾ بيهڻ به تنگ ڪندي.“

هن انڪار نه ڪيو هو. انڪار ڪري به ڪيئن ٿي سگهيو. هڪ سيٽ تي ويٺي هو خوش هو. خوش هوءَ به هئي. رستي ۾ سندس سهيليءَ جي باري ۾ ڳالهايو هئائون. هوءَ سندس ڪلاس ميٽ هئي ۽ اتان سندس ساهيڙپ هلي هئي.

”جيڪڏهن تون هلين ته بهتر. رضيه ايتري ڪند ذهن ناهي جو تو ۾ يا مون ۾ ڪو شبهو ڪري. مان ڪيس ائين چئي به ٿاري ٿي سگهان ته رات جو هيڪلائپ ڪان سرمد کي وٺي آئي آهيان. ڇا تون منهنجو پاڙيسري ناهين؟“

” آهيان— سؤ سيڪڙو سچ آهي. پاڙيسرين جا ڪهڙا حق آهن، اهي به ڄاڻان ٿو. ان ڪان سواءِ مان ايترو روشن خيال به آهيان ۽ تنهنجي سهيلي بہ تو جيان ٿي هوندي. مان هن جي ذهنيت تي شڪ نه ٿو ڪريان، پر مون کي ڊيوٽيءَ تي ضرور وڃڻو آهي. مون ڪافي موڪلون ڪيون آهن، هرو ڀرو غير حاضر رهڻ بهتر نه ٿو لڳي.“ هن ڪيس اڪيلي وڃڻ لاءِ راضي ڪري ڇڏيو. جيتوڻيڪ هو چاهيندي به نه ويو هو.

مينهن ان ئي رفتار سان هلي رهيو هو ۽ هاڻ ته مينهن سان گڏ، تيز هوا به گهلي رهي هئي، ان ڪري پنهنجي جسم تي هوا جي ڇهاءَ ڪري ڪيس ٿڌ محسوس ٿيڻ لڳي. اوچتو هڪ سوزوڪي تيزيءَ سان آئي ۽ بيٺل پاڻيءَ جا ڇانڊارا هن کي هڻندي، اڳتي نڪري وئي. سندس خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو. هن ڪنڌ ڪٽي سوزوڪيءَ ڏانهن ڏٺو. پويان ويٺل ماڻهو پنهنجي حرڪت تي پشيمان ٿيڻ بدران فتحيابيءَ واري کِل کلي رهيا هئا. سندس کلڻ تي ڪيس ڏٺيان لڳي ۽ زور سان چيائين: ”سورهيائيءَ تي کِل ٿي اچيوَ.“ ڪجهه سردي ۽ ٿڪ محسوس ڪري رهيو هو، ان ڪري گهر وڃڻ لڳو. هو ننڍا ننڍا قدم کڻندو، روڊ تان لهي ويو.

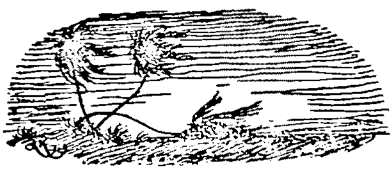

واپسي

قاضي خادم

هو صبح کان جوئا ڪري رهيو هو، ۽ مسلسل هارائي رهيو هو. سڄو ڏينهن سواءِ چانهه ۽ سگريٽ جي، ٻيو ڪجهه ڪونه واپرايو هئائين. سڄو وجود پگهر ۾ شم ٿيو پيو هوس، پر ڪيس ڪو به احساس ڪونه هو. رڳو اهو خيال هوس ته ڪيئن به ڪري پنهنجا پئسا واپس ڪري، جيڪي هن پيٽا ۽ ٽيٽا ڪرڻ جي خيال کان داءَ تي لڳائي ڇڏيا هئا، پر ان جي ابتڙ هو سڀ پئسا هارائي ويٺو هو، ۽ هاڻي آخري سؤ جو نوٽ هوس، جيڪو به هن داءَ تي هڻي ڇڏيو. هن سڄو نوٽ بلائينڊ ڪيو ۽ پوءِ ڪنبندڙ هٿن سان پتا کنيائين. هن جي دل ٽپا ڪائڻ لڳي، هن جي هٿ ۾ ٽي يڪا هئا، هن ٻڙ ۾ ويٺل دوست ڏانهن ڏٺو، جيڪو سنڌس راند ڏسي رهيو هو. هن بنا ڪجهه ڪيسي ۾ هٿ وڌو ۽ سؤ سؤ جا ٻه نوٽ ڏنائينس. هن چال ڪئي، اڳيان به چال ٿي، هن وري چال ڪئي، اڳئين شو ورتو. هن ڀريون داءُ کٽيو هو.

پوءِ هن کٽڻ شروع ڪيو. چار پنج هٿ اهڙا سٺا مليس جو سڄو نقصان پورو ٿي ويس. هن جي سامهون نوٽن جا ڍير لڳندا ويا، هو به بلائينڊ وڌائيندو ويو. ڪيس خبر هئي ته هاڻ سنڌس پتو چڙهيو آهي. هي وقت هو جو هو ڪٿي سکيو ٿي. گهر جا ڪپايل پئسا ته واپس اچي ويا هئا، پر اوترائي ٻيا ڪمائي سگهيو ٿي. هن جو شوق وڌندو ويو. سنڌس دوست ڪيس هرهر ڏونٺيون هڻي آڻڻ جو چئي رهيو هو، پر هن ڪو ڌيان ئي ڪونه ٿي ڏنس. داءَ تي داءُ کٽندو ويو. پيئر، ڪلر، رائونڊ، ڪلر رائونڊ، ٽريل، کهڙو وڏو پتو هو، جو هن وٽ نه ٿي آيو. ٻيا رانديگر هڪٻئي ڏانهن حسرت وارين نگاهن سان ڏسي رهيا هئا. هُنن جي اڳيان پئسن جون ڍيريون گهٽجي رهيون هيون، پر هن جي اڳيان وڌي رهيون هيون. هو ته ڪيڏي ئي هن جي پئسن سان رهيا هئا، پر هاڻ ته سندن ڪٽ هار ۾ بدلجي چڪي هئي.

”پيلي هاڻ آڻ جي ڪجي. سڄو ڏينهن گذري ويو آهي ڪرسيءَ تي ويٺي ويٺي.“ دوست هن کي چيو.

”ٿورو ترس، هلون ٿا،“ هن چيو ۽ پتا ورهائڻ لڳو. ’هاڻ موقعو آهي تم ڪ هٿڻ جو.‘ هن سوچيو: ’ويندي ويندي به چار چڱا هٿ هڻي وٺجن.‘ هن پنهنجي آڏو پيل پئسن جي ڍڳ ڏانهن ڏٺو. ’چار پنج هزار ته هوندا‘، هن سوچيو.

هو پاڻ هزار رپيا ڪٿي گهران نڪتو هو. اهي پئسا هن جي زال ويسي وجهي حاصل ڪيا هئا، نہ تہ ڇا پرائمري ماستر، ڇا بچت ۽ هزار رپيا. هن جي زال کي وڏو شوق هو تہ گهر ۾ ڪو ريڊيو هجي. هوءَ ڏينهن جو جڏهن اڪيلي ٿيندي هئي تہ پنهنجي منهن پَور پچائيندي وقت گذاريندو هوس. ڪو ساٿس ڳالهائڻ وارو ڪونہ هوندو هو، سندس پاڙي ۾ بہ ڪو اهڙو گهر ڪونہ هو جنهن جو ساڻس ڪو اچ وڃ جو رستو هجي. پار پچو اچا ڪونہ ٿيو هئن، تنهنڪري هن چاهيو ٿي تہ گهر ۾ ريڊيو ئي هجي تہ هوءَ وندري ويٺي هجي. ٽي وي ۽ وي سي آر جو تہ هوءَ سوچي بہ ڪانہ ٿي سگهي. ڀلا ويچاري هڪڙي ماستر ۾ ايتري سگهہ ڪٿي جو اهي شيون وٺي. هن جي مائٽاڻي گهر جي پاسي ۾ هڪ ٽپيدار ۽ هڪ پوليس جمعدار جا گهر هئا. گهر ڇا هئا، هن جي نظر ۾ تہ محل هئا، جن ۾ سون سان جهنجهيل رانيون رهنديون هيون. هن وٽ ڇا نہ هوندو هو، ۽ هوءَ بہ سوچيندي هئي تہ پاڻ جڏهن شادي ڪري ويندي تہ اهڙي ئي ڪنهن گهر ۾ ويندي، جت هن وٽ هرشئي هوندي. هوءَ جيڪي طلبيندي سو ملندس. پر هت اچي تہ اکيون پنجي ويس. مهني جي آخري تاريخن ۾ ويلا ٽاڙا پوندا هئن. دعائون گهرندا هئا تہ اهڙين تاريخن ۾ ڪو بيمار نہ ٿئي، پر جي ٿي بہ پوندا هئا تہ پهرين تاريخ تائين دوا دارون مهمل ڪري ڇڏيندا هئا.

هن جو مڙس هوندي تہ ڏاڍو سدورو هو، جيڪي ملندو هوس، سندس ترڪ تي اچي رڪندو هو، پر ترڪ جي حد تائين، پوءِ آهستي آهستي ڪري پگهار جو ڪجهہ حصو ڪٿي ويندو هو. ڇا ڪندو هو سا ڪيس خبر ڪانہ هئي، پر اڪثر اهو ڏٺو هئائين تہ ڪڏهن هو پنجاهہ رپيا ڪٿي ويندو هو تہ واپسي ۾ چار سؤ رپيا کيسي ۾ هوندا هوس، ۽ ڪڏهن چار سؤ رپيا ڪٿي ويندو هو تہ واپسيءَ ۾ ٽڪو بہ کيسي ۾ ڪونہ هوندو هوس. شروع شروع ۾ تہ هن ڪانئس پڇا ڳاڇا ڪئي، پر پوءِ اهڙا کهرا جواب مليس، جو ڪجهہ ئي بند ڪري ڇڏيائين.

هن پنهنجي سکهڙپڻي سان ٿورو ٿورو گڏ ڪري ويسي وڌي هئي، جنهن مان هن هڪ هزار روپيہ ڪٿي مڙس جي ترڪ تي رکيا، ۽ چيائينس تہ کيس ڪو چگيرڙو ريڊيو آڻي ڏئي تہ جيئن هوءَ اڪيلائيءَ ۾ وندري ويٺي هجي.

هن جو پتو اچا چڙهيل هو. هن پئسن جي ڏک ڏانهن ڏٺو. 'ريڊيو نہ، آءُ ٽي وي وٺيو ويندس، پلي بليڪ اينڊ وائيٽ هجي. وري بہ ٽي وي ۽ ريڊيي ۾ فرق آهي.'
هن سوچيو، 'ڪيڏي نہ خوش ٿيندي.' هن جي تصور ۾ سندس زال جي شبيهہ تري آئي، کيس ائين لڳو، ڄڻ هوءَ گهر جي در تي اوسيئڙي ۾ بيٺي هجي. آسائتين اکين سان ڏانهس نهاريندي هجي. هن وري هٿ ۾ ڪنيل پئن ڏانهن ڏٺو: ٻه، ٽي، چار- رائونڊ: هن جي دل خوشيءَ وچان ٽپا ڏيڻ لڳي. چال وڌي هئي، هن

بي نيازيءَ وچان، بنا ڳڻڻ جي، مٿ نوٽن جي ڪٿي پڙ ۾ وڌي. پوءِ حيرانيءَ سان هن ڏانهن ڏٺو ۽ پتا ڪٽي اڇلائيندا ويا. هن پئسن ڏانهن هٿ وڌايو، پر رڪجي ويو. هڪڙو راند يگر پڙ ۾ بچيو هو. هن به پئسا پڙ ۾ وڌا. چال تي چال ٿيندي رهي. 'رائونڊ تي شو ڪيئن ونبو' هن سوچيو، 'هن وٽ يا ته وڏو پيئر آهي يا ڪلر آهي'. هن وري چال ڏني. آخرڪار اڳلي تنگ ٿي شو ڪرايو. هن پتا ميز تي کولي، پئسن ڪٺڻ جي ڪئي. "نه نه، ترس" اڳلي به پتا کوليا. ٽي، چار، پنج-ٽورو وڏو رائونڊ.

هن جو موڊ ڪجهه آف ٿيو. پتا ورهائجي ويا. بلائينڊ ٿي. هاڻ رائزنگ بلائينڊ شروع ٿي چڪي هئي. هڪڙو ڏهه، ته ٻيو ويهه ۽ ٽيو چاليهه. ائين جڏهن هن تائين پهتي ته هن پتا ڪٽي ورتا. سئو روپين جي چال هئي. هن وٽ ٻه يڪا هئا. وڏو پيئر. هن سئو روپيا پڙ ۾ ڦٽا ڪيا. هڪڙي ڄڻي ڪٽ ڏني، باقي ٽي ڄڻا پتا ڪٽي چال ڏيڻ لڳا. هڪ، ٻه، ٽي... هن جي دل پتا ڇڏڻ تي نه پئي ٿي، پر پيئر تي آخر ڪيترو اڇبو. هن چوٿينءَ چال تي پتا ڦٽا ڪيا. هڪ ٻئي به ڦٽا ڪيا. ڪٽ وارو ته اڳ ئي پڄي ويو هو، باقي ٻه رهيا. شو ٿيو. هڪ وٽ راڻين جو پيئر هو ته ٻئي وٽ بادشاهن جو. هن کي چڪر اچي ويا. هزار روپئي جو داءُ وڃايو هئائين.

"يار، هاڻ رات جا ٻارنهن ٿي ويا آهن، اٿ ته هلون." هن جي دوست سندس آڏو اچا به پئسن جي چڱي ڍڳي ڏسندي صلاح ڏنس.

"يار، ڪر ڪر نه ڪر، هلون ٿا نه." هن بيزار ٿي چيو ۽ پڙ ۾ پئسا وڌائين. جڏهن ڪافي بلائينڊ ٿي ته هن پتا کنيا. ڪلر! يڪي جو ڪلر! هن هڪدم چال ڪئي. سڀني پتا ڪٽي ورتا. هن دل ۾ دعا گهري ته شل ڪو چال اچي ۽ اچي ويا. چار ئي چالون هيون. چالن تي چالون ٿينديون رهيون. هن جي ساڄي پاسي واري ٻئي سان سائيڊ شو ڪيو ۽ پتا ڇڏي ويو. باقي ٽي ڄڻا بچيا. چال ڊبل ٿيندي وئي. ٻن چالن کان پوءِ وري باقي رهيلن سائيڊ شو ڪرايو. هڪ ٻيو به پتا ڇڏي ويو. هن کي دوست ٽونٽ هڻي ته شو وٺ، پر هو اڳ ڏڪ کائي چڪو هو ۽ ڪيس اهو شڪ ٿي ويو هو ته ڪٿي هو پاڻ ۾ ملي، ڪانئس بدلو ته ڪونه پيا وٺن، تنهن ڪري هن چال ڊبل ڪري ڇڏي. اڳئين وري هن جي چال تي ڊبل چال ڪئي. هن به وراڻي ڏني. اڳئين اڃا به چال ڊبل ڪئي. هزار جي چال هئي. هن وٽ اڃا ٻه هزار کن لڳا پئي. هڪ چال آيو. اڳئين وري چال ڪئي. هن پئسا ڳڻيا، سئو روپيا گهٽ هئا. هن نئون سئو روپيا هٿ ۾ ڪٽي دوست ڏانهن ڏٺو، جنهن بيزاريءَ وچان هڪ سئو ڪڍي ڏنو. هن چيو "شو". پتا ڏسي، غش ٿي آيس. اڳئين وٽ ٽي يڪا هئا.

هو هٿ چنڊي آئيو. احساس ٿيس ته سچو پکڙيو پيو هو. واچ ۾ ڏٺائين ته رات جا ٻه ٿيا هئا. واپسيءَ جو ڀاڙو به ڪونه هئس. ڪنهن وقت، دوست کي اکوٺا ٻه سئو به واپس ڪونه ڪيائين ۽ هڪ سئو پيو به ورتائينس. هاڻي ڪهڙي منهن سان ڀاڙي لاءِ ڪجهه گهريس. ميٺي به ماٺ، مٺي به ماٺ. چپ چاپ ڪري ڪمري مان نڪتو. دوست ته در تي الوداع ڪيس، ڇو جو هن جو گهر ويجهو هو ۽ هن ورتو واٽ ڪي.

راتين جا پويان پهر ته هوٽل به ويران ٿيندا آهن، پر اڄ اها ويراني هن کي ڪاٽڻ ٿي آئي. رستي جي پر پاسي ۾ ننڊاکڙن ڪتن جي اوچتين اونائن ۽ ڀونڪ هن کي ڇرڪائي ٿي وڌو. ڪنهن ڪنهن مهل هٿياربند پوليس وارن هن ڏانهن مشڪوڪ نگاهن سان ڏٺو ٿي ته کيس ائين ٿي لڳو ڄڻ ڪا چوري ڪئي هجيس. هوٽل ته هو پنهنجي کيسي جا پئسا خرچ ڪندو هو، ڪٽندو ۽ هارائيندو هو، پر اڄ ته زال جا پئسا کپائي ويٺو هو، سي به اهڙا پئسا، جيڪي هن پائي پائي ڪري ميڙيا هئا. اوچتو ٿي اوچتو هن کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ سندس زال نهايت مظلوم ۽ پاڻ ڪو وڏو ظالم شخص هجي. هن جي دل ڀرجي آئي، 'واقعي ويچاريءَ سان ڪيڏو نه ظلم ڪيو اٿم. هن جو شوق، هن جي آسيد، هاڻ وري ڪڏهن پوري ڪري سگهندس.' هن سوچيو 'دوست جي صلاح وٺان ها ۽ آئي اچان ها ته اڄ ڪيڏي نه خوش ٿئي ها ـ آءٌ هن کي ريڊيو، ٽي-وي ۽ ڇا ڇا نه وٺي ڏيان ها. اهڙو ڪورم وري ملي يا نه، ننڍي راند ۾ سئو هيڏانهن، پنجاهه هوڏانهن، هٽ ته هزارن جا ڪيڏ هئا.' هو پڇتائڻ لڳو. 'هاڻ وري نه ڪيڏندس ـ جيڪي هارايم، سو هارايم. بس، هاڻ پاڻ کي روڪيندس ـ سڀ پئسا هن کي ڏيندس ته جيئن وٽيس تيئن خرچ ڪري ـ اهو شام جو وقت ڪٿي پارٽ ٽائيم ڪم ڪندس ـ پوءِ پئسا ميڙي، هن کي ريڊيو وٺي ڏيندس ـ ڪيڏي نه خوش ٿيندي ـ بس، هاڻ جوئا کان توبهه ـ ڪڏهن به نه کيبي، بس.' هن چپ ڀڪوڙي، پنهنجو پاڻ سان عهد ڪيو ۽ لڳس ڄڻ ته هانوءَ تان بار لهي ويو هجيس.

گهر جي ويجهو پهچي هن جا قدم ٿورا ٿڙڪڻ لڳا. 'ڇا چوندي؟ هيڏي مهل، هٿن ٺلهو. ڇا چوندي، هڪ ته دير سان، پيو پئسا غائب، مٿان ننڊ به ڦٽايائين.' هاڻ جڏهن هن پهريون جوئا ڪيڏڻ کان توبهه ڪئي هئي تڏهن پنهنجي ڪئي تي ڦٽڪائي محسوس ڪرڻ لڳو هو. پرائمري ماستر، غريب ماڻهو، هن کي جوئا ڪيڏڻ جو ڪهڙو حق هو، 'رڳو هڪ خراب عادت جي ڪري ڪيترن کي تڪليف ٿي ٿئي؟ هڪ غيراخلاقي ڪم ڪرڻ ڪا چڱي ڳالهه ته ڪانهي.' هن سوچيو، 'جوئارين کي ته اصل پڌي ڦٽڪا هڻڻ گهرجن. ڪيترن گهرن جو سڪون ۽ آرام هن جوئا جي عادت تباهه ڪيو هوندو.' هو اصل جوئا جو دشمن بنجي ويو.

ڪيس پنهنجن هٿن سان به ڪراهت ٿيڻ لڳي جن ۾ پتا جهلينڊو هو. 'توبهه، توبهه، ڪهڙو نه ڪڏو ڪم ڪري ويٺو آهيان.' هو واقعي پڇتائي رهيو هو. 'جي هوءَ پڇندي ته سڀ سچ چئي ڏيندو سانس.' هن جي دل تان بار اڃا به هلڪو ٿيڻ لڳو.

گهر جي بند دروازي تي ڪي گهڙيون هو بيٺو رهيو. پوءِ ڪنبندڙ آڱرين سان آهستي در تي ڪڙڪو ڪيائين ۽ سمجهيائين ته ضرور ڪو جواب ايندو، پر در هڪدم کلي پيو. سامهون هن جي زال بيٺي هئي، "شڪر آهي جو توهين اچي ويا. منهنجي دل ۾ ته الائي ڪهڙا ڪهڙا عجيب خيال پئي آيا." هن هٽي جاءِ ڏني.

گهر ۾ پهچي هن جي دل ڪي آٿت اچي ويو. اندر جي آنڌمانڌ بہ ڍري ٿي ويس. هن سڀ ڏن پهرين زال کي پڌائڻ ٿي چاهيو ته پئسا هاڻ وٽس ڪونہ هئا. پر هن انتظار پئي ڪيو تہ پلي پهرين هوءَ ڪانئس پڇي. ريڊيو نہ آڻڻ جو سبب پڇي. ليڪن هٿ منهن ڌوئڻ، ماني کائڻ ۽ کٽ تي ليٽڻ تائين هن ڪجهہ بہ نہ پڇيو، هو انتظار ۾ئي رهيو. جڏهن بہ جوٽس ڪجهہ چوڻ لاءِ وات ٿي پٽيو تہ هن اهو ئي ٿي سمجهيو تہ بس هاڻ ٿي پڇي. آهستي آهستي ان سوال جي ڌپ سندس دل جي رفتار وڌائي ڇڏي هئي. هن کي ائين ٿي لڳو تہ جيسين سندس زال کانئس نہ پڇندي، تيسين الائي تہ دل جو ڪهڙو حال ٿيندس. نيٺ هن کان رهيو نہ ٿيو.

"پڌ، تو وارا پئسا مون کان گم ٿي ويا،" هن چئي تہ ڏنو، پر ائين ٿي لڳس چڻ اهي لفظ ڪنهن پئي چيا هجن. اهو آواز سندس نہ هجي يا سندس زال جي ڪنن تائين نہ پهتو هجي. هو جواب جي انتظار ۾ رهيو. سندس دل جي ڌڙڪڻ جو آواز سندس ڪنن تائين پهچي رهيو هو. سندس لونڊڙيون چڻ تہ ڦاٽي رهيون هيون. 'هوءَ ڇا چوندي؟ چوي ڇو نہ ٿي؟' هن زال ڏانهن ڏٺو، جيڪا پڻ ڏانهس ڏسي رهي هئي.

"الله ڪيو توهين خير سان آيا، پئسا وڃي صدقو ٿيا." هن جي لفظن سندس پرندڙ وجود تي چڻ ماڪ وجهي ڇڏي. هو حد درجي جو هلڪو ٿي ويو. هڪدم کٽي پاڪر وڌائينس. کيس خود ائين لڳو چڻ ڪو پهريون دفعو زال سان ملي رهيو هجي، جيڪا هن جي جذبي جي گرمجوشيءَ ۾ مينڻ وانگر وڳهري رهي هئي.

صبح جو جڏهن هو اسڪول ڏانهن پئي آيو، جتان ڪالهہ گسايو هئائين تہ سندس زال سندس آڏو اچي بيٺي. هن جي نظرن ۾ پيار ۽ احترام جا جذبا بکندا پئي نظر آيا. هن ڏانهس ڏسندي چيو، "ڏسو، مون توهان سان ڪوڙ ڳالهايو هو. ويسي پنڌرهن سئو هئي. مون سوچيو هو تہ پنج سؤ رپين مان عيد تي توهان ۽ پنهنجي لاءِ نوان وڳا ٺهرائيندس. پر هاڻ هي توهين کٽي وڃو. ڪو ننڍو ريڊيو ئي آڻي ڏيو. ڇا ڪريان سڄو ڏينهن اڪيلي ويهي ويهي چري ٿيو پوان."

هن جي اکين ۾ ڳوڙهن جي آلاڻ اچي وئي. هن هٿ وڌائي پئسا ورتا. ”اڄ آءٌ وٺي ايندس...“ هن ڪان وڌيڪ ڇيو نہ ٿيو ۽ هڪدم پئسا کڻي کيسي ۾ وجهي ٻاهر نڪري آيو. خبر ناهي ڇو کيس زال سان اکيون ملائيندي بہ ڦڪائي ٿي پئي ٿي. هن کي تہ خبر ئي ڪانہ هئي تہ ڪو اڇا جوڙس وٽ پئسا آهن. ’چڱو ٿيو، هن جي پسند جي شيءِ تہ ايندي،‘ هن سوچيو.

هو تڪڙو تڪڙو اسڪول ڏانهن وڃڻ لڳو. هن پڪو پهہ ڪيو تہ اسڪول مان موٽندي ئي سڌو ريڊين جي دڪان تي ويندو، پوءِ جلدي گهر ويندو. هن جي زال کيس جلدي ايندو ڏسي ڪيڏو نہ خوش ٿيندي. هن قميص جي کيسي تي هٿ هڻي ٻئسن جي پڪ ڪئي. کيس افسوس ٿيڻ لڳو تہ ڪالهہ ڇو ايترا پئسا هٿ ۾ اچڻ ڪان پوءِ وڃائي ڇڏيائين. وري دوست جو خيال آيس، جيڪو کيس ٽي سئو رپيا ضرورت وقت ڏئي ويٺو هو: ’هن کي بہ پئسا ڏيا، تہ پوءِ بچندو ڇا؟‘ هن پنهنجو پاڻ کان سوال ڪيو: ”ڪاش ڪالهوڪا پئسا واپس اچي وڃن.“ هن وري سوچيو: ’پر هارايل پئسا بہ، ڪڏهن واپس ٿيا آهن.‘ هن مايوسيءَ وچان هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي سوچيو: ’اهي پئسا وري بہ اتان ئي اچي سگهن ٿا.‘ هن کي خيال آيو، ’هڪ دفعو... هڪ دفعو جي قسمت آزمائي ڪجي تہ پوءِ هڪ ريڊيو تہ ڇا... ٽي-وي ڇا ڇا نہ ٿو اچي سگهي. هڪ دفعي آزمائڻ ۾ آخر ڇا آهي.‘ هن وري هٿ کيسي تي هنيو، ڄڻ کيسي جي ٻهاني پنهنجي وجود جو يقين ڪندو هجي. ’اهي پئسا اتان ئي ايندا... نہ تہ ٻڏي ويندا... آءٌ هنن کي پنهنجا پئسا سولائيءَ سان هضم ڪرڻ نہ ڏيندس. بس هي آخري ڀيرو، وري ڪڏهن بہ نہ، ڪڏهن بہ نہ ڪندس جوئا. پر هن دفعي قسمت ضرور منهنجو ساٿ ڏيندي ۽ پوءِ آءٌ هن لاءِ سڀ ڪجهہ وٺي سگهندس... بس هن دفعي، وري ڪڏهن بہ نہ.‘

هن جا قدم اسڪول بدران اوڏانهن وڌڻ لڳا، جت جوئاري هن جو انتظار ڪري رهيا هئا.

چنيءَ جيترو آسمان

شوڪت حسين شورو

هن سال ته مارچ مهيني ۾ ئي گرميون شروع ٿي ويون هيون. اُس ۾ گهٽي تپت اچي وئي هئي. ڏينهن گرم ٿي ويا هئا، البت رات جو اجا ٺڏڪار هئي. نواز رات جو ته ٻاهر هڪڙي کٽ رکڻ جيتري اڱڻ ۾ سمهي سگهيو ٿي، جتي ڪيڏي ڪيڏي مهل هوا جو ڪو جهوٽو ڏکين ڀتين سان ٽڪرائجي هن ڪي اچي لڳندو هو، پر اصل مسئلو ڏينهن جو هو. آفيس مان موٽي اچڻ کان پوءِ هو ڪيڏانهن وڃي! پيتيءَ وانگر بند ڪوٺڙيءَ ۾ هوا جو ڪو گذر ڪونه هو. وري جاءِ جي مالڪن ڪوٺڙيءَ ۾ پکو به ڪونه لڳرايو هو. پکو خريد ڪري لڳرائڻ، نواز جي پهچ کان پري هو. هن ڪيترا ڀيرا سوچيو هو ته پيڊسٽل فئن يا گهٽ ۾ گهٽ ٽيبل فئن خريد ڪري. ان مان فائدو اهو هو ته ڏينهن جو ڪوٺڙيءَ ۾ ۽ رات جو ٻاهر اڱڻ ۾ ڪم اچي سگهيو ٿي. پگهار مان چڪي تاڻي پورت ٿي ٿي. هن آفيس مان قرض وٺڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، اهو ڪم به اجا نه ٿي سگهيو هو.

گرمي گهٽي هئي ۽ ان سان گڏ بوسٽ به هئي. نواز ٻوڙ رڌڻ جو خيال لاهي ڇڏيو. هن پيالو ڪنيو ۽ در کي تالو هڻي هيٺ لهي ويو. هن ٻهرين ڏوڏرو ورتو ۽ پوءِ هوٽل تان ٻه مانيون ورتيون ۽ واپس موٽي آيو. مرچن جي ٻاهم کان ته وري به ڏوڏرو پيٽ کي ٿڌو ڪندو آهي. هن ماني کاڌي، پيالي کي پاڻيءَ سان آگهاري رکيو.

اڱڻ جهڙو ٽڪرو سڄو ڪاڙهو هو. هن ڪوٺڙيءَ جي در تائين فراسي وڇائي ۽ ان تي وهاڻو رکي مٿو اڱڻ ڏانهن ڪري ليٽي پيو. ڪنهن ڪنهن وقت گرم هوا آئي ٿي، نه ته هو اخبار سان پاڻ کي هوا ڪرڻ ٿي لڳو. اهڙي تپت ۾ به ننڊ هن جي اکين ۾ گهڙي ٿي آئي، پر ڪوٺڙيءَ جي آس ۽ گرمائش سبب ننڊ جي گهيرٽ مان نڪري ٿي آيو. وهاڻي تي رکيل ڪنڌ سڄو پگهر ٿي پيو هو. هن آڌي قميص لاٿي ۽ ان کي ڪرسيءَ تي اڇلائي ڇڏيائين. گنجي ته هو پائيندو ئي ڪونه هو. هن شلوار جي ٻنهي پائنچن کي ڇڪي، گوڏن تائين آندو ۽ ليٽي پيو.

آفيس مان اٿڻ وقت هن سوچيو هو ته گهر نه ويندو. بس پڪڙي راڻي باغ هليو ويندو ۽ اتي لان تي ڪنهن وڻ جي ڇانو ۾ هيٺان وڃي سمهي پوندو. هن گذريل گرمين به ائين گذاريون هيون. آفيس مان اٿي، گاڏي ڪاتي ۾ ڪلو پڪوڙائيءَ وٽ ايندو هو ۽ اتان پڪوڙا ۽ ڊبل روٽي وٺي، بس ۾ چڙهي راڻي باغ ويندو هو. ڪنهن گهاٽي وڻ جي ٿڌي ڇانو ۾ هيٺ ويهي ڊبل روٽي ۽ پڪوڙا کائي، نلڪي مان پاڻي پي ليٽي پوندو هو. ننڊ ڪڏهن ايندي هئي، ڪڏهن ڪانه به ايندي هئي. پر هِن گرمين ۾ اهو سلسلو وري شروع ڪرڻ مشڪل هو. پڪوڙا کائي کائي هن جو هاضمو خراب ٿي پيو هو. هاڻي هو آفيس مان موٽندي، هوٽل تان مانيون وٺي گهر ايندو هو ۽ جهڙي تهڙي ڀاڄي ڏاهي کائيندو هو.

پکهر هاڻ وارن ۾ آڱريون ڦيرائيندي، هن کي ياد آيو ته سندس وارن ۾ چڱا خاصا اڇا پئجي ويا هئا. وار ته ڪڏهن به اڇا ٿي سگهن ٿا. ان لاءِ عمر جي ڪا حد ڪانهي. اڄڪلهه ته ننڍي عمر وارن جا وار به اڇا ٿيڻ لڳا آهن. ۽ هن سوچيو ته سندس عمر وري به ٢٥ سال هئي. پر هو ته ان عمر ۾ ئي پوڙهو ٿيڻ لڳو هو. گهٽ ۾ گهٽ نوجواني ته هن ڏٺي به ڪانه هئي. هن کي ياد آيو ته جڏهن کان کيس هوش آيو، هن پاڻ کي وڏو ڀانيو. گهر جو سڄو ٻار، سموريون ذميواريون هن جي مٿان اچي پيون هيون.

”آئون نه هجان ها ته ڇا ٿئي ها؟“ هن پاڻ کان پڇيو. ”منهنجي هجڻ سان ڪهڙو فرق پيو آهي! مون گهر وارن جي لاءِ ڪهڙا ڏاڍا ماريا آهن. جنڊ جي ٻن پڙن ۾ پيسجان پيو... پيسجي نه .اٽو ٿو ٿيان ۽ نه جنڊ ٿي ڇٽي. هڪ مسلسل پيڙا آهي، جنهن کان نه ڏينهن آجا آهن نه راتيون. ۽ ان زندگيءَ جي سموري حاصلات هيءَ ڦهر جهڙي ڪوٺڙي!“ ان گهڙيءَ ڪوٺڙيءَ جي ٻوسٽ ۽ گرميءَ ۾ زندگيءَ جا ڪل عذاب گڏجي مسجي ويا.

ذهن جي ڪنهن ڏڪندڙ ڪنڊ مان شهناز جي ياد لُڪ وانگر هن جي تن من کي لوساڻي وئي. ان ئي ڪوٺڙيءَ ۾ شهناز به رهي وئي هئي. نواز کي جڏهن نوڪري ملي هئي ۽ هو گهٽ مسواڙ واريءَ جاءِ جي ڳولا ڪري رهيو هو، تڏهن کيس ڪنهن ٻڌايو هو ته شهناز وارا اها جاءِ خالي ڪرڻ وارا هئا. هن کي اها جاءِ شهناز وارن ئي وٺرائي ڏني هئي، پر تڏهن اڃا بازاري عورتن هتي رهڻ شروع نه ڪيو هو، سو ته هاڻي پابندي پوڻ کان پوءِ هنن مان ڪي هتي اچي رهيون هيون.

نواز نراڙ تان ۽ نوڪن تان وهي ايندڙ پگهر اگهيو. هو ۽ شهناز ايترو هڪ ٻئي کي چاهيندا هئا. پوءِ اوچتو ڪهڙي ڳالهه ٿي جو سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو. هن ان ڳالهه تي ڪئين ڀيرا ويچاريو هو: ’زندگيءَ ۾ ايڏيون وڏيون تبديليون

ڪيئن ٿيون اچي وڃن. ماڻهو ته اهوئي ساڳيو هوندو آهي— پوءِ ٻه، هن جي ٻاهر ۽ هن جي اندر ايترو ڪجهه بدلجي ويندو آهي جو هو اهو نه رهندو آهي، جيڪو هو اڳ ۾ هو. جذباتي سوچ ڏي سهي، جو عمر ئي اهڙي هئي، پر اسان ته ائين سمجهيو هو ته هڪ ٻئي کان سواءِ جيئرا رهي نه سگهنداسين، پوءِ جڏهن زندگيءَ جون ڏوس حقيقتون اڳيان آيون ته سموري جذباتيت ڦوڪڻي وانگر ڦسي پئي. آئون پاڻ بيروزگار. رات جو سمهڻ لاءِ ٽڪاڻا گئريج ۽ ورڪشاپ. هوءَ مون کان وڏيڪ سمجهو ۽ ميچوئر هئي، تڏهن ته هن مون کي چيو هو: 'چڱو آهي ته اسين رڳو سٺا دوست بڻجي رهون. مون هن جون مجبوريون ڪونه ڏٺيون. مون سمجهيو ته مون وٽ ڪجهه ڪونهي، ان ڪري هوءَ مون مان 'جند ڇڏائڻ چاهي ٿي. ماڻهو رڳو پنهنجي لاءِ ڇو ٿو سوچي! اسين ڪنهن کي ڪيترو به چاهيون پر سوچيندا رڳو پنهنجي لاءِ آهيون ۽ چاهيندا آهيون ته ٻيو به اسان جي لاءِ ئي سوچي. مون ڇو نه سوچيو ته شهناز ڪهڙين ڏکين حالتن مان گذري رهي هئي. آئون پاڻ ته شهناز جي لاءِ ڪجهه ڪري نه سگهيس، پر هن جي شاديءَ جي ڳالهه ٻڌي مون کي هن تي ڪاوڙ آئي ته هن ڪاڏيءَ ۽ بنگلي جي شوق ۾ پاڻ کي 'ٺوڪڻي چڙيو.'

نواز کي پاڻ تي چڙ اچڻ لڳي: 'ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو اهڙو نِر چو ٿي ويندو آهي، نه پاڻ کي ڏسندو آهي نه مجبورين کي. ٻئي جي مجبورين کي ڏسڻ ته پري رهيو، پر ماڻهو ڪيترو وقت لنوائي سگهي ٿو. 'آخر ته 'هن کي 'آرسيءَ ۾ پنهنجو پاڻ نظر اچيو وڃي، پوءِ ڪجهه سمجهه ۾ نٿو اچي ته ماڻهو کلي يا روئي. جيڪي پنهنجي هٿان پاڻ دوکو کائيندا آهن، سي 'نه کلي 'سگهندا آهن نه روئي سگهندا آهن.'

هن چاهيو ته ڪيس ننڊ اچي وڃي، پر اهڙي گرمي ۾ ننڊ اچڻ مشڪل هئي. زندگي ائين هئي، ائين آهي ۽ ائين رهندي. هن کي پري پري تائين ڪنهن تبديليءَ جا اهڃاڻ نظر نٿي آيا. ٿاڪ منجهند جو اهو سفر ڪٿي ڪٽندو؟ پکهر جي ڦڙن وانگر ذهن ۾ سوال ڦٽندا رهيا ۽ نواز منهن تان پکهر اگهڻ سان گڏ انهن سوالن کي به ميسارڻ جي اجائي جاکوڙ ڪرڻ لڳو.

(اڻ ڇپيل ناول جو هڪ باب)

پنهنجي پنهنجي ذهنيت

غلام رسول ڪلهوڙو

هر روز اهو ريلوي ڦاٽڪ ٽپي مان شهر ڏانهن ويندو آهيان. ان ڦاٽڪ تي سدائين چهل پهل هوندي آهي. هڪ طرف کان اسٽيشن کان ڪي سواريون شهر ڏي ويندڙيون آهن ته ٻئي طرف کان شهر جون ڪي سواريون اسٽيشن ڏي وينديون نظر اينديون آهن. پيادن جو به هڪ ڪافي تعداد ڦاٽڪ ڏي اچ وڃ ڪندو آهي.

هڪ ڏينهن ڦاٽڪ جي ٻنهي پاسن کان ماڻهن جو ڪافي انبوه بيٺل نظر آيو. انبوه ۾ ڪن آهستي ٻئي پاڻ ۾ سُرٻاٽ ڪيو ته ڪن وڏي وات ٻئي چوٻول ڪيو. ڪن وري آڱريون کڻي ڦاٽڪ جي اولهه طرف ٻئي اشارا ڪيا. ماڻهن جو ايترو انبوه ڏسي، مان به جهٽ گهڙيءَ لاءِ اتي بيهي رهيس. چوٻول بدستور جاري هو، ۽ ڦاٽڪ جي اولهه طرف آڱرين جا اشارا پڻ وڌندا ٿي ويا. مون سمجهيو، اولهه طرف ڪو حادثو ٿيو آهي جو ايترو سارو ماڻهن جو هجوم اچي ڪٺو ٿيو آ. مون به اولهه طرف پنهنجي نظر ڊوڙائي، جيڏانهن ڪيتريون ئي اکيون ۽ آڱريون اشارا ڪري رهيون هيون، پر مون کي آتي، پري پري تائين، اهڙي ڪابه شئي نظر نه آئي، جنهن مان ڪنهن شديد حادثي جو امڪان نظر اچي. ماڻهن جو هجوم وڌندو ٿي ويو. روڊنشي خاطر ڪي ٽانگي وارا ۽ ڪي گڏهه گاڏي وارا پنهنجن ٽانگن ۽ گڏهه گاڏين سميت پڻ ڦاٽڪ جي هڪ طرف اچي بيٺا هئا.

”اڙي يار، ڇا ٿيو؟“ هڪ ٽانگي واري مُڇ کي مروڙو ڏيندي، هجوم مان ڪنهن کان پڇيو.

”بس يار، ڳالهه ئي نه پڇ“، هجوم مان هڪ ڪاري رنگ واري، پنهنجا اڇا ڏند ٽيڙيندي ٽانگي واري کي وراڻيندي چيو: ”هڪ همراهه رن ڀڄايون ٿو وڃي.“ ڪاري همراهه جي انهيءَ انڪشاف تي هجوم ۾ ٽهڪڙا مچي ويا.

”الا“، ٽانگي واري دلچسپيءَ ۽ حيرانگيءَ وچان چيو ۽ هو به اولهه طرف نهارڻ لڳو، جو ان طرف هڪ جوان عورت چادري ويڙهيو ۽ هڪ مرد تيزيءَ سان اڳتي وڌندا ٿي ويا.

”پلا رَن رضا خوشيءَ سان ڀڄايون ٿو وڃي، يا زوريءَ؟“

”اهو تہ واسطيدارن کان پڇڻو پوندو.“ ڪاري ٺهڪ ڏيندي چيو.

”هائو پيلي، هائو“، ٽانگي واري پنهنجي نظر اولهہ طرف ڊوڙائيندي چيو: ”تہ ڇٻو، هڪ ٻئي تي اکن شڪن آهن!“

”ها“، ڪاري وراڻيو: ”ٻہ ٻ-ٽي عزرائيل بہ پنيان اٿن.“ ڪاري جو اشارو انهن ٻن سپاهين ۽ هڪ اڌ وهيءَ واري شخص ڏانهن هو، جيڪي تيزيءَ سان انهيءَ عورت ۽ مرد ڏانهن وڌي رهيا هئا.

”هون! تہ ڇٻو، ڳالهہ ۾ ڪو ڪَرُ آهي!“ ٽانگي واري چيو.

”ها، يار“، ڪاري پنهنجي ’قابليت‘ ڏيکاريندي چيو: ”چون ٿا، اهو مرد ان عورت تي عاشق آهي ۽ ڪيس ڀڄايون پيو وڃي. اتفاق سان عورت جي پيءُ کي بہ وقت تي خبر پئجي ويئي آهي ۽ هينئر هُو ’ولين‘ جي صورت ۾ پوليس وٺي پٺيان پيو اٿس.“

”چڱو ٿيو، چڱو ٿيو، هينئر بدمعاش کي ڏينهن ۾ تارا نظر ايندا. ۽ائو، غضب خدا جو، بدمعاشن جو ايڏو مَن وڌي ويو آهي، جو هو ڏينهن ڏٺي جو عورتون ڀڄائيندا وتن“، هجوم مان ڪنهن ڪاري ڏي منهن ڪندي داد طلب نگاهن سان نهاريندي چيو.

”اڙي رات جو تہ هرڪوئي عورتون ڀڄائيندو آهي. بهادري ان ۾ آهي جو اهو ڪم ڏينهن ڏٺي جو ڪري ڏيکارجي. ڪيئن؟“ هجوم مان هڪ هيرو ٽائيپ نوجوان، ڪاري ۽ ٽانگي واري ڏانهن منهن ڪندي چيو.

ان تي هجوم ۾ وري ٽهڪڙا مچي ويا.

”ها پٽ، پر هاڻي موچڙا بہ تہ ڏينهن ڏٺي جو کائيندو“. ٽانگي واري چيو.

”پر ڀائو، انهن رَنن جو بہ تہ دماغ خراب آ نہ، جو ڏينهن ڏٺي جو بدمعاشن سان ڀڄيو وڃن.“

”ها ڀائي، اڄڪلهہ جي عورتن ۾ اهو حيا شرم ڪٿي رهيو آ، جو هو ڀڄڻ لاءِ رات جي وقت جي چونڊ ڪن“، هجوم مان هڪ ٻئي شخص طنز وچان چيو.

سپاهي ۽ اهو اڌ وهيءَ وارو شخص هينئر ان عورت ۽ مرد وٽ پهچي ڪين گهيري ۾ وٺي چڪا هئا ۽ ڪين واپس آڻي رهيا هئا. هجوم مان ڪي رؤنشي جا ڪوڏيا سپاهيءَ سان گڏ ويا هئا ۽ تفصيلي حقيقت معلوم ڪري پڇندا پڇندا، وري اچي هجوم ۾ شامل ٿيا.

”يارو، ڪيو خبر، آخر ڳالهہ ڇا آهي؟“ هجوم مان ڪنهن انهن تازن آيل همراهن کان پڇيو، جيڪي سپاهيءَ سان گڏ ويا هئا.

"يار، ڳالهه وري ڪهڙي آ"، "تازن آيلن همراهن مان هڪ منهن پيلو ڪندي چيو.

"بس، ماڻهن ڪٺي تيليءَ مان ٽنب بڻايو آ."

"وري به ڪجهه ته ٻڌاءِ" ٽانگي واري نئين آيل همراه کان ائين پڇيو، ڄڻ ته هن جي نڙيءَ ۾ ڪا شيءِ اٽڪي پئي هجي.

"ادا، حقيقت هيئن آ ته اها عورت ۽ مرد، پئي پاڻ ۾ زال مڙس آهن ۽ اهو اڌ وهيءَ وارو شخص ان جو سهرو آهي".

"زال مڙس آهن؟" ٽانگي واري اچرج ۽ مايوسيءَ وچان چيو. شايد ڪيس تازي آيل همراه جي آندل معلومات نه وڻي.

"زال مڙس آهن، زال ۽ مڙس!" هجوم ۾ وري نئين سر چوڀول پئجي ويو.

"اڙي، ته پوءِ هنُو پڇندا ڇو پئي ويا ۽ سندن پٺيان پوليس ڇو لڳل هئي،" ٽانگي واري بيزاريءَ وچان نئين آيل کان پڇيو.

اتي ئي نئين آيل همراه چيو: "اهو دراصل ڇاتي ۽ سهري جي اڻ بڻت جو نتيجو آهي- ڇوڪري پيڪين گهر آئي ته واپسيءَ تي پڻس، مڙسهنس کي ڏيڻ کان انڪار ڪيو. چي 'گهر ڇاڙو ٿي رهه نه ته رستو وٺ'. ڇوڪريءَ جو مڙس، سهري جي غير حاضريءَ جو وجهه وٺي، ڇوڪريءَ کي گهران ڪڍي نڪتو، پر ان وچ ۾ سندس سهري کي خبر پئجي وئي ۽ هو پوليس وٺي سندس پوئتان پيو. ان کان پوءِ جيڪي ڪجهه ٿيو، اهو توهان سڀني پنهنجي اکين سان ڏٺو." نئين آيل همراهه تفصيل ختم ڪندي چيو.

"يار عجيب ڳالهه آ،" ٽانگي واري چيو.

"عجيب ۽ غريب به." ڪاري پنهنجا اڇا ڏند نيڙيندي چيو.

"يار ڪمال آ، اسان ته خبر ناهي ڇا مان ڇا واهي تباهي پئي ٻَڪي سون." هجوم مان هڪ ٻئي همراه چيو.

"ها، ڀائو. اها هرڪنهن جي پنهنجي پنهنجي سوچ آهي ۽ پنهنجي پنهنجي ذهنيت." هجوم مان هڪ بزرگ نُما شخص، جيڪو هن وقت تائين خاموش بيٺو هو، ٿڌو ساهه کڻندي چيو ۽ پوءِ هو آهستي آهستي هجوم مان ٻاهر نڪري ويو.

رسنا

اخلاق انصاري

اندر گهڙيو تہ آفٽر شيو لوشن جي خوشبو پاڻ ۾ ڪر ٽيندي محسوس ڪيائين. هلڪي ٿڌ ۾ هلڪي بدبو نڪ ۾ تيزيءَ سان گهڙي ويس. هن رسيپشن ڪائونٽر ڏانهن ڏٺو تہ رش هئي. مريض دريءَ جي سيخن سان چنبڙيل، ڪنهن جو ڳلو سڄيل تہ ڪي سنهڙا سڪڙيل، ڪن جا منهن ڦريل، سخت عذاب ۾ ٻانهون لڙڪائيندڙ. ڪارڊ تي نمبر نہ هٿائيندڙ جڻ تہ زلزلي جا ستايل امداد وٺندا هجن.

صوفن تي مريض ليٽيل ۽ ويٺل ڏسندو، اڱ گول ۾ ڪاريڊور لتاڙي (Radio-therapy) جي حصي ۾ ڪوبالٽ ٦٠ سيڪشن ۾ پنهنجي ڪرسيءَ تي ويٺو تہ تهائين تيز ڏپ محسوس ڪيائين.

اڃا ويٺو ئي مس تہ پٽيوالو آيس.

ڊائريڪٽر صاحب...

”ها سڏي ٿو“، وچ مان ڪٽيندي چيائينس: ”اچان ٿو.“

ڊائريڪٽر جي آفيس ۾ تيز ايئرڪنڊيشنڊ جي ٿڌ ۾ ايئرريفريشر جي خوشبوءِ.

— ليٽ ڇو آيو آهين.

— ڪم هو.

— پنهنجو ڪم ڪر يا تہ نوڪري.

— جي.

ڊائريڪٽر ڪرڙيون اکيون ڪري ڏٺس ۽ پوءِ ٽيبل ليمپ جي روشني ۾ فائل پڙهڻ لڳو. هي ڪجهہ سيڪنڊ بيٺو، خاموشي ڏمي ٻاهر نڪري آيو.

پنهنجي سيٽ تي ويهي، هن پلاسٽڪ جي ٿيلهيءَ مان ٻہ ٻوائل آنا ڪڍي آهستي آهستي کائڻ لڳو. نيرن ڪيائين تہ در مان سندس هيڊ سائنٽفڪ ون زبير داخل ٿيو. ٻنهي ڪنڌ لوڏيا، سلام ٿيو. هو پنهنجي پارٽيشن ٿيل آفيس ۾ وڃي ويٺو.

— ديدار.

— جي سر.

— ديدار بابا، ڪهڙا حال آهن.

— سر، مان تباهه ٿي رهيو آهيان... ڪاڏي وڃان؟

سر، مان پڇڻ ٿو چاهيان... پر ڪاڏي؟

سائنٽفڪ ون زبير هن کي جذباتي ڏسي مرڪيو ۽ اوچتو در جي شيشي مان ٻاهر ڏٺائين. ٻاهر وارڊ بواءِ شمس نڪ ۾ ٽيل ڪينسر واري مريض کان پئسا وٺي هيڏي هوڏي ڏسي کيسي ۾ وجهي ڇڏيا. هن کي ائين لڳو، هن جيڪي جيت ان نڪ ۾ ڪينسر واري مريض مان ڪڍيا هئا، جن سان سڄي گينڊي پرجي وٺي هئي، اهڙو اڇو جيت وارڊ بواءِ شمس هجي.

سائنٽفڪ ون، هن ڏي ڏسي چيو: ديدار، وارڊ بواءِ تون به آهين ۽ وارڊ بواءِ شمس به آهي... فرق رڳو ذهن جو آهي. هي فوم واري ڪرسيءَ ۾ اندر هليو ويو. سوچي ٿو–

سپاهي، جنهن کان هن کي ڪيڏي نفرت هئي، اهوئي سپاهي شهر ۾ ريڙهي واري تي دهما، ڪري ڏهه رپيا ورتا هئا. ان ريڙهي واري ڪيڏي عذاب سان ويهن مان ڏهه گهٽ ڪري، هن کي ٻانهون ٻڌي ڏهه رپيا ڏنا هئا ۽ اهوئي سپاهي جڏهن انن سالن جي پٽ کي چيڪ ڪرائڻ لاءِ آيو ته ڊائريڪٽر جنهن کي "ڪلينڪ الائونس" ملندي به ڊيوٽي ٽائيم ۾ چيڪنگ جا سٺ رپيا ورتا هئا.

ڊائريڪٽر–

سپاهي،

۽ ٻاڻ، ٻاڻ جنهن ٻهرين تاريخن ۾ ٺي گوشت ڪاڏو هو. ۽ پنجاهه رپيا دوست جي شاديءَ تي ڏني، خوشي نه پر ڏک ۽ عذاب سان هئائين.

هن چيمبر جي ٻاهران ڏٺو، مريض گڏ ٿيندا پئي ويا.

ايپران پائي در کولي ٻاهر بيهي سڏيندو ويو.

"ٻهريون نمبر".

"جي صاحب."

هن ڪارڊ وٺي پڙهيو. مريض جي ڳلي تي ڏٺائين مارڪر جو نشان. مريض کي "گاما ٽران" جي هيٺان اسٽريچر تي سمهاري، اسٽريچر کي هيٺ مٿي، ڪابي ساڄي ڦيرائي مريض کي چيائين، "چُرجانءِ نه."

مريض اسٽريچر تي ۽ ايئرڪنڊيشنڊ جي ٿڌ ۾ ننڊاڪڙو ٿي ويو هو، تنهن آهستي چيو "نه".

۽ هن ٻاهر اچي در بند ڪري ٽي-وي سيٽ تي ڏسي ٻڌڻ آن ڪيائين. اسڪرين تي ڪرڻن جي ڏار مريض جي کلي ۾ هلي وئي. ڪجهه سيڪنڊن کان پوءِ هن در کولي مريض کي اسٽريچر تان اٿاريو. مريض جي منهن تي ڦڪي پر روشن مرڪ هئي.

ٻيو نمبر—

... سندس منهن مجيل ۽ زخميل، جڻ ڪنهن اڏيءَ تي رکي مٿان قيمي ڪرڻ لاءِ ڪات هنيا هجن. رت، پونءِ ۽ ڏپ.

هن سوچيو، ٻچندو ڪونه، وڌ ۾ وڌ چار هفتا.

— سائين—

— ها بابا،

"الاهسئون مران ٿو." چچريل گهگهو آواز.

هن ڪماٿران مشين سان ڪماريز ڏنس ته ڪيسي مان ڏهه روپيا ڪڍي ڏيڻ لاءِ ڪيائين مس ته چيائينس، "نه بابا نه."

مريض ڪيسي ۾ ڏهه روپيا واپس وجهي پڻ پڻ ڪندو هليو ويو.

ٽيون نمبر...

چوٿون......

پنجون......

ڇهون......

۽ پوءِ بدل مريضن جي آوازن جا لڳاتار پڙاڏا:

— سائين... مران ٿو، پهرين مون کي...

— اٺي لي ڙي

— ڪٿون، ڪٿون-

— اڙي ڪڇي تي ڪجي ڙي.

۽

صبح جو ماڻ کان بدل جملا:

— پٽ

— فدا کي اسڪول جو يونيفارم...

— گيس جو بل
— بجلي جو بل
— پاڇي واري جا ٽن ڏينهن جا پئسا.
گهر ۾ عذاب.
سينٽر ۾ عذاب.

ايپران لاهي آهستي آهستي آفيس جو دروازو کوليو، اڇو گول ڪاريڊور ۾ اڇي شيشي واري در مان ٻاهر ڏسڻ لڳو. ٻاهر ڪاڙها گل ۽ اندر پيلا چهرا. ٻاهر ڇپا جي هيٺان سنگمرمر جي اڇي پليٽ تي لکيل لفظ ياد اچي ويس، جيڪي ڪيس ڏاڍا وڻندا آهن.

Silent Spring
In the memory of those who
preished in service of mankind.

سوچ ذهن ۾.
ڪير ڪنهن جي لاءِ ڪري ٿو، ڇا ٿو.
ڇا جي خدمت.
پٽيوالي کان وڏي صاحب تائين سڀ ڇڻ تہ ڪينسر جي ڦٽ مان رت چوسيندڙ جيت.
اسٽور ڪيپر،

جيڪو پرچي وٺي ستن دوائن مان ٽي مريض کي ڏئي چار ڪيسي ۾ وجهي پرچي تي نمبروار ٽڪ ڪري چوندس، "هي ٽي آهن، باقي چار ختم ٿي ويون آهن، وڃي شهر مان وٺ."

ان ئي اسٽور ڪيپر پنهنجو پاڻ علاج ڪرڻ لاءِ ابتيون سبتيون دوائون کائڻ ڪري ڪنڌ ۾ سور وڌي ويس ۽ آخر هڪ هنڌ بيهجي ويس. هاڻ رڳو Tranquillizer کائي ڪرسيءَ تي ليٽيو پيو هوندو.
وارڊ بواءِ
ڊائريڪٽر
اسٽور ڪيپر
پٽيوالا.
(ڪير ٿو خدمت ڪري، ڪير نہ ٿو ڪري)
ديدار.
هن هٿتي ڏٺو. پٽيوالو بيٺو هو، جنهن چيس:

— "ڊائريڪٽر صاحب سڏيو ٿو."
— جي... اچان ٿو.

هو روم مان ايپران پائي، شفاف شيشي مان نظر اينڊ ڦ شيڊ کي ڏسي، وار سڌاري آهستي آهستي ڪاريڊور پار ڪري ڏاڪڻ تي چڙهيو. در کولي اندر ٿيو.

ڊائريڪٽر ڪيس ڏسي چيو، "فلم بيج ۽ پينٽوزيميٽر جي ڇهن هفتن جي رپورٽ مان اهو آهي ته توکي به Radiation لڳا آهن. وڌيڪ لڳڻ ته ڪينسر نه ٿي پوئي... سو تون پلي وچي مهينو آرام ڪر... هون ۽ به حرامخور آن... توکي ته رکو موڪل ڪپي، وڃ هتان!"

هي تيز اچي، ايپران لاهي سائنٽيفڪ ون کي سلام ڪري، مين گيٽ مان سينٽر کان ٻاهر نڪتو. هڪ وڏي ساهه سان آڪسيجن اندر ڪري وات مان ڪاربان ڊاء آڪسائيڊ ڪڍي ڪاڙهن گلن کي ڏسڻ لڳو:

"Stop Frame"

"هو شهر ۾ دڪان تي ويلڊنگ ڪري ٿو."

ڏاڍن جي هن ڏيهه ۾

واجد

ننڍپڻ کان ئي هن پاڻ کي ڏاڍو هيڻو ۽ ڪمزور پاتيو آهي. هن ڪڏهن به پاڻ کي محفوظ نه سمجهيو آهي. هروقت اهوئي ڊپ رهندو اٿس ته ڪٿي ڪو ڏاڍو ڏمرجي زندگي ئي نه کسي وٺي.

هو جڏهن ٻارڙو هو، ۽ خوبصورت رنگن جهڙا خواب ڪٽي هلندڙ وهيءَ مان گذري رهيو هو، تڏهن به ساڳيوئي سفر ڪندو رهيو هو. تڏهن به هن پاڻ کي وقت کان گهڻو اڳ جهور ٽيل پاتيو هو. هو ننڍڙو هو جو ڪتابن جو صاف سٿرو ٽيلهو کسي، هن جي کيسيءَ ۾ چانهه واري هوٽل جو ميرو گدلو ٽيلهو وڌو ويو هو، جنهن ۾ جست جون ڪجهه ٽڪليون وجهي هو ٻاهر-واري ڪندو هو، ۽ ماڻهن جون گاريون جهليندو هو. هن ڪڏهن به انهن گارين تي ڪو احتجاج نه ڪيو هو، جو کيس محسوس ٿيو هو، ته هيڏي وڏي وشال دنيا ۾ هن کي فقط گارين جهلڻ ۽ ٻاهر-واريءَ ڪرڻ لاءِ ئي هن جي ماءُ جنم ڏنو آهي.

هن کي ياد آهي: هو ٽڪل ٽئل، گهر ڏانهن وري رهيو هو، ته ٻاڙي جي هڪ ڏاڍي ڇوڪري کيس رستي ويندي ڏنڊي هڻي ڪيرايو هو، ۽ جڏهن احتجاج طور کيس ڪجهه چوڻ چاهيو هئائين، تنهن کان اڳ ئي اڇلايل پٿر سان هن جو مٿو رتورت ٿي ويو هو، ۽ هو رت وهائيندو جڏهن گهر پهتو هو، تڏهن ماڻس سندس مٿي مان ٽينڊيون ڪري وهندڙ رت ڏسي رئندي پڇيو هو: ”اڙي هي ڦهڙ ڪنهن ڪيو آهي، ڪنهن ماريو آهي توکي؟“

۽ پوءِ جڏهن هن مٿل جمعدار جي پٽ ستار جو نانءُ ڪنيو هو، تڏهن ماڻس سڄي لرزي وئي هئي. سندس ماءُ واري گرم جذبي مٿان ڄڻ سرد پاڻي هارجي ويو هو. لڳو هيس، ڄڻ ڪانئس ڪو اهڙو گناهه ٿيو آهي، جنهن جي سزا هن سان گڏ ماڻهس کي به ڀوڳڻي پوندي.

تڏهن ماڻس سندس مٿي مان وهندڙ رت اگهي، هن جو لڙڪن هاڻو منهن چمي چيو هو: ”پٽ انهن ڏاڍن ساڻ اسان جي پڄڻي ناهي. جي جمعدار کي ڪجهه چئبو ته الٽو اسان کي در تي بيهي گاريون ڏئي ويندو!“

۽ تڏهن اهو احساس هن جي ننڍڙي وجود کي وڻ ويڙهيءَ جيان ويڙهي ويو هو، ته هو ۽ هن جا ماڻهو پيءُ بيحد ڪمزور ۽ ڏٺا آهن، تڏهن ته پنهنجي زيادتيءَ تي ٻڙڪ ٻولڻ جي به پيٺي نٿا پائنس!

هڪ ڀيري هو پنهنجي پيءُ سان گڏ گوشت مارڪيٽ وڃي رهيو هو ته رستي ۾ هڪ وڏيري جي گهوڙي هن جي ٻانهن ڦٽي وڌي هئي. ٻانهن مڇي رتورت ٿي وئي هئس، تڏهن سندس پيءُ وڏيري کي ڪجهه چوڻ بجاءِ، اکيون ڦيرتيءَ ۾ ڪرائي، چپ چپات ۾ پنهنجي پٽڪي مان اگهڙي ڦاڙي پنهنجن هٿن سان هن جي ٻانهن ٻڌي هئي. تڏهن هن وڏيري ڏانهن ڏٺو هو، جنهن جي چهري تي ڪو به پڇتاءُ يا افسوس ڪونه هو، ۽ پوءِ هن پيءُ ڏانهن ڏٺو هو، جنهن جو چهرو زرد ٿي ويو هو، تڏهن هو هن جي ٻانهن جهلي هڪ طرف هلڻ لڳو هو. ٽڪڙو ٽڪڙو ۽ ڏنل ڏنل، جڻ ته وڏيري جو گهوڙو هن ڀيري ڪيس ٿي چڪ هڻندو.

۽ پوءِ جڏهن ٻئي گهر پهتا هئا، تڏهن هن جي ڦٽيل ٻانهن ڏسي، ماڻس ٻاهه ٿي وئي هئي ۽ پٽس کي ڪاوڙمي چيو هئائين: ”مٺا، گهوڙي ٻار جي ٻانهن ڪائي وڌي آهي، ۽ تون ممڙو بڻيو ماٺ ميٺ ۾ اچي گهر پهتو آهين. وٺي ڪچيءَ ڪان مٿئي کي پادر نه پئي هنيئي! اڙي ڪو راڻي-راڻو ملڪ ۾ آهي ڪ نه؟“

تڏهن پٽس، ماڻس کي سمجهائيندي چيو هو: ”اڙي رن، هجي ها ڪو پاڻ جهڙو ته ڳالهايانس به ها. وڏيرو شاهنواز خان ڪو جهڙو تهڙو ماڻهو آهي، جنهن کي وچ رستي تي ڪچيءَ ڪان وٺان ها. خبر نه ٿئي ته ڳوٺ ۾ ڪيڏيون تعديون ڪرايون هئائين. ان جي آزار ڪري ٿي ته پنهنجو اباڻو ڳوٺ ڇڏي، هن اڻڏٺي شهر ۾ اچي ويٺاسون. خبر اٿئي ته انسپيڪٽر وڏيري جو ڄاڻو آهي. تون چاٿي سمجهين ته مان وڏيري سان وڙهي خير سان گهر پهچان ها. ٿورو به جي ڪڇان ها، ته هن وقت مون سان گڏ تون به ٿاڻي ۾ ويٺي هجين ها.“

پيءُ کي ايڏو ڪمزور ڏسي سچ ته هو ڏڪي ويو هو. الائجي ڇو ان وقت ٻانهن جو سور پيٺو ٿي ويو هئس. اصل ٻانهن ڪپجندي محسوس ڪئي هئائين، ۽ هاڻ جڏهن سندس ماءُ پيءُ پنهنجن هٿن هردن سان مٽيءَ ۾ ملي مٽي ٿي ويا آهن، تڏهن هو بلڪل اڪيلو رهجي ويو آهي، ڏاڍن جي هن ڏيهه ۾، جتي ’جو ڏاڍو سو ڳابو‘ وارو ڪارو قانون رائج آهي. جيتوڻيڪ اڄ هو ذهني توڙي جسماني طور وڏو ٿي ويو آهي، پر هردي ۾ اڄ به ساڳيوئي هراس اٿس. هو ڪالهه جيان اڄ به ڪمزور آهي. اڄ به پاڻ کي ساڳيوئي غيرمحفوظ تصور ڪري ٿو. هن جو هي احساس ڪنهن وهم يا وسوسي جي پيداوار ڪونهي. هو ماضي جيان حال ۾ به هيڻو آهي، ۽ اهي ڏاڍا ماڻهو ڪالهه جيان اڄ به ڏاڍا آهن. هنن جا هٿ اڃا به ڏگها ٿي ويا آهن، جيڪي اڄ به هن جي ڳريبان تائين آسانيءَ سان پهچي وڃن ٿا.

اڃا ٿئين ڏينهن جو ئي واقعو آهي: هن گهر ٻهاري، ترڙ ڪري، ويٺي ڪورس جو ڪتاب پڙهيو (هن جي اها پڙهائي اسڪول ۽ ڪاليج جي ڇوڏيواريءَ کان گهڻو پري، پنهنجي ئي گهر جي اڪيلائين ۾ ٿيندي رهي آهي)، جو سندس پاڙيسري پنهنجي گهر جي ٻير ڪٽي ۽ ڇاڻي واٽي ٻير کي هن جي ٻدر ڏانهن اڇلايائين. نتيجي طور ٻهاريل ٻدر وڻ جي ڪرڻ سان سڄو ٻن ۽ ڪنڊا ٿي ويو- پوءِ ڪهاڙو هن ڏانهن اڇلائيندي چيائينس: ”ان کي ڪٽي، اسان جي گهر اڇلجانءِ.“

هن جو پڙهڻ تہ ناس ٿيو ئي، مٿان وري اهو چنگيزي حڪم ٻڌي، تهائين ٻاهہ ٿي ويو. چيائينس: ”هڪ تہ ٻير هيڏانهن اڇلي، سڄو گهر ڪنڊا ڪري ڇڏيو اٿئي ۽ رهندو حڪم ٿو ڏين تہ مان ٻير کي ڪٽي، تنهنجي گهر اڇلايان!؟“

تنهن تي همراھ کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي، ۽ وڻ تي ٻيٺي ٿي ڳارين ۾ مڇي ويو، ۽ جڏهن هن سندس ٻيجا روش تي کيس شرمائڻ چاهيو، تڏهن هو ڪهاڙي کڻي اچي سندس در تي بيٺو. ڌمڪائيندي چوڻ لڳس: ”اڙي، تون اسان سان مهاڏا ڏيڻ جهڙو ٿيو آن! الله جو مناسبو ڪيون، ٽريا ٽا وڃون تہ ڏند ٿو ڏيکارين! سڄو سڄو ڏينهن گهر ۾ ماڻهو وهاريو ويٺو آن. سمورو ڏينهن ڪجهڪو لڳو ٿو وڃي. اڙي اسان ٻچڙيوالن جي پاڙي ۾ تو جهڙي چڙي ڇانڊ جو ڪهڙو ڪم- ويڙهہ پنهنجا ٽپڙ، نہ تہ بي عزتو ڪري نہ ڪيڍانءِ!“

۽ تڏهن هن کيس سمجهائيندي (ليلائيندي) چيو هو: ”مان پڙهيل ڳڙهيل ۽ شريف ماڻهو آهيان. اهو برابر آهي تہ منهنجا ڪي دوست مون ڏانهن ايندا ويندا آهن، پر اهي ڪي لوفر يا بدمعاش ڪونهن، جن مان توهان کي شڪايت پهتي هجي.“

تنهن تي همراھ صفا چڙي پيو: ”ڇا مان ڪوڙ ٿو ڳالهايان؟ تون ايڏو معتبر ٿي پيو آن. اڙي مان پٺهين، ڏاڍهين کي بہ سڃاڻان!“ ۽ پوءِ ڌمڪي ڏيندي چيائين: ”توکي اڄ ئي ڏسي رهندس، تو پاڻ کي سمجهيو ڇا آهي؟“

اهو سمورو ڏينهن هن دوستن ساڻ گهمندي گذاريو هو. دل ۾ ڊپ پاڙون هڻي ويو هئس، تہ اهو ڏاڍو ماڻهو کيس ضرور ماري وجهندو، ۽ پوءِ رات جو جڏهن گهر آيو هو تڏهن گهر جا ٻئي دروازا چڱيءَ طرح بند ڪري ستو هيو. تنهن ڏينهن شدت ساڻ احساس ٿيو هئس تہ هو پنهنجي گهر ۾ بہ غير محفوظ آهي!

هن جي پاڙي ۾ ڪجهہ گهر اهڙا بہ آهن، جتي سڄو ڏينهن جوا ۽ بدڪاري ٿيندي رهندي آهي. سج لٿي کان پوئين رات تائين عياشن جي اچ وڃ آهي، هوندي آهي، پر ان تي پاڙي جي ڪنهن بہ فرد کي ڪو اعتراض ڪونہ هوندو ڪنهن کي بہ ڪڏهن انهن گهرن مان بي حيائيءَ جي بوءِ ناهي آئي.

هن سوچيو هو: ’هڪ مان ئي تہ خراب ۽ بدڪردار آهيان، جنهن مان پاڙي وارن کي آزار آهي. هر ننڍي وڏي ڳالهہ تي مٿاهينءَ کان ايندڙ پاٿيءَ جيان لهي پوندا آهن.‘

هو اڪثر سوچيندو آهي: ’آخر اهو سڀ ڪجهه ڇو ۽ ڇاجي لاءِ آهي؟ ڇا ان ڪري جو مان مفلس آهيان؟ هائو- واقعي، اهو سڀ ان ڪري ئي ته آهي، جو منهنجو گهر هنن جي گهرن کان ڪچو ۽ هيڻو آهي، پر ان ۾ منهنجو قصور ئي ڪهڙو آهي. هڪ مفلس ۽ بيروزگار ماڻهو ڪري به ڇا ٿو سگهي؟!‘

ڪالهه دوستن سان شهر پئي ويو، جو پئيان اوچتوئي سڏ ٿيس. سڏيندڙ اهو ئي سندس پاڙيسري هو، جنهن جو گهر سندس گهر جي پٺ ۾ آهي. ”اڙي توکي ڪيترا ڀيرا چيو اٿم ته پنهنجي پيءُ ٺهراءِ“. هو ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي چوڻ لڳو: ”پر توکي پرواهه ئي ڪانه ٿي ٿئي. سڄي پٽ ڪاچي وئي آ. پنهنجو خيال نٿو ٿئي ته ٻئل ڌيجي مڙ، پر ٻين جو ته خيال ڪر. جي پيءُ پوئتي ڪري پئي ته ڀوءِ پورو ڪونه پوندين- گهر آهي جهڙو گڏهن جو واڙو، ۽ همراهه آهي جو ڪامورو بڻيو چنگهون ٺوڪيندو وتي. هاڻي هنن همراهن آڏو آخري ڀيرو ٿو چوانءِ، جي سياڻڪي سڄ ۾ پٽ نه ٺهرائيئي ته پوءِ منهنجا هٿ تنهنجي ڳچي ۾ هوندءِ. سڄي پاڙي سان ڪٺي آچائي اٿئي. پيٺيان، اسان مؤن جن بہ ڪنڪر ۽ تون وري ٿو لاپرواهيون ڏيکارين.“

تڏهن هن ڪيس خاموش رهڻ لاءِ سندس ڪاڌي تي هٿ رکيو هو، جنهن ڪي هن پنهنجي هٿ ساڻ جهٽڪي ڇڏيو هو- ۽ پوءِ هو وڦلندو هليو ويو هو. تڏهن هن پاڻ کي ذلت جي ڏٻڻ ۾ مٿي تائين لهندي محسوس ڪيو هو. ڪيس پنهنجي بي‌عزتيءَ جو شديد احساس ٿيو هو، ان وقت سندس دوستن مان ڪنهن چيو هئس: ”يار سليم! حد ڪري ڇڏيئي. هن جنسي گاريون پئي ڏنيون، پر تون ائين چپ هئين ڄڻ ڪا پٽ. توکي به ته به هٿ ۽ زبان آهي، ڪو گونگو ٻوڙو ته ناهين. جي ايڏو مٺو ٿيندين ته ڪائي ويندءِ اهڙا ماڻهو.“

تڏهن هن کي پنهنجي زبان سسندي محسوس ٿي هئي. ڪيس لڳو هو، ڄڻ هو ازل کان ئي گونگو ۽ ٻوڙو هجي...

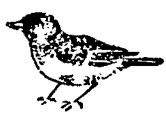

ٺاڏا

محمود مغل

هُن ٻانهن کي مٿي ڪري، پنهنجي ڪچ وٽان سوئيٽر جا گهنج لاهيا. اندران پاتل آن سوئيٽر مٿان، ڪيس خاڪي رنگ جي اڌ ٻانهن واري بوشرٽ پيل آ. هن سوئيٽر جي ٻانهن ٺيڪ ڪري، بوشرٽ جي ٻانهن کي هيٺ ڏانهن ڇڪيو. جنهن مهل هُن ٻانهن مٿي ڪئي هئي ته بوشرٽ سندس ڊري سوٽ مان نڪري، سندس چيلهه ۽ پيٽ کي ٻاهر جهاتيون پائڻ لاءِ ڇڏيو هو. بوشرٽ جو هيٺيون ٻڙ ڊرو ۽ اهو سوئيٽر دامن وٽان ڪجهه ويڪرو هو. هن سوٽ ۾ پئي، شرٽ ۽ سوئيٽر وڏا ۽ مطمئن انداز سان، ڊرائيور جي پرسان ٽانگيءَ تي ويهي رهيو. ٽانگيءَ تي ويٺي، سندس وجود جهاڪن جو شڪار هو.

سندس کيسي ۾ پيل ريزگاري، جهاڪن سان ڇڻڪڻ لڳي. هن کيسي ۾ پيل رومال ويڪرو ڪري، ڪليل جڳهه کي پريو. کيسي کي ڍڪيندي، هن تيڏيءَ اک سان پويان نهاريو. اتي ويٺل اهو نوجوان اڃان به اُٻهرو ٿي لڳو، حالانڪ بس ڪافي تکي هلي رهي هئي، پر هن کي پهچڻ جي شايد اڃان به وڌيڪ جلدي هئي.

کيس هن نوجوان جون اکيون ڏاڍيون عجيب لڳيون هيون. کيس الائي ڇو، ڀرين سَٽَ ۾ ئي اهو محسوس ٿيو هو، ڄڻ سندس جواني پورين ارڏاين سان موٽي آئي هجي.

بس ۾ الاهي رش هئي. الاهي سارا ماڻهو بيٺا هئا. روشن هاڻي اڃان، ڀاڙو وٺي بس ڪئي هئي. اڄ ته ڏينهن ئي اهڙو هو: هڪ ته، هفتي جي آخر، ٻيو تهوار به مٿان هو. کيس ڪافي ڪمائي ٿي هئي.

ياد ٿو اچيس، ٻوين سيٽن کان جڏهن هن ڀاڙو وٺڻ شروع ڪيو هو ته هڪ ڇوڪري چار ٽڪيٽون ورتيون، هڪ ڀاڻ ڏانهن ۽ ٽن اڳين همراهن ڏانهن اشارو ڪيو هو. روشن انهن ٽن ڄڻن وٽ پهتو ته، کيس ڌيان مان ڳالهه لهي وئي هئي. ڪانئن ڀاڙي وٺڻ لاءِ هٿ وڌايائين ته، هڪ همراهه ٺوڪ طور ڏانهنس نهاري مرڪيو هو.

”ڊبل ڪندين ڇا؟“

روشن سچي ڳالهه سمجهي ويو هو. بس ڪري رسمي طور معذرتي انداز ۾ مُرڪي، اکيان نڪري آيو هو ۽ هيئر ان ڪان پوءِ سچيءَ بس ڪان پاڙو وٺندي، سندس ذهن ۾ اهي نظرون لهي ٿي آيون. حالانڪ اها هن لاءِ ڪا نئين ڳالهه ڪانه هئي، پر ان ڇوڪر جون اکيون، الائي ڇو، رک ۾ پيل ٽانڊا هئا. الائي...

”تيم گهڻو ٿيو آ؟“

خميسو، ڊرائيور ڪانئس پڇي ٿو.

هُو ڇرڪي ٿو پئي.

”سوا ٽَوَ.“

هوش ۾ اچڻ تي، ڪيس محسوس ٿو ٿئي، بس اڌ فاصلو لتاڙي آئي هئي. هُو خميسي ڏي غور سان ٿو نهاري. سوچي ٿو ’هڪ ته هن بہ تنگ ڪيو آ، پلا جي هر هر بس ڪي نہ بيهاري ته ڇا ٿي پوس. ڪهڙو شهر متان ڪرندس، پر مان هي سوچيان ڇو پيو. هي جو روڪي ٿو تہ اسان ٻنهي جو ڀلو آ. سواري چڙهي ٿي ته ڪمائي ٻہ ته اسان ٻنهي لاءِ ٿي آهي نہ. پر...جي هر هر نہ بيهي ته منهن ڪڇا، وات ڳاڙها ڇوڪرا، ائين گوڙ ڪن...ڇو ڪندا...‘

ڇوڪرن تي ڪيس الائي ڇو سويل وارو واقعو ٿو ياد اچي. هڪ هنڌ رهڻي رهڻي واري سواري الاهي بيٺل هئي. خميسي بس بيهاري هئي ته الاهي دير تي وٺي هئس. ۽ هلڻ ۾ دير ٿي هئي ته پويان ويٺلن مان ان ڇوڪري رڙ ڪئي هئي.

” اڙي او برائي! او ڪنڊيڪٽر! هٿ سڪل ٿئي ڇا، جو ڌڪ نہ ٿو هڻينس.“

۽ اتي ٿي ان جي ڀر واري زور سان چيو هو:

”ادا سڪل نہ ٿس. ڏسين نہ پيو، ڪرايو ڊبل جو گهري پيو. هاڻي ڊبل ڪرايو وٺي يا بس ڊبل ڪري.“

روشن اهو جملو ٻڌي، ڇڻ ڀري پيو هو. هن بظاهر ته لنوائي ڇڏيو هو، پر سندس اندر ڏکڻ لڳو هو.

بس هلڻ ڪان پوءِ هن پاڙو وٺي اچي اَن ٽانڪيءَ تي پٽال ماري هئي. سندس عادت ۾ هو تہ هو هميشه پاڙو وٺي، دَرُ وچين وسائيندو هو. اڄ ڇڻ سندس اندر ۾ ڪا هورا ڪورا هئي.

’هي ڇوڪرو ڪيڏو نہ ارڏو آ. ڪيئن نہ چٽ ڪتائيءَ سان ڳالهائي ٿو... پر نہ، هن عمر ۾ هرڪو ٿي اهڙو ٿي هوندو آ. مان ڇا گهٽ هوندو هئس.‘ ڪيس جواني ياد اچڻ لڳي

'مان ۽ تہ اٿين ٿي چڙواڳ نموني ڳالهائيندو هئُم. بس ۾ ويهندو هئُم تہ جهڙو شهزادو... پوءِ ڪنهن جو ڪهڙو ڏيان هوندو هئُم.' ڪيس ياد آيو، هڪ دفعي هن هڪ ڪنڊيڪٽر کي دير ڪرڻ تي. ڊپڙاٽ پئيو هو، ۽ پڻ ڪان پوءِ، پنهنجي گهر تي لهي، ڪيس سوچ آئي هئي، 'هو ڪيئن نہ منهنجا اچليل اگر ماٺ ڪري جهيئندو، پاسي ڪان رڪندو ويو هو. شايد مجبور هئو... پر ڪهڙي مجبوري هئس... مون کي وراڻيءَ ۾ چڙيي بہ سگهيو ٿي ۽ تنهن ڪان سواءِ مون لهڻ مهل بہ ڪيس چئيو هو ۽ ان مهل بہ هن مرڪي معذرت ڪئي هئي... ڇا هي ايترائي مجبور هوندا آهن...'

"پوئتي وچ، ڦانڪ ٿو اچي."

خميسو شايد هن جي حالت زار ڪان واقف هو. روشن هڪ دفعو وري چرڪي ٿو پئي. سندس اکين ۾ چڻ رنگ موٽن ٿا. ڦانڪ هاڻي هڪ ٻہ منٽن جي مفاصلي تي هو. روشن ٽانڪيءَ تان اٿي، ماڻهن ڪان پاسو وٺندو، گيٽ تي هليو ٿو اچي. انهن هيترن ماڻهن جي وچ مان لنگهندي بہ ڪيس چڻ ان ڇوڪري جي نظرن جي تپش گرمائي رهي هئي.

'هي ڇوٿو اٿين ڏسي... مان ڪو هن جو ڪاوان ٿو ڇا، اج تہ مون سان هن ٽن ٽن ڪئي تہ مان بہ ڏهہ ٻڌائيندو مانس. نوڪري ٿا ڪيون تہ سرڪار جي، ڪو هنن جا ملهہ ٿيل آهيون ڇا. اهي پيا ڪنڊيڪٽر هوندا، جي سهي ويا هوندا... پر... جي تون هن کي هڪ ٻہ جملو چئي وجهين ۽ هو بہ ڪو هٽ پير ڪٽي وجهي تہ... تہ ڇا پوءِ ڏٺو ويندو... يا هو زور يا مان... ۽ پوءِ جي انڪوائري ٿئي ۽ تون لهي وڃين تہ... پر اهو سڀ مان سوچان ڇا پيو؟... اٿين ڇو سوچڻ لڳو آن...'

هو ذهن جهٽڪي ٿو. خميسي بس ڦانڪ تي آڻي بيهاري آ. ماڻهو لهڻ پيا. روشن ڪيسي مان ٽوڪن ڪڍي، ٽڪيٽن جا نمبر ڏسي، انهن جو تعداد لاگ بوڪ تي لکي ٿو. اج شايد هوش جاءِ تي ناهنس، خميسو در تي نهاري ٿو. روشن هيٺ بيٺو ٿو لکي. بس هلڻ ۾ لمحن جي دير ٿئي ٿي تہ پوپان ڇوڪرا پوڪ ٿا ڪن.

"هلي هلي."

بس جي بادي وچي ٿي. روشن ست ڏئي چڙهي ٿو. خميسو ڪيس سامهون واري آئيني ۾ ٿو نهاري. روشن در ڪان ٻاهر ٿو ڏسي.

"اڄي مون بہ اٿين ٿي، ان در تي بيٺل ڪنڊيڪٽر کي لتاڙيو هو، ۽ پوءِ ڪيئن نہ هن مرڪي چيو هو: 'ڇا ڪيون بابل انسان هون...' سچو ڏينهن ٿا وهون، غلطي تہ ٿي ٿي وڃين نہ..." ۽ ان ڪان پوءِ هن ڪيئن نہ مرڪي

ڊرائيور کي ڊٻال ڇيو هو. حالانڪ هو به سندس اشارو ڏسي شايد لهي اچي ها. گيدي هو... نه نه مجبور هوندو، پر ڪهڙي مجبوري؟..."

بس مختلف اسٽاپن تي بيهي ٿي. ماڻهو لهندا چڙهندا ٿا رهن. روشن نيڏي اک سان نهاري ٿو. هو ۽ سندس ٻي دوست اڃان نه لٿا آهن، ۽ ان مهل ٿي ”هو ٻنهنجين ٻن سيٽن تان اٿن ٿا. روشن جي دل الاءِ ڇو ڌڙڪي ٿي. هو سندس ويجهو اچي ٿا بيهن.

”استاد، سهڻل، آئينديءِ ڪرم ڪندا ڪيو اسان جي حال تي. هي سڀ ڇاڇي جا پٽ آهن اوهان جا، جو انهن کي ڪٺندي ڪٺندي اسان جي بيخ ٿا ڪڍو. هي ٻسون شاگردن جون آهن يا انهن جون!"

هو الاءِ ڇا ڇا ٿو چوي. سندن اسٽاپ اچي ويو آ. پريان خميسو کين آئيني ۾ ڏسندي بس بهاري ٿو. هنن مان ٻه لهن ٿا، اهو ڇوڪرو ٻه کيس ڏسندي لهي ٿو. خميسو، اشاري سان هن کان پڇي ٿو... ڇا ٿيو؟...روشن لنوائي ٿو. ان ڇوڪري جو هڪ ساٿي هن ڏي گهوري ٿو.

”اڙي، اسان توکي هون نه."

روشن جي منهن تي الاءِ ڇو مرڪ تري ٿي اچي. سندس وات مان نڪري ٿو:

”ڇا ڪيون بابل، انسان هون، سڄو ڏينهن ٿا هڻ هڻ ڪيون. غلطي ته ٿي ٿي وڃين نه... ڪمايون ڪيئن، جي انهن کي نه ڪٺون."

هو الاءِ ڇا ڇا ٿا چون. روشن بس کي ڌڪ هڻي هلڻ لاءِ اشارو ٿو ڏئي. خميسو بس ٿو هلائي. روشن محسوس ٿو ڪري، ڄڻ سندس هٿن ۾ ڪنهن ٽانڊا رکيا هجن ۽ ڄڻ اتي هاڻي ڦلوڪڻا ٿي ڦلوڪڻا هجن.

احسان

محمد دائود ٻلوچ

مان هينئر ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ بند ٿيو پيو آهيان، ۽ پنهنجي زندگيءَ جي آخري گهڙين کي ڳڻي رهيو آهيان. سڀاڻي صبح مان منهنجي زندگيءَ جي نمڪندڙ ڏيئي کي گل ڪرڻ جو فيصلو ٿيندو ۽ مون کي ڦاسيءَ جي سزا ملندي، ڇاڪاڻ تہ مون دوستيءَ جي هام هنئين. مان غريب هوس، مون هن جي احسان جو بدلو ڏيڻ ٿي چاهيو، مون احسان فراموش ٿيڻ نٿي چاهيو. انهيءَ چڪر ۾ هتي اچي ڦاٿو آهيان ۽ توکي خط لکي رهيو آهيان.

*　　　*　　　*

توکي تہ خبر آهي، مان هڪ ڪلارڪ آهيان، هڪ معمولي ڪلارڪ، جنهن جو پگهار مهيني جي پندرهين تاريخ تائين بہ نہ هلندو آهي، ۽ پوءِ دڪان تان کڻندو ڪٽي، يارن دوستن کان پٽ سٽ ڪري پورت ڪبي آهي. مان انهن ڪلارڪن مان آهيان. مون پنهنجي وس ۽ وت آهر، توکي خوش رکڻ جي ڪوشش ڪئي، توکي خوش رکڻ لاءِ ڪيئي حيلا هلايا. تنگدستيءَ کان نجات حاصل ڪرڻ لاءِ، پارٽ ٽائيم ڪم ڪرڻ لاءِ، مون محنت ڪرڻ لاءِ ڊڪ ڊوڙ ڪئي، مگر افسوس، ڪٿان بہ ڪو ڪم نہ مليو، نہ وري ڪا نوڪري ملي. منهنجي آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ، سينئر ڪلارڪ ۽ ٻيا، جن وٽ سٺي ٽيبل هوندي هئي، اهي روزانہ فل سوٽ پائي، سئو سئو روپين وال وارا ڪوٽ پائي، ٽي سئو ٽي سئو روپين وارا بوٽ پائي، آفيس ايندا هئا. ۽ مان هڪ ئي وڳي کي رات جو ڌوئي، صبح جو سوير استري ڪري پائي، آفيس ويندو هوس. آفيس ۾ اهي دوست مون کي چانهہ پيئاري، ڪاغذ ٽائيپ ڪرائيندا هئا، ڊرافٽ لکرائيندا هئا ـ صرف چانهہ جي ڪوپ تي. ۽ مان انهن جو ڪم خوشيءَ سان ڪندو هوس.

منهنجي پياري! هڪ دفعي جڏهن توکي ويم جا سُور هئا ۽ مان موڪل وٺي ڳوٺ آيو هوس، پوءِ جڏهن داين جواب ڏيئي ڇڏيو، تہ ٻار شايد پيٽ ۾ مري ويو آهي ۽ هي ويم اسان کان زور آهي، هن کي حيدرآباد اسپتال کڻائي وڃو. تڏهن منهنجي اڌ ڌڙ مان ساهہ نڪري ويو. منهنجو مٿو ڦرڻ لڳو، منهنجا حوصلا

خطا ٿين لڳا، ڪاٻ، ڳالھ، سمجھ، ۾ نہ پئي آئي. منهنجي پياري! توسان مون ڪي ڪيتري نہ محبت هئي ۽ آهي. اها محبت مان هن مهل دهرائڻ نٿو چاهيان. توکي اها بہ خبر آهي تہ تون ئي منهنجي زندگي آهين. تون ئي منهنجي رفيق حيات آهين. تون ئي متاع حيات آهين. پوءِ منهنجي ذهن ۾ چتي ڪتي واري ڊوڙ شروع ٿي. خميسي ڪي چوان، پر انڪار ڪري تہ پوءِ. قاسم کي چوان، نہ هجنس تہ پوءِ. اڻين پور پچائيندو، پاڻ کان سوال ڪندو ۽ پاڻ ئي سوالن جا جواب ڏيندو رهيس. اوچتو تنهنجي ڪيڪن جو آواز ڪنن تائين پهتو. ڇِتپ ڏيئي، اُٿي ڪڙو ٿيس. هڪدم سوچيم تہ، چو نہ وڏيري جيئندي خان کان جيپ وٺي، توکي حيدرآباد ڪٺائي وڃان. باقي بيل گاڏيءَ جي رينگٽ، لوڏن ۽ ڪچن رستن جي جهاڪن ۾ پڪي رستي تائين پهچڻ کان اڳ، تنهنجو الائي ڪهڙو حال ٿيندو. هڪ اُميد جو تيرو رو نظر آيو. پڇندو پڇندو ۾ واري ڳوٺ ۾ وڏيري جيئندي خان وٽ ويس. دل ۾ اهي وهم ۽ وسوسا تہ الائي ڏيندو يا نہ. جيپ اٿس، الائي وڪڻي ڇڏيائين. مون کي ساڻس ملڻي گهڻو وقت ٿيو هو. جيئندو خان ڪنين جو زميندار هو. هر سال ڪنين لهڻ مهل جيپ خريد ڪندو هو. حيدرآباد جي دلالن وٽ پيو چڪر ڏيندو هو ۽ ڊِل ڏيڻ مهل ساڳي جيپ اڌ ملهہ ۾ وڪڻي ڊِل ڏيندو هو. خدا ڪري شل جيپ هجيس ۽ ڏئي بہ. اڳين بہ ٻہ ٽي دفعا آفيس ۾ ڪم سان آيو هو تہ مون سندس سڀ خاطري ڪئي هئي. ڪاغذ بہ ٺهرائي ڏنامانس. اهي ويچار ويچاريندو، مان وڏيري جيئندي خان جي اوطاق تي پهتس. وڏيرو ويٺو هو، خوش ٿي مليو. سربستو احوال ڏنومانس. چيائين:

”اڪبر، هن موقعي تي بہ جيڪڏهن مان تنهنجي ڪم نہ ايندس، تہ وري ڪڏهن ڪم ايندس. اهي مهلون بہ مڙس تي ايند يون آهن.“ ڊرائيور کي رڙ ڪري چيائين: ”شير علي! گاڏي تيار ڪر.“ پوءِ کيسي ۾ هٿ وجهي سئو روپيا ڪڍي مون کي ڏنائين تہ توکي ضرورت پوندي. پوءِ تہ ڄڻ مون کي خريد ڪري ڇڏيائين. اکين مان شڪرگذاريءَ جا ڳوڙها، روڪيندي بہ نہ رڪيا ۽ ڳڙي پيا- گلو پرجي آيم. سوچيم تہ هن جوان جي ڪهڙن لفظن ۾ شڪرگذاري ڪريان. پر ڀل گلي سان ڪجھ، چئي ڪونہ سگهيس. فقط هٿ جوڙ ڪري ’مهرباني‘ چيم.

جيئندي خان ڳراٺڙي پائي چيو:

”دل نہ لاهہ، جيڪڏهن ڪو ڪم هجي تہ بي فڪر ٿي هليو اچ.“

مان جيپ ۾ چڙهي ڳوٺ پهتس- آتان توکي ڪٺائي حيدرآباد آياسين. اسپتال ۾ داخلا ملي ويئي، جو تہ ڪيس ئي اهڙو هو. ليڊي ڊاڪٽر سخت ناراض ٿي چوڻ لڳي:

”هيئنئن ماڻهو ماري پوءِ ڪٺي ٿا اچو، ان جو اسين ڪهڙو علاج ڪريون.“

مان صرف هٿ جوڙ ڪري پيو سگهان. نيڻن مان نير جاري، ڳلي مان آواز نه نڪري. ليڊي ڊاڪٽر چيو: ”هڪ انسان جي زندگيءَ جو سوال آهي، پر رت جي ضرورت پوندي- رت ڪير ڏيندو؟“ مون پنهنجي ڏبري جسم ڪي ڏسي چيو:
”مان ڏيندس.“
”تو وٽ رت ڪٿي آهي.“
”تنهنجو رت نيڪ نه آهي. مڙس جو رت زال کي ملندو ته ٻاڙ پيڻ ٿي پوندا.“
امان مان گڏ آيل سوٽ چيو.
اتي شير عليءَ رڙ ڪئي:
”سائين آءٌ رت ڏيان.“
”واهه شير علي واهه! جيئندا خان واقعي مڙس آهين“. اهي جي شهرن ۾ ويهي وڏيرن جي ظلمن جو داستان بيان ڪندا آهن ته وڏيرا هارين تي ظلم ڪندا آهن، انهن کي هڪڙي ڪيني گار دل ٿي دل ۾ ڏيئي ڇڏيم. ”واهه جيئندا خان، تو جهڙا جوان ڪٿي.“
سوٽ چيو: ”مان رت ڏيان ٿو.“
ائين تنهنجي حياتي بچي، ٻارڙو ته اڳ ۾ ئي ختم ٿي چڪو هو.
انهيءَ ڳالهه کي ٻه مهينا گذري چڪا هئا. هڪ ڏينهن وڏيرو جيئندو خان آفيس ۾ مون وٽ آيو. جنهن وقت منهنجي نظر مٿس پئي، ٽپ ڏيئي وڃي ڀاڪر پاتومانس، اهڙا جاءِ نه ملي جتي وهاريانس. سڀني سان سندس تعارف پيو ڪرايان. چانهه، ڪيڪ جا دور هليا. جيئندو خان ڪهڙيءَ دير تائين مون وٽ ويٺو رهيو. اهڙي جوان جي چاڪري ڪيئن نه ڪجي، جنهن اهڙو قرب ڪيو. ان وقت به مون وٽ پئسو ڪونه هو، پر هوٽل واري سان ڪنڊو هلندڙ هو.
ڪجهه وقت کان پوءِ جيئندي خان چيو: ”هاڻي موڪل وٺ ته هلي ڪجهه خلاصي ڪچهري ڪريون.“ مون موڪل ورتي. جيپ ۾ چڙهي هوٽل ۾ پهتاسون. گرميءَ جا ڏينهن هجن، وڏيري آئسڪريم جو آرڊر ڏنو. پوءِ هن چيو:
”مون کي صلاح ڏي ۽ تنهنجي مدد به گهرجي.“
”حڪم ڪريو.“

”اڪبر، ڪراچيءَ مان دلالن جي معرفت هڪڙي شادي ڪريان ٿو. ائين ته ٻه شاديون اڳ ۾ ڪيل اٿم، پر ڪا شهري پدمڻي لڀي. تمام گهڻي ملڪيت واري آهي، لڪاپتي آهي، صرف هڪ ماءُ اٿس. هو چاهين ٿا ته ڪو زميندار هجي، جنهن سان مائٽي ٿئي، جيڪو مڙس ماڻهو هجي. شهر جي ڇوڪرن کان بيزار آهن، ڇوته شهري ڇوڪرا روز نئين ڪاليجي ڪڪيءَ جي پٺيان ڊوڙڻ، چلولا، ڪڏهن ڪهڙا خيال ته ڪڏهن ڪهڙا خيال. مون پنهنجي حيثيت کان وڌيڪ ڏيکاءُ

ڏنو آهي. حيدرآباد ۾ هڪڙو بنگلو مسواڙ تي ورتم، جيڪو ته پنهنجو آهي. ڳوٺ ۾ پنهنجو بنگلو به ڪو گهٽ ڪونه آهي. جيپ تي ڪين ڳوٺ وٺي ويس، پر پاڻ جي سموري زمين ڪين ڏيکاريم. پنهنجي ۽ پرائي زمين لاءِ ڪين ٻڌايم ته منهنجي آهي. ڪين ٻڌايم ته مان اڃا تائين ڪنوارو آهيان، مون شادي نه ڪئي آهي. صرف انهي ڪري ته شهر جي ڪا حور ملي ۽ بس."

"هنن وٽ واقعي ڪا ملڪيت آهي يا رڳو اوهان وارو ڏيکاءُ اٿن."

"هو ملڪيت وارا آهن، اها خاطري اٿم."

"مان اوهان سان ٻڌل آهيان، ڪنهن به وقت حڪم ٿئي ته حاضر ٿيندس."

"گهٽ ۾ گهٽ ڏهن لکن جو شڪار آهي. توکان ڇا لڪايان. ڪنهن به وقت ضرورت پيئي ته تو وٽ هليو ايندس. پنهنجو آهين، ڳوٺ جو آهين، جيڪو توکي اڳواٽ ٻڌائي ڇڏيان."

پوءِ چيائين: "ٻڪ لڳي آهي، ڪافي وقت گذري ويو آهي." مون موڪلائڻ جي ڪئي. چيائين: "ڇريو آهين ڇا." پوءِ آرڊر ڏنائين، ماني کائي بس ڪئيسين. بل آيو- اسي رپيا پنجاهه پئسا. منهنجو وات ڦاٽي ويو، هڪ ئي ويلي تي ايترو خرچ! پر ڪهڙي پرواهه آهي، اڃا تازو ڦيون لٿيون آهن. موڪلائي جدا ٿياسين.

اٽڪل ڇهن مهينن بعد هڪ ڏينهن وري جيئندو خان آيو. چيائين:

"شاباس هجئي، 'شادي جي مبارڪ' ڏيڻ به نه آئين."

مون کانئس معافي ورتي، ۽ کيس پنهنجي مجبوري ٻڌايم ۽ کانئس خبر چار پڇيم ته ڪيئن آهيو.

چيائين: "ڇئن زالن واري کان خوش آهيان. هنن گهٽ ۾ گهٽ ڏهن لکن رپين جي ملڪيت ڏني آهي، جنهن ۾ زيور، سون، روڪڙ، بنگلو، زمين ۽ ڪار وغيره. تنهن کان سواءِ ضرورت ۽ عيش آرام جو هر سامان موجود آهي. مون به حق مهر ۾ پنجاهه هزار رپيا، ڪار، بنگلو ۽ پنج سو ايڪڙ لکايا، پر هنن ولڻ کان انڪار ڪيو. هن جي ماءُ چيو:

"اسان جي نياڻي سکي رهي، اسان کي ڪجهه به نه گهرجي."

پر هنن هڪڙو شرط رکيو ته، جيڪڏهن ڇوڪري خوش نه رهي يا طلاق ڏنئي ته ڏيج ۾ ڏنل سموري رقم، زمين، ڪار، روڪڙ ۽ زيور وغيره واپس ڪندين ۽ مون اهو شرط قبول ڪيو.

"پوءِ."

"پوءِ شادي ٿي گذري. توکي خبر آهي ته اسين وڏيرا ويچارين ڳوٺائين گگدامن کي حويليءَ ۾ بند ڪيو ويٺا آهيون- اهي ويچاريون ته ڊپ کان ڪڇن ئي ڪونه. ٻه ٽي مهينا ته ٻن زالن کي لڪايم. هن جون فرمائشون، ڪڏهن ڪراچي

جا چڪر ته ڪڏهن حيدرآباد جون هوائون، ڪڏهن فلم ته ڪڏهن سير تفريح.
آخر ڳوٺاڻن ۾ اچي چوبچو شروع ٿي: ”وڏيرو نئين زال جي پٺيان بلڪل چريو ٿيو پيو هلي.“ آخر سوچيم ته مڙس آهيان. هيتري سموري زمين، نقدي، ڪاغذ ۽ دستاويز وغيره سڀ مون وٽ آهن. هاڻي مون کي ڇا ڪندي.
هڪ ڏينهن دل جهلي ڪيس ٻڌايم ته منهنجون اڳ ۾ به زالون آهن، اڪين سان ته اڳ ۾ ڏنيون هٿائين. منهنجو ايترو چوڻ ۽ هوءَ منهن مٿو پٽڻ، دانهون ڪرڻ، ڪرم ڪٽڻ ۽ ڪپڙا ڦاڙڻ لڳي. پوءِ ته روز روز جي مصيبت شروع ٿي. جهيڙا، جهڳڙا، گاريون، روئڻ پٽڻ، ماڻهو ڪٺي ڪلايائين. چوي ٿي ته مون کي طلاق ڏي.
”پوءِ.“
”جيڪڏهن طلاق ڏيندس ته بدنامي ٿيندي، سموري ملڪيت تان هٿ ڌوئي وهندس ۽ مون وٽ ڪوڏي به ڪانه بچندي.“
”جيڪڏهن هوءَ خود طلاق وٺندي ته انهيءَ صورت ۾ ڪيس ڪجهه به ڪونه ملندو.“
”ملي يا نه ملي، پر مون کي ائين ڪرڻو ڪونه آهي. ڪير پيو ڪورٽن ۽ وڪيلن جا در ڪڙڪائي. هاڻي توکي صرف هڪڙو عرض آهي ته هفتي ڪن لاءِ تو وارو ڪوارٽر مون کي ڏي. زال وٺي اچي اتي رهان، تنهائيءَ ۾ ڪيس سمجهايان. رهڻ لاءِ هوٽلون به آهن، پر ڪير پيو زال سان دربدر ٿئي. وڏيرو ماڻهو هرهڪ پيو سڃاڻي ته پنهنجو بنگلو ڇڏيو، هوٽل ۾ زال سميت ترسيو پيو آهي. تون شهر جي ٻهراڙيءَ ۾ رهيو پيو آهين، هتي اسين خوش هونداسين، نه ڪو ايندو نه ڪو ويندو، ٻه-ٽي ڏينهن رهي ته دماغ ٺڪاڻي اچيس.“
مون سوچيو ته مان ڪٿي وڃي رهندس، پر هن جوان جو ڪيل احسان اکين آڏو تري آيم. سندس احسان لاهڻ جو گهٽ ۾ گهٽ ڳاڻڻ جوهي سٺو وجهه مليم. مون دل ئي دل ۾ فيصلو ڪيو. مون کي سوچ ۾ پيل ڏسي وڏيري مون کي به سؤ رپيا ڪڍي ڏنا ۽ چيائين:
”في الحال تون وڃي ڪنهن دوست سان، يا ڪنهن هوٽل ۾ رهه، منهنجي زال خوش رهي ته پوءِ ڪجهه وقت وڌيڪ رهندس، توکي ڪنهن به وقت پئسن جي ضرورت پوي ته هڪدم هليو اچ.“
مان انڪار ڪري نه سگهيس مون وڃي هڪڙي دوست کي عرض ڪيو: يار، ٻه-ٽي ڏينهن قرب ڪر، ڳوٺان مهمان آيل آهن. هن دوست به انڪار نه ڪيو ۽ مان وڃي هن سان گڏ رهڻ لڳس.
هفتي ڪن کان پوءِ هڪ ڏينهن اوچتو انسپيڪٽر، صوبيدار، پوليس جي اڻائي سان آفيس ۾ اچي پهتو. وڏيرو جيئندوخان ساڻن گڏ هو. مون سمجهيو ته سندس

دوست آهن. جيئن ڪرسيءَ تان اٿي ڪيس پاڪر پائڻ جي ڪيم ته ايتري ۾ چيائين:

”انسپيڪٽر صاحب، هي آهي اهو اڪبر، جنهن جي ڪوارٽر ۾ اسين اڄي مهمان ٿي رهياسين ۽ رات منهنجي غير حاضريءَ جو فائدو وٺي هن منهنجي گهرواريءَ کي قتل ڪيو. ٿي سگهي ٿو ته هن پهريائين دست درازي ڪئي هجي، ۽ پوءِ هن کي پنهنجي راهه تان هٽائڻ لاءِ، جيئن راز فاش نه ٿئي، هن گهڻا ڏينهن بيدرديءَ سان منهنجي زال کي ختم ڪيو.“

انسپيڪٽر اسان جي صاحب کي چيو: ”سائين معاف ڪجو، مسٽر اڪبر اسان کي خون جي جاچ ۾ گهربل آهي.“ ائين چئي هن مون کي هٿڪڙيون هڻيون ۽ جاءِ واردات تي وٺي هليو.

مون اتي ڏٺو: هن جي خوبصورت زال کي منهن ۾ ڪافي ڌڪ لڳل هئا، نڪ ۽ وات مان ڪافي رت وهيل هوس. ڌڪن جي جاءِ، منهن ۽ ڳچيءَ ۾ ڌڪن ۽ گهڻن جا نيرا داغ ٿي پيا هئا. هن جا ڪپڙا ڦاٽل هئا، جن ڪافي ويڙهه ٿي هجي.

جيئندي خان سيٺي جي اکيان روئندي اکيون مهٽيندي چيو:

”اڪبر! تون ڳوٺ جو هئين، آءٌ وڏيرو آهيان-مون وٽ کهڙي ڪمي آهي. جيڪڏهن تون ناراض هئين ته اسان کي منٿ ڪري هتي نه رهائين ها. مون کي رهڻ لاءِ سوين جايون هيون. واهه جو مهمان نوازيءَ جو حق ادا ڪيئي. منهنجو گهر تباهه ٿي ويو. هاءِ منهنجي مٺڙي ڪنوار! اڃان ته سندس هٿن تان شاديءَ جي ميندي به نه لٿي آهي.“ ائين چئي هو وري اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳو.

مان حيران پريشان وائڙن وانگر وات ڦاڙيو، ڪڏهن وڏيري کي، ڪڏهن لاش کي ۽ ڪڏهن صوبيدار کي ڏسندو رهجي ويس، ۽ پوءِ جيل روانو ڪيو ويس.

هن جي هٿ ۾ پئسو هو، هن جا سوين شاهد ٿيا، پوليس سندس مددگار هئي. مان اڪيلو، تن تنها، مسڪين، بي يارو مددگار هوس، ۽ اڄ تائين جيل ۾ سڙندو رهيو آهيان. چوندا آهن ته سچ جي ٻيڙي لڏندي آهي، پر ٻڏندي نه آهي. پر وڏيري بدران منهنجي ٻيڙي غرق ٿي ويئي. منهنجو سڀڪجهه تباهه ٿي ويو، منهنجي زندگي زهر بڻجي ويئي، پر ان مان ڳڙ توکي به راهه ۾ رلائي وڃان ٿو. منهنجي پياري! مان بي قصور آهيان. قاتل وڏيرو آهي، هن دولت جي لالچ ۾ پنهنجي زال جو خون ڪيو، مگر ڦاسيءَ کان بچڻ لاءِ هن مون مسڪين کي موت جي منهن ۾ ڏنو. خبر ناهي، حقيقت ڪڏهن حقيقت ثابت ٿيندي. جيستائين سچ، سچ ثابت ٿئي، تيستائين اهو سچ منهنجي ڪهڙي ڪم جو. جڏهن آءٌ ئي نه هوندس!

ڏينهن ڏٺي جو سپنو (تامل)

ايل - ايم - رامامرتم

سنڌيڪار: ولي رام ولڀ

[رامامرتم (جنم ١٩١٦ع) ننڍپڻ کان ئي لکڻ شروع ڪيو. انگريزي ۽ تامل، ٻنهي ٻولين ۾ لکندو آهي. ڪيترين ئي ڪهاڻيون لکيون اٿس. جذبي سان ڀرپور عڪاسي ۽ خيال جي گهرائي سندس ڪهاڻين جي جان آهي. پنجاب نيشنل بئنڪ ۾ اعليٰ عهدي تي فائز آهي. نوڪريءَ جي گهڻي مصروفيت جي باوجود هن ادب کي گهڻو ڪجهه ڏنو آهي.]

ڳالهه اِها آهي، جو ٻين وانگي مون کي گهڻو ڳالهائڻ نٿو اچي.

ڪي ماڻهو اهڙا هوندا آهن، جو معمولي ڳالهه، لوڻ مرچ لڳائي ڪجهه اهڙيءَ طرح پيش ڪندا آهن، جو انهن جي ڳالهين تي ويساهه اچي ويندو آهي ۽ ٻڌندڙ به خوش ٿيندا آهن.

مون سان ڏکيائي اها آهي جو جيڪي ڪجهه منهنجي ذهن ۽ دل ۾ هوندو آهي، انهيءَ جو اظهار اختصار سان ڪري سگهندو آهيان. وڌ ۾ وڌ اهو ته جيڪڏهن منهنجي ذهن ۾ چار ڳالهيون هونديون ته مان سليقي سان هڪ ئي ڳالهه ادا ڪري سگهندس. انهيءَ جو مطلب اهو ناهي ته ڪو منهنجو تجربو ۽ مشاهدو ٻين کان گهٽ آهي، پر اها پنهنجي پنهنجي صلاحيت جي ڳالهه آهي ته ماڻهن کي خبر گهٽ هوندي آهي ۽ ڳالهائيندا گهڻو آهن. مون کي خبر وڌيڪ آهي، پر ڳالهائيندو گهٽ آهيان. مان چاڙي واٽي اٿين نه ڪندو آهيان، دراصل مون کان گهڻو ڳالهايو نٿو ٿئي.

ڳالهه ڪا اهم ناهي.

مان بس ۾ سفر ڪري رهيو هوس. ايترو پري جو سفر به نه، بس آفيس ڏانهن ٿي ويس. پلا آفيس وڃان يا ٿي ڪنهن هنڌ، مان ايڏو وڏو ماڻهو ته ناهيان جو ماڻهو منهنجي ڪٿي وڃڻ جو نوٽيس وٺن.

مان ته هڪ معمولي ماڻهو آهيان. صبح جو اٿي، ڪافيءَ جو هڪ ڪوپ پيئندو آهيان، پوءِ بازار ويندو آهيان، سود و وغيره وٺي، ان کان پوءِ جلدي جلدي

آفيس وڃڻ جي تياري ڪرڻ لڳندو آهيان. واپسيءَ تي سفر جي خيال کان سمنڊ جي ڪناري هليو ويندو آهيان، جتي ڪجهه دير گهمي ڦري، گهر جو رستو وٺندو آهيان. گهر ۾ هر روز زال جون ڪريون ٻڌندو آهيان، ڇو جو مان هر روز رات جو دير سان گهر پهچندو آهيان.

بس، اهو ئي چڪر آهي جنهن ۾ هميشه کان هلي رهيو آهي. جڏهن مان پڻ گهاٽي جو ڏکيو آهيان، جو گهمي ڦري هڪ ئي هنڌ تي پهچندو آهي. انهيءَ چڪر کان ڇوٽڪارو شايد ناممڪن آهي.

جيڪڏهن انهيءَ معمول ۾ ٿوري به تبديلي اچي وڃي ته مون کي سچ پچ خوشي ٿيندي آهي، پر تبديلي ڪيئن ٿي اچي سگهي.

زال جي هنج مان اجهو هاڻي هڪ ٻار هيٺ لٿو آهي. هو هميشه گهر کان ٻاهر هليو وڃي ٿو گهٽيءَ ۾ ڪيڏڻ، مٽي کائڻ ۽ سموري رات دانهون ڪرڻ. هڪ ٻار زال جي هنج ۾ آهي. شايد هڪ ٻيو اچڻ لاءِ سوچي رهيو آهي. پڪو آهي ٽيون مهينو اٿس. هڪ طرف ايترو ٻار ۽ ٻئي طرف مان اڪيلو، فضا ۾ آڏامڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان. ڪيڏو زبردست تضاد آهي!

اوهان ڏٺو، بس منهنجي ڪمزوري اها ئي آهي. چا ٿي چوڻ چاهيم ۽ چا چئي ويس. ها، چڱو ياد آيم، مان پنهنجي بس جي باري ۾ ٻڌائي رهيو هوس. ها، ته ڳالهه اها آهي ته هڪ ڀيري مان بس ۾ سفر ڪري رهيو هوس، يعني بس ۾ پنهنجي آفيس وڃي رهيو هوس.

اوهان کي ته خبر ئي آهي ته هن زماني ۾ بس جو سفر ڪيڏو مشڪل آهي ۽ اهو به جڏهن ڪا نئين فلم لڳي ٿي ته پوءِ هڪ بس ڄڻ مهاڀارت ميلي جو منظر پيش ڪري ٿي. بس ۾ گهڙڻ، ڪير جي ندي وهائڻ کان ڪجهه گهٽ نه هو. جيئن تيئن ڪري مان اندر پهچي ئي ويس. جتي بيهڻ مشڪل هو، خوش قسمتيءَ سان آتي مون کي ويهڻ لاءِ جاءِ ملي وئي هئي. هاڻي سچ پچ مون کي پنهنجيءَ قسمت تي رشڪ اچڻ لڳو هو.

بس رواني ٿي، بس جيڪا پنهنجي پڌاپڻ جو روئڻو روئي رهي هئي. هڪ هنڌ بس بيٺي ئي هئي ته ماڻهن جي هڪ وڏي ميڙ حملو ڪري ڏنو. ماڻهو اندر گهڙي آيا. ڄڻ ماڻهو نه هئا، سمنڊ جي هڪ تيز لهر هئي، جيڪا اندر داخل ٿي هئي. انهيءَ وهڪري ۾ هڪ جوان عورت به اندر داخل ٿي ۽ منهنجي ڀر واريءَ سيٽ تي ويهي رهي. سندس رنگ ڪارو ئي ٿي سگهي ٿو. عمر ١٨ يا ٢٠ ورهيه ڪن هوندي. ڪنن ۾ هيرن جا ٻندا ۽ ڳچيءَ ۾ سون جو هار. نيري رنگ جي ساڙهي، جنهن جو پلو ڳاڙهي رنگ جو هو، مٿس خوب ٺهي رهيو هو. سندس چهري تي عجيب رونق هئي. هڪ اهڙي ڪشش هئي، جنهن کان ماڻهو متاثر ٿيڻ کان سواءِ نٿي رهي سگهيو.

اسان ٻنهي هڪٻئي ڏانهن ڏٺو. ٿي سگهي ٿو ته اهو ڏسڻ اتفاقي هجي. گڏهه پڻ ڪڏهن ڪڏهن ديوارن جي پرسان بيهي ديوارن تي لڳل اشتهارن کي ڏسندو آهي. انهيءَ جو مطلب اهو ته نٿو هجي ته هو انهن پوسٽرن کي پڙهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. ڏسڻ ته بس هڪ فطري عمل آهي.

مون کي اها به خبر نه هئي ته هو ڪهڙي مذهب ۽ ڪهڙي خاندان جي هئي. تمام اهم ڳالهه، جا مان هاڻي چوڻ چاهيان ٿو، اها هيءَ آهي ته سندس موت منهنجي ئي هنج ۾ ٿيو. مان اڃا تائين انهيءَ حادثي مان پاڻ سنڀالي نه سگهيو آهيان.

اوچتو سندس چهري تي پگهر جا ڦڙا ڏسڻ ۾ آيا. پوءِ سندس چهري جو رنگ پيلو پئجي ويو، ۽ هوريان هوريان هوءَ منهنجي هنج ۾ ڍهي پئي. اوچتو مون ڪان داڻهن نڪري وئي. مون ڪيس مضبوطيءَ سان جهلي ورتو. نبض ڏٺم پر اتي ته ڪجهه به ڪين هو. ڳالهه ٻولهه جو موقعو ئي ڪٿي مليو هو. شايد دل بند ٿي وئي هئي. موت پلا ڪنهن جو انتظار ٿو ڪري! هاڻي مان ڇا ٻڌايان ته بس ۾ پيو ڇا ڇا ٿيو.

منهنجي دانهن ڪرڻ تي بس بيهاري وئي. ماڻهو هيٺ لهڻ لڳا. منجهانئن هڪ نوجوان، جيڪو شايد سندس مڙس هو، سندس ڇاتيءَ تي هٿ رکيو، پر هوءَ هئي ئي ڪٿي! بس سندس بي‌جان لاش پيو هو. ٽيڪسيءَ جي ڳولا ڪئي ويئي. اوهان کي ته خبر آهي ته ڳولا ڪرڻ تي ٽيڪسي به ڪڏهن نٿي ملي ۽ ضرورت نه هجي ته هزارين ٽيڪسيون اوهان جي سامهون لنگهي وينديون آهن. زندگيءَ جو چڪر به ڪجهه اهڙو ئي آهي. ضرورت تي هرمعمولي شيءِ به ناياب ٿي ويندي آهي.

سندس مڙس جي ڄمار پنجويهه ورهيه ڪن هوندي. گهرو رنگ، خوبصورت چهرو، سچ پچ ڏاڍو ٺهڪندڙ جوڙو هو.

مان آفيس پهتس پر ڪم ۾ دل نه لڳي. ٿي وڃي رهيا هئا ته مون موڪل ورتي ۽ هيٺ لهي آيس. هاڻي پير پاٽمراد و سمنڊ ڪناري وڃڻ لڳا. اڄ سمنڊ ڪناري به اداسي ڇانيل هئي. اُس جي تڪاڻ ڪري سمورو جسم سڙي رهيو هو. منهنجي ذهن ۾ بس اهائي ڇوڪري سمايل هئي.

پريل جسم، اڃا عمر ئي ڇا هيس. گهرٻار جي جهنجهٽ کان شايد اڃا تائين آزاد ئي رهي هجي. ڪيڏا امنگ ڪٿي هن زندگيءَ جي شروعات ڪئي هوندي. ڇا مرڻ لاءِ ڪيس منهنجي ئي هنج کان سواءِ پيو هنڌ نٿي سليو؟ نه ڄاڻان، اڄ منهنجي دل ۾ اهڙا اهڙا خيال ڇو جاڳي اٿيا هئا. ماڻهو مون کي پاڳل ته نه سمجهندا؟

مان ڪناري تي چپ چاپ پسار ڪري رهيو هوس. سمنڊ جون لهرون منهنجي پيرن کي ڇُهي آلو ڪري رهيون هيون. ڇا لهرون منهنجي دل جو بار هلڪو ڪري سگهن ٿيون؟

مان ڪناري تي پسار ڪري رهيو هوس. اڄ صبح جي حادثي جي ڳالهه تي غور ڪري رهيو هوس ۽ واقعي کي هر رُخ کان ورجائي رهيو هوس. شايد مون سندس ڳل ڇهيا هئا. ها ڳرو اهو ڄاڻڻ لاءِ ته منجهن گرمي آهي به يا نه. ڇا ايترو جلدي گرمي هلي ويندي آهي؟ سندس جسم ۾ ڪنهن به قسم جي تبديلي نه آئي هئي. چهرو سون وانگر چمڪي رهيو هو. ها ڳرو مٽي جا وار وڪري ويا هئا.

خبر ناهي ته هن سينڌ سڌي ڪڍي هئي يا پاسي کان. مون غور ته ڪيو هو. ٿي سگهي ٿو، مون کي ياد نه ايندو هجي.

هاڻي پلا انهن ڳالهين مان ڪهڙو فائدو! جيڪڏهن ياد اچي به ويو ته ڇا ٿيندو! اها ڪير به ڇونه هجي، نيٺ سيني بسن کي ڇڏي هوءَ هن بس ۾ ڇو چڙهي هئي؟ بس ۾ ٻيا ماڻهو به ته هئا. سندس مڙس به هو، پر منهنجي هنج کي هن مرڻ لاءِ ڇو پسند ڪيو هو. ائين لڳي ٿو ته هڪ وساريل ڪڙي ياد اچي رهي آهي. ٿي سگهي ٿو ته گذريل جنم ۾ اسان ٻئي هڪٻئي سان منسوب رهيا هجون. ٿي سگهي ٿو.

تقدير، ها، انهيءَ کي قسمت يا تقدير چوندا آهن. هاڻي مان انهيءَ حادثي کي افسانو بڻائڻ ٿو چاهيان. جيڪڏهن مان افسانو بڻائڻ جي ڪوشش به ڪندس ته مون تي ڪير اعتبار ڪندو.

انهيءَ کي به دشينت، شڪنتلا، نل، دمينتي، ساوتري، پرٿوي راج سميڪت جي ڪهاڻين ۾ شامل ڪرڻو پوندو. اهڙي ڪهاڻي، جيڪا ڪڏهن وساري نٿي سگهجي. انهي ڪهاڻي ۾ پڻ منهنجي شادي نه ٿي آهي، مان گهرٻار ۾ ڦاٿو ناهيان. مان سندس ٻار جو پيءُ به ناهيان، جو پنهنجي ماءُ جي هنج ۾ هميشه روئي رڙي ۽ منهنجي ننڊ حرام ڪندو هجي. مان انهيءَ ٻار جو پيءُ به ناهيان، جنهن اڄ تائين جنم نه ورتو آهي، ير جنهن جي اچڻ جي فڪر ۾ رات ڏينهن ڳرندو پيو وڃان. منهنجي پنهنجي زال به منهنجي پنهنجي زال ناهي. اسان ته بس ٻه آهيون: 'مان' ۽ منهنجي هنج ۾ مئل 'هوءَ'. شايد اسان ٻئي پکيئڙا بنجي آسمانن جي اوچاين تي اڏري رهيا هئاسين. پر هي موت! منهنجي دل ڌهلجي رهي آهي. عجيب سپنو آهي اهو. هڪ عجيب ڪشمڪش. ائين ٿو لڳي ڄڻ منهنجي دل اڃهو هاڻي زهر جي سمنڊ مان ٽپي هٿي آئي هجي.

ڏاڍي دير ٿي وئي هئي.
مان گهر واپس موٽي آيس.

ميٽي کائيندڙ ٻار جي منهن تي جيڪا غلاظت هئي، منهنجي زال اُگهي صاف ڪري رهي هئي. جيئن ئي مان اندر گهڙيس ته هن ٻار منهنجي حوالي ڪيو ۽ ماني

تيار ڪرڻ لاءِ هلي ويئي. هوءَ اڄ به هميشه وانگي ٺڪل نظر اچي رهي هئي. اهو ئي سبب آهي جو هوءَ چڙيل ٿي لڳي، ٿي سگهي ٿو ته ٻار، جيڪو اچڻ وارو آهي، انهيءَ جي فڪر ۾ هوءَ ڳرندي پئي وئي.

مان رڳو ٻه گهڙيون ڪاٽي سگهيس.

"طبيعت ته ٺيڪ آهي اوهان جي؟" زال پڇيو "اوهان ڪجهه ڪاٺو ٿي ڪين!"

"ها، اڄ هڪ مورت منهنجيءَ هنج ۾ پنهنجا پساهه ڏنا." مون مختصر جواب ڏنو ۽ مٿينءَ منزل تي هليو آيس ۽ هميشه وانگر آرام ڪرسيءَ تي آهلجي پيس.

هيٺ روڊ تي ٽرام هلڻ جو آواز ڪنن سان ٽڪرائجي رهيو هو. بسن ۽ موٽرن به ڏاڍا آواز ٿي ڪيا. انسانن جي پيڙ جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! منهنجي زال پنهنجي هنج واري ٻار کي وهنجارڻ ۾ رڌل هئي. مون محسوس ڪيو ته هوءَ لڙڪ لاڙي رهي هئي. نيٺ عورت هئي. ڪانئس ڪٿي ٿي برداشت ٿي سگهيو ته هڪ ٻي عورت منهنجي هنج ۾ ساهه ڏئي!

هوءَ غير هئي ۽ مان هن جو ڪو سڳو ڪونه هئس.

۽ هي... منهنجي زال، نيٺ هن سان منهنجو ڪهڙو سنگ هو!

گهر ٻار جي انهن مونجهارن ۾ مان جلد ئي ڪيس وساري ڇڏيندس. نيٺ هتي ڪهڙي شيءِ قائم رهي سگهي ٿي. ائين لڳي ٿو، ڄڻ مان هڪ ساڻو ستابو وڻ هجان ۽ هوءَ پنهنجي يادن جي ڪهاڙي سان، انهيءَ وڻ ۾ ڌڪ هڻندي هجي. جيڪڏهن اها ياد به مون کان کسجي ويئي ته؟ اها ئي ته منهنجي سڀ کان وڏي ملڪيت آهي!

مون کي ڪٿي بس انهيءَ ڳالهه جي لڳل هئي. منهنجي اکين آڏو اهو آخري منظر گهمي ويو، جڏهن هن جو مڙس ڪيس رڪشا ۾ کڻي وڃي رهيو هو ته هن جا هٿ هيڏانهن هوڏانهن لڏڻ لڳا هئا ۽ هن جو بي جان جسم به لڏي رهيو هو. وارن ۾ گلاب جو گل هو. منهنجي دل ڌهلجي ويئي. مون کان دانهن نڪري وئي.

منهنجي دانهن تي منهنجي زال ڊوڙندي آئي. هن منهنجي نرڙ تي هٿ رکيو.

"اڙي، هي ته باهه وانگي تتل آهي! تو ٻڌايو ڇو نه. هاڻي دير ٿي ويئي آهي. گهر ۾ ڪوبه ناهي جو ڊاڪٽر کي وٺي اچي. خير، ليٽي پئو." منهنجي زال هلي ويئي. هاڻي هو چلهه جي رڪ ۽ ٿانءَ ڪپڙو ڳولي رهي هئي، جيئن منهنجي نرڙ تي ٿڌي پاڻيءَ جي پٽي رکي سگهي.

مقالا

سنڌ جو ثقافتي ورثو

(هڪ مختصر جائزو)

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌ جي سرزمين سونهن، سُر، ساز ۽ سخن جي زمين آهي. اڄ کان هزارها سال اڳ به هن زمين جي سونهن، سر ۽ ساز جي ساک هوندي هئي. هن ڏس ۾ تاريخ جا ورق سنڌ جي سڀيتا جي ثبوتن سان ڀريل آهن. ڪارونجهر ٽڪري، آمريءَ جا دڙا، ڪوٽ ڏجي، موهن جو دڙو، رني ڪوٽ، ٻهمن آباد، ڀنڀور، ٻڌڪن جا ٽڪر، روپا ساڙي ۽ امرائي جا ڀڊ ۽ ڀوڙا پنهنجن سينن ۾ سنڌ جي سڀيتا جا داستان سانڍيو اچن.

موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ ته دنيا جي ماهرن کي حيران ڪري وڌو آهي. هنن کنڊرن جي کوٽائي مان مليل معلومات، اڳ جي لکيل تهذيب جي تاريخ کي رد ڪري ڇڏيو آهي، ۽ تاريخ کي نئين سر لکڻ لاءِ نيون راهون، نوان گهاٽ ۽ گس گهڙيا آهن. اڄ ڌار ڌار ملڪ ۽ ماهر موهن جي دڙي جي ڌار ڌار موضوعن تي ڪم ڪري رهيا آهن. هڪڙا ماهر هتان نون لڌل مورتين جي مطالعي جي مدد سان اڄ کان پنج هزار سال اڳ جي رهاڪن جي مذهب، مذهبي اصولن ۽ رسم رواج تي کوجنا ڪري رهيا آهن، ٻيا ڪمپيوٽرن ذريعي هتي جي مهرن کي پڙهي رهيا آهن ۽ ان ڏس ۾ ڪافي قدر ڪامياب به ٿيا آهن. هو هن راءِ جا آهن ته، هنن مهرن تي لکيل زبان دراوڙي زبانن جي ماءُ هئي. انهيءَ لحاظ سان اهي ماهر موهن جي دڙي جي زبان کي دراوڙي زبانن جي موجوده لهجن سان ڀيٽي، ان جو لسانياتي تجزيو ڪري رهيا آهن.

ماهرن جو ٽيون گروهه موهن جي دڙي وارن کنڊرن، گهرو اڏاوت جي نموني، عمارت سازي جي فن، روزانه زندگيءَ سان واسطو رکندڙ سامان جهڙوڪ ٿانو، مختلف ڌاتن جي زيورن، ٽامي ۽ پٿر جي اوزارن، ڪپڙي سازيءَ جي فن، آڏاڻن، مورتي سازيءَ جي فن، ڪنڀارڪي ڪم، ٿانون تي نقش چٽڻ، گلن ۽ ٻين مورتين ۽ شڪلين کي سامهون رکي هن سرزمين جي پنج هزار سال پراڻي فنون لطيفه جو مطالعو ڪري رهيا آهن.

جان مارشل، مارٽيمر وهيلر، پگٽ، روس ۽ ڪوين هيگن جي ماهرن جون رپورٽون مطالعي ڪرڻ سان حيرت وٺيو وڃي، ۽ سوچجي ٿو ته، واديءَ سنڌ جا

رهاڪو اڄ کان پنج هزار سال اڳ عمارت سازيءَ، مورتي سازيءَ، مصوري، نقش نگاري، چٽسالي، ڪپڙي سازيءَ، ڪنڀارڪي، سونارڪي، واڍڪي ۽ حڪمت جي ڌنڌي ۾ ماهر هوندا هئا. ٻيڙين ذريعي وڻج واپار هلندو هو. نه فقط ايترو پر هي خطو زراعت ۾ به اڳڀرو هو. جان مارشل دعوا ڪئي آهي ته، ڪپهه جي پيداوار پهرين پهرين سنڌو ماٿري ۾ ٿي، يعني دنيا ۾ ڪپهه پهرين پهرين سنڌ ۾ پيدا ڪئي ويئي. ڪپهه ٽاڻڻ، ڪپڙي اُڻڻ ۽ ڪپڙي سازيءَ جو هنر سنڌ کان شروع ٿيو. چرخي ڪتڻ جو رواج عام هو، گهر گهر ۾ چرخو موجود هوندو هو. هتي سنڌڻ جي نالي سان هڪ قسم جو بهترين ڪپڙو ٺاهيو ويندو هو، جيڪو مغرب طرف ميسوپوٽيما ڏانهن روانو ڪيو ويندو هو. ۽ ماهرن اها به دعوا ڪئي آهي ته مصر جي بادشاهن جون ممييون (لاش) "سنڌڻ" ڪپڙي ۾ ويڙهي دفن ڪيون وينديون هيون. اڳتي هلي هن ڏس ۾ عرب سياحن جي سفرنامن مان مثال پيش ڪري سگهجن ٿا. هتان "چيٽ" جو ڪپڙو، "بافتو" ۽ "پٽ" مغرب توڙي مشرق طرف روانو ڪيو ويندو هو.

جان مارشل جي رپورٽ مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته هٿ چر ۽ رڱاوت جو ڪم به ٿيندو هو.

موهن جي دڙي مان لڌل مورتين کي جاچي ڏسڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته، ان زماني ۾ پٿر مان هٿيارن، ٿانون، مورتين ۽ وٽن، تورن ٺاهڻ کان سواءِ پٿر تي اڪر جو ڪم به ڪيو ويندو هو.

مون اڳ ۾ عرض ڪيو آهي، سنڌ جي سرزمين سونهن، سر ۽ ساز جي زمين آهي: نزاڪت، نفاست، سونهن، ساز ۽ سر اسان کي ورثي ۾ مليا آهن. انهيءَ ورثي جو ثبوت گهٽ ۾ گهٽ پنجن هزارن سالن واري عرصي تائين ته ڏيئي سگهجي ٿو. موهن جي دڙي مان لڌل ناچو ڇوڪريءَ جي مورتيءَ جي مدد سان اهو ثابت ڪري سگهجي ٿو ته ناچ هن خطي ۾ پنج هزار سال اڳ به رائج هو. ناچ سر ۽ ساز کان سواءِ ناممڪن آهي، انهيءَ ڪري اها دعوا ڪري سگهجي ٿي ته ساز ۽ سر، رس ۽ رهاڻ سنڌ جي سرزمين کي پيدا ٿيڻ سان ئي ورثي ۾ مليا آهن.

علامه آءِ. آءِ. قاضي مرحوم هڪ دفعي عبرت اخبار کي خط ذريعي لکي موڪليو ته "سنڌي ٻوليءَ ۾ موسيقي آهي. يقيناً اها موسيقي يا موسيقيت هزارين سالن کان هلندي، جيئندي ۽ اسان مان هرهڪ ۾ سنڌوءَ جي لهرن، مٽيءَ جي ريت سان گڏ سمائجي ويئي آهي."

هي ڳالهيون قديم تهذيب ۽ تمدن طرف توجهه ڇڪائين ٿيون. آءٌ "پدرم سلطان بود" واري نظريي جو حامي نه آهيان. اسان جي شاندار ماضيءَ جي ذڪر ڪرڻ مان منهنجو مقصد هي آهي ته قديم سنڌ ۽ موجوده دور جي ثقافت،

رهڻي ڪهڻي، لباس، کاڌي خوراڪ ۽ هار سينگار جي سامان جو مطالعو ڪجي ۽ انهن جو تقابلي اڀياس ڪجي. اڄ جن جن شين جو استعمال اسين ڪريون ٿا، انهن جو اڀياس ٻڌائي ٿو ته سنڌ وارن پنهنجي قديم تهذيب ۽ تمدن کي ضايع نه ڪيو آهي، بلڪ ان کي سانڍيو آهي ۽ دانسته يا نادانسته ان کي هنئين سان هنڊايو آهي. هزارين سالن جي گذرڻ جي باوجود، اسان جو چوڙيگر عاج مان ساڳئي قسم جا چوڙا يا چوڙيون ٺو ٺاهي. ڪنڀار جي چڪ ۾ ڪو به ڦيرو نه آيو آهي، ڪنڀار اڄ به ٿانون تي ساڳيا چٽ ٺو چٽي. اوهين پاڻ موهن جي دڙي مان لڌل- مٽيءَ جي سادن ٿانون تي نڪتل چٽ، موجوده وقت ۾ ٺهيل مٽيءَ جي ٿانون تي نڪتل چٽن سان ڀيٽي ڏسو. ٿانون تي ٺهيل نقش نگاري، نڪتل چٽن، گلن شڪلين مورتين کان سواءِ خود ٿانون جي ساخت ۽ نمونن کي به جاچي ڏسو. اڄ به دکيون، پاٽيون، ڪوزا، مٽ، دلا وغيره ٺهن ٿا، جيڪي موهن جي دڙي مان هوبهو نموني جا لڌا ويا آهن. اهڙيءَ طرح هڏيءَ، عاج ۽ ڪوڏ مان ٺهيل سامان، ٽامي مان ٺهيل بالا، چوڙا، چاقو، ڪهاڙيون ۽ ڇيٽيون وغيره وغيره عام جام لڌيون ويون آهن، جيڪي اڄ جي بالن، چوڙن، چاقون، ڪهاڙين ۽ ڇيٽين کان مختلف نه آهن.

اڄ سنڌ علم الانسان (Anthropology) جي علوم جي ماهرن جي نظر جو مرڪز بڻيل آهي. اڄ واشنگٽن جي سمٿ سونين انسٽيٽيوٽ، نيويارڪ جي نيچرل هسٽريءَ جي ميوزيم، پئرس جي موزي دي لاهم، لنڊن جي برٽش ميوزيم ۽ آسٽريا توڙي آسٽريليا ۽ ڪوبن هيگن جا (Anthropology ۽ Enthnology) جا ماهر سنڌ تي ڪم ڪري رهيا آهن. ڪي سنڌ جي لباس ۽ رهڻي ڪهڻيءَ تي تحقيق ڪري رهيا آهن ته ڪن سنڌ جي ڀرت، ڇَپر ۽ رنگاوت جي ڪم تي ڪتاب لکيا آهن، ته ڪي اسان جي گهرن، گهرو سامان تي گهري ڦولها ڪري رهيا آهن. ڪي ماهر سنڌ جي قديم قومن ۽ قبيلن، جهڙوڪ جتن، نومڙين ۽ منڇري ميربحرن تي تحقيق ڪري رهيا آهن. ڪن ماهرن جو خيال آهي ته درياهه جي ڪنڌين، ڍنڍن جي ڪنارن، ساموندي ساحل، جبلن، جوڏن ۽ مڙهن ۾ رهندڙ ماڻهن جو مطالعو ڪجي.

سنڌ ۾ بي بها خزانو آهي. پٿر تي آڪر جو ڪم، گلڪاري، چٽ ۽ تصويرون حيرت ۾ وجهو ڇڏين. مڪلي ٽڪري، چوکنڊيءَ وارو قبرستان، پليجن جون ڇٽيون، لاکي لطف الله وارو قبرستان، شيخ ترابيءَ وارو قبرستان، سيين ونهين جو قبرستان، جوهيءَ طرف بلوچن جون قبرون، مانجهند جي سامهون شاهه اويس جو قبرستان، منگهي پير وٽ برفتن جون قبرون، جوکين جو قبرستان ڏسي ۽ انهن قبرن تي مختلف نمونن جا چٽيل چٽ ڏسي، حيرت وٺيو وڃي. هن قسم جي فن تي ڪتاب لکي سگهجن ٿا. رنگين تصويرن، رنگين ٽرانسپيرنٽ سلائيڊن ذريعي هيءَ هنر محفوظ ڪري، هتي جي ڪاريگرن جي ڪاريگري، فنڪارانه انداز ۽ سوچ کان دنيا وارن کي واقف ڪري سگهجي ٿو.

پٿر تي ٽيل آڪر جي ڪم کان سواءِ ڪاٺ تي ٽيل رنبيءَ جو ڪم ۽ گلڪاري به پنهنجي ليکي هڪ اهم ڪم آهي. سنڌ ۾ درويشن جي درگاهن ۽ پڙن تي ٽيل ڪاٺ تي آڪر جي ڪم جا بهترين نمونا موجود آهن. انهن کان سواءِ گهرن جي شهتيرن، ڇتين، دريءَن ۽ دروازن تي ٽين ڪم ته ڏسڻ وٽان آهي. هن ڪم ۾ خدا آباد، ٺٽي، نصرپور ۽ شڪارپور جا واڍا برک ليکبا هئا. شڪارپور، ٺٽي ۽ نصرپور ۾ ڪي نمونا باقي وڃي بچيا آهن، جن کي بچائڻو آهي، ورنه هي هنر هاڻ ذري گهٽ ختم ٿي چڪو آهي.

هيءَ حقيقت اڃا تحقيق طلب آهي ته آڪر جو ڪم پهرين ڪاٺ تي ڪيو ويو يا پٿر تي؟ موهن جي دڙي مان لڌل پٿر جي مورتين تي هن ڪم جو رواج هوندو هو.

سنڌ جي هنرن ۾ ڇپر ۽ رڱاوت جو هنر به هڪ اهم فن آهي. درحقيقت پٿر ۽ ڪاٺ تي چٽيل يا آڪريل گل، نقش يا ڇٽ جا ڪيترا ئي نمونا اجرڪ، چادر وغيره تي ڇپيل گل يا ڇٽ سان گهڻي قدر مشابهت رکن ٿا. مڪلي ٽڪريءَ تي مرزا جان بابا جي مزار جي اندرئين حصي تي چٽيل گل ۽ نقش، ٽنڊي محمد خان ۽ ٽنڊي جان محمد ۾ ڇپيل چادر تي گل ۽ نقش سان هڪجهڙائي رکن ٿا. هن هنر جي مختلف نمونن ۽ انهن ۾ آيل تبديلين کي سلائيڊ يا رنگين تصويرن ذريعي محفوظ ڪرڻو آهي ته جيئن گذريل دور جي فنڪارن جو هلندڙ زماني ۾ ۽ هلندڙ زماني جي فنڪارن جي فن جو ايندڙ زماني ۾ مطالعو ڪري سگهجي. موهن جي دڙي مان لڌل مرداني مورتيءَ کي اوڍيل چادر تي گل، اڄ به سنڌ ۾ ڇپيو وڃي ٿو.

وادي سنڌ ڀرت جي هنر ۾ به قديم زماني کان مشهور رهي آهي. ٿري، بلوچي، ڪوهستاني ۽ سنڌي ڀرت جا ڌار ڌار نمونا پنهنجي ڌار ڌار خصوصيتن جي ڪري ڇاتا سڃاتا ويندا آهن. سنڌي ڀرت جو ”هرمچ“ وارو نمونو، ٿر ۽ ڪوهستان ۾ ٽڪن تي ٽيندڙ ڀرت، دنيا ۾ شهرت حاصل ڪري چڪا آهن. ڌار ڌار نمونن ۾ ڌار ڌار رنگ جي ميهڪ، جاميٽريءَ جون ڊزائنون، سُئيءَ جي ڪُڻ ۾ نفاست، باريڪي ۽ دلڪشي، مختلف گلن ڀرڻ ۾ سونهن، سوڀيا ۽ سندرتا، ڪاريگر جي اک جي ڪوملتا ۽ نرملتا، مطلب ته ڀرت ڏسڻ سان ئي ڀرڻ واري جي دانائي، چاهه، رنگن جي ميهڪ ۽ ورهاست، پسند ۽ سليقي ۽ نفاست لاءِ واکاڻ ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي. ڀرت جي نمونن ڏسڻ سان سهي ڪري سگهبو ته هي ڪهڙي خطي ۾ ڀريل آهي، ڪهڙي قوم جو ڀريل آهي، هندن جو ڀريل آهي يا مسلمانن جو؟ ڄاڻو هي به ٻڌائي سگهندا آهن ته جيڪڏهن هندن جو ڀريل آهي ته انهن ۾ ڪهڙيءَ ذات جو؟ ميگهواڙن جو وغيره. اهڙيءَ طرح مسلمانن ۾ به ڀرت ڀرڻ جو فرق ٿيندو آهي.

سنڌ ۾ هاڻ ڏار ڏار ڳوٺن ۽ شهرن ۾ ڏار ڏار ڪم ٿئي ٿو. ساڳئي شهر ۾ ساڳيو ڪم مشڪل سان ٿيندو هوندو. مثال طور رلي تہ هرهنڌ ٺهي ٿي، پر سانگهڙ، عمرڪوٽ ۽ ڪاڇي ۾ ميل واري حصي ۾ سبيل رليءَ جو مٽ نہ ڪونهي.

اهڙيءَ طرح ڇر جي ڪم ۾، خاص ڪري اجرڪ جي مختلف نمونن ڇرڻ ۾ اچ سيڪاٽ، مٽياريون، ماتلي ۽ ٽنڊو محمد خان مرڪز ليکيا ويندا آهن. بستري يا پلنگ جي چادرن ڇرڻ ۾ ٽنڊو محمد خان ۽ ٽنڊو ڄام محمد خاص شهر آهن. بڪ، هندڪي ۽ مسلمانڪي پڙي، سوڙ، پانڊڻي، ملير جي ڇرڻ ۾ عمرڪوٽ، غلام نبي شاهہ، هٿونگو ۽ مٺي مشهور شهر آهن. اوهان کي معلوم هوندو تہ مٽيءَ جي سادن ٿانون تي بہ ڇر جو ڪم ٿيندو آهي. هن هنر کان بلڙي ۽ گرهوڙ مشهور آهن.

سنڌ اوچي ۽ ڪپڙي اڻڻ کان قديم زماني کان ساڪائتي آهي. موهن جي دڙي جي کوٽائي ڪندي گهر گهر مان چرخو لڌو ويو آهي. اڳتي هلي هردور ۾ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ آڏاڻن جو ثبوت ملي ٿو. ڪلهوڙن جي زماني ۾ ٺٽو ۽ ٻيا شهر ڪپڙي سازيءَ جي فن ۾ ناميارا هيا. سنڌ هن فن کي قديم زماني کان جاري رکندي اچي. اڄ بہ هٿ لونگيون، کيس، گربي، سوسي، مونڙو، کٿا، گيگم، فراسيون، کرڙيون، جاجم، گلم، غاليچا، توبرا ۽ نود اڻيا ويندا آهن. ٺٽو لونگي اڻڻ ۾، نصرپور ۽ گنبٽ کيسن اڻڻ ۾، ننگرپارڪر ۽ ڇاڇروکٿن ٺاهڻ ۾، هالا گربي، سوسي ۽ مونڙو اڻڻ ۾، کپرو، کورواهہ، بوبڪ، مٺي، حيدرآباد ۽ ڪوهستان گلمن، غاليچن، فراسين ۽ کرڙين وغيره ٺاهڻ ۾ مشهور آهن.

ڪاشيءَ جي ڪم جو رواج بہ موهن جي دڙي واريءَ تهذيب واري دور کان هلندو اچي. هن ڏس ۾ جان مارشل کان سواءِ مارٽمر وهيلر "انڊس سولائيزيشن" ڪتاب ۾ لکي ٿو تہ موهن جي دڙي مان لڌل ڪاشيءَ جي برتنن تي هلڪي سليٽي رنگ تي گهري Purple رنگ جو تہ چڙهيل آهي. آويءَ ۾ وجهڻ کان اڳ، برتنن تي ٿڌيءَ سان ڪاشيءَ جو مصالحو هڻايو ويندو هو، انهيءَ لاءِ تہ سڏيون ۽ لهريدار ليڪون ٺهن تہ جيئن انهن تي سونهن پيدا ڪندڙ ڊزائين ٺهي پوي. بهرحال ڪمانگر اڄ بہ پنهنجي ڪم ۾ مشهور آهن. اڄ بہ هالا، سيوهڻ ۽ نصرپور ۾ سرون، صراحيون، دکيون، پاٽيون، نيلون، ماٽيون، ڪونڊا، پيالا، منجا، ڏاکون ۽ راندڪا ٺاهيا وڃن ٿا، جي پنهنجي سونهن ۽ سوڀيا جي ڪري سينگار جي سامان طور رکيا ويندا آهن.

ڪاشيءَ جي سامان کان سواءِ جنڊيءَ جا سامان بہ سنڌ جي سوکڙيءَ طور ڏنا آهن. هالا، کاڏوٽ ۽ ڪشمور هن سامان جي ڪري مشهور آهن.

سنڌ ۾ مردن توڙي زالن جو لباس بہ اڄڪلهہ ملڪي توڙي غيرملڪين

وڏان استعمال ٿيڻ لڳو آهي. سنڌي ڪچ، ڳڳهو، ڳاڃرو، ڀهراڻ، پڙو، چني، ٻوتي، چولو، سٿڻ، ٽئونر واري جتي، پٽڪو، صدري ۽ ڳنڍلو اسان جي لباس جا نمونا آهن. لباس کان سواءِ سنڌي زيور به تعريف جي لائق آهن. موهن جي دڙي مان لڌل چوڙا، هار، مڻڪا، موتي ۽ منڊيون اڄ به ساڳئي نموني وارا سنڌ مان ملن ٿا. ناچو ڇوڪريءَ جي مورتيءَ کي پيل هار، ٻانهيون، چوڙا، ڪنگڻ ۽ ٻانهوٽا اڄ به عام طور استعمال ڪيا ويندا آهن. موجوده زماني ۾ نٿ، ويڙهو، ڪنٺمال، چندن هار، هسي، نسبيون، تائيٽ، ڪريون، نورا، ڇير، ورٽا، منڊيون، ٻهڪير، ٻانهوٽا ۽ چوٽيءَ ڦل سنڌي عورتن جي سونهن ۽ سوڀيا ۾ سرسي پيدا ڪن ٿا.

جتي پشم، ڏاڪي، ڏاس، ململ ۽ ريشم کي اٽي مختلف شيون ٺاهيون وينديون آهن، تيئن سنڌ وارا ڪکن ۽ ڪانن وغيره کي به ضايع ٿيڻ نه ڏيندا آهن. درياءَ جي ڪنڌين تي، ڍنڍن جي ڪنارن تي، واهن جي ورن تي، ڪاٺي، ڪانا ۽ تيليءَ مان گهرو استعمال جون شيون ٺاهيندا آهن. ڪانن مان پکا، موڙا ۽ ڇڄ ۽ ڪارا ٺاهين، ڏيرن مان تڏا ۽ ٽئونريون ٺاهين، سرن مان ڏوئا ۽ پليون ٺاهين. ڪانيءَ مان دٻڪيون، سونگا ۽ ٽپڪڙا ٺاهين. اهڙيءَ طرح ڪانيءَ مان سونڌا ۽ ڏلها ٺاهين. سنڌ جا غريب مهاڻا، ميربحر، ٻالا، شڪاري ۽ پارهيڙي قومن جا ماڻهو هن طرح سان پنهنجو پيٽ گذر ڪن.

سنڌ ۾ مختلف خطن ۾ رهندڙ مختلف قومن جي مردن توڙي عورتن جي روايتي لباس، ڏڻ وار تي پهريل پوشاڪ جو مطالعو معلومات افزا آهي. هتي جا ڪولهي، ڀيل، ڪوڪڙي، ڪرڪلا، جوڳي، ڪوچڙا، اوڏ، مگڻهار، لنگها، ميراثي ۽ مينگهواڙن کان سواءِ پالاري، جوکيا، جاکرا، نومڙيا، شودا، منورا، گندرا ۽ ونگرا پنهنجي روايتي لباس جي ڪري تاريخ جي انوکي باب مثل آهن. هتي جا واڍا، موچي، سوچي، ڪوري، ڪٽي، رنگريز، چاڪي، رازا، چوڙيگر، ساري، سرهيا ۽ شيدي سنڌي ثقافت جا سونها آهن.

اسان جي روزانه زندگيءَ ۾ ڪم ايندڙ سامان به ڏاڍو دلچسپ آهي، حالانڪ وقت سان گڏ ان ۾ به تبديليون آيون آهن. اسان جو هندورو، پينگهو، کٽ، منجي، دٻڪي، مانڊائي، جهرڻو، چاڏي، سونڪي، ڇڄ، وڃڻي، نڏو، ٽئونري، ويلڻ ۽ پاٽيو، اکري ۽ مهرلو، مهري، سينهوڙي، ڦٽي، چڪو، سرميدائي، اڪٽ وهٽي، ڏيئن کوٽي، سڳيون، ڪنڊلو، ڏوئي ۽ سياري ۾ آکٽي سنڌ جي ثقافت ۽ روزانه زندگيءَ جي نمائندگي ڪندڙ آهن. انهن ۾ هاڻي تبديلي ايندي وڃي. ڪير ڏهڻ، ڪير ولوڙڻ، وهراج ۽ لابارو، ڀريون ڪڍڻ، ڪوهه تان پاڻي ڀرڻ، ٻيڙين تي مال ڍوئڻ، ٻيڙين تي رهڻ، مڇي ۽ پلي مارڻ جا طريقا، چاڪيءَ جو گهاڻو، ڪوريءَ جو آڏاڻو، هاريءَ جو هرلو، ٻيهي تي ٻيهي ٻڪي هڪلڻ، لڳڻ جو ڏڪاڻ، مڇ تي ميڙو، راڄن ڇگن مڙسن

جون اوطاقون. مطلب ته اهي منظر اسان جي ثقافت جي نمائندگي ڪندڙ آهن. انهن کي محفوظ ڪرڻو آهي. جيڪڏهن انهن منظرن کي هينئر تصويرن ذريعي رنگين سلائيڊن ذريعي محفوظ نه ڪيو ويو ته اسان وڏي غلطي ڪنداسين. دنيا تيزيءَ سان ترقي ڪري رهي آهي، انهيءَ ترقيءَ جو اثر سنڌ تي به ٿيندو رهيو آهي. اڄ ٽرانسسٽر، بجليءَ ۽ پڪين سڙڪن اسان جي روزانه زندگيءَ ۾ انقلابي تبديليون آنديون آهن. ٻراج ۽ واهن اسان جي رهڻي ڪهڻي ۽ اقتصادي حالت ۾ وڏو ڦيرو آندو آهي. اڄ فجر جو لاچار ڪنهن گهر مان جنڊ جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو. اناج جي چڪين جنڊ جي استعمال کي موڪل ڏيئي ڇڏي آهي. اڄ مائرن کي ڪوڏاٽا ڏيڻ نٿا اچن. مائرن کي لولي ڏيڻ وسرندي وڃي. اڄ ڇيج ۽ جهمر جو رواج گهٽبو وڃي. اڄ شادين تي دهل ۽ شرناءِ جي بدران بئنڊ گهرائڻ جو رواج شروع ٿي ويو آهي.

هي ئي وقت آهي، جنهن ۾ اسين پنهنجي روايتي زندگيءَ جي طور طريقي کي ۽ سنڌي ثقافت کي بچائي سگهون ٿا. خالي سنڌي ٽوپي پائي هاڻ يا اجرڪ ڪلهي تي رکڻ سان سنڌي ثقافت جو تحفظ ٿي نه سگهندو. اسان کي پنهنجي ورثي کي سنڀالڻ لاءِ ان کي محفوظ ڪرڻ لاءِ ميوزيم ۽ آرٽ گئلرين جي ڏاهڻ جي ضرورت آهي. انهن ۾ تصويرن ذريعي، ماڊل سنڌي ثقافت جي مختلف پهلوئن جي نمائش ڪرڻي آهي.

اچو ته پنهنجي ورثي کي سنڀاليون، اچو ته پنهنجي ثقافت کي محفوظ ڪريون، اچو ته پنهنجي ثقافت جي خوبين کي ڏورانهن ملڪن سان روشناس ڪريون.

"سنڌ مدرسة الاسلام" ڪراچي

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

[نوٽ: سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي، سنڌ جي مسلمانن ۾ تعليمي، ادبي ۽ سياسي سجاڳي پيدا ڪرڻ ۾ نهايت بنيادي ڪردار ادا ڪيو آهي. ڪيترين ئي اهم شخصيتن جهڙوڪ قائد اعظم محمد علي جناح، شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي ۽ ٻين مشاهيرن هن تاريخي مدرسي مان تعليم پرائي ملڪ ۽ قوم جي وڏي خدمت ڪئي. مدرسي کي قائم ٿئي هڪ سئو سال گذري چڪا آهن، ۽ ١- سيپٽمبر ١٩٨٥ع تي ان جو سئو ساله جشن ملهايو پيو وڃي. ان موقعي تي هي مضمون پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ سنڌ مدرسة الاسلام ۽ ان جي باني خانبهادر حسن علي افندي جو تعارف ڏنل آهي. ان کان سواءِ مدرسي متعلق هڪ اهم ۽ تاريخي دستاويز به ڏنو پيو وڃي، جيڪو ١٨٩٧ع جو مدرسي بابت اشتهار آهي. هن ناياب اشتهار ۾ مدرسي جو مڪمل ۽ مفصل تعارف آيل آهي. هي پهريون ڀيرو آهي، جو هي اهم اشتهار منظر عام تي اچي رهيو آهي. اڳ ۾ ڪنهن به محقق پنهنجي تحقيقي مقالي يا ڪتاب ۾ ان جو ذڪر نه ڪيو آهي. مون ان مواد کي سالن کان ساهه سان سانديو آهي، ۽ هي مناسب موقعو سمجهي، ان کي شايع ڪري رهيو آهيان. ـــ م. ع. س.]

خانبهادر حسن علي آفندي

سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي جو باني خانبهادر حسن علي آفندي مرحوم ١٨٣٠ع ۾ حيدرآباد ۾ ڄائو. سندس والد بزرگوار جو نالو ميان محمد احسان هو. هو حيدرآباد جي "آخوند" خاندان مان هو، جنهن جو وڏو آخوند محمد بقا ولد لعل محمد، مير فتح علي خان جي زماني ۾ حيدرآباد شهر جو قاضي هو. "آخوند" انهن کي سڏيو ويندو هو، جيڪي ٻارن کي پڙهائيندا هئا. مرزا قليچ بيگ مرحوم لکيو آهي ته انهن مان گهڻا ميمڻ آهن (١).

حسن علي آفندي مرحوم ان وقت جي دستور موجب قرآن شريف پڙهيو ۽ فارسيءَ جي تعليم حاصل ڪيائين. تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ پهريائين پنڊرهن - ويهن

(١) مرزا قليچ بيگ: سوانح حيات خانبهادر حسن علي آفندي، سنڌي ادبي بورڊ، ص ٨.

روپين تي ”جهرڪ“ ڳوٺ جي ويجهو، راڄي نظاماڻي ڳوٺ وٽ درياءَ جي پتڻ تي ”ڊاڪ منشي“ مقرر ٿيو. ان وقت درياءَ جي مختلف پتڻن تي ڪاٺيون گڏ ڪري، ٻيڙين رستي جدا جدا شهرن ڏانهن موڪليون وينديون هيون. انهن ڪاٺين کي ”ڊاڪ“ سڏيو ويندو هو. جلد ئي نوشهروفيروز جي ڊپٽي ڪليڪٽر جي آفيس ۾ ويهن-پنجويهن روپين پگهار تي منشي مقرر ٿيو. اتي جي ڪلارڪ کان واندڪائيءَ واري وقت ۾ انگريزي سکيائين. جلد ئي انگريزي لکڻ، پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ جهڙو ٿيو. انهن ڏينهن ريلوي ڪانه هئي، ۽ سکر ۽ ڪوٽڙيءَ جي وچ ۾ ”انڊس فلاٽيلا“ نالي جهاز هلندو هو. ميان مرحوم کي ڪجهه وڌيڪ پگهار سان ان جهاز جي ڪوٽڙيءَ واري آفيس ۾ ڪلارڪي ملي ويئي. اتي هن پنهنجي لياقتن ۽ صلاحيتن سبب چڱو نالو ڪڍيو، ۽ انگريزيءَ ۾ به وڌيڪ مهارت حاصل ڪيائين. سندس لياقت ۽ محنت کي ڏسي، ڪراچيءَ جو جج مسٽر ملڻ ڪانئس ڏاڍو متاثر ٿيو، ۽ کيس ڊسٽرڪٽ ڪورٽ ڪراچي جو سرشتيدار ۽ ترجمان مقرر ڪيائين.

ڪورٽن ۾ هن وڪيلن جي ڪارڪردگي ڏٺي، ۽ قانوني موشگافيون ٻڌيون. ان مان گهڻو ڪجهه پرايائين، ۽ محنت ڪري انگريزيءَ ۾ به گهڻي مهارت حاصل ڪيائين. قانون ۾ ايتري قدر ته ڄاڻ حاصل ڪيائين، جو مسٽر ملڻ، امتحان پاس ڪرڻ کان سواءِ کيس وڪالت جي سند ڏني، ۽ هو حيدرآباد ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو. انهن ڏينهن ۾ مسلمان وڪيل اصل ڪونه هوندا هئا، ۽ جوابدار اڪثر مسلمان هوندا هئا، انهيءَ ڪري حسن علي مرحوم کي تمام گهڻا ڪيس ملڻ لڳا. هن به ڪيسن تي خوب محنت ڪري، وڪالت ۾ چڱو نالو ڪڍيو. ڪجهه وقت کان پوءِ هو سرڪاري وڪيل يا پبلڪ پراسيڪيوٽر ۽ گورنمينٽ پليڊر مقرر ڪيو ويو. آخر ڪراچيءَ ۾ اچي رهڻ لڳو، ۽ اتي پنهنجي آفيس قائم ڪيائين. انهيءَ عهدي تي ۱۳-۱۴ سال ڪم ڪيائين. انهن ڏينهن ۾ ڪيترائي جج آيا، جن سڀني کيس سٺا سرٽيفڪيٽ ڏنا، ۽ سندس هوشياريءَ جي تعريف ڪئي. مسٽر مئڪفرسن، جڊيشنل ڪمشنر، کيس سمال ڪاز ڪورٽ جي جج جي آڇ ڪئي، پر هن اها قبول نه ڪئي.

وڪالت ۾ هن چڱو ناڻو ڪمايو، ۽ مئڪلوڊ روڊ تي بنگلو ٺهرائي، خوشحال زندگي گذارڻ لڳو. پنهنجي خوش اخلاقيءَ سبب معاشري ۾ به پاڻ کي ڏاڍو مقبول بڻايائين، جنهن ڪري عام توڙي خاص کيس عزت ۽ احترام جي نظر سان ڏسڻ لڳا. انهن ڏينهن ۾ مسلمان، جديد تعليم ۾ ڏاڍو پوئتي پيل هئا. کيس مسلمانن جي ترقي ۽ واڌاري جو سدائين اونو رهندو هو. هن جو خيال هو، ته مسلمان پڙهي پون، ته جيئن ٻين قومن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي، زماني جي حالتن موجب زندگيءَ جي ڊوڙ ۾ حصو وٺي سگهن. اهو مقصد سامهون رکي، هن مسٽر ڏيارام جيٺمل سان گڏجي ”سنڌ سڀا“ ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو، پر هن محسوس ڪيو ته ان مان مسلمانن کي خاصو فائدو نه ٿو ملي.

اتفاق اهڙو ٿيو جو انهن ڏينهن ۾ ڪلڪتي جي ”محمدن ائسوسيئيشن“ جو باني، مشهور اهل قلم ۽ بيرسٽر امير علي ڪيس جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ آيو، ان جي صلاح سان حسن علي مرحوم ڪوشش وٺي ڪراچي ۾ ”محمدن ائسوسيئيشن“ قائم ڪئي. پهريائين اهو ادارو ڪراچيءَ واري انجمن جي شاخ هئي، پر جلد ئي پوءِ خود مختيار اداري جي حيثيت ۾ ڪم ڪرڻ لڳو. حسن علي آفندي مرحوم ان جو صدر ٿيو، ۽ ڪراچي، حيدرآباد ۽ ٻين شهرن جا مک ماڻهو ان جا ميمبر ٿيا. ڪراچيءَ کان سواءِ حيدرآباد ۽ ٻين شهرن ۾ به ان جون شاخون قائم ڪيون ويون. انهيءَ انجمن سنڌ جي مسلمانن جا اهنج دور ڪرڻ ۽ مسلمانن جي تعليم جي سڌاري ۽ واڌاري جي سلسلي ۾ تمام گهڻي ڪوشش ورتي. سنڌ انڪمبرڊ اسٽيٽ ائڪٽ، انهيءَ انجمن جي ڪوشش سان جاري ٿيو.

حسن علي آفندي مرحوم محسوس ڪيو، ته مسلمانن جي تعليم جي حصول لاءِ هڪ جدا اسڪول جي ضرورت آهي، جنهن ۾ ديني تعليم جو به معقول بندوبست هجي. ان سان گڏ بورڊنگ به هجي، جتي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ جا شاگرد اچي رهن. انهيءَ رٿ کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ وڏي جدوجهد ڪيائين. سڄي سنڌ گهمي چندا گڏ ڪيائين، ۽ سڀني ميونسپالٽين ۽ لوڪلبوردن کان به رقمون ڇڏايائين. نه فقط ايترو پر ان ڪم لاءِ هندستان جي ٻين شهرن جهڙوڪ: بمبئي، ڪلڪتي، مدراس، حيدرآباد دکن جا دورا به ڪيائين. مخالف ڌر سندس ڪم ۾ اٽڪاءُ وجهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن هر ڳالهه، کي مڙس ٿي منهن ڏنو. آخر سندس ڪوشش رنگ لاتو، ۽ ١٨٨٥ع ۾ بولٽن مارڪيٽ جي سامهون ”سنڌ مدرسة الاسلام“ جاري ٿيو. ان جو پهريون پرنسپال مولوي عمرالدين مقرر ٿيو، جو پنجاب کان آيل هو. ان کان پوءِ حسن علي آفندي جو فرزند ولي محمد ١٨٨٧ع کان ١٨٩٧ع تائين پرنسپال رهيو. هو ان کان اڳ ۾ شڪارپور هاءِ اسڪول جو پرنسپال هو.

سال ١٨٨١ع ۾ حسن علي آفندي مرحوم ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ڪائونسلر ٿيو. سال ١٨٩١ع ۾ سنڌ جي جاگيردارن ۽ زميندارن پاران بمبئيءَ جي گورنر جي ڪائونسل جو ميمبر ٿيو. انهن عهدن تي رهي به هن تعريف جوڳا ڪم ڪيا. اهو ڏسي سرڪار به سندس عزت ڪرڻ لڳي. سندس حسن خدمتيءَ سبب سال ١٨٨٨ع ۾ کيس سرڪار ”خانبهادر“ جو خطاب ڏنو.

سال ١٨٧٥ع ۾ روس، بين الاقوامي معاهدن جي خلاف ورزي ڪندي، ترڪيءَ سان جنگ جوٽي. ترڪن جي زخمي سپاهين جي مدد لاءِ حسن علي مرحوم چندو گڏ ڪري اوڏانهن موڪليو، انهيءَ ڪري ترڪي سلطان طرفان کيس ”مجيدي“ تمغو ۽ ”آفندي“ جو خطاب مليو. ان سان گڏ کيس ڪراچي ۾ ترڪي حڪومت جو سفير مقرر ڪيو ويو.

سن ١٨٩٥ع ۾ سنڌ جي هن عظيم سپوت وفات ڪئي. کيس سندس وصيت موجب ٢٤- آگسٽ تي حيدرآباد ۾ سندس باغ ۾ دفنايو ويو. سندس وفات تي

ڪيترن ئي شاعرن شعر لکيا. مرزا قليچ بيگ مرحوم سندس وفات جي تاريخ هن طرح منظوم ڪئي آهي:

خوش گفت ڪه "شد بهار آخر" ــ هم گفت ڪه "رحمت خداوند".

١٣١٣ھ ١٣١٣ھ

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، سندس وفات جي تااريخ هن طرح لکي آهي:

چون ز هاتف سنش بپرسيدم ــ گفت: "نيڪ زمان بجنت رفت"

١٣١٣ھ

اهڙا انسان مرندا نه آهن، پر هو پنهنجي ڪارنامن سبب سدائين زنده آهن. الله تعاليٰ جون مٿس رحمتون هجن. آمين

سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي

سنڌ تي تمام گهڻي وقت کان مسلمان حڪومت ڪندا ٿي آيا، تان جو سن ١٨٤٣ع ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو. انگريزن، درپرده اهڙي پاليسي اختيار ڪئي ته مسلمانن کي هرشعبي ۾ نظرانداز ڪيو وڃي. تعليمي پاليسيءَ ۾ به هنن اها ڳالهه قائم رکي، ته جديد تعليم ۾ مسلمانن کي پوئتي رکيو وڃي. مسلمانن کي جيئن ته انگريزن کان نفرت هئي، انهيءَ ڪري هنن جديد تعليم ڏانهن توجه ڪونه ڏنو. هندن حالات مان پورو فائدو حاصل ڪيو، ۽ جديد تعليم ۾ تيزيءَ سان ترقي ڪرڻ لڳا.

مسلمانن جو اهو حال ڏسي، سن ١٨٨٢ع ۾ سيد اميرعلي ڪلڪتي ۾ نيشنل محمدن انسوسيئيشن قائم ڪئي. انسوسيئيشن جي قيام جو مقصد هو، مسلمانن جي فلاح ۽ بهبود لاءِ ڪوشش وٺڻ. سن ١٨٨٤ع ۾ سيد اميرعلي هڪ مقدمي جي پيرويءَ جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ آيو. ڪراچيءَ جي مسلمانن سندس اعزاز ۾ هڪ جلسو منعقد ڪيو، جنهن ۾ هنن ظاهر ڪيو ته سنڌي مسلمان جديد تعليم ۾ گهڻو پوئتي آهن، هنن اهو به ٻڌايو ته ان سلسلي ۾ هو ڪجهه ڪرڻ گهرن ٿا. سيد اميرعلي سندن همت افزائي ڪئي، ۽ کين مشورو ڏنو ته هو سنڌ ۾ نيشنل محمدن انسوسيئيشن ڪلڪته جي شاخ قائم ڪن، جنهن جي ذريعي مسلمانن لاءِ جديد تعليم جو بندوبست ڪن.

خانبهادر حسن علي آفندي، جو اصل ۾ ذات جو ميمڻ هو، ڪراچيءَ جو هڪ مشهور وڪيل هو. هن کي سدائين مسلمانن جي ترقيءَ ۽ واڌاري جو فڪر رهندو هو. هن محسوس ڪيو ته جيستائين مسلمانن لاءِ جديد تعليم حاصل ڪرڻ جو جدا ادارو نه هوندو، تيستائين کين تعليم پرائڻ جا موقعا ملي نه سگهندا. سيد اميرعلي جي مشوري کان پوءِ هن انهيءَ سال ڪوشش وٺي ڪراچيءَ ۾ نيشنل محمدن انسوسيئيشن جي شاخ قائم ڪئي. ان جو بنيادي مقصد هو مسلمانن لاءِ هڪ مرڪزي اقامتي درسگاهه قائم ڪرڻ. حسن علي افندي مرحوم جي قيادت ۾ مدرسي لاءِ هڪ بورڊ قائم ڪيو ويو.

حسن علي آفندي مرحوم وڏي جدوجهد کان پوءِ مدرسي هلائڻ لاءِ پئسو جمع ڪيو. آخر سندس ڪوششون ڪامياب ٿيون، ۽ پهرين سيپٽمبر ١٨٨٥ع تي سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ جو قيام عمل ۾ آيو. هي مدرسو اڪيلي هلي سنڌ جي مسلمانن جي تعليمي بيداريءَ جو سنگ بنياد ثابت ٿيو.

هي مدرسو پهريائين بولٽن مارڪيٽ جي سامهون هڪ ڪرايه جي عمارت ۾ قائم ڪيو ويو. اها جڳهه مدرسي لاءِ ناموزون هئي، انهيءَ ڪري شاگردن کي ڏاڍي تڪليف هوندي هئي. حسن علي مرحوم ڪوشش ورتي، ميونسپل بورڊ کان ٧٥ رپيا ماهوار ڪرايه تي اها سراءِ حاصل ڪئي، جيڪا ريلوي قائم ٿيڻ کان پوءِ بيڪار پئي هئي. ان کان پوءِ شاگردن جي تعداد ۾ اضافو ٿيو، ته سراءِ جي سامهون هڪ ٻه منزلي عمارت ڪرايه تي حاصل ڪئي وئي.

سراءِ جي پرسان ميدان هو، جنهن ۾ قديم زماني ۾ قافلا اچي ترسندا هئا. ريلوي قائم ٿيڻ کان پوءِ اهو بيڪار پيو هو. حسن علي آفندي مرحوم اهو پلاٽ حاصل ڪري، مدرسي جي عمارت جي تعمير شروع ڪئي. سن ١٨٩٠ع تائين مدرسي جي عاليشان عمارت، شاندار هاسٽل ۽ ٻه مسجدون نهي تيار ٿي ويون.

سنڌ ۾ انهيءَ مقصد کي وسيع بنائڻ لاءِ آفندي مرحوم جي ڪوشش سان ڪراچيءَ کان سواءِ لاڙڪاڻي، سکر ۽ شهدادپور ۾ نيشنل محمڊن ائسوسيئيشن جون شاخون قائم ڪيون ويون. انهن جي ماتحت سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ جي نموني تي جديد تعليم لاءِ مدرسا قائم ڪيا ويا. انهن مدرسن ۾ پهريائين فقط مڊل تائين تعليم هوندي هئي، انهيءَ ڪري اتان جا شاگرد به مئٽرڪ اچي سنڌ مدرسي ۾ پڙهندا هئا. اهڙيءَ طرح هن مدرسي سنڌ ۾ جديد تعليم ڦهلائڻ لاءِ بنيادي ڪردار ادا ڪيو.

سرسيد احمد خان به اهڙي مقصد لاءِ عليگڑهه ۾ هڪ درسگاه قائم ڪيو هو. حسن علي افندي مرحوم کي، سنڌ مدرسي کي بهتر بنائڻ جو هميشه اونو رهندو هو. هن سرسيد احمد جي تجربن مان فائدو حاصل ڪرڻ به ضروري سمجهيو، انهيءَ ڪري هو سن ١٨٨٨ع ۾ عليگڑهه ويو، ۽ ڪجهه وقت اتي رهي، حالتن جو جائزو وٺي آيو. ان کان پوءِ هُن مدرسي جي انتظام کي بهتر بنائڻ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪيو. سندس فرزند ميان ولي محمد به تعليم کاتي سان وابسته هو. هُو پهريائين گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور جو هيڊ ماستر هو، جتي هو ٧- اپريل ١٨٨٧ع کان ٣- آگسٽ ١٨٨٧ع تائين رهيو. پر پوءِ سنڌ مدرسي جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ سرڪاري نوڪري ڇڏي اچي مدرسي جو پرنسپال ٿيو. ڏهه سال مدرسي جو پرنسپال ٿي رهيو، ۽ مدرسي جي واڌاري لاءِ ڏاڍو پاڻ پتوڙيائين، ۽ سنڌ جي مسلمانن ۾ انگريزي تعليم پرائڻ جو شوق پيدا ڪرڻ واريءَ تحريڪ کي اڳتي وڌايائين. ان جي ڏينهن ۾ مدرسي وڏي ترقي ڪئي.

حسن علي آفندي مرحوم ۽ سندس سائين جون ڪوششون ڪامياب ثابت ٿيون، ۽ سنڌ مدرسة الاسلام جي ناليءَ سان فيض جو چشمو جاري ٿيو. اُن ملت جي فڪرونظر ۾ تازگي، قلب کي عزم ۽ حوصلو ۽ جسم کي قوت ۽ توانائي بخشي. انهيءَ تحريڪ سنڌ جي مسلمانن کي نه فقط تعليمي اعتبار کان بلڪ سياسي لحاظ کان به بيدار ڪيو. قائداعظم محمد علي جناح رح به هن مدرسي مان تعليم حاصل ڪئي هئي. اهو سنڌ مدرسي جوئي فيض هو، جو برصغير پاڪ وهند جي مسلمانن کي قائداعظم جهڙو رهنما مليو، جنهن پاڪستان بڻايو. سنڌ جي عظيم تعليمي ماهر، محقق ۽ اديب شمس العلماءَ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي به هيتي تعليم حاصل ڪئي. ان کان سواءِ ٻين به ڪيترن ئي اهم شخصيتن هن مدرسي مان تعليم حاصل ڪئي، جن اڳتي هلي تعليمي، ادبي، ثقافتي، سماجي ۽ سياسي ميدانن ۾ سنڌ جي مسلمانن جي وڏي خدمت ڪئي.

اڄ به سنڌ مدرسو تعليمي اعتبار کان ممتاز ادارن ۾ شمار ٿئي ٿو. مدرسه بورڊ طرفان قائم ڪيل ٻيا ادارا جهڙوڪ: سائنس ڪاليج، سنڌ مسلم آرٽس ۽ ڪامرس ڪاليج، سنڌ مسلم لا ڪاليج، ايس-ايم-سي فاطمه جناح گرلس اسڪول ۽ ايس-ايم-ليا ري هاءِ اسڪول به تعليم جي ميدان ۾ نمايان خدمت سرانجام ڏئي رهيا آهن.

سنڌ مدرسي جو پهريون پرنسپال مولوي عمرالدين هو، جيڪو پنجاب جو رهاڪو هو ۽ پنجاب يونيورسٽيءَ جو ايم-اي هو. ٻن سالن کان پوءِ خانبهادر حسن علي آفندي مرحوم جي لائق فرزند آخوند ولي محمد کي تعليم کاتي جي سرڪاري نوڪري ڇڏارائي پرنسپال مقرر ڪيو ويو، جنهن نوَ سال مدرسي جي نهايت خلوص ۽ محنت سان خدمت ڪئي. انهيءَ دوران آخوند ولي محمد قانون جو امتحان پاس ڪري ورتو، جنهن ڪري حڪومت کيس ڊپٽي ڪليڪٽر، سبارڊينيٽ جج ۽ فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ جي ممتاز عهدي تي فائز ڪيو. ١٨٩٦ع کان ١٨٩٧ع تائين مدرسي جو مشهور ۽ لائق استاد مسٽر ڊي-بي-ڪوٽوال پرنسپال ٿي رهيو، جيڪو اڳ ۾ ۽ پوءِ مدرسي جو وائيس پرنسپال ٿي رهيو.

اشتهار:

سن ١٨٩٧ع ۾ خيرپور رياست جي وزير اعليٰ خانبهادر قادرداد خان(١) انهيءَ شرط تي مدرسي کي گرانٽ ڏيڻي ڪئي، ته آئنده مدرسي جو پرنسپال يورپي مقرر

(١). خانبهادر قادرداد خان پٺاڻن جي ننڌاڻي قبيلي مان هو. سن ١٨٣٦ع ۾ تولد ٿيو. هن شڪارپور مان پارسي ۽ ٿوري عربي تعليم حاصل ڪئي. تعليم پرائي شڪارپور جي ڪليڪٽر وٽ منشي ٿيو، ڇاڪاڻ جو انهن ڏينهن ۾ اجا پارسي دفتري زبان طور رائج هئي. پنهنجي ذهانت سبب انگريزي سکي ورتي، ۽ جلد ئي ”هائر“ به پاس ڪري ويو. پنهنجي محنت سان ترقيءَ جون منزلون طيءِ ڪري ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. ١٩ سال ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي رهيو. ١٨٩٥ع ۾ کيس خيرپور جو وزير اعليٰ مقرر ڪيو ويو. ١٨٩٢ع ۾ خانبهادر جو لقب مليو ۽ بعد ۾ سي-آءِ-اي جو پڻ اعزاز ڏنو ويو. ٣١- مئي ١٩٠٣ع تي وفات ڪيائين.

ڪيو ويجي. مدرسي جي انتظاميه اهو شرط قبول ڪري، مسٽر ”پرسي هائيڊ“ کي پرنسپال مقرر ڪيو. هو آڪسفورڊ جو ايم-اي هو، ۽ فوجي قبيلي جو فرد هو. سندس ڏينهن ۾ مدرسي ۾ لازمي فوجي تربيت جو بنياد پيو.

مسٽر پرسي هائيڊ اچڻ سان پهريون ڪم اهو ڪيو، جو سنڌي ۾ ڇهن صفحن تي مشتمل هڪ اشتهار ڇپائي عام ڪيو. هي اشتهار ڄڻ ته مدرسي جو Prospectus آهي، جنهن ۾ مدرسي بابت مفصل معلومات ڏنل آهي. اهو اشتهار هو بهو هت ڏنو پيو وڃي، جنهن مان مدرسي جي انتظاميه، تعليمي شعبن، مکيه استادن جي نالن ۽ پڙهائيءَ جي طريقي جي مڪمل واقفيت ٿيندي. هي اشتهار راقم الحروف کي ١٩٥٢ع ۾ هڪ جهوني سپروائيزنگ ٽپيدار ڏنو هو، جڏهن آءٌ تعلقي آفيس لاڙڪاڻي ۾ ڪلارڪ هوس. آءٌ انهيءَ ئي سال مئٽرڪ پاس ڪري ڪلارڪ ٿيو هوس ۽ علمي ادبي ذوق ننڍپڻ کان هو. منهنجي ذوق ۽ تاريخ سان دلچسپي کي ڏسي سپروائيزنگ ٽپيدار صاحب اهو اشتهار تحفي طور مون کي ڏنو. ان سان آفيس جي سلپ ٻه لڳل آهي، جنهن تي هي مضمون لکيل آهي:

”فردي نمبر ٢٨،

ته سنڌ ڪاتي ۾ جي مسلمان رهاڪو آهن، تن جي ٻچن کي انگريزي علم سيکارڻ جي نسبت ۾ ڇاپيل اشتهار.“ (نندي صحيح).

معلوم ٿئي ٿو، ته هي اشتهار مختيارڪارن کي موڪليو ويو هو، ته جيئن هو پنهنجن ٽپيدارن جي ذريعي ان کي سنڌ جي مسلمان ڳوٺاڻن کي پڙهي ٻڌائين، جيئن هو پنهنجا ٻار سنڌ مدرسة الاسلام ۾ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ موڪلين.

بهرحال سنڌ مدرسة الاسلام جي تاريخ جي سلسلي ۾ هي هڪ اهم ۽ ناياب دستاويز آهي، جنهن کي وڏي تاريخي حيثيت حاصل آهي. ان جي تاريخي اهميت ۽ افاديت جي مدنظر آءٌ ان کي ورهين کان ساهه ۾ سانڍيندو اچان ٿو، ۽ ان کي هن خاص موقعي تي پڌرو ڪريان ٿو، جڏهن سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي کي قائم ٿئي هڪ سؤ سال گذري چڪا آهن، ۽ ان جو سؤ ساله جشن ١- سيپٽمبر ١٩٨٥ع تي وڏي ڌام ڌوم سان ملهايو پيو وڃي.

مون هي اشتهار عاريتاً، محترم تاج محمد صحرائي جي معرفت، سؤ ساله جشن ملهائيندڙ انتظاميه جي حوالي ڪيو آهي، ته جيئن ان کي نمائش ۾ رکن، ۽ نمائش ختم ٿيڻ کان پوءِ مون کي واپس ڪن.

سنڌ مدرسة الاسلام جو اشتهار

ڪراچي

هن مدرسه جي مدعا آهي ته سنڌ ڪاتي ۾ جي مسلمان رهاڪو آهن، تن جي ٻچن کي بلڪل چڱيءَ طرح انگريزي علم سيکارجي ۽ مذهبي تعليم سُني ۽ شيعن جي متن موجب ڏجي.

هن اسڪول جو جوڙجڪ هڪڙي بورڊ جي هٿ ۾ آهي، جنهن بورڊ جو پريزيڊنٽ سنڌ جو ڪمشنر صاحب بهادر آهي ۽ جيئن ته اهو اسڪول سنڌ جي ڪنهن به ڀاڱي جي مسلمانن لاءِ آهي، تنهن ڪري مٿين بورڊ جا ميمبر سڀيئي هلنديءَ وارا سگهر ماڻهو، جي سنڌ ڪاتي جي جدا جدا ڀاڱن ۾ رهن ٿا، سي آهن. في الحال انهيءَ بورڊ جا ميمبر هيٺيان آهن:

ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ ـــ پريزيڊنٽ
آر. جائيلس ايم. اي ـــ وائيس پريزيڊنٽ
پي. ڪنڊيل آءِ. سي. ايس
خان بهادر قادر داد خان سي. آءِ. اي (خيرپور)
خان بهادر شيخ صادق علي (سکر)
خان صاحب علي محمد حسن علي بي. اي، ايل. ايل. بي
خان بهادر خدا داد خان
معزالدين جي. عبدالعلي
ڊاڪٽر جي. ايف. مرزان (ڪراچي)
محمد حسين وڪيل (شڪارپور)
غلام حسين چاڳلو (ڪراچي)
خير محمد عابداڻي (ٺٽو)
خان بهادر غلام رسول جتوئي (مورو)
مرزا لطف علي بيگ (حيدرآباد)

اهو مدرسه ٻن شاخن ۾ ورهايل آهي ـ انگريزي ۽ ورنيڪيولر. ٻهرين شاخ ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ جي ميٽريڪيوليشن امتحان جي درجي تائين پڙهائي ٿئي ٿي. پرنسيپال ۽ ٻيا هيٺيان چالاڪ پاڙهيندڙ انگريزي سيکاريندا آهن:

مسٽر پرسي هائيڊ بي. اي. (بيليل ڪاليج آڪسفورڊ) پرنسيپال
مسٽر ڊي. بي. ڪونوال بي اي، ايل ايل بي (بمبئي) وائيس پرنسيپال
مسٽر حميدالدين بي. اي (علي ڳڙه ڪاليج) فرسٽ اسسٽنٽ ۽ عربڪ ٽيچر
مسٽر محمد هاشم تيجاڻي — ٻيو اسسٽنٽ
مسٽر پرشوتم اسرسي — ٽيو اسسٽنٽ
مسٽر ڪي. علي محمد — چوٿون اسسٽنٽ
مسٽر عبدالحق — پنجون اسسٽنٽ
مسٽر محمد پير محمد — ڇهون اسسٽنٽ
مسٽر دلاور علي — ستون اسسٽنٽ
فارسي پاڙهيندڙ مولوي الهه بخش محمد شاهه.

ورنيڪيولر شاخ ٽن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، يعني سنڌي، اردو ۽ گجراتي. انهن ڀاڱن ۾ بمبئي سرڪار جي منظور ٿيل ورنيڪيولر درجن جي چوٿين درجي تائين ڇوڪرن کي تعليم ملندي آهي.

ورنيڪيولر جي چوٿين درجي جي پاس ڪرڻ کان پوءِ ڇوڪرا انگريزي پهرئين درجي ۾ داخل ٿيندا آهن. ورنيڪيولر شاخ جا پاڙهيندڙ هيٺيان آهن:

سنڌي

مسٽر احمد مراد — هيڊ ماستر
مسٽر عبدالحق — پهريون نائب
مسٽر عبدالله — ٻيو نائب
مسٽر عبدالرزاق — ٽيو نائب
مسٽر عبدالمجيد — چوٿون نائب

گجراتي

مسٽر لالجي — هيڊ ماستر
مسٽر ايچ فقير محمد — پهريون نائب
مسٽر هيرجي — ٻيو نائب
مسٽر ڪليانجي — ٽيو نائب
مسٽر وسرام — چوٿون نائب

اردو

مسٽر محمد بانـي — هيڊ ماستر

مسٽر ملڪ محمد — پهريون نائب

مسٽر غلام محمد — ٻيو نائب

مسٽر نظام الدين — ٽيو نائب

مسٽر ابراهيم — چوٿون نائب

هن اسڪول سان ٻه مسجدون ملحق ٿيل آهن، هڪڙي سني ماسترن ۽ چوڪرن جي لاءِ ۽ ٻي شيعن جي لاءِ. سني ۽ شيعا مولوي نه رکيو هرهڪ ڪلاس کي مذهبي تعليم ڏين ٿا، پر سڀني چوڪرن کي سيڪنهن جمع جي ڏينهن جڏهن سڀئي پنهي مسجدن ۾ گڏ ٿيندا آهن، وعظ ٻه ڪندا آهن.

تمام ننڍن چوڪرن لاءِ خاص قرآن شريف پاڙهڻ لاءِ هڪ خاص ڪلاس ٺهيل آهي ۽ پهرين ڇهن درجن وارن چوڪرن کي به قرآن شريف پاڙهيو آهي.

انگريزي هيٺين درجن ۾ هڪ آستاد، جنهن کي ڪنڊياري جي هنري اسڪول سان سرٽيفڪيٽ مليل آهن، سو چوڪرن کي واڍڪو ڪم سيکاريندو آهي. هن ڪم جي نگهباني ڊرائنگ ماستر مسٽر ٺاڪر ڪندو آهي ۽ گهڻو ڪري پرنسپال به نظرداري ڪندو آهي.

ورنيڪيولر شاخ جي سيڪنهن ڪلاس ۾ بمبئي جمنيشن سان پاس ٿيل آستاد هفتي ۾ ٻه دفعا ڊرل ڪرائيندو آهي. جڏهن ڪو به ڪلاس ڊرل ڪندو آهي، تڏهن انهيءَ ڪلاس جو ماستر به مٿين استاد کي مدد ڏيڻ لاءِ هميشه حاضر رهندو آهي ۽ پرنسيپال گهٽ ۾ گهٽ هڪ دفعو هرهڪ ڪلاس کي ڊرل ڪندو ڏسندو آهي. جمنيشن سڄي اسڪول لاءِ کليل آهي ۽ چوڪرن کي انهيءَ راند ڪرڻ لاءِ همٿائبو آهي. مسلمان شاگردن کان سندن تعليم لاءِ هيٺ لکيل نرخ پٽاندر في وٺڻ ۾ ايندي آهي:

انگريزي شاخ

درجا ۱-۲-۳	۸ آنا در مهينو
درجو ۴	۱۲ آنا در مهينو
درجا ۵ ۽ ۶	هڪ رپيو در مهينو
درجو ۷	ڏيڍ رپيو در مهينو

ورنيڪيولر شاخ

درجا ۱ ۽ ۲ ۽ ٻارن جو ڪلاس	۲ آنا در مهينو
درجا ۳ ۽ ۴	۴ آنا در مهينو

شاگرد، جي مسلمان نہ آهن، سي ٿورو وڌيڪ فيئون ڀرين ٿا.

مٿين فيئن کان سواءِ شاگردن کي اسڪول جي ڪرڪيٽ ڪلب لاءِ سيڪنهن مهيني ٿورو چندو ڏيڻو پوي ٿو: انهيءَ ڪلب جو ڪم ڪار پرنسيپال ۽ مسٽر عبدالحق ۽ ٻيا ڪيترا ماستر سنڀاليندا آهن، جي ڇوڪرن سان راند ڪندا آهن ۽ انهن کي اها راند سيکاريندا آهن.

بورڊنگ هائوس

(يعني کاڌي ۽ ٽڪڻ جي جاءِ)

هن مدرسہ سان ملحق شاگردن جي کاڌي ۽ ٽڪڻ لاءِ هڪڙي جاءِ، جنهن کي "بورڊنگ هائوس" چوندا آهن، جوڙي ويئي آهي. جن ڇوڪرن جا گهر ڪراچيءَ کان پري آهن، سي انهيءَ جاءِ ۾ ٽڪندا آهن. انهيءَ بورڊنگ هائوس ۾ ۸۰ ڇوڪرا رهي سگهن ٿا، پر جيڪڏهن گهرج ٿي ته، ڪيترن ٻين ڇوڪرن لاءِ جاءِ جو بندوبست ڪري سگهبو ۽ هيٺيان نرخ رهڻ ۽ کائڻ لاءِ ورتا آهن:

پهرئين درجي جا بورڊر	۱۵ روپيا در مهينو
ٻئي " "	۱۰ روپيا در مهينو
درمياني " "	ساڍا ست روپيا در مهينو
ٽئي " "	۵ روپيا در مهينو

بورڊر، جي وڏيون فيئون ڏين ٿا، تن کي کاڌو ۽ سامان وڌيڪ چڱي قسم جو ملي ٿو. مٿين فيئن ۾ کاڌي، رهڻ، روشنائي، نوڪرن ۽ ڌوٻارڻي وغيره جو خرچ اچي وڃي ٿو، پر سڀڪنهن بورڊر کي ڪپڙا ۽ بسترا، پنهنجا پاڻ موجود ڪرڻ گهرجن ۽ ڪتاب به پنهنجا پاڻهين وٺندا، جن جي قيمت هڪڙي روپئي کان زياده نه ٿيندي. انهيءَ بورڊنگ هائوس ۾ فري بورڊرن جو مقرر ڪيل تعداد يعني سنڌ ڪاتي جي هرهڪ تعلقي مان هڪڙو ڇڙو ٿئي، اهو ٽين درجي جو بورڊر ٿيندو. فري بورڊريءَ لاءِ درخواستون، جنهن ڊويزن ۾ درخواست ڪندڙ رهندو هجي. تنهن ڊويزن جي اسسٽنٽ ڪليڪٽر صاحب بهادر جي معرفت پرنسپال ڏي موڪلڻ کپن. انهيءَ بورڊنگ هائوس ۾ هڪڙو مولوي رهي ٿو، جو ڏينهن ۾ پنج دفعا نماز پڙهائيندو آهي ۽ نماز پڙهڻ وقت سڀڪنهن بورڊر جو حاضر هئڻ فرضي آهي.

بورڊرن جي احتياجن جي پوراڻي بورڊنگ هائوس جو سپرنٽينڊنٽ مسٽر نورالدين ڪندو آهي ۽ پرنسپال به، جوڪ بورڊنگ هائوس جو سڀڪو ڀاڱو روز ڏسندو آهي ۽ هيءَ به نظر ڪندو آهي ته بورڊرن کي برابر کاڌو ملي ٿو ۽ پوري خاطرداري ٿئي ٿي. مسٽر حميدالدين، جو بورڊنگ هائوس ۾ رهندو آهي ۽ مسٽر لوڌي، اهي ٻئي ڇوڪرن جي نگهبانيءَ ۾ مدد ڪن ٿا. بيماريءَ جي حالت ۾ بورڊرن کي دوا دارو ڊاڪٽر جي. ايف. مرزا، جو مدرسه بورڊ جو هڪڙو ميمبر آهي، سو ڪندو آهي ۽ جنهن جون فهمائشون سپرنٽينڊنٽ خبرداريءَ سان بجا آڻيندو آهي.

پرنسپال سڀڪنهن ڇوڪر وٽ روز ويندو آهي ۽ ڏسندو آهي ته ڊاڪٽر جي حڪمن جي پوريءَ طرح بجا آوري ٿئي ٿي يا نه.

سڀڪنهن بورڊر کي هڪڙي ڪوٺي ملي ٿي، جنهن ۾ هو پڙهندو ۽ سمهندو آهي، پر سڀني وقتن جا کاڄ سپرنٽينڊنٽ جي حاضريءَ ۾ سڀئي هڪ هنڌ گڏ کائيندا آهن، جو ڏسندو آهي ته طعام پوريءَ خاصيت جو آهي ۽ ڇوڪرن جي هلت چلت پوري آهي يا نه.

آچر جي ڏينهن مدرسو بند رهندو آهي ۽ جمعي جي ڏينهن ٻارهين لڳي جمعي جي نماز پڙهڻ لاءِ موڪل ملندي آهي، يعني مدرسو اڌ ڏينهن بند رهندو آهي. هڪڙي نه ٻيءَ خميس جي ڏينهن اڌ ڏينهن راند ڪرڻ لاءِ انگريزي شاخ کي ۽ ڏيهي زبان جي شاخن کي واري سان موڪل ملندي آهي.

مدرسو سياري جي تعطيل ۾ بند ٿيندو ۽ جنوري سن ١٨٩٨ع جي ١٧ تاريخ وري کلندو ۽ مئي جي پڇاڙيءَ سوڌو پڙهائي ٿيندي. وري ٽيهن ڏينهن جي تعطيل ٿيندي ۽ وري پڙهائي شروع ٿي ڊسمبر جي پڇاڙيءَ سوڌو هلندي.

مدرسي ۾ داخل ٿيڻ جي درخواست پرنسپال کي يا اسسٽنٽ سيڪريٽري مسٽر لوڊي کي ڪئي وڃي.

پرسي هائيڊ
پرنسپال مدرسة الاسلام سنڌ

ڪراچي
٢٩- نومبر ١٨٩٧ع

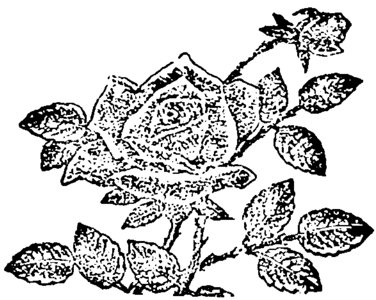

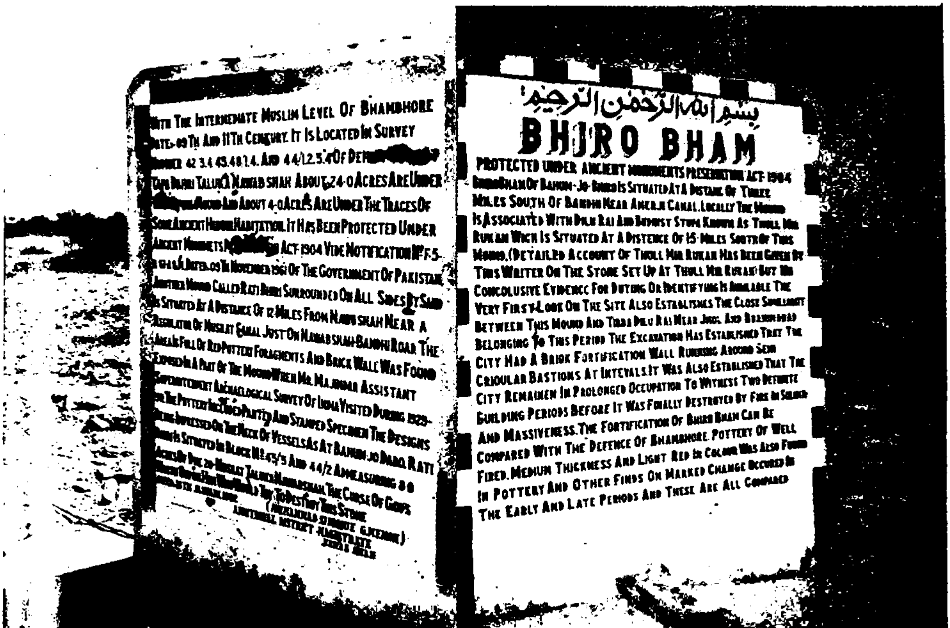

نوابشاھ ضلعي ۾ ”ڀھر جي ڀڙي“ جي قديم آثارن جي نشاندھيءَ لاءِ
۱۹۸۲ع ۾ نصب ڪيل ڪتبي جو عڪس.

ٻهر جو ڀِڙو / ڳاڙهو ڀِڙو

(سنڌ جي قديم تهذيب جو دفن گاهه)

قريشي حامد علي خانائي

آثار قديمه وارن جي طرفان سنڌ جي چند مکيه قديم آثارن جي جيڪا ٻه هن وقت تائين کوٽائي ڪرائي وئي آهي، سو پنهنجي جاءِ تي هرطرح قابل ستائش آهي. انهن کوٽائين جي ذريعي برآمد ٿيل قديم آثارن جي ظاهر ٿيڻ سان آثار قديمه وارن دنيا کي سنڌ جي ان قديم دور جي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت جي ورثي کان روشناس ڪرايو آهي. ساڳئي وقت انهن قديم کنڊرن جي کوٽائيءَ اهو به ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب دنيا جي قديم ترين تهذيبن مان هڪ آهي. سنڌو ماٿريءَ جو دفن ٿيل تهذيب ۽ تمدن جو اهو خزانو دراصل انساني تاريخ جو سڀ کان وڏو قيمتي سرمايو آهي. ائين چوڻ ۾ ڪو به مبالغو ڪونهي ته سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب برصغير هندوپاڪ جي تاريخ ۽ ثقافت ۾ سڀ کان اهم ۽ مکيه درجو رکي ٿي، بلڪ ائين ڪٿي چئجي ته سنڌ جي تهذيب انساني تهذيب جو هڪ بنيادي پٿر آهي.

تاريخ جي دور کان اڳ واري انسان، هن موجوده دور جي انسان لاءِ ڪنهن به قسم جو اهڙو تحريري مواد ڪونه ڇڏيو آهي، جنهن مان ان قديم دور جي تهذيب وتمدن، معاشرتي ۽ معاشي حالتن ۽ حقيقتن جو يقين سان ڪو به خاطرخواهه احوال ملي سگهي، پر ان هوندي به انهن جيڪي ڪجهه پوئين دور جي انسانن لاءِ اهڃاڻ ۽ نشان ڇڏيا آهن، انهن کي ڏسي ان دور جي تاريخ، تهذيب، تمدن ۽ ثقافت جي باري ۾ ڪافي ڄاڻ ۽ پروڙ حاصل ڪري سگهجي ٿي، ۽ اسان اهو چئي سگهون ٿا ته ان قديم زماني جو انسان ڪيتري قدر نه مهذب ۽ متمدن هو. تاريخ ساڳئي وقت اهو به ٻڌائي ٿي ته دنيا جون اڪثر ڪري سڀئي پراڻيون تهذيبون درياهن ۽ انهن مان نڪرندڙ شاخن جي ماٿرين ۾ ئي وجود ۾ آيون ۽ اهڙيءَ طرح سان انهن تهذيبن پنهنجي ترقيءَ جون سڀ منزلون طي ڪيون.

دنيا ۾ هن وقت تائين جيڪي به آثار قديمه وارن اڳئين زماني جا پراڻا ڀڙا، دڙا ۽ شهرن جا کنڊر کوٽايا آهن، سي گهڻي قدر درياهن ۽ سندن شاخن تي آباد مليا آهن. اهڙيءَ طرح سان سنڌ جا قديم آثار پڻ سنڌو درياهه ۽ ان مان نڪرندڙ

شاخن جي ڪنارن جي وٽ سان ئي مليا آهن. دراصل سنڌو درياهه، سنڌ جي حيات جو وڏو ڪارڻ رهيو آهي. بنسڌو ۽، سنڌ جي ڪيترن اهم دورن جي تهذيبن ڪي جنم ڏنو آهي ۽ انهن مڙني تهذيبن کي پنهنجي سيني ۾ بابي ايندڙ دنيا جي انسانن جي عبرت لاءِ سيني ۾ سانڍيو آهي.

قديم دور ۾ سنڌ جا اڪثر ڪري سيئي اهم ۽ مرڪزي شهر، قلعا ۽ ڪوٽ گهڻي قدر سنڌو درياهه جي ڪناري سان آباد ڪيل هئا. انهن جي آباديءَ جو سڀ کان وڏو ڪارڻ اهو هو، جو جنهن هنڌ اها بستي ۽ شهر آباد ڪيو ويندو هو، ته سڀ کان پهريائين اهو ڏسندا هئا ته انهيءَ هنڌ جي آسپاس وارو علائقو زرخيز ۽ شاداب هجي ۽ انساني ضرورتن جون سڀئي گهرجون سولائيءَ سان ميسر ٿي سگهن. ساڳئي وقت آمدرفت ۽ وڻج واپار جا ذريعا به آسان هجن، انهيءَ لحاظ سان درياهي وٽ وارا علائقا سڀ کان وڌيڪ موزون ڪري سمجهيا ويندا هئا. انهيءَ ڪري سنڌ جي قديم رهاڪن وڏا شهر، قلعا، ڪوٽ ۽ بستيون سنڌوءَ جي پيٽ سان آباد ڪيا هئا. سنڌ جي انهيءَ قديم تهذيبي ۽ تمدني ورثي مان اها ساک ٿي ملي ته جڏهن دنيا ۾ هرطرف کان جهالت ۽ اونداهي ڇانيل هئي ته عين انهيءَ وقت سنڌ ۾ هڪ عظيم تهذيب ۽ تمدن جو سج روشن هو، جنهن جي شعاعن سموريءَ دنيا کي منور بڻي ڪيو.

سنڌ پرڳڻي جي نواب شاهه ضلعي کي اهو فخر حاصل آهي ته ان جي سرزمين ۾ هزارين سالن جي جيڪا تهذيب ۽ تمدن مدفون آهي، سا موهن جي دڙي واريءَ تهذيب جي همعصر هئي. ”ٻهم جو پڙو“ پڻ نواب شاهه ضلعي جي اهڙن قديم ۽ متمدن شهرن مان هڪ هو. نواب شاهه تعلقي ۾ ”پانڌي“ شهر جي ڏکڻ ۾ ٻن ميلن جي فاصلي تي ”مين ريلوي لائين“ ۽ ”آسر جي واهه“ جي وچ ۾ ”ٻهم جو پڙو“ واقع آهي، جنهن هيٺ هڪ قديم شهر جا آثار دفن ٿيل آهن. هن پڙي کي اتان جا مقامي ماڻهو ”پڙو ٻهم“، ”پڙو پنگو“ ۽ ”ڳاڙهي پڙي“ وغيره جي نالن سان سڏين ٿا. ”ڳاڙهو پڙو“ شايد انهيءَ ڪري سڏجڻ ۾ اچي ٿو، جو سمورو پڙو پڪين ڳاڙهين سرن جي ٽڪرن، ٺوٺن ۽ ڳاڙهي مٽيءَ جي ڍير سان ڍڪيو پيو آهي.

سرڪاري روينيو رڪارڊ موجب هن پڙي جي ايراضي اٽڪل چاليهه ايڪڙن ۾ آهي. هن جي چوگرد زرعي زمينون آباديءَ هيٺ آهن. پڙي جي سر اتر ۾ ”عبدالرزاق جماليءَ“ جو ڳوٺ آهي. مقامي لفظن ۾ ”پڙو ٻهم“ جو مطلب آهي، ”غير معروف دڙو“. سن ۱۹۶۱ع جي آدمشماري واريءَ ضلعي رپورٽ ۾ هن پڙي جو نالو ”پڙو پنگو“ ڪري ڄاڻايو ويو آهي. ليڪن تاريخي لحاظ کان هن پڙي جو نالو ”ٻهم جو پڙو“ وڌيڪ ٺهڪي اچي ٿو.

آثار قديمه وارن جي محڪمي طرفان هن پراڻي پڙي جي کنهن به نموني ۾ باقاعدي سروي ڪانه ڪئي ويئي آهي، ليڪن هن پڙي جي آثارن مان اهو صاف پيو معلوم ٿئي ته انهيءَ پڙي جي هزارين من ڳاڙهي مٽيءَ هيٺ هڪ وڏو تباهه ٿيل شهر آهي. اتان جا مقامي ماڻهو جيڪي عجيب و غريب ڳالهيون ۽ روايتون بيان ڪن ٿا، تن مان پڻ اهو واضح ٿئي ٿو ته ڪنهن سمي انهيءَ هنڌ ضرور ڪا وڏي وسندڙ انساني آبادي موجود هئي. خبر ناهي ته اهي ڪهڙا سبب آهن، جن جي ڪري آثار قديمه وارن هن پڙي جي طرف ايترو توجهه نه ڏنو آهي. اسان کي اتي جي ماڻهن کان اهو به معلوم ٿيو ته ڪجهه وقت لاءِ آثار قديمه وارن هن پڙي جي سنڀال لاءِ هڪ چوڪيدار به مقرر ڪيو هو، پر پوءِ ان مهيني جي عرصي کان پوءِ اهو سلسلو بند ڪيو ويو.

هي پڙو ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. هن جو سڀ کان وڏيڪ اهم حصو آتر وارو پڙو آهي، جو اٽڪل پنجويهن ايڪڙن جي ايراضيءَ ۾ ڦهليل آهي ۽ ان جي اوچائي چوگرد واريءَ زمين جي سطح کان ڏهن فوٽن تائين آهي. باقي ڏکڻ وارو پيو حصو پندرهن ايڪڙن جي ايراضيءَ جو ٿيندو ۽ ساڳئي اوچائيءَ تي آهي. انهيءَ پڙي جي ٻنهي حصن جا سطح ٺڪر ڀڳل ٺڪر جي ٺانون، ٺڪرين ۽ پڪين سرن جي ٽڪرن ۽ ٽوٽن سان ستيا پيا آهن ۽ صدين گذرندي ان جي مٿان واري ۽ لٽ چڙهي ويو آهي. پڪين ڳاڙهين سرن ۽ ٺانون جي ڳاڙهي مٽيءَ ڪري مٿيون تهه اڪثر ڳاڙهو پيو ڏسڻ ۾ اچي. آسپاس جي ڳوٺاڻن خزاني جي هٿ اچڻ جي لالچ ۾ هن پڙي سان وقت بوقت ڏاڍي جٽ پٽي ڪئي آهي. انهيءَ دوران کن کي سون، پتل، جست جا ٺڪر ۽ ڪجهه سڪا ۽ ماڻهن جا هڏا ۽ سسيون به هٿ آيون آهن. انهيءَ کان سواءِ آسپاس جي هارين پنهنجين ٻنين ۾ اتان مٽي ڪوڙي، ڀاڻ طور استعمال پٽي ڪئي آهي. ”ٻهر جي پڙي“ مان جيڪي ڪجهه اسان کي هٿ آيو آهي، يا ڏسڻ جو موقعو مليو آهي، ان جي روشنيءَ ۾ هن پڙي جي باري ۾ مفصل روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا.

(۱) ٺڪر جا ٿانو ۽ ٺڪريون:

هونئن ته ٺڪر ۽ ٺڪريون عام طرح سان ماڻهو روزمره زمين تي پيل پيو ڏسي، مگر انهن کي ايتري اهميت ڪانه ٿي ڏني وڃي. پر اهي ٺڪر ۽ ٺڪريون آثار قديمه جي ماهرن جي نزديڪ وڏي حيثيت ۽ اهميت واريون آهن. دراصل اهي ٺڪر ۽ ٺڪريون ئي آهن، جن جي ذريعي هڪ مؤرخ، تاريخ جي اهم دورن جي ڪڙين کي پاڻ ۾ ملائي ڪو نتيجو اخذ ڪري سگهي ٿو. انهن ٺڪرين تي تحرير ٿيل اکرن ۽ نقش نگارن سان قديم دؤر جي تاريخ مرتب ۽ متعين ڪئي وڃي ٿي.

انهن جي بناوٽ، نقاشي، مضبوطي ۽ ٿلهائي وغيره، مطلب ته هر نموني ۾ انهن جي ذريعي پراڻي دور جي تاريخ گڏ ڪري سگهجي ٿي. سنڌو ماٿريءَ کي اهو وڏو شرف حاصل آهي، جو هتان جي رهاڪن مٽيءَ جي ٿانون جي شڪل ۾ ايترو ته تاريخي سرمايو ڇڏيو آهي، جو انهن جي ذريعي ان دور جي رهڻي ڪهڻي، تهذيب ۽ تمدن ۽ ثقافت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ۽ اهو به پڌائي سگهجي ٿو ته اها تهذيب ڪهڙي دور جي آهي.

اهي مٽيءَ جا برتن جنهن به هنڌان ملن ٿا، ته ان لاءِ اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته اهي ضرور انهيءَ هنڌ تي ٺاهيل هوندا ۽ اهڙيءَ طرح سان اهي پنهنجي دور جي صحيح نموني ۾ ترجماني به ڪري سگهن ٿا. ان قديم دور جون باقي ٻيون شيون، ٻاهرين حملي ڪندڙن جي ڦرلٽ ۽ تباهڪارين سبب اسان جي اکين اڳيان اچي نه سگهيون آهن، پر مٽيءَ جا ٿانو اهڙا آهن، جي زماني جي حادثن ۽ انقلابن کان پوءِ به ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ اڄ به هٿ اچي سگهن ٿا. اهي مٽيءَ جا برتن سنڌو درياهه جي چيڪي مٽيءَ مان ٺاهيا ويندا هئا، جنهن ۾ قدرتي طور ڇڻ ۽ ابرڪ جا جزا مليل ٿين ٿا. مٽيءَ جي انهن ٿانون کي سنڌ جا هنرمند ڪنڀر چڪ تي چاڙهيندا هئا، ۽ ان جو رواج اڄ به سنڌ ۾ عام جام آهي. سنڌ جي پراڻن تباهه ٿيل شهرن مان ماهرن کي اهڙيون ڪيتريون ئي ڪنڀرن جون آويون هٿ آيون آهن، جن ۾ اهي مٽيءَ جا برتن ۽ رانديڪا باهه ۾ پچايا ويندا هئا. مٿن رنگائيءَ جو ڪم به ٿيل ملي ٿو. انهن تي چٽ ۽ گل ٻوٽا ڪڍيا ويندا هئا. ڳاڙهي ڪاري رنگ يا ڪاراڻ مائل ڳاڙهي مصالحي جو تهه به ڏنو ويندو هو. ٿانون تي جانورن جهڙوڪ ڍڳي ۽ ديوتائن جون مورتون به نقش ڪيون وينديون هيون. ٿانون کان سواءِ مٽيءَ مان ٻيون به ڪيتريون شيون ٺاهيون وينديون هيون، جهڙوڪ ڦيٿا، چوڙا، ديوين ۽ ديوتائن جا مجسما وغيره.

اهڙيءَ طرح سان سنڌ جي هن قديم شهر "ٻهم جي ٻيڙي" مان ڪيتريون ئي ٺڪر جون اهڙيون شيون ٽڙيل پکڙيل حالت ۾ مليون آهن، جي قديم تهذيب ۽ تمدن جي نشاندهي ڪن ٿيون. مقامي ڪوڏائن جي کوٽائي ڪرڻ سبب يا زوردار بارشن پوڻ ڪري ٻڙي جي سطح تان اهڙا ٿانون جا ٽڪر مليا آهن، جن تي گلڪاري واري ڊزائين نقش ٿيل آهي. اهڙي ساڳئي قسم جا برتن سنڌ جي ٻين پراڻن ڪنڊرن مان به مليا آهن، پر اهي ڪهڙي قدر صحيح ۽ ثابت حالت ۾ آهن. مگر ٻهم جي ٻڙي وارا ٿانو ڪوڏائن جي غلط نموني ۾ ڪيل کوٽائيءَ سببان ڀڳل ٽٽل حالت ۾ دستياب ٿيا آهن.

ٻهم جي ٻڙي مان جيڪي ٺڪر جي برتنن جا ٽڪر هٿ اچن ٿا، تن جي بناوت ڏاڍي سهڻي ۽ مضبوط آهي. انهن ٿانون تي ڪاري ۽ ڳاڙهي رنگ جي

گلڪاري ٿيل آهي. ڪن ڪن لڪرن تي جاميٽريءَ جا انگڙا ونگڙا نقش پڻ چٽيل آهن. ان کان سواءِ مختلف ڳاڙهي ۽ پيلي رنگ جا لڪرا پڻ پڙي جي سطح تان هٿ آيا آهن. انهن مان ڪي اهڙا آهن، جن تي وري مصوري ۽ چٽسالي پڻ نظر اچي ٿي، پر انهن ۾ ڳاڙهسرو ۽ ڪارو رنگ ئي استعمال ٿيل ڏسڻ ۾ پيو اچي. ڪن ٿانون جي ڪنارن تي سوراخ آهن، جن مان ڪي جهڪيل ۽ ڪي وري آڀريل چٽن وانگر نظر پيا اچن، پر انهن جو رنگ ڀُورو آهي. ٿانو سنهي قسم جا آهن، جن جي ڪچيءَ کي ڳاڙهو ۽ ڀُورو رنگ لڳل آهي، باقي اندر چاڪليٽي رنگ صاف طرح سان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهڙي ساڳئي نموني جا ٿانو ”آمريءَ“ جي کنڊرن مان به ماهرن کي مليا آهن. ”آمريءَ“ مان مليل مٽيءَ جا هڪل ٿانو سنها، ڳاڙهي ۽ ڀوري رنگ جا چاڪليٽي روغني آهن ۽ جاميٽريءَ وارا انگڙا ونگڙا نقش پڻ انهن تي چٽيل آهن. ”سوهن“ ۽ ”هڙاپا“ جي دڙن مان به ماهرن کي نس پس اهڙائي برتن هٿ آيا آهن.

”ٻهم جي پيڙي“ وارو شهر سنڌو درياهه جي ڪناري تي هو ۽ هتان جا قديم رهاڪو مٽيءَ جي برتنن ۽ ٻين شين جي ٺاهڻ جا وڏا ماهر هئا، پر اسان جو گمان قوي آهي ته ٻهم جي پيڙي وارا مٽيءَ جا برتن ”سوهن جي دڙي“ واريءَ تهذيب کان به گهڻو اڳ جا آهن. جاميٽريءَ جي انگڙن ونگڙن وارا ٿانو، آثار قديمه جي ماهرن کي ”ميسوپوٽيميا“ مان به مليا آهن. جيڪڏهن آثار قديمه وارا هن پيڙي ڏي پورو توجه ڏين ۽ ان کي جديد سائنٽفڪ نموني ۾ کوٽائي ڪرائين، ته ممڪن آهي ته اهڙي مٿين قسم جا مٽيءَ جا برتن صحيح ۽ سالم حالت ۾ به هٿ اچي سگهن، جيئن ٻين کنڊرن مان مليا آهن. ان کان پوءِ ئي ڪا وڌيڪ صحيح ۽ مستند راءِ هن پيڙي جي تهذيب لاءِ قائم ڪري سگهجي ٿي. بشرحي جو ڪهڙو نه صحيح رايو آهي ته، ”سنڌو ماٿر جي مٽيءَ جا برتن دنيا جي تهذيب جو وڏو شاهڪار آهن.“ ساڳيءَ طرح ڊاڪٽر مئڪي جو پڻ رايو آهي ته، ”خود مصر ۽ رومن جي زماني کان به اڳ سنڌ ماٿر جي مٽيءَ جي ٿانون جهڙا ٿانو نامعلوم هئا.“ بهرحال ”ٻهم جي پيڙي“ وارن ٺڪر جي ٽُڪرن ۽ نوڙن کي ڏسڻ مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هن پيڙي واري تهذيب هزارين ورهين واري تهذيب آهي ۽ اهو مٽيءَ جي ٺڪر وارو فن ۽ ڪاريگري سنڌ ۾ عروج تي هو.

(٢) جاين ۾ ڪتب آيل سرون ۽ قلعي بندي

سنڌ جي پراڻين ۽ قديم بستين جي کوٽائيءَ مان آثار قديمه جي ماهرن کي جيڪي اڳئين زماني جون جايون ۽ سرون مليون آهن، تن مان ماهرن جو خيال آهي ته قديم زماني جا رهاڪو پڪين سرن جي ٺهيل جاين ۾ رهندا هئا. ان مان اهو گمان

ٿي ٿو تہ اڳئين زماني ۾ سنڌ جي آبهوا گهميل هوندي هئي. مٽي ۽ گاري سان سرون ليٿيون وينديون هيون. ديوارين کي رنگ روپ پڻ ڏنو ويندو هو. سرون ٿلهيون، سنهيون، گول ۽ اڌ گول واريون بہ استعمال ۾ آڻيندا هئا. نالين ۽ ڪسين جي اڏاوت ۾ ڪم ايندڙ سرن کي وري چُن ۽ ريتيءَ سان لتيو ويندو هو.

ساڳئي وقت پڪين سرن مان جڳهين جوڙائڻ مان اها ڳالهہ بہ ظاهر ٿئي ٿي تہ ان قديم زماني ۾ يعني اٽڪل پنج-ڇهہ هزار سال ق-م اڳ سنڌ ۾ گهڻي برسات پوندي هئي ۽ ماڻهن جي معاشي حالت بهتر هئي. ”ٻهم جي پِڙي“ جي اترئين حصي مان کوٽائن جي مٽي ڪوٽي ڪڍڻ سبب ان قلعي جي ديوار جا آثار صاف ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جنهن مان اهو انومان ڪڍي سگهجي ٿو تہ اڳئين زماني ۾ هن بستيءَ کي چوگرد پڪين سرن جو هڪ مضبوط قلعو دشمن جي حملي کان بچاءَ لاءِ هو. انهيءَ قلعي جا آثار هيڪاري اسان جي گمان کي قوي ڪن ٿا تہ انهيءَ ڳاڙهي مٽيءَ جي هزارين مٽن هيٺ هڪ خوبصورت ۽ وڻندڙ شهر آباد هو. ان پڪي قلعي جا ڪجهہ نشان وري ڏکڻ-اولهہ واريءَ ڪنڊ کان بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ان قلعي جي ديوار ۾ جيڪي پڪيون سرون استعمال ڪيل آهن، تن جي ماپ ”٣×”٩١×”١٢ آهي. قلعي جي ديوار تي ٿورين ٿورين وٿين تي اڌ گول جا برج ٺهيل آهن، جن جا آثار پڻ صاف نظر پيا اچن. قلعي جي اترئين اوڀارئين ڪنڊ تي دروازي جا نشان بہ ملن ٿا. انهن سرن جي پختگي ۽ ٿولهہ ”سپڙ ماڙي“ ۽ ڀنڀور جي قلعي ۾ ڪتب آندل سرن جهڙي آهي. فرق صرف اهو آهي، جو ڀنڀور جي قلعي ۾ ڪم آيل سرون پٿر جون آهن.

سر مارٽيمر وهيلر انهيءَ قديم دور جي قلعي بندي جي سلسلي ۾ لکي ٿو تہ، ”سنڌ جي اصلوڪن رهاڪن جي اها عادت هوندي هئي تہ هو قلعن ۽ ڪوٽن ۾ رهندا هئا ۽ انهن قديم قلعي بند بستين تي آرين حملا ڪيا هئا. انهن آبادين لاءِ ”رگ ويد“ ۾ ”پور“ جو لفظ بہ آيو آهي، جنهن جو مطلب آهي قلعو يا چوگرد ڀتين اندر ماڻهن جي رهڻ جي بستي.“

قديم سنڌواسين جي آثارن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ سنڌ جا رهاڪو قلعي بندي مان پوريءَ طرح سان واقف هئا. لاڙڪاڻي ضلعي جي ”علي مراد“ ۽ ”ڀنڀور“ جي ڪنڊرن مان اهڙا، پٿر جي قلعن جا ڪافي آثار مليا آهن، جن ۾ پٿر جون سرون ڪتب آنديون ويون آهن. ليڪن اهي قديم آثار سنڌ جي اولهہ ۽ جابلو حصي ۾ آهن، جنهنڪري ان قديم دور جي رهاڪن کي پٿر آسانيءَ سان ملي سگهيو ٿي. باقي ”ٻهم جو پڙو“ واري بستي سنڌو ماٿر جي ميداني علائقي ۾ هئي، جتي چيڪي مٽيءَ کان سواءِ پٿر جو آسانيءَ سان ملڻ مشڪل هو. قديم دور جي انهن قلعن ۽ ڪوٽن

مان ڪيترا وري اهڙا به قلعا ۽ ڪوٽ هئا، جي صرف موسمي برساتن، درياهي ٻوڏن يا دشمن جي ڪاهن کان حفاظت لاءِ تعمير ڪرايا ويندا هئا.

تاريخ ۾ اچي ٿو ته اهڙن قلعن ۽ ڪوٽن تي آرين حملا ڪري کين تباهه ۽ برباد ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ ڪري آرين پنهنجي ديوتا "آندر" کي "پورم ودرا" يعني قلعن جو ڀڃيندڙ ڪري سڏيو آهي. ممڪن آهي "ٻهر جي ڀڙي" وارو قلعو به انهن قديم قلعن مان هڪ هجي!

(٣) رانديڪا، ڪوڏ ۽ سپيءَ واريون شيون:

ٺڪر جي ٿانون ۽ سرن جي پڪل ٺڪرن ۽ ٺونٺن کان سواءِ ڀڙي جي سطح تان ٻيون به ڪيتريون راند ڪڏڻ جون شيون مليون آهن. پڪل چوڙين جا ٽڪرا، جانورن جي هڏن مان ٺهيل راند ڪرڻ جون شيون، سپي ۽ ڪوڏ مان جڙيل رانديڪن جا ٽڪرا پڻ هٿ آيا آهن. ڪن چوڙن جا ٽڪرا، ڪوڏ ۽ سپيءَ جا ٺهيل آهن. راند ڪرڻ جون ننڍڙيون مٽيءَ جون گاڏيون، "موهن جي دڙي" مان مليل گاڏين جهڙيون دستياب ٿيون آهن. ڪوڏ ۽ سپيءَ مان ٺهيل شيون اڪثر ڪري اهڙي هنڌان ملن ٿيون، جتي زمين جو رنگ اڪثر ڪارو آهي. ننڍڙن ٻارن جي راند ڪرڻ جون جهڙتي گوليون به مليون آهن، جن جي بيهڪ ۽ جوڙجڪ ڏاڍي سهڻي ۽ حيرت ۾ وجهندڙ آهي. اهڙي ساڳئي قسم جا چوڙا ۽ مٽيءَ جا رانديڪا آثار قديمه وارن کي "منصوره - برهمڻ آباد" جي کنڊرن مان به هٿ آيا آهن. ڪڏهن ڪڏهن زوردار برساتن پوڻ ڪري هتان جي ڳوٺاڻن کي ڪٽ، ٽامي، پتل، سپي ۽ عاج وغيره جا ٽڪرا ۽ انهيءَ قسم جو ٻيو سامان به لڀندو آهي. هتان مٽيءَ جا مڻڪا به هٿ آيا آهن. پراڻي زماني ۾ سنڌو ماٿر جي قديم کنڊرن مان اڪثر پٿر، سون ۽ چانديءَ سان گڏ مٽيءَ جي مڻڪن ٺاهڻ جو به گهڻو رواج هو. "چانهون جي دڙي" مان به اهڙي قسم جا رانديڪا ۽ مڻڪا مليا آهن. هن ساڳئي نموني جا مٽيا شام ۾ حموتي نصرت جي دور ٣٠٠٠ ق-م جا مليا آهن.

سنڌو ماٿر جا قديم رهاڪو پپر جي وڻ جي به پوڄا ڪندا هئا. ان دور ۾ پپر جي وڻ کي وڏي اهميت حاصل هئي. هندن ۾ اهو عقيدو هو ته "لڪشمي ديوي" يعني دولت پپر جي وڻ ۾ اچي واسو ڪري ٿي. "ٻهر جي ڀڙي" مان اهڙي قسم جي ڪابه شهادت ڪانه ٿي ملي ته ڪو هو پپر جي وڻ جا پوڄاري هئا. "ٻهر جي ڀڙي" مان هڪ پڪل مٽيءَ جو راند ڪيڏڻ لاءِ ڍڳي جو مجسمو مليو آهي، جنهن جو اڌ حصو دنبي جهڙو ۽ اڌ حصو ڍڳي جي صورت وارو آهي. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌو ماٿر جا قديم رهاڪو وڻن سان گڏ جانورن جي پڻ پوڄا ڪندا هئا.

باقي هتان اهڙي قسم جو ڪوبہ سڪو، مهر يا ٺڪر جو ٽڪر نہ مليو آهي، جنهن تي ٻڌر جي وڻ يا ڍڳي وغيره جو ڪو واضح نشان هجي.

(۴) سڪا ۽ مهرون:

”ٻهم جي پڙي“ مان کوٽائن ڪي مٽي کوٽيندي ڪيترن ئي قسمن جا ڪاني سڪا هٿ آيا آهن، اهي سڪا ٽامي ۽ پتل جا آهن. سڪن جي جوڙجڪ سنهي ۽ چپتري آهي. ٽامي جي ڪن سڪن جي شڪل ”پنپور“ جي سڪن جهڙي آهي. ساڳئي قسم جا ننڍڙا سنهڙا سڪا ”برهمڻ آباد“ واري ڀڙيءَ مان پڻ مليا آهن. ماهرن جو چوڻ آهي تہ ٽامي ۽ پتل جا سنها سڪا گهڻو ڪري سنڌ جي رهاڪن جا ٺهيل آهن ۽ اهي سڪا قديم هندو دور جا سمجهڻ گهرجن. باقي ٿلها سڪا مسلماني دور جا آهن. ”ٻهم جي پڙيءَ“ مان هن وقت تائين ڪي اهڙا سڪا نہ مليا آهن، جن جي نسبت مسلماني دور سان هجي. ”هينري ڪزنس“ جو اهو پڻ ساڳيو رايو آهي تہ ننڍا ۽ سنها سڪا سنڌ وارن جا ٺهيل آهن.

(۵) انساني هڏا ۽ ڍانچا:

”ٻهم جي پڙي“ مان مقامي هارين ڪي کوٽائي ڪندي هتان گهڻي تعداد ۾ انساني هڏا ۽ ڍانچا مليا آهن. اهڙيءَ طرح سان هن پڙي جي مٿاڇري تي ڪيترائي انساني هڏن ۽ ڍانچن جا ٽڪرا ٽڙيا پکڙيا پيا آهن. انهيءَ مان اهو گمان ڪڍي سگهجي ٿو تہ هيءُ آباد ۽ وسندڙ شهر ڪنهن وڏي قدرتي آفت جي حادثي ۾ تباهہ ۽ برباد ٿيو آهي. هن وقت تائين ڪوبہ انساني سڄو لاش برآمد نہ ٿيو آهي.

(۶) تاريخي ساڃاهہ ۽ تباهي:

تاريخي لحاظ کان هن پڙي جي تهذيب آڳاٽي آهي. اسان جي خيال موجب موهن جي دڙي واري تهذيب جو اثر سموريءَ سنڌ ماٿر تي هو. اهو اثر نہ صرف سنڌ تائين محدود هو، پر سنڌ جي سرحدن کان ٻاهر پڻ ويجهڙائيءَ وارن علائقن تائين پکڙيل هو. ”ٻهم جي پڙي“ مان اهي آثار ۽ شيون مليون ٿيون، جي ”موهن جي دڙي“ ۽ ”چانهوءَ جي دڙي“ ۽ سنڌ جي ٻين ڪيترن پراڻن برباد ٿيل شهرن مان هٿ آيا آهن. چٽسالي ٿيل ٺڪر جا ٿانو، چوڙا، سڪا ۽ ٻيون اهڙيون شيون ثابت ڪن ٿيون تہ سنڌ جي قديم سڀيتا اتر کان ڏکڻ واري حصي تائين ساڳئي رنگ ۽ ڍنگ ۾ موجود هئي. ”سنڌ گزيٽيئر“ ۾ آهي تہ، ”انگريزن جڏهن سنڌ جو پرڳڻو فتح ڪيو هو، سو ساڳيءَ حالت ۾ ڪونہ هو، جهڙو هن موجوده وقت ۾ آهي. ٿرپارڪر وارو حصو سمنڊ هيٺ آيل هو ۽ سنڌ کان ڪڇ تائين اجوڪي رڻ پٽ جي رڪاوٽ ڪانہ هئي.“ اهي ڦيريون گهيريون، جي ڏکڻ سنڌ

۾ رونما ٿيون، انهن جو ڪارڻ زمين جو زلزلو يا سنڌو درياهه جي وهڪري ۾ تبديلي اچڻ ڪري هئي. ميجر ريورٽي پڻ لکي ٿو ته "ٺٽي وارو حصو ان وقت موجوده صورت ۾ آيو، جڏهن سنڌو درياهه پنهنجو رخ اوڀر کان اولهه طرف ڦيرايو".

هن ڀڙي جي جيئن ته آثار قديمه وارن ڪنهن به قسم جي ڪا کوٽائي ڪانه ڪئي آهي، جنهن مان هوند ڪو تاريخي انومان ڪڍي، ان تي ڪا روشني وجهي سگهجي، انهيءَ ڪري اهڙي ڪابه تاريخي شهادت ڪانه ٿي ملي ته هن ڀڙي جي تهذيب، تاريخ جي ڪهڙي دور سان تعلق رکي ٿي. البت هتان جا مقامي ماڻهو سنڌ ۾ عام مروج روايت موجب هن ڀڙي کي "دلوراءِ جي نگريءَ" ڏانهن منسوب ڪن ٿا، حالانڪ ان ۾ ڪابه صداقت ڪانهي. اسان جڏهن هن ڀڙي جو باريڪ بينيءَ سان جائزو ورتو ته اهو معلوم ٿيو ته هن تباهه ٿيل شهر جي کنڊرن جو تعلق شايد "ٻڌ تهذيب" سان هجي، ڇاڪاڻ ته "ٿل مير رڪن"— ٻڌ تهذيب جو يادگار— "ٻهم جي ڀڙي" کان اٽڪل پندرهن ميلن جي مفاصلي تي ڏکڻ اولهه جي ڪنڊ تي واقع آهي. ممڪن آهي ته هي ٻئي قديم آثار انهيءَ ساڳئي "ٻڌ کي تهذيب" سان واسطو رکندڙ هجن.

تاريخي لحاظ کان سنڌ ڀرڳٽي تي عيسوي سن کان اٽڪل ٻه هزار ورهيه اڳ ڌارين حملا ڪيا هئا، جنهن جو اثر سنڌ تي تمام گهڻو پيو هو. انهن ڌارين جا حملا مذهبي روپ ۾ هئا، جن جي مذهب ۽ راڄ نيتي ڳالهين جو اثر سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن تي تمام گهڻو ۽ گهاٽو پيو. انهن سڀ کان وڌيڪ "جين ڌرم" ۽ "ٻڌ ڌرم" جو لاڳاپو ۽ واسطو سنڌ سان ڪافي رهيو هو. تاريخ جي عالمن جو رايو آهي ته عيسوي سن ۴٦۷ يا ۴۷۷ کان اڳ "جين ڌرم" جو ٻانيو وجهندڙ "آچاريہ مهاوير" هندستان جي بهار صوبي جي "وئشالي" نالي ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو. هن ان دور ۾ برهمڻن جي خلاف مذهبي انقلاب آندو. هن جي انهيءَ مذهبي انقلاب جا مَتا ۽ اصول هئا ته برهمڻي عقيدن جي خلاف جهاد ڪجي ۽ ان سان گڏ عوام جي معاشي حالت ۾ به سڌارو آڻجي. مهاوير جو اصل نالو "ورڌا مانا" هو. هن ۴۲ ورهين جي عمر ۾ "مهاوير" جو لقب اختيار ڪيو. هن "لڇوا" خاندان جي چٽيڪا جي ڀيڻ "ترسيلا" سان شادي ڪئي هئي. "ڊاڪٽر سمٿ" جو قول آهي ته "مهاوير" ۵۲۷ ق. م. وفات ڪئي، مگر "دوارڪا پرشاد شرما" جو چوڻ آهي ته "مهاوير" ۹۰۰ ق. م. کان اڳ ٿي گذريو آهي. سندس نئون پنٿ "جين" اڪثر گهڻي تعداد ۾ گجرات، راجپوتانا ۽ بهار جي علائقن ۾ ڦهليو ۽ سنڌ ۾ به ان جو ڪافي اثر رهيو.

انهيءَ ساڳئي دور ۾ "ٻڌ ڌرم" ڪن ٿورن سالن جي وڇوٽيءَ سان وجود ۾ آيو. "گوتم ٻڌ" ان مذهب جو باني هو. هن پنجيتاليهن ورهين جي عمر ۾ ساري

هندستان جو سير ڪيو. ”چندر گپت“ جي دور ۾ ”مڳسٿينز“ سياح جو چوڻ آهي ته گوتم ٻڌ سنڌ ۾ به آيو هو ۽ هتي ”ٻڌ ڌرم“ جي زور شور سان پرچار ڪئي هئائين. سلون، بهار، اتر سرحد ۽ سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جا ڪافي مرڪز هئا. ٻڌ ڌرم جو اهو زور سنڌ اندر برهمڻ جي دور حڪومت تائين قائم رهيو. ”گوتم ٻڌ“ جي مرڻ کان پوءِ ان مذهب جو پرچارڪ ”تٿ گت“ سنڌ ۾ آيو هو ۽ سنڌ جي ڪيترن ئي اهم ۽ مرڪزي شهرن ۾ ٻڌ ڌرم جون مڙهيون، مندر ۽ ڏل قائم ڪيا هئائين. سنڌ جي ڪيترن هندو راجائن ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو هو. سنڌ جي ”چڪرورتي“ راجائن تي ٻڌ ڌرم جو وڏو اثر هو. ٩٠٠ ق. م. سنڌ ۾ ”ادين“ نالي هڪ چڪرورتي راجا ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو هو. هن جي حڪومت جون حدون اولهه ۾ بلوچستان، اتر ۾ ڪشمير، ڏکڻ ۾ گجرات ۽ اوڀر ۾ اجين تائين هيون. چون ٿا ته هي ”جين ڌرم“ جي باني ”مهاوير“ جو پائيجو هو. هن جي راڄڌاني ”وتيپا پٽن“ هو، جو سنڌو درياهه جي ڪناري تي هو. سوامي دوارڪا پرشاد شرما جو قول آهي ته شايد اهو ”موهن جي دڙي“ وارو شهر هجي.

مگر سنڌ ۾ سڀ کان وڌيڪ ”ٻڌ ڌرم“ جو زور راجا ”اشوڪ“ جي دور ۾ ٿيو. راجا اشوڪ ”گوتم ٻڌ“ جون هڏيون سنڌ ڏانهن ڏياري موڪليون هيون، جن جي مٿان وڏا شاهي مندر، ڏل ۽ مڙهيون قائم ڪيون ويون. انهن ٻڌ ڌرم جي مندرن، مڙهين ۽ اسٽوپا جا قديم آثار ”موهن جي دڙي“، ”ڪاهوءَ جي دڙي“، ٽنڊي محمد خان جي پرسان ”ست سڌيرن جي دڙي“ ۽ ”ڏل مير رڪن“ ۾ آهن. جيئن ته راجا ”اشوڪ“ قريباً اڍائي سؤ سال ق. م. جو راجا هو ۽ هن چئيهن ورهين تائين راڄ ڪيو هو، ان ڪري سنڌ ۾ جيڪي به ٻڌ ڌرم جا آثار ملن ٿا، سي به ايترائي قديم هوندا.

تاريخي حقيقتن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ”ٻڌ ڌرم“ جي دور ۾ به سنڌ اندر برهمڻ پنهنجا عقيدا ۽ مت، امن امان سان ماڻهن جي آڏو بيان ڪندا رهندا هئا. ”سٿين“ لوڪ، جي سج ۽ باهه جا پوڄاري هئا، سي به انهن ٻنهي مذهبن سان گڏ رواداريءَ سان رهندا هئا. ”سٿين“ لوڪن جو اثر سنڌ جي لاڙ واري حصي ۾ ڪافي هو. راجا ”ڪنشڪ“، سٿين لوڪن جو آخرين حڪمران هو. سنڌ ۾ برهمڻ ۽ ٻڌ ڌرم وارن ۾ صلح سانت واري پاليسيءَ سان گڏ رهڻ وارو اصول، سنڌ تي عربن جي حملي ڪرڻ تائين قائم رهيو. عربن کان اڳ ۾ سنڌ ۾ ”برهمڻ گهراڻي“ جو راڄ هو. سنڌ جي ڪيترن اهم ۽ مکيه صوبن تي ”ٻڌ ڌرم“ جا گورنر هئا ۽ رعيت پڻ ٻڌ ڌرم ڏانهن لاڙو رکندي هئي. مذهبي مت ڀيد ڪري ئي برهمڻ خاندان جي راجا لاءِ مالهو ايترو جوش ۽ جذبي سان نه وڙهيا هئا.

”ڀنڀور جي ڀڙي“ جي باري ۾ به اهو گمان آهي ته هيءَ شهر به ”ٻڌ ڌرم“ جي تهذيب ۽ تمدن سان تعلق رکي ٿو. ”ٿل مير رکڻ“ جي ويجهڙائيءَ ڪري اسان جو گمان هيڪاري قوي ٿئي ٿو ته جيڪڏهن هن ڀڙي جي آثارن کي کوٽايو وڃي ته ممڪن آهي ته ضرور اتان به ”ٻڌ ڌرم“ ۽ ان جي تهذيب جا ڪي واضح ثبوت ملندا.

ڪن جو رايو آهي ته سنڌ جي ڏاکڻي حصي کي محمد بن قاسم فتح ڪرڻ کان پوءِ ۲۱۷ع ۾ ”راوڙ جي قلعي“ فتح ڪرڻ کان پوءِ ”برهمڻ آباد“ طرف پيش قدمي ڪئي، جتي راجا ڏاهر جو پٽ حاڪم هو، جنهن عربن جي فوج جو مقابلو ڪرڻ کان سواءِ ڀاڄ کاڌي. ”ڀهرور“ ۽ ”دهايلم“ جا به قلعا رستي تي هئا. ”الور“ ڏانهن ويندي محمد بن قاسم انهن ٻنهي قلعن کي فتح ڪيو هو. ممڪن آهي ته ”ڀهرور“ جي بگڙيل صورت ”ڀنڀور“ هجي.

اهو مٿيون رايو تاريخي لحاظ کان ڪجهه شڪ ۽ گمان ۾ وجهي ٿو. دراصل ”ڀهرور“ يا ”ڀهراور“ جو قلعو موجوده ”ٻرين“ جي ڀرسان هو. مير معصوم بکري جي قول موجب ته محمد بن قاسم جو لشڪر ”ڳجيري“ واري ڍنڍ ٽپڻ کان پوءِ اڀرندي طرف وڌيو هو. اسان جي خيال موجب ته اتان فوج ٿي وڃي اچي ”سن ساوڙي“ واري بستيءَ کان مٿيو هو. ان باري ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب لکي ٿو ته، ”محمد بن قاسم جي فوج ’ساوندي‘ جي پسگردائيءَ ۾ اچي فوجي ڇانوڻي قائم ڪئي. ان جي پسگردائيءَ ۾ ڍنڍ ’وڪر بهار‘ هئي.“ ڍنڍ ”وڪر بهار“ لاءِ ڊاڪٽر صاحب جو خيال آهي ته اهو ٻڌ مت جو مندر هو. ”وڪر بهار“ مندر جو نالو هو ۽ ڀرسان ڍنڍ هئي. ليڪن ڊاڪٽر بلوچ صاحب انهيءَ ”وڪر بهار“ واري مندر کي ”ٿل مير رکڻ“ طرف خيال ڪري ٿو. انهيءَ باري ۾ اسان ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان متفق راءِ نه آهيون. ”ساوڙيءَ“ جو ڪوٽ اڄ به موجود آهي، جنهن جي ڀرسان ڪئي ڍنڍون ۽ ڍورا موجود آهن. ”ساوڙيءَ“ جو ڪوٽ ”ڀنڀور واري ڀڙي“ کي وڌيڪ ويجهو آهي. ”ٿل مير رکڻ“ جي ڀرسان يا ان جي چوگرد ڪنهن به هنڌ سنڌو درياهه جي ڪنهن به ڍنڍ ۽ ڍوري جا ڪي به آثار ڏسڻ ۾ ڪونه ٿا اچن. ”مجمل التواريخ“ ۾ آهي ته ”ساوندي“ جو شهر ڪشمير جي راجا سنڌو درياهه جي ڪپ تي آباد ڪرايو هو، تنهن ڪري اهو يقيني طور چئي سگهجي ٿو ته ”وڪر بهار“ وارو ٻڌ مندر ضرور ”ڀنڀور جي ڀڙي“ وٽ ئي هوندو ۽ اهو انهيءَ ويرانيءَ ۾ ڪٿي دفن هجي! هن ڀڙي جي اولهه ۾ موجوده ”آمر جي واهه“ جي ڀريان ”آمرجي“ جي قديم شهر جا آثار ۽ درياهي ڍورو موجود آهي، جتان ڍنڍ جا آثار پڻ ملن ٿا.

اُن باري ۾ ”چچ نامي“ وارو صاحب لکي ٿو ته انهيءَ پاسي جا سڀ ماڻهو شمني ۽ ٻُڌ ڌرم وارا آهن ۽ ”بواد“ نالي شمني کي محمد بن قاسم انهيءَ طرف جو سردار مقرر ڪيو هو. ٻڌيٽي پٽ ڀمن ڍول وغيره کي به سردار مقرر ڪيو هو. انهيءَ مان گمان ٿئي ٿو ته ”ڀمن“ اڳتي هلي ”ڀهم“ ۾ بدلجي ٿي ويو هجي!

انهن مٿين تاريخي احوالن جي بنياد تي اسان انهيءَ راءِ جا آهيون ته هن ڀڙي واري ”ٻڌ تهذيب“، هندو ۽ برهمڻ گهراڻي جي شروعاتي دور واري تهذيب ۽ تمدن هجي. ”ڊاڪٽر چٽرجي“ جو خود قول آهي ته سنڌ جا اهي پراڻا شهر ۽ انهن جا آثار ٻڌ ڌرم جي دؤر جا آهن. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته هن خطي جي سرزمين جي تهذيب ۽ تمدن ٻڌ ڌرم جو گهوارو هئي ۽ اها تهذيب سنڌو ماٿر ۾ ڪيترين صدين تائين ۽ اسلام جي آمد تائين رائج هئي.

هن ڀڙي جي سطح تان جيڪي انساني هڏا لڌا ويا آهن، تن جي تجزيي ڪرڻ کان پوءِ ايترو چئي سگهجي ٿو ته هتي ڪو وڏو حادثو درپيش آيو، جنهن ڪري هيءُ شهر تباهه ۽ برباد ٿي ويو. هن شهر جي بربادي‌ءَ جي لاءِ اهو به انومان ڪڍي سگهجي ٿو ته ڪنهن دشمن اوچتو هن شهر تي حملو ڪيو ۽ ماڻهن کي قتل ڪيو هجي. ساڳئي وقت سنڌو درياهه به هن شهر جي تباهي ۽ بربادي‌ءَ جو ڪارڻ بڻجي سگهي ٿو. ڪنهن زماني ۾ سنڌو درياهه هن شهر جي ڀرسان وهندو هو. ٿي سگهي ٿو ته ان جي اٿل پٿل سبب هيءُ شهر ويران ٿيو هجي، ليڪن اهي سڀ قياس آرائيون آهن، اهڙا ڪي به واضح نشان ۽ آثار ڪونه ٿا ملن، جي اسان جي ڪنهن به راءِ جي تصديق ڪن. هن ڀڙي جي باقاعدي کوٽائي ڪرڻ کان پوءِ ئي ان باري ۾ ڪجهه چئي سگهجي ٿو.

مآخذ

(1) District Census Report Nawabshah 1961.

(2) R. D. Banerji: "Modern Review", November 1927.

(3) W.T.L. Landford; "Geology of Western Sind", pp 195.

(4) M. R. Haig: "The Indus Delta Country", pp 23.

(5) Cousens. H: "Antiquities of Sind", pp 99.

(6) Mackay "The Indus Civilization", 1935, pp II.

(7) Marshall, Sir John: "Mohen-jo-Daro and the Civilization", Vol II, pp 581.

(8) Wheeler: "The Indus Civilization", pp 90, 93.

(9) Raverty, Major H.G: "The Mehran of Sind and its tributories", pp 468

(10) Chatterji, Dr: S K: "Modern Review", December 1922, pp 67.

(11) Smith V: "Early History of India", pp 191, 192 & 194.
(12) Pithawala, M.B: "Historical Geography of Sind", pp 81, 82 & 87.
(13) "Sind Gazzetteer", Vol I, pp 5.
(14) "Gazzetteer-Province of Sind B, Nawabshah District", Vol V, pp 38, 39.
(15) Mr. Ali Dino M. Panhwar: "Short note on Bhiro Baham" 1961.
(محترم علي ڏنو پنهور سن ١٩٦١ع ڌاري نوابشاه، تعلقي جا مختيارڪار هئا. پاڻ سنڌ جي قديم تاريخ ۽ قديم آثارن ۾ وڏي دلچسپي رکندڙ آهن. شعر و شاعريءَ سان بہ سندن گهرو لڳاءُ آهي. پاڻ سنڌ حڪومت ۾ تعليم کاتي جا سيڪريٽري ۽ سنڌ روينيو بورڊ جا سينئر ميمبر بہ ٿي رهيا آهن. هن وقت پاڻ ڪمشنر سکر آهن. پاڻ مختيارڪاريءَ واري زماني ۾ سنڌ جي هن قديم تاريخي بستيءَ کي آثار قديمہ وارن سان لڪپڙهہ هلائي، بئراج واري زرعي زمين جي کٽت مان ڪڍرائي، سن ١٩٠٤ع جي ايڪٽ موجب آثار قديمہ وارن جي حوالي ڪيو هو. انهيءَ تاريخي قديم بستيءَ جي باري ۾ سندن مختصر پُر مغز نوٽ لکيل آهي.)
(16) Mr. Muhammad Siddique G. Memon, "Short Note on Bhiro Baham", 1983.
(محترم محمد صديق ميمڻ، ايڊيشنل ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ نوابشاهہ سنڌ جي قديم تاريخ ۽ قديم آثارن ۾ وڏي دلچسپي رکندڙ آهن. وٽن سنڌ جي تاريخ ۽ قديم آثارن تي ڪافي ناياب ڪتابن جو ذخيرو موجود آهي. پاڻ نيڪ سيرت، بلند اخلاق ۽ اعليٰ صلاحيتن جا مالڪ آهن. پاڻ جڏهن سکر ضلعي ۾ اي. ڊي. ايم. هئا تہ اتي جي اڪثر ڪري سڀني قديم تاريخي آثارن تي انگريزيءَ ۾ پنهنجي ذاتي ڪوشش ۽ خرچ سان ڪتبا لڳرايا، جي سندن علمي ۽ تاريخي ذوق جي شاهدي ڏين ٿا. هن وقت نوابشاهہ ضلعي جي قديم تاريخي جاين ۽ آثارن تي عمدا ڪتبا تيار ڪرايا اٿن، جي انهن هنڌن تي نصب ڪرايا ويندا. پاڻ "سکر بکر جا قديم آثار" جي سري هيٺ انگريزيءَ ۾ هڪ ڪتاب ترتيب ڏيئي رهيا آهن.)
(١٧) دوارڪا پرشاد روچيرام شرما: "سنڌ جو پراچين اتهاس"، پهاڳو ٽيون، ص ٩٠ کان ١٠٠.
(١٨) دوارڪا پرشاد روچيرام شرما: "پراچين سنڌو سڀيتا جو نظارو" ص ٨ کان ١٠، ص ١٤ کان ٢٥، ص ٣٠ کان ٤٠ ۽ ص ٩٩ کان ١١٩.
(١٨) چچنامہ (سنڌي)، ص ٢٢-٣٢١ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (تعليقات) ص ٥١٠.

(ضميمو)

"ڀهہ جي ڀڙي" جي آثارن وٽ نصب ڪيل ڪتبي جو مضمون

BHIRO BAHAM

Protected Under Ancient Monuments Preservation Act–1904

Bhiro Baham or Bahum-Jo-Bhiro is situated at a distance of three miles south of Bandhi near Amerji canal. Locally the mound is associated with Dilu Rai and Budhist Stupa known as Thull Mir Rukan which is situated at a distance cf 15–miles south of this mound. (Detailed account of Thull Mir Rukan has been given by this writer on the stone set up at Thull Mir Rukan) but no conclusive evidence for dating or indentifying is available. The very first look on the site also establishes the close similiarity between this mound and Tibba Dilu Rai near Jhol and Brahimabad belonging to this period. The excavation has established that the city had a brick fortification wall running around semi circular bastions at intervals. It was also established that the city remained in prolonged occupation to witness two definite building periods before it was finally destroyed by fire. In solidity and massiveness the fortification of Bhiro Bham can be compared with the defence system of Bhambhore.

Pottery of well fired, medium thickness and light red in colour was also found. In pettery and other finds no marked change occured in the early and late periods and these are all compared with the intermediate Muslim level of Bhambhore dated: 9th and 11th Century. It is located in survey number 42/3, 4, 43, 48/1 ,4 and 44/1, 2, 3 ,4 of Deh 67–Nusrat tapa Dahri Taluka Nawabshah. About 24–00 acres are under the actual mound and about 4–00 acres are under the traces of some ancient habitation. It has been protected under Ancient Monuments preservation Act–1904, vide notification No: F-5-11/61–A & M, dated: 9th November–1961 of the Government of Pakistan. Another mound called Rati Bhiri surrounded on all sides by sand is situated at a distance of 12–miles from Nawabshah near a Regulator of Nusrat canal just on Nawabshah–Bandhi road. The area is full of red pottery frogments and brick wall was found exposed in a part of the mound when Mr. Mujimdar Assistant Superintendent Archeological survey of India visited during 1929–30. The pottery included painted and stamped specimen the designs being impressed on the neck of vessals as at Bahum-jo Daro. Rati Bhiri is situated in block No. 43/3 and 44/2 admeasuring 8–00 acres of Deh 20–Nusrat Taluka Nawabshah.

The curse of God's wrath upon him who would try to destroy this stone.

Dated: 14th January–1983

(MUHAMMAD SIDDIQUE G. MEMON)
Additional District Magistrate,
NAWAB SHAH

شاهه جي سوانح جا ٻه اهم پهلو

غلام محمد لاکو

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سنڌ جو سدا حيات سرواڻ شاعر آهي. حقيقت ۾ ان قسم جي شاعرن کي ”ٻولين جا ڏاهيندڙ“ [The Makers of Language] سڏيو ويو آهي. بلاشبه شاهه کان اڳ ٿوڙي پوءِ، پيا به ڪافي نالي‌را شاعر ٿي گذريا آهن جن کي پڻ سنڌي ادبي تاريخ ۾ پنهنجي مستقل ۽ جداگانه حيثيت حاصل آهي، تاهم لطيف ٿي اسان جي تهذيبي ۽ ادبي اتهاس ۾، انتهائي مثالي حيثيت ۽ مان مرتبو حاصل آهي. شاهه جو جمن ۽ شاعري ڪرڻ، سنڌي زبان جي مڪمل ٿيڻ [Perfection] جي علامت آهي. شاهه صاحب سنڌي زبان، ادب، سماج ۽ جيوت جو نمائنده اهڃاڻ آهي. حضرت شاهه صاحب جي قدآور شخصيت ئي اڄ متحده سنڌ جي روشن علامت ۽ واحد سهارو آهي!

شاهه صاحب متعلق سندس پنهنجي دور کان ڪري اسان جي زماني تائين، سوين هزارين صفحا لکيا ويا آهن. سندن سوانح ۽ جيوت بابت ڪيئي اديبن ۽ عالمن، پنهنجي پنهنجي ڄاڻ پڌري پئي ڪئي آهي. حقيقت ته هيءَ آهي جو شاهه صاحب ٿي جيترو به ڪم ٿيندو، اهو گهٽ ئي ليکبو. سنڌي، انگريزي، اردو، فارسي ۽ جرمن ٻولين ۾ شارحن ۽ سوانح نگارن شاهه بابت متعدد ڪتاب پڌرا ڪيا آهن. جيتوڻيڪ شاهه صاحب جي مستند سوانح جو ڪم اڃا ٻري آهي، تاهم ان متعلق بنيادي مواد گڏ ڪرڻ جون ڀرپور ڪوششون جاري آهن.

شاهه صاحب بابت لکيل ڪتابن ۽ ٻئي مواد جو اڀياس ڪندي، ڪيئي خيال سامهون آيا آهن ۽ متعدد سوال ذهن ۾ اڀريا آهن. اهڙن مسئلن جو تنقيدي ۽ تحقيقي طرح، تسلي‌بخش جواب ڳولڻ کان سواءِ، اسين پنهنجي هن عظيم شاعر جي مڪمل ۽ ٺوس سوانح حيات لکڻ جهڙا نه ٿينداسين. لطيف جي سوانح پڙهندي، منهنجي ذهن ۾ هونئن ته ڪيئي سوال اڀريا آهن، پر في‌الحال ٻن نقطن جو ذڪر ڪرڻ گهران ٿو.

(۱) ته شاهه صاحب ڪوٽ ’ڀٽي پور‘ هالا حويليءَ ۾ پيدا ٿيو،

(۲) ته شاهه صاحب جي جنم ۽ وفات جا، صحيح صحيح سال، مهينا ۽ تاريخون هجري ۽ عيسوي ڪئلينڊر موجب!

ڪجهه وقت ٿيو ته، همعصر عالم محترم قريشي حامد علي خانائيءَ، پهرئين سوال تي ڀرپور روشني وجهي، هڪ مقالو شايع ڪري چڪو آهي(۱). جيتريقدر ٻئي سوال جو تعلق آهي ته، هيءُ مسئلو ڪنهن حد تائين حل هجڻ جي باوجود به (۲)، شعوري ۽ لاشعوري طرح، ڀٽائيءَ جي شاگردن نوٽ نه ڪيو آهي، ۽ ان متعلق ابتدا کان ڪري اڄ تائين غلط بيانيءَ کان ڪم ورتو پئي ويو آهي. هت اسين ٻئي نقطي جو مستند ۽ صحيح جواب ڳولڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

اوائلي سوانح نگارن جي راءِ:

سڀ کان اول هي ڏسبو ته، حضرت شاهه صاحب جي ابتدائي سوانح نگارن، ان متعلق ڪهڙي راءِ قائم ڪئي آهي، ۽ اسان جي رهبري واسطي ڪهڙو مواد ڇڏيو اٿن؟

(الف) مير علي شير قانع: شاهه صاحب جي سوانح نگاريءَ جو بنياد ٺٽي جي هن مثالي محقق رکيو. هن صاحب پنهنجن ٽن ڪتابن: "مقالات الشعراء"، "تحفة الڪرام" ۽ "معيار سالڪان طريقت" ۾ ڀٽائيءَ جو سرسري احوال ڏنو آهي(۳) مير صاحب جي تحرير جو خلاصو هن ريت آهي:

"شاهه عبداللطيف هڪ ولي هو. سندس ڪرامتون بيشمار آهن، جن جي بيان لاءِ ڊار دفتر گهرجي. جنهن ڏينهن شاهه صاحب فوت ٿيو، ان موقعي تي ڪيئي مريد سندس ڏک ۾ مري ويا. سندس مزار تي عاليشان گنبذ ٺهيل آهي. جيسلمير جي راجا درگاهه لاءِ هڪ نوبت عطا ڪئي آهي. سندس وفات تي شاعرن تاريخي شعر چيا، جن مان سال ۱۱۶۵هه نڪري ٿو."(۴)

هي اقتباس مقالات الشعراء ۽ تحفة الڪرام تان کنيل آهن. مٿين اقتباس ۾ مير علي شير نه ته شاهه جي جنم جو سال تحرير ڪيو آهي ۽ نه وري سندس وفات جي تاريخ تحرير ڪئي آهي. البته مقالات ۾، هن 'رجا' شاعر جي هڪ ڊگهي شعر جون ٻه سٽون ڏنيون آهن، جن مان شاهه صاحب جي وفات جو سال ۱۱۶۵هه نڪري ٿو(۵)

شاهه صاحب ذوالمواهب سيد عبداللطيف
آنکه قطب وقت خود بوده ست از مردان حق
چون ز جام ارجعي مخمور نوش وصل شد
گفت ملهم غيب سال رحلتش 'رضوان حق' (۶)

۱۱۶۵هه

مير عبدالحسين سانگي قدري اختلاف سان ساڳيو شعر 'لطائف لطيفي' ۾ نوٽ ڪيو آهي ۽ شاعر جو نالو قاضي ابراهيم هالائي ٻڌائي ٿو. هي قطعو [شاهه صاحب جي مقبري جي اتر ۾ موجود مسجد جي دروازي تي ہڻ اڪريل آهي. مير علي شير

جي هن قلمي ڪشالي مان صرف هن ڳالهه جي خبر پوي ٿي ته ڀٽائي صاحب سال ١١٦٥ هه ۾ وفات ڪئي. ڏينهن، تاريخ ۽ مهينو ڪهڙو هو، يا وري اهو ته، وفات وقت شاهه صاحب جي ڄمار ڪيتري هئي – هي سڀ مسئلا لطيف جي پهرئين سوانح نگار حل طلب ڇڏيا آهن. سندس ڪتاب 'معيار سالڪان طريقت' دستياب ڪونهي، ان ڪري چئي نه ٿو سگهجي ته مذڪوره ڪتاب ۾ شاهه صاحب بابت ڪهڙو مواد ڏنل آهي؟

(ب) رچرڊ برٽن: شايد مير علي شير قانع کان پوءِ شاهه صاحب بابت مختصر احوال، وري مشهور انگريز مصنف رچرڊ برٽن ڏنو آهي. سندس ماخذ 'معيار سالڪان طريقت' آهي. برٽن موجب:

"ڀٽائي صاحب ١٦٨٠ع ۾ ڄائو، ۽ ١١٦١هه ۾ وفات ڪيائين"(٧).

(ت) فريئر صاحب: سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر جي نياپي، سنڌ بابت ڪو ڪتاب لکڻ گهريو ٿي، جنهن ۾ ڀٽائيءَ بابت به نوٽ اچڻو هو. حڪم موجب سرڪاري ترجمان(؟)، شاهه صاحب جي سوانح تي هڪ نوٽ تيار ڪيو، جيڪو پوءِ قلمي صورت ۾، ڪمشنر لائبريري ڪراچيءَ ۾ محفوظ هو. هي نوٽ پوءِ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري (جتان پوءِ وري ڊاڪٽر دائود پوٽي، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو)، ڊبليو. سائودي سال ١٨٧٠ع ۾ لنڊن مان ڪتابي شڪل ۾ شايع ڪيو. ان موجب:

"شاهه صاحب ١١٠٢هه/١٦٩٠ع ۾ ڄائو، ۽ ١١٦٥هه/١٧٥١ع ۾ فوت ٿيو" (٨).

نامعلوم سرڪاري ڪارندي ۽ سائودي صاحب جي هن محنت کي اسان جي اتهاس ۾ بيحد اهميت حاصل آهي. هڪ ته شاهه صاحب جي سوانح تي هي پهريون پيپر هو، جو ڪتابي شڪل ۾ نروار ٿيو هو، ۽ ٻيو ته ان ۾ سنڌ جي هن مثالي بزرگ جي حياتيءَ متعلق عيسوي ۽ هجري ڪئلينڊر ۾، پهرين شعوري مطابقت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪيل ڏسجي ٿي.

(ج) ڊاڪٽر ٽرمپ: نامور جرمن محقق ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جڏهن رسالي جو پهريون ايڊيشن شايع ڪيو، تڏهن ان جي انگريزي پيش لفظ ۾، شاهه صاحب جي سوانح جو ذڪر ڪندي لکيو اٿس:

"هي انڪل روءِ ١٦٨٠ع ۾ ڄائو، ۽ سن ١١٦١هه ۾ هن دنيا مان لاڏائو ڪيائين" (٩).

هن صاحب جو مدار رچرڊ برٽن تي هو، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي.

(ح) ديوان ڏيارام گدو مل: شاهه صاحب جي ابتدائي سوانح نگارن ۾،

ديوان ڏيارام گدو مل جو آخرين اسم اچي ٿو. ان بعد ڀنائيءَ تي مڪمل ڪتابن لکڻ جو زمانو شروع ٿيو. غالباً ديوان صاحب پهريون عالم آهي، جنهن هت اٿاريل مسئلي جي افاديت سمجهي ۽ پنهنجي تحرير ۾ ان تي بحث ڪيو. لکي ٿو:

"ڊاڪٽر ٽرمپ (جنهن جو ذريعو برٽن آهي)، ۽ اڻ ڇپيل تذڪري (١)، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي، ۾ شاهه صاحب جي جنم ۽ وفات جا مختلف سال ڏسجن ٿا. پهرئين موجب لطيف سال ١٦٨٠ع ۾ ڄائو، ۽ سن ١١٦١هه ۾ فوت ٿيو. ٻوئين موجب هي بزرگ ١٦٩٠ع ۾ ڄائو، ۽ وفات ١٧٥١ع/١١٦٥هه ۾ ڪيائين" (١٠).

ديوان صاحب ڪي هنن ٻنهي راين سان اختلاف ڏسجي ٿو. سندس خيال آهي ته:

"مسجد تي لڳل قطعو نه ته ١١٦١هه، ۽ نه وري ١١٦٥هه ڏيکاري ٿو، ان مان سن ١١٦٠هه نڪري ٿو. ڇوته صحيح معنيٰ ۾ تاريخي شعر جي سٽ هن ريت آهي:

'گرديد محو عشق وجود لطيف مير'.

"ان مان ڳڻ مون ڪي معلوم ٿيو ته، شاهه صاحب ٦٣ سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪئي ۽ ڳڻ ڳڻ اڻ ڇپيل تذڪري (ڪمشنر لائبريري) مان گمان نڪري ٿو ته ڀنائي گهوٽ سن ١٠٩٧هه ۾ ڄائو... انڪري ڇئبو ته شاهه صاحب ١٠٩٧هه ۾ ڄائو، ۽ وفات سن ١١٦٠هه ۾ ڪيائين" (١١).

ديوان صاحب جو تنقيدي اڀياس قابل تعريف آهي، ليڪن جنهن تاريخي شعر ذريعي ١١٦٠هه ڪڍيو اٿس، اهو هن ريت آهي.

'گرديده محو عشق وجود لطيف مير'.

۽ ان مان سال ١١٦٥هه نڪري ٿو، جيڪوئي لطيف جي وفات جو سال آهي. رهيو سوال اڻ ڇپيل ذريعي جو (ڪمشنر وارو) اهو ته بلڪل ڇڏو آهي. جيئن ديوان صاحب ابتدا ۾ پاڻ حوالو ڏنو آهي، يا وزي جيئن اسان مٿي نقل ڪيو آهي.

---

(١) هي اشارو ڪمشنر لائبريري واري قلمي ڪتاب ڏي آهي. ديوان صاحب ان ڪتاب جو ذڪر پنهنجي ڪتاب جي صفحي ٧ تي ڪيو آهي. ڏسجي ٿو ته ڪيس سانوديءَ واري ڇاپي جي خبر نه هئي.

پوءِ خبر نہ آهي تہ شاهہ صاحب جي هن شارح سن ۱۰۹۷ھ ڪٿان آندو؟ ڏسجي ائين ٿو تہ ديوان صاحب ۱۱۶۰ھ موجب حساب ڪري ۱۰۹۷ھ وارو ڪوڙو هنيو آهي، جيڪو اندازي کان وڌيڪ نہ سمجهڻ گهرجي.

ابتدائي مڪمل سوانح نگارن جي راءِ:

ڏيارام گدو مل تي ڀيجي، ڀٽائي صاحب متعلق، مختصر ۽ سرسري خاڪن لکڻ جو دور پورو ٿيو. ان بعد حضرت شاهہ صاحب بابت مڪمل ڪتابن لکڻ جو زمانو اچي ٿو. هت اسين صرف ٽن عالمن جو مطالعو پيش ڪنداسين، جن سڀ کان اول لطيف جي سوانح تي مڪمل ڪتاب تيار ڪيا.

(الف) مرزا قليچ بيگ مرحوم: جهڙيءَ ريت مير علي شير قانع، شاهہ صاحب جي سوانح نگاريءَ جو بنياد رکيو، ٺيڪ ان ريت مرزا صاحب پهريون ڪتاب لکي تيار ڪيو. بعد ۾ ٻين محققن بہ هن موضوع تي جدا جدا ڪتاب تيار ڪيا. ڏسجي ائين ٿو تہ مرزا صاحب پهريون اهل قلم آهي، جنهن هي پڌايو تہ شاهہ صاحب ۱۴- صفر ۱۱۶۵ھ تي وفات ڪئي، يعني تہ مهينو ۽ سال هن عالم جي محنت سبب پڌرا ٿيا، جن تي ڀٽائي گهوٽ رحلت فرمائي. مرزا صاحب، لطيف جي سوانح اول انگريزي ۽ پوءِ سنڌي زبان ۾ تيار ڪئي. ڀٽائيءَ جي وفات ۽ ڄم جي سالن بابت، هو صاحب، ٻنهي ڪتابن ۾ ڪاني الجهن ۾ ڏسجي ٿو. انگريزي ايڊيشن ۾ سندس راءِ آهي تہ:

> "شاهہ ڀٽائي ۱۱۰۲ھ/۱۶۸۸ع ۾ 'ڀٽي پور' ڳوٺ، تعلقي هالا ۾ ڄائو. پاڻ تاريخ ۱۴- صفر ۱۱۶۵ھ برابر ۱۷۵۱ع تي، ٽيهٺ سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين"(۱۲).

ساڳيو عالم، ساڳئي ڪتاب جي سنڌي ايڊيشن ۾ لکي ٿو:

> "شاهہ عبداللطيف سال ۱۱۰۲ھ/۱۶۸۹ع ۾ ڄائو... سندس وفات ۱۱۶۵ھ يعني ۱۷۵۲ع ۾ صفر مهيني جي چوڏهين تاريخ تي ٿي" (۱۳).

پڙهندڙ ٿورو غور ڪندا تہ هڪڙي مصنف جي راءِ ۾، شاهہ جي طبعي زندگيءَ جي زماني متعلق ڪيڏو نہ چٽو فرق ڏسڻ ۾ ايندو!

(ب) مير عبدالحسين سانگي: مير صاحب هن موضوع تي پنهنجو ڪتاب فارسي زبان ۾ تيار ڪيو. ساڻو دي (ڪمشنر وارو ڪتابڙو) کان پوءِ، هي پهريون

صاحب آهي، جنهن شاهه صاحب جي ڄم ۽ وفات وارن سالن جي، عيسوي ۽ هجري ڪئلينڊر موجب مطابقت پيدا ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي. ڪتاب جي متن ۾ سانگي مرحوم، صرف هجري سال ڏيڻ تي اڪتفا ڪئي آهي.

”سندن پيدائش ’ڀٽي پور‘ ۾، جيڪو ’ڪٽياڻ‘ ڳوٺ جي ويجهو آهي، سن ١١٠٢هه ۾ ٿي ۽ وفات ١١٦٥هه [متن ۾ ١٢٠٤هه آهي، جيڪا ڪتابت جي غلطي ڏسجي ٿي] ۾ ٿي“(١٤).

ساڳئي ڪتاب ۾ جيڪي ضميما ڏنل آهن، انهن ۾ ڏاڍي سهڻي نموني ۾، عيسوي ۽ هجري ڪئلينڊر کي پيوست ڪيو ويو آهي.

”ولادت: مڪان قريه ڀٽي پور سنه ١١٠٢هجري مطابق ١٦٩٠ع...“.
”سال رحلت: سنه ١١٦٥هه مطابق ١٧٥١ انگلسيه“(١٥).

سانگي مرحوم جو لطيفي درگاهه ۽ فقيرن سان گهرو لاڳاپو رهيو، تاهم هن صاحب پنهنجي سڄي ڪتاب ۾، ڀٽائي صاحب جي وفات ۽ ڄم جي تاريخن يا مهيني متعلق ڪابه وضاحت نه ڪئي آهي.

(ت) <u>ليلارام وطڻمل</u>: بعد ۾ هڪ عالم ليلارام وطڻمل، شاهه جي سوانح، مذهب ۽ شعر جو شرح، ٻن جلدن ۾، سال ١٨٩٠ع ۾ شايع ڪيو. ڪيس رسالي جو پهريون شارح ۽ لغت نويس سڏيو ويو آهي. سندس راءِ آهي ته:

”جيتريقدر لطيف جي وفات جو تعلق آهي ته ان ۾ شڪ نه هجڻ گهرجي ته اها ١٤- صفر ١١٦٥هه/١٧٥١ع تي ٿي هڪ فارسي قلمي ڪتاب (جيڪو مون ڏٺو آهي)، ۽ مريدن جي چوڻ موجب، شاهه لطيف ٦٣ سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪئي هئي، ان ڪري شاعر جي ڄم جو امڪاني سال، سن ١١٠٢هه/١٦٨٨ع بيهي ٿو“(١٦).

باوجود ان جي، ته ليلارام هن مسئلي حل ڪرڻ جي سنجيده ڪوشش ڪئي، پر هو صاحب به ڏوس ۽ صحيح نتيجي تي پهچي نه سگهيو. بعد ۾ شاهه جي حياتي ۽ سوانح تي تمام گهڻو مواد ڇپيو آهي، ۽ عالمن گهڻو ڪري مرزا صاحب واري راءِ، جيڪا هن پنهنجي سنڌي ڪتاب ۾ قائم ڪئي، ان کي ئي پٺي ڏهرايو آهي. يعني ته:

”حضرت شاهه صاحب ١١٠٢هه/١٦٨٩ع ۾ ڄائو، ۽ سن ١١٦٥هه/١٧٥٢ع ۾ وفات ڪيائين“.

غلط بياني ۽ الجهاءَ جي ڪيفيت:

هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته شاهه عبداللطيف رحه جي سوانح جي هن ٻن اهم نقطن بابت ابتدا کان اڄ ڏينهن تائين الجهاءَ جي هي ڪيفيت ڇو پئي رهي آهي؟ ان لاءِ پهرين اسان جو ڌيان مير علي شير قانع ڏي ڇڪجي ٿو، هن صاحب 'مقالات الشعراءِ' ۽ "تحفة الڪرام" ۾ ايترو ته سرسري احوال ڏنو آهي، جو ان ۾ شاهه صاحب جي سوانح جا ڪجهه بنيادي جزا سامهون نه اچي سگهيا آهن. سندس ٽيون ڪتاب 'معيار سالڪان طريقت' جيئن ته اڻلڀ آهي، ان ڪري خبر نه آهي ته ان ۾ شاهه صاحب جي حياتيءَ بابت ڪيترو مستند ۽ اضافي مواد شامل آهي.

شاهه صاحب جي سوانح جي ضمن ۾ هت اٿاريل ٻن نقطن لاءِ، مير قانع کان پوءِ اسين عيسوي ڪئلينڊر جي عمل دخل کي به ذميدار مڃينداسين. سنڌ جا مانائتا عالم هجري ۽ عيسوي سنن ۾ موجود فرق کي سمجهي نه سگهيا ۽ نه وري هو هنن ٻنهي ڪئلينڊرن ۾ ڪا مطابقت پيدا ڪري سگهيا. اهوئي سبب آهي جو اڄ ڏينهن تائين اسان جا محقق، شاهه صاحب جي سوانح تي لکندي سندس ڄم ۽ وفات جي سالن جو ذڪر ڪرڻ وقت، الجهن ۽ مونجهاري ۾ ڏسجن ٿا، پوءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي هجي يا ڊاڪٽر سورلي. هت اسين هڪ چارٽ ذريعي اهڙي فرق ۽ مونجهاري کي چٽو ڪنداسين. [چارٽ، پٺ تي ڏسجي.]

سوال جو حقيقي ۽ منطقي جواب:

هاڻي سوال آهي ته:

(الف) حضرت شاهه صاحب سن ۱۱۰۲هه ۾ ڄائو، ان وقت عيسوي ڪئلينڊر موجب ڪهڙو سال هو؟

(ب) ڀٽائي صاحب ۱۴ صفر ۱۱۶۵هه تي وفات ڪئي. هن تاريخ تي ڏينهن ڪهڙو هو ۽ عيسوي ڪئلينڊر موجب تاريخ، مهينو ۽ سال ڪهڙا هئا؟

سڀيئي عالم ان ڳالهه تي متفق آهن ته شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه سن ۱۱۰۲هه ۾ پيدا ٿيو. محققن جو رايو آهي ته عيسوي ڪئلينڊر موجب اهو سال ۱۶۸۹ عيسوي هو، پر هي حساب غلط آهي. "صحيح عيسوي سال ۱۶۹۰ آهي"، ۽ مذڪوره هجري سال ۾ محققن جي عام راءِ وارو سال (يعني: ۱۶۸۹ع) بلڪل ٺهڪي نٿو اچي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ: ڄم جو سال ۽ وفات جي تاريخ

(الف) ابتدائي ليکڪن جا رايا

نمبر	ليکڪ جو نالو	تحقيق جو سال	ڄم جو سال	وفات جي تاريخ
١	مير علي شير قانع	١٧٦٠ع	؟	١١٦٥هه
٢	رچرڊ برٽن	١٨٥١ع	١٦٨٠ع	١١٦١هه
٣	فريڊر وارو ڪتابڙو	١٨٥١-١٨٥٨ع	١١٠٢هه/١٦٩٠ع	١١٦٥هه/١٧٥١ع
٤	ڊاڪٽر ٽرمپ	١٨٦٦ع	١٦٨٠ع	١١٦١هه
٥	ڏيارام گدومل 'سگما'	١٨٨٢ع	١٠٩٧هه	١١٦٠هه
٦	مرزا قليچ بيگ	١٨٨٧ع	١١٠٢هه/١٦٨٨ع	١٤صفر١١٦٥هه/١٧٥١ع
		١٨٨٧ع	١١٠٢هه/١٦٨٩ع	١٤صفر١١٦٥هه/١٧٥٢ع
٧	مير عبدالحسين سانگي	١٨٨٨ع	١١٠٢هه/١٦٩٠ع	١١٦٥هه/١٧٥١ع
٨	ليلارام وطن مل	١٨٩٠ع	١١٠٢هه/١٦٨٨ع	١٤صفر١١٦٥هه/١٧٥١ع

(ب) ويهين صديءَ جي ڪجهه عالمن جي تحقيق

نمبر	عالم جو نالو	تحقيق جو سال	ڄم جو سال	وفات جي تاريخ
١	ڊاڪٽر گربخشاڻي	١٩٢٣ع	١١٠٢هه/٩٠-١٦٨٩ع	١٤صفر١١٦٥هه/١٧٥١ع
٢	جيٺمل پرسرام	١٩٢٤ع	١٦٨٠-١٦٩٠ع	١٧٤٧ع
٣	ڊاڪٽر سورلي	١٩٤٠ع	١٦٨٩ع	١٧٥٢ع
٤	مولانا دين محمد وفائي	١٩٥٠ع	١١٠٢هه/١٦٩٠ع	١٤صفر١١٦٥هه/١٧٥١ع
٥	علامه غلام مصطفيٰ قاسمي	١٩٥١ع	١١٠٢هه/١٦٩٠ع	١٤صفر١١٦٥هه/١٧٥٢ع
٦	ڪلياڻ آڏواڻي	١٩٥٨ع	١٦٨٩ع	١٤صفر١١٦٥هه/١٧٥٢ع

(ت) هن مقالي ۾ ڪيل نتيجو

ڄم جو سال		وفات جي تاريخ ۽ ڏينهن		
هجري	عيسوي	هجري ڪئلينڊر موجب	عيسوي سن موجب	ڏينهن
١١٠٢هه	١٦٩٠ع	١٤ صفر ١١٦٥هه	٢٢ ڊسمبر ١٧٥١ع	آچر

ان بعد سوال آهي تہ، ۱۴ صفر ۱۱۶۵ھ، تي عيسوي سن موجب ڇا تاريخ هئي، ۽ ان تاريخ تي ڏينهن ڪهڙو هو؟

عيسوي ۽ هجري تقويم جي ماهرن جي ڪوجنا آهي تہ ڀهرين صفر ۱۱۶۵ھ تي ڏينهن سومر جو هو، ۽ ڊسمبر ۱۷۵۱ع جي نائين تاريخ هئي. ان ريت ۱۴ صفر ۱۱۶۵ھ تي آچر جو ڏينهن، ڊسمبر سن ۱۷۵۱ع جي ٻاويهين تاريخ هئي. يعني تہ حضرت شاهہ صاحب ۱۴ صفر ۱۱۶۵ھ برابر ۲۲ ڊسمبر ۱۷۵۱ع تي وفات ڪئي، ۽ اهو ڏينهن آچر جو هو.

شاهہ صاحب جي وفات وقت سنڌ جو حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙو هو. ان وقت هي ملڪ مغل ۽ ايراني اثر مان آجو هو. ستت ئي پوءِ ۱۳ اپريل ۱۷۵۲ع/ ۹ جمادي الثاني ۱۱۶۵ھ، سومر ڏينهن هڪ معاهدو ٿيو، جنهن موجب سنڌ جو ملڪ وري افغان تسلط ۾ اچي ويو. ہہ سال پوءِ هتي جو حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙو بہ، تاريخ ۱۲ صفر ۱۱۶۷ھ/۹ ڊسمبر ۱۷۵۳ع تي فوت ٿيو.

حوالا ۽ واڌارا

(۱) قريشي حامد علي خانائي مضمون ”ڪوٽڙي مغل“، ڇپيل رسالو مهراڻ نمبر ۴، سال ۱۹۸۳.

(۲) لطائف لطيفي فارسي، ص ۲۰۴، سال ۱۹۶۷ع.

(۳) مير صاحب جي وڏيڪ ٻن ڪتابن: شجره اطهر اهل بيت ۽ طومار سلاسل گزيده ۾ پڻ شاهہ صاحب جو حوالو اچي ٿو.

(۴) ”مقالات الشعرا“، ص ۲۹-۴۲۸، ۽ ”تحفة الڪرام“ فارسي، ص ۳-۱۵۲، مطبع ناصري دهلي، سال ۱۳۰۴ هجري.

(۵) ”مقالات الشعرا“، ص ۴۲۹، ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي، ناشر سنڌي ادبي بورڊ، سال ۱۹۵۷ع.

— رجا جي شعر جا ٽي بيت هن ريت ملن ٿا:

(i) زد سغز در فراق دگر کرد سينه چاک
شد محو در مراقبه جسم لطيف پاک

(سيد حسام الدين راشدي، مقدمو ص ۲۱، حديقة الاولياءَ).

(ii) زد نعره در فراق دگر کرد سينه چاک
شد محو در مراقبه جسم لطيف پاک

(iii) گفت اين رجا مريد سن ارتحال پير
گرديده محو عشق وجود لطيف مير

ـــ هنن ٽنهي بيتن جي آخري سٽ ابجد جي حساب موجب، سن ١١٦٥هه ڏيکاري ٿي (ڏسو 'لطائف لطيفي'، ص ٨-٢٠٤).

(٦) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام" فارسي، ص ٣-١٥٢، پراڻو ڇاپو.

(٧) رچرڊ برٽن "سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ رهندڙ قومون" انگريزي، ص ٨٣، آڪسفورڊ ايڊيشن ڪراچي ١٩٧٥ع.

ـــ هن ڪتاب جي سنڌي ترجمي ۾ ڏنل سال، اصل ڪتاب جي متن سان ڀيل هٿچراند جي نشاندهي ڪئي ٿي، (ڏسو: سنڌي ڇاپو، ص ٨١-٨٠، از محمد حنيف صديقي، ناشر سنڌي ادبي بورڊ).

(٨) ڊاڪٽر دائود پوٽو "مضمون ۽ مقالا"، ص ٩٨ ۽ ١٠٨، سال ١٩٧٨ع.

ـــ سائودي وارو انگريزي ايڊيشن، وري سنڌ اطلاعات کاتي جي ڪتاب "عوامي شاعر"، انگريزيءَ ۾، سال ١٩٧٢ع ۾ ڇپيو آهي، ان ۾ ڏنل سال، مرحوم دائود پوٽي واري ايڊيشن کان مختلف آهن (ڏسو: 'دي پوئيٽ آف پيپل'، ص ٤٤ ۽ ٥١، سال ١٩٧٢ع).

(٩) ڊاڪٽر ٽرمپ "ديوان شاهه عبداللطيف" انگريزي مهاڳ، ص vii، ڇپيل سال ١٨٦٦ع جرمني.

(١٠) ڏيارام گدومل سڪما "ڪجهه سنڌ جو ذڪر"، انگريزي، ص ٨، بليو ٽسڪي پريس حيدرآباد سال ١٨٨٢ع.

(١١) حوالو (١٠)، ص ٨ ۽ ٩.

(١٢) مرزا قليچ بيگ "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي" انگريزي، ص ٢ ۽ ٢٥، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، سال ١٩٨٠ع.

ـــ مرزا صاحب حاشيي (ص ٢٥)، ذريعي ٽرمپ جي ڏنل سالن تي ڀرپور تنقيد ڪئي آهي.

(١٣) مرزا قليچ بيگ "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي"، سنڌي، ص ٩ ۽ ٤٣، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، سال ١٩٧٢ع.

(١٤) مير عبدالحسين سانگي "لطائف لطيفي"، ص ٢٩ ۽ ١٨٨ ۽ ڀڻ حاشيو ص ١٨٨، از ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز سال ١٩٦٧ع.

(١٥) "لطائف لطيفي"، ص ٢٠٤.

(١٦) ليلارام وطنمل "شاهه جي سوانح، مذهب ۽ شعر"، انگريزي، ص ٢، ١٦ ۽ ٣، سنگ ميل پبلشرز لاهور، ڇاپو ٻيون، سال ١٩٧٨ع.

شاهه صاحب جي شعر تي پارسيءَ جو اثر

سدا رنگاڻي "خادم"

[نوٽ: شامل مضمون منهنجن وقت بوقت ورتل نوٽن جي آڌار تي لکيل آهن.* مون کي ياد آهي ته شاگرديءَ واري زماني ۾، حيدرآباد سنڌ جي نئشنل ڪاليج ۾، مون هڪڙي موقعي تي (۱۹۳۴ع)، "اقبال ۽ شاهه لطيف تي روميءَ جو اثر" جي سري سان ننڍڙو مقالو پڙهيو. چڱي حوصله افزائي ٿي. ايم-اي- واري زماني دوران (۱۹۳۶-۱۹۳۸ع) بمبئيءَ جي اسماعيل ڪاليج ۾ اُستاد ڊاڪٽر دائود پوٽي جي ڪرم ۽ فيض جي نظر اِنهيءَ اُتساهه کي هيٺو ڪيو.

مان شروعات کان اِنهيءَ راءِ جو رهيو آهيان ته حضرت شاهه عبداللطيف عارف ڪامل هو، جنهن کي قلبي يا لدني علم عطا ٿيل هو، پر اِن سان گڏ ظاهري علم پڻ حاصل هئس. سنه ۱۹۶۱ع ۾، ساهتيه اڪاڊميءَ لاءِ "شاهه جو چونڊ شعر" تاليف ڪندي پڻ ڄاڻايو هئم ته قرآن مجيد جون آيتون تلميح يا تضمين طور ڪم آڻڻ، حديثن جو اُلٿو يا استعمال ڪرڻ ۽ ٽڪن جي وچ ۾ ڪين نزاڪتدار ڪڙي ڪري بيهارڻ، مادري ٻوليءَ کي مالامال ڪرڻ ۽ هم وطنين کي پارسي، هندي ۽ پنجابي وغيره زبانن جي هم خيال شعرن، سلوڪن ۽ دوهن جو لطف وٺائڻ، اُڪ ۽ پنهنجي وقت جي سنڌي شاعرن جي طرز ۽ خيال تي يا سندن جواب ۾ شعر چوڻ، وغيره سندس عالم هجڻ جي گواهي ٿا ڀرين.

دراصل عالمن ۽ اديبن جي شاهه صاحب جي علمي لياقت بابت ڇپتائي ڏيکارڻ جو مکيه ڪارڻ "تحفة الڪرام" (۱۷۶۷ع) ۾ آيل 'اُمي' (اڻ پڙهيل يا لکي پڙهي نه

---

* پارسي ۽ عربيءَ جي بسرک عالم ۽ بزرگ سنڌي اديب ۽ شاعر محترم ڊاڪٽر هرومل ايسرداس سدا رنگاڻي "خادم"، دهليءَ مان، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ تي هڪ معياري ڪتاب شايع ڪيو آهي، جنهن جو عنوان آهي "ڪنور پاڙون پاتار ۾". ان ڪتاب ۾، لائق ليکڪ، ڀٽائي صاحب جي ڪلام تي عربي، پارسي، هندي، پنجابي ۽ سنڌي شاعريءَ جي اثرن جو عالمانه اڀياس پيش ڪيو آهي. هي مضمون، اُن ڪتاب جو ٻيو باب آهي، جيڪو ڪتاب جي پيش لفظ سان گڏ، مضمون جي صورت ۾، مهراڻ جي قارئين لاءِ پيش ڪجي ٿو. ڪتاب جا باقي باب پڻ ساڳي نهج تي لکيل آهن. ڪتاب جو پهريون باب، جيڪو عربيءَ جي حوالي سان آهي، قارئين مهراڻ گهڻو پسند ڪيو آهي، جيڪو اسان مهراڻ جي گذريل اشاعت "مقالا نمبر" (۱۹۸۴ع) ۾ شايع ڪيو هو- [ادارو].

چائيندڙ) لفظ آهي، جو مير علي شير 'قانع' شاهه صاحب سان لڳايو آهي. مگر مان حيران آهيان ته اسانجن تحقيق ڪندڙ عالمن ۽ فاضلن جي نظر ساڳئي مورخ جي متئين لکيل ڪتاب کان اٺ ورهيه اڳ لکيل سنڌ جي پارسي شاعرن واري تذڪري "مقالات الشعراء" (۱۷۵۹ع) تي ڇو ڪين پيئي آهي، جنهن ۾ موصوف "ع" اکر وارن شاعرن ۾ عبداللطيف ڀٽائي، عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ترڙ پوٽي، کي پارسي شاعرن ۾ شامل ڪري، سندس لقب/تخلص 'تارڪ' ڄاڻايو آهي. قانع، دليل طور، هن جي پارسي شعر جو نمونو پيش ڪرڻ کان قاصر رهيو آهي. (جيئن ڪن ٻين جي حالت ۾ به ٿيو آهي). اهو البته علحده سوال آهي، جو تفتيش ۽ تحقيق طلب آهي، پر هن جي لکڻ مان گهٽ ۾ گهٽ ايترو واضح آهي ته شاهه سائين نه فقط پڙهيل هو، پر پارسي ٻوليءَ تي پڻ خاصو عبور هئس ۽ علم عروض جو پڻ چڱو ڄاڻو هو، جنهن جو صحيح استعمال به ڪري ٿي سگهيو. انهيءَ جي تائيد قانع جي ٿي ڏنل هن ڳالهه مان ٿئي ٿي، جا هن مذڪور ٻنهي تصنيفن ۾ ڪئي آهي ته مرزا مغل بيگ ارغون جي مرڻ پڄاڻان، شاهه صاحب جي ڪنهن مريد، ابجد رستي "بود خبيث" (خبيث هو) مان مرحوم جي وفات جي تاريخ (۱۱۲۴هه) ڪڍي مرشد جي حضور ۾ پيش ڪئي. عارف امالڪ وراڻيو ته ائين چوڻ نه جڳائي، بلڪ چئو "يڪ مغل به بوده" (هڪ نيڪ مغل هو). حساب ڪيائون ته انهيءَ ماده مان پڻ ساڳيو ئي انگ (۱۱۲۴) نڪتو. قانع جهڙي عالم فاضل ۽ تاريخ ڪڍڻ ۾ زماني جي مڃيل استاد، هن واقعي کي 'قطب' جي ڪرامت ڄاڻڻ تي ڪفايت ڪئي آهي، ڇوته اهو دؤر پيريءَ فقيريءَ جو هو، جنهن ۾ شاعري يا ٻيو ڪو به علم، درويشن جي ڪمالات جو ادنيٰ ڪرشمو شمارجڻ ۾ ٿي آيو، حالانڪ عظيم شاعر جي اعليٰ درجي جي عالم هجڻ جو پڌرو ۽ پڪو تاريخي ثبوت موجود آهي. عروضدان شاعر شاهدي ڏيندا ته تاريخ جو مادو ڪڍڻ ڪهڙو نه مشڪل ۽ دقيق فن آهي، جو علم ٿو گهري، مشق ٿو گهري، مهارت ٿو گهري. ازانسواءِ مذڪور مادو پارسي زبان ۾ آهي، جو بذات خود گواهي ٿو ڏئي ته ڀٽائي گهوٽ جي سر تي علم جو سهڻو سهرو هو.

هونءَ به ڏٺو وڃي ته ڪلهوڙن جي ايامڪاريءَ (۱۷۰۰ع کان ۱۷۸۳ع) ۾، پارسي نه فقط درباري يا سرڪاري لکپڙهه جي ٻولي هئي، پر گهرن ۾ پڻ عام جام ڳالهائي ۽ لکي ويندي هئي. گهڻئي شاعر پارسيءَ ۽ سنڌيءَ، يعني ٻنهي ٻولين ۾ شعر چوندا هئا، جن مان مشهور آهن ميان سرفراز خان ڪلهوڙو (قتل ۱۷۷۷ع)، جنهن پارسي غزلن کان سواءِ سنڌيءَ ۾ مدح چئي آهي؛ سچل سرمست (۱۷۳۹ع کان ۱۸۲۸ع)، جنهن جو پارسيءَ ۾ "ديوان آشڪار" شايع ٿيل آهي، ۽ هيڏو سارو سنڌي ڪلام؛ ۽ سيد ثابت علي شاهه (۱۷۴۰ع کان ۱۸۱۰ع) جنهن جو پارسي شعر ۾ "زوار" تخلص هو ۽ سنڌي عروضي شاعريءَ ۾ مرثين ۽ قصيدن جو باني ليکبو آهي.

هن سلسلي ۾ پڙهندڙن ۽ کوجنا ڪندڙن جو ڌيان پارسيءَ ۾ لکيل انهن ٻن خطن ڏانهن ڇڪائڻ واجب ٿيندو، جيڪي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "شاهه عبداللطيف ڀٽائي" مخزن (سال ١٩٥٤ع) ۾ شايع ڪيا آهن. هڪڙي ۾ شاهه صاحب، وقت جي مشهور عالم، اديب ۽ بزرگ صوفي مخدوم معين ٺٽويءَ کان "آويسي طريقي" متعلق ڪي سوال پڇيا آهن ۽ ٻئي ۾ مخدوم صاحب انهن جا جواب ڏنا آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب انهيءَ راءِ تي پهتو آهي تہ "شاهه صاحب جو مخدوم صاحب کي خاص تاڪيد تہ سليس فارسيءَ ۾ جواب ڏنو وڃي، انهيءَ لاءِ تہ هرڪو هن ڳالهہ کي سمجهي سگهي، ڏيکاري ٿو تہ شاهه صاحب کي سليس ۽ ڳوڙهي فارسي عبارت جي فرق جي پوري ڄاڻ هئي، ۽ سليس فارسيءَ جي عام فاعدي جو احساس هو. هيءَ اندروني شاهدي، شاهه صاحب جي فارسيءَ ماں واقفيت تي هڪ خاص دليل آهي."

ڪي علم دوست شايد سوال اٿارين تہ ايتري فارسي ڄاڻندي بہ شاهه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ فارسي سٽن جو استعمال ڇو ڪين ڪيو آهي؟ مان جيڪر چوان تہ هُو ته دل وطن پرست هو، سنڌ سان والهانہ محبت هيس ۽ سنڌي عوام سان اٽوٽ رشتو. سنڌين سان سندن ئي زبان ۾ هُن ڪجهہ چوڻ ۽ ٻولڻ ٿي چاهيو.

هن ڪتاب لکڻ مان منهنجو خاص مطلب آهي تہ پٽ ڌڻيءَ کي پڙهيل ڪڙهيل ثابت ڪريان ۽ رسالي ۾ نظر ايندڙ مختلف ٻولين جي ادب جا اثر خواهہ مشابهتون پيش ڪريان. انهيءَ جي مراد اها هرگز نہ آهي تہ سگهوري شاهہ ڪي ٻہ ويچار، بيت يا مصرع ترجمو يا نقل ڪيا آهن، پر جيڪڏهن انساني سڀاءَ انوسار، پڙهندي پڙهندي، ڳالهائيندي يا سرود وسماع جي محفلن، صوفين ۽ جوڳين جي صحبت ۾ ٻڌندي، پنهنجي من ٻڌيءَ فڪر ۽ فلسفي سان ٺهڪندڙ ڪي خيال هن جي اندر گهڙي، هن جي طبيعت جو اٽوٽ جزو بڻجي، جدا جدا وقتن تي، مختلف سرن ۾ ۽ علحدي طور سندس روشن ڪلڪ جي نوڪ سان اجاگر ٿي (مان تہ چوندس تہ اصلي ٿي) نڪتا، تہ انهيءَ ۾ عيب ئي ڪهڙو آهي؟ ٿي سگهي ٿو تہ ڪن حالتن ۾ شاهہ سائينءَ ۽ ٻئي شاعر يا اديب جي لکڻيءَ ۾ هڪ جهڙائي محض اتفاقي هجي، پر ڪِن حالتن ۾ هم معنيٰ بيت، تشبيهون، تمثيلون ۽ ٻوليءَ جو ساڳيو رنگ ۽ ڍنگ تقاضا ٿا ڪن تہ تحقيقات ڪجي تہ سنڌيءَ جي عالم شاعر جي ڪلام تي ڪو ڌاريو يا خود سنڌ جي شاعرن جو اثر پيو آهي؟ جي ها، تہ ڪنهن جو ڪنهن جو، ڪهڙو ۽ ڪيترو؟ ـــ خادم]

شاهه صاحب جي زندگيءَ وارو زمانو سنڌ اندر پارسي علم، ادب ۽ تصوف جي عروج جو دؤر هو. علامه مخدوم محمد معين ”سليم“ (وفات ۱۷۴۸ع)، محمد محسن ٺٽوي (وفات ۱۷۵۰ع)، مير علي شير قانع (وفات ۱۷۸۹ع)، سيد جان محمد ”مير“ (وفات ۱۷۵۴ع) ۽ صوفي شاهه عنايت الله (قتل ۱۷۱۸ع) انهيءَ وقت جون ممتاز شخصيتون آهن. اهڙي دور ۾ جڏهن پارسي نه فقط درباري ٻولي هئي، پر عام جام ڳالهائي ۽ لکي ويندي هئي، ان ۾ مشاعرا به ٿيندا هئا ۽ شعر لکڻ ۾ مردن سان گڏ زالون پڻ طبع آزمائي ڪنديون هيون، ڪهڙو عجب جيڪڏهن اسان جي درويش دل شاعر جي انتخاب جي نظر توحيد ۽ تصوف جي بي پايان بحر مولانا جلال الدين رومي (وفات ۶۷۲هه/۱۲۷۳ع) جي مثنوي معنوي تي پيئي ۽ انهيءَ کي پنهنجي الهام جو سرچشمو بڻايائين. انهيءَ جو اهو مطلب نه آهي ته ايران جي ٻين نامور صوفي شاعرن جهڙوڪ سنائي (۵۴۰/۱۱۵۰)، عطار (۶۲۷/۱۲۳۰)، سعدي (۶۹۱/۱۲۹۱)، شبستري (۷۲۰/۱۳۲۰)، حافظ (۷۹۱/۱۳۸۹)، جامي (۸۹۸/۱۴۹۳) ۽ هند جي امير خسرو (۷۲۵/۱۳۲۴)، عرفي (۹۹۹/۱۵۹۲)، غني (۱۰۷۹/۱۶۶۸) وغيره کان متاثر نه ٿيو، ليڪن اهو مشرق جو اول نمبر صوفي شاعر رومي ئي هو، جنهن جي ڪلام، خاص طور مثنويءَ جو گهاٽو اثر رسالي مان نمايان آهي، ۽ اها به حقيقت آهي ته هن جوئي نام نامي پنهنجي شاهڪار ۾ ڏنو اٿس، اهو به هڪ دفعو نه، پر لاڳيتا ڇهه لڳا. ملاحظه فرمايو سر يمن ڪلياڻ جي پنجين داستان جو هيٺ ڏنل بيت (۽ ان بعد آيل پنج بيت):

طالب ڪثرت، سنه سَرُ، اندر رومي راءِ،
ماڙهو اِت ڪئاءِ، منڍُ نه پسين منڍ ڏو!

پهرئينءَ مصرع جو مطلب آهي ته رومي‌ءَ جي نظر ۾ محبوب سونهن جو سر يا سرچشمو آهي، ۽ عالم ڪثرت هن جي ابدي جمال جو طالب: سنه سر جو حوالو پڻ مولانا روميءَ جي هن بيت ۾ ملي ٿو:

عاشقي گر زين سر و گر زان سر است
عاقبت مارا بدان سر رهبر است (۱)

ازانسواءِ:

وڍيل ٿي وايون ڪري، ڪٺل ڪُوڪاري
هن پڻ پاهنجا ساريا، هي هنجون هڏن لءِ هاري

---

(۱) عاشقي هن طرف جي هجي يا هن طرف جي
نيٺ ان سر (چشمي) ڏانهن رهبري ٿي ڪري.

يا

ڪو جو وڏيءِ وڏ، جنهن وڻ وڏيائين وڏسين،
ڏک ڏکيءَ کي ڏي، جن ڏني سي ڏکيا ٿيا.

جهڙا بيت پڻ

بشنو از ني چون حکايت ميکند
وز جدائيها شکايت ميکند
کز نيستان تا مرا ببريده اند
از نفيرم مرد و زن ناليده اند
سينه خواهم شرح شرح از فراق
تا بگويم شرح درد اشتياق (۱).

جي ياد تازي ٿا ڪن. وري لطف کهڙو جو رسالي جي "گنج" (۱۲۰۷ھ/۱۷۹۲ع) ۽ ٻين ڪيترن اوائلي نسخن جي ابتدائي "وڏي ٿي وايون ڪري" سان ٿي ٿئي، جنهن منجهان انهيءَ وقت جي ماڻهن جي دلين تي تصوف جو غلبو ظاهر نظر اچي رهيو آهي.

انساني عيبن جو ويچار ڪندي، نماڻو لطيف نڌڪيءَ نڌپال کي عرض ٿو ڪري:

م ڪر ڊول! ڊلو، ناتو نماڻيءَ سين،
ڪونه ڪميڻيءَ جو، بکر تو ۽ بلو،
تهجو نانءُ ننڍو، وليو ويٺي آهيان.

مولويءَ به ڏٺيءَ در اهائي التجا ڪئي آهي:

اي خدا اين بنده را رسوا مکن
گر بدم هن ستر من پيدا مکن
جز تو پيش کنه بر آرد بنده دست
هم دعا و هم اجابت از تو هست (۲).

---

(۱) نڙ ڪان ٻڌ ته ڪهڙي حڪايت ٿو ڪري
۽ جدايين جي شڪايت ٿو ڪري.
(چوي ٿو) جڏهن ڪان مون کي ٻوڙي مان ڪاٽيو اٿن،
زالين مردين منهنجين دانهن ڪان پيا روئن،
سينو گهرجيم جو ڇوڙي ڪان وڍيل هجي،
جئن مان سڪ جو سوز آن کي ٻڌايان.

(۲) اي خدا! بندي کي رسوا نه ڪر
توڻي ٻڇڙو آهيان، منهنجو ڳجهه ظاهر نه ڪر
تو بنا بندو ٻئي ڪنهن اڳيان هٿ ڪڏي؟
تنهنجي ئي دعا ۽ منظوري درڪار آهي.

روحاني دنيا ۾ طالب لاءِ ڪامل مرشد جي رهنمائي نهايت ضروري آهي. شاهائي شاهه جا هي بيت:

۱- آوجهڙ آسونهن، ڏيه ڳهٽوئي ڏورئو،
سگهر رهه سوُنهن، پهتي ڪانه پنڌ ڪري.
۲- رهه همراهيءَ هاديءَ جي مور نه مڙي ماءِ،
لطف ساڻ لنگهاءِ، لهروُن لهرن وچ مان.

روميءَ جي

پير را بگزين ڪه بي پير اين سفر
هست بس پر آفت و خوف و خطر
هر ڪه او بي مرشدي در راه شد
او ز غولان گمره و در چاه شد(۱).

ڌيان ملتفت ٿا ڪن. حافظ شيرازيءَ جو پڻ اهڙوئي بيت آهي:

قطع اين مرحله بي همرهيءَ خضر مکن،
ظلمات است و بترس از خطر گمراهي(۲).

قرآن شريف جي سوره 'والعصر' (زمانو شاهد آهي) 'و تواصّوا بالصبر' سان ختم ٿئي ٿي، ان جو آخرين لفظ آهي 'صبر'. گهري نظر واري سنڌي سخنور پڻ 'صبر' کي ئي دل جي درد جو دارو ڄاڻايو آهي:

سر ۾ پڇيائُون، عشق جي اسباب کي،
داروُن هين درد جو، ڏاڍ و ڏسيائُون،
آخرُ والعصرَ جو، ايهم آنائُون،
تهان پوءِ آئُون، سڪان ٿي سلام کي.

سر ڪلياڻ ۾ آيل انهيءَ بيت لاءِ سامهون آئيو روميءَ جا هي ٻه بيت:

---

(۱) مرشد ڳول، جو رهبر بنا هيءَ سفر
مصيبتن، خوفن ۽ خطرن سان پريو پيو آهي
جيڪو به هن واٽ تي بنا مرشد هليو
ديون راڪاسن هٿان گمراهه ٿي وڃي کوهه ۾ پيو.
(۲) هيءَ مارگ خضر جي ساٿ (سونهپ) بنا نه وٺ
گهور اونداهي آهي، واٽ وڃائي وهڻ جي خطري کان ڊڄ.
روايت آهي ته خضر ۽ سڪندر آب حيات (آبرت) جي تلاش ۾ نڪتا، ظلمات جي حدن ۾ سڪندر راهه وڃائي ويٺو ۽ پٺتي رهيو ۽ خضر اهو پاڻي پيتو ۽ سدائين حيات آهي.

صبر گنج است، اي برادر! صبر کن
تــا شفايابي تــو زيــن رنــج کهن
صبر را با حق قرين کن، اي فلان!
آخر والعصر را آنگــه بخوان (۱)

شاهہ صاحب نہ فقط پنهنجي بيت جو آڌار مثنويءَ جي بيتن تي رکيو آهي، پر "آخر والعصر" لفظ به مرشد کان ورتا آهن.

پيار سدائين پہ طرفو ٿيندو آهي. سر آبريءَ ۾ آيل

"تو جنين جي تات، تن پڻ آهي تهجي"

وارو لطيفي خيال

آندر جنين آڃ، پاڻي آڇئو اُن کي

ڏسو تہ مثنويءَ جي هيٺ ڏنل بيت ڏانهن ڪئن ٿو رجوع ڪرائي:

تشنگان گــر آب جويند از جهان
آب هم جويد بعالم تشنگان. (۲)

اختياري موت يا انفرادي هستي (خـودي) مٽائڻ ڏانهن اشارو ڪندي، بلند مقام شاعر جو سر سورٺ ۾ ارشاد آهي.

بلڪ آهي بود، ناڪسي نابود ۾.

مثنويءَ ۾ پڻ اهڙي ئي مطلب سان، 'ناڪسي' لفظ سان مصرع ملي ٿي:

مـن کسي در ناکسي دريافتم (۳)

لاشڪ 'عشق' ۽ 'موت' هم معنيٰ آهن:

ڪنارو ۽ ڪوس، اڳئين آري ڄام جي،
ڏيت آهي دوس، مارڳ ۾ متين جي.

مٿين بيت ۾ لاڪيٽي لال اهائي تند تنواري آهي، جيڪا مولانا روم هنن بيتن ۾ بتائي آهي:

---

(۱) ڀائو! صبر خزانو آهي، صبر ڪر
جيئن هن جهوني درد کان شفا پائين
اي فلانا! صبر کي حق سان ملاءِ:
ان وقـت آخـر والعصر، اچـار.

(۲) جيڪڏهن اڃايل جهان ۾ پاڻي ٿا ڳولين
(تہ) پاڻي پڻ دنيا ۾ اڃايل ٿو ڳولي.

(۳) مون پاڻ وڃائڻ ۾ پاڻ (بقا) کي پاتو.

مابها و خونبها را يافتيم
جانب جان باختن بشتافتيم
اي حيات عاشقان در مردگي
در نيابي جز که دردل بردگي (١)

'خونبها' ۽ آن جو سنڌيءَ ۾ هم معنيٰ لفظ 'ديت' قابل غور آهي.

مشهور آهي 'مينهن'، 'موت'، 'ملاقات' - ٽنهي ميمن جي مهل مقرر نہ آهي، ڪنهن ويل بہ واقع ٿين. وقت جي شڪتي ۽ ڪٺورتا ڄاڻائڻ لاءِ چوندا آهن 'الوقت سيف قاطع' يعني تہ وقت قاتل تلوار آهي (جا ڪنهن بہ گهڙيءَ هڪ ٻي ڌڪ سان آدم جي حياتي ٽڪر ڪيو ڇڏي). انڪري دانشمند صلاح ڏيئي ويا آهن تہ اڄ جو ڪم سڀاڻي تي نہ رکجي، يعني معطل يا ملتوي نہ ڪجي- ڪهڙي ڪل سڀاڻي جيون سورج اڀري يا نہ؟ هنديءَ ۾ تہ وقت يا زمان کي سڏين ٿي 'ڪال'، جنهن جي معنيٰ آهي ملڪ الموت. صوفين واسطي 'فردا' جو فڪر ئي بيڪار آهي. ناريءَ تي ويٺل ٻن پکين جي آسري ۽ هوس وچان هٿ وارو پکي اڏائي ڇڏڻ ڪهڙو عقلمنديءَ جو ڪم آهي؟ بقول شاهہ

فردا مون ڦٽي ڪي، وعدي ڏي نہ وهان،
صباح سينءَ نہ سهان، خواہ ميڙيين، خواہ ماريين.

مولويءَ بہ انهيءَ ڏس ۾ 'فردا' لاءِ فرمايو آهي

صوفي ابن الوقت باشد، اي رفيق!
نيست فردا گفتن از شرط طريق. (٢)

ٻئي هنڌ، سُر معذوريءَ ۾ شاہ صاحب 'فردا' لفظ هن طرح آندو آهي:

فردا مُنڊ ڦٽي ڪي، نقد ڪنيو نار.

---

(١) اسان بها ۽ خون بها ٻئي حاصل ڪيا
جان ڏيڻ لاءِ تکڙا هلياسين
مرڻ (فنا) ۾ ئي عاشقن لاءِ حياتي (بقا) آهي
(جا) دل ڏيڻ بنا حاصل ڪري نہ سگهندين.

(٢) اي رفيق! صوفي اِبن الوقت (وقت جو پٽ يعنيٰ پڪو) ٿئي ٿو
سڀاڻي چوڻ هن جي طريقي يا طريقت جو شرط ئي نہ آهي.

مطلب اٿس تہ جيڪي آهي سو حال. محبوب شاعر جو هي گفتو شيخ فريدالدين عطار جا "منطق الطير" ۾ سچي صوفيءَ جي صفت ۾ چيل هي ٻہ بيت ذهن ۾ ٿو آڻي:

هرچہ دارد پاک در بازد بنقد
در وصال دوست سر بازد بنقد
ديگران را وعده فردا بود
ليک اورا نقد هم انجا بود (۱).

عظيم صلاحيتن واري شاهہ جي سٽ ۾ "فردا" ۽ "نقد" لفظن جو ورجاءُ سوچڻ لائق آهي.

ساڳيءَ ريت "انڌن ۽ هاٿي" وارو مشهور قصو، جيڪو عبداللطيف سر آسا ۾ هن هڪ ئي بيت اندر سمايو آهي.

مٿي هاٿيءَ تي ماڙو، اچي ڪئو انڌن،
منارين هٿن سين، اکين سين ڪين پسن،
في الحقيقت 'فيل' ڪي، سچا سڃاڻن،
سنڌي سردارن، بصيرت بينا ڪري.

مثنويءَ جي ٽئين دفتر ۾ ذهن بيتن ۾ ملي ٿو. تصوف جي پهرئين ناميار ايراني شاعر حڪيم سنائيءَ ساڳيو قصو "حديقه الحقيقت" مثنوي ۾ "في جماعت العميان و احوال الفيل" جي سري سان پاويهن بيتن ۾ آندو آهي. قصي ۾ وڌيڪ اونهو وڃڻ لاءِ ڏسو پروفيسر بديع الزمان فروزانفر جو پارسيءَ ۾ "ماخذ قصص و تمثيلات مثنوي" (صفحات ۹۶-۹۷) جنهن ۾ لکيل آهي تہ (هجريءَ جي) هزار سالن کان بہ ڪجهہ اڳ، ابو حيان توحيديءَ (وفات ۴۰۰هہ) پنهنجي استاد مشهور فيلسوف ابوسليمان منطقيءَ کان افلاطون جو بيان ڪيل هاٿيءَ ۽ انڌن بابت قصو ٻڌو هئو، جو هن عربيءَ ۾ پنهنجي ڪتاب "المقابسات" ۾ ڏنو آهي. امام غزاليءَ اهو احوال پنهنجيءَ عربي تصنيف "احياء العلوم" ۾ آندو آهي ۽ ان جو پارسي ترجمو "ڪيمياي سعادت" ۾ شامل ڪيو اٿس.

---

(۱) جيڪي بہ اٿس، اهو نقد ٿو لڳائي
يار جي وصال ماڻڻ لاءِ نقد سر جو داءُ هٿي
ٻين کي 'سڀاڻي' جو وعدو ٿو رهي
پر هن لاءِ نقد پڻ هتي ئي آهي.

رومي ۽ وارو قصو:

پيل اندر خانهء تاريک بود
عرضه را آورده بودندش هنود (۱)

سان آغاز ٿئي ٿو، ۽ سنائي ۽ جو

بود شهري بزرگ در حد غور
اندران شهر مردمان همه کور (۲).

سان. روميءَ جي داستان موجب سائي ٿور وارا اونداهي جاءِ ۾ بند ٿيل جيئري هاٿيءَ کي ٿا پروڙين، سنائيءَ مطابق وري انڌا جيئري هاٿيءَ کي ٿا مناڙين. شاهه صاحب لاشڪ ٻنهي پڙهئين ڌاهن ڌيان ڏيئي، سندن عيب ثواب پروڙي راءِ قائم ڪئي آهي ته

فـي الحقيقت فيل کي سڃا سڃاتن.

پوءِ قصي کي زياده مقبول ۽ موثر بنائڻ خاطر هاٿيءَ کي 'مثل' يعني بي ضرر ڏيکاريو اٿس، ڇو ته جيئري جانور تي ڪهڙو اعتبار؟ - اونداهيءَ ۾ توڻي انڌي هٿ لڳائيندڙ کي اوچتو ضرب رسائي سگهي ٿو. اِها لطيف جي سهڻي ترميم آهي، جا ڪافي وزنائتي ٿي لڳي.

سر سهڻيءَ ۾ دريا جي دهشت ۽ ڪُنَن جي ٿهر جو هولناڪ مگر جادوءِ پريو منظر اکين آڏو آڻيندي، اوچ ڪوٽيءَ جو ڪوي عبداللطيف چاڻائي ٿو:

سڃا پيڙا پار ۾، هليا هيٺ وڃن،
پرزو پيدا نه ٿيي، تختو منجها تن.

ڪير چوندو ته اِهي سٽون شيخ سعديءَ جي "بوستان" ۾ آيل هن بيت جي قابل داد ترجماني نه ٿيون ڪن:

در اين ورطه کشتي فرو شد هزار
که پيدا نه شد تخته اش بر کنار (۳).

---

(۱) هاٿي اونداهي گهر ۾ (بند) هئو
هندن هن کي (تحفي طور) آندو هئو.

(۲) غور جي حدن (افغانستان) ۾ هڪڙو وڏو شهر هئو
انهيءَ شهر جا رهندڙ سيئي ماڻهو سورداس هئا.

(۳) هن ڪُنَ ۾ هزارين ٻيڙا هيٺ هليا ويا
جن جو هڪڙو تختو ڪناري تي پيدا نه ٿيو (نه مليو).

سر حروفي ته سون تي سهاڳو آهي. نه فقط ايترو پر پروانه دل لطيف جون

۱. پڇ پتنگن کان، سنديون ڪامڻ ڪبرون

۲. لڇڻ لنؤ لطيف چي، پسڌر هڌر ۾ پاه

پڻ سعدي شيرازيءَ جي

اي مرغ سحرا عشق ز پروانه بياموز

کان سوخته را جان شد و آواز نيامد(۱)

جون سڪون ٿيون لاهين، ساڳيءَ ريت

جي وصل ٿئا وصال ۾، سي ذرو ظاهر نه ڪن

پڻ مٿين پارسي شاعر جي

آن راکه خبر شد خبري باز نيامد(۲)

ڏانهن چڪيو وڃي. سڄ اندر مانڻ ۾ مشاهدو مائڻ ڏانهن اشارو آهي، پڻ حيرت ڏانهن، جنهن ۾ ڪابه خبر نه ملي، يعني مَن عرف الله ڪَلَ لِسانه (جنهن الله کي ڄاتو تنهن جي زبان گونگي ٿي پيئي)، يا جئن صوفي باصفا مولانا روميءَ فرمايو آهي

هرکه را اسرار حق آموختند

مهر کردند و دهانش دوختند.(۳)

دل درپن تان دونيءَ جي ڪٽ لاهڻ ۽ سيني ۾ صفائي پائڻ واري سنڌي صوفي سنت جو لاثاني بيت

اندر آئينو ڪري، پڙ ۾ سو پسيج،

انهي راه رميج، ته مشاهدو مائين

غور سان پڙهبو ته هڪڙي ايندو

سعدي! حجاب نيست، تو آئينه پاک دار

زنگار خورده چون بنمايد جمال دوست.(۴)

---

(۱) اي بلبل! عشق ڪرڻ پرواني کان سک

جنهن سڙندي ساهه ڏنو، پر پڙڪو به نه ڪيو.

(۲) جنهن ڄاتو تنهن حال ظاهر نه ڪيو.

(۳) جنهن کي حق جا راز ڏيکاريائون (سيکاريائون)

ان کي مُهر ٿا ڪن، ۽ ان جو وات سبن.

(۴) اي سعدي! ڪوئي پردو (رڪاوٽ) ڪونهي،

تون آئينو صاف رک

ڪٽ چڙهيل (آئينو) يار جو جمال ڪئن پسائيندو؟

روميءَ تہ انهن کان ٻہ صاف لفظن ۾ ساڳي تشبيه ڏني آهي

آئنہ کز زنگ و آلايش جداست
پُر شعاع از نور خورشيد خداست
آئنہ ات داني چرا غماز نيست.
زانکہ زنگار از رخش ممتاز نيست
رو تو زنکار از رخ او پاک کن
بعد ازان آن نور را ادراک کن. (١)

ائين برابر آهي تہ الاهي فرمان بجا نہ آڻڻ ڪارڻ، عزازيل لعنتي يا شيطان ٿيو، پر هن جي صداقت، ثابت قدميءَ ۽ 'غير' اڳيان نہ جهڪڻ جي صفتن کي سلام ڪندي، عاشق عبداللطيف ڀٽائيءَ ٻي باڪيءَ سان اظهار ڪيو آهي

عاشق عزازيل، پيا مڙئي سڏڙيا،
مَنجها سڪ سَبيل، لعنتي لالُ ٿيو.

ساوه (قزوين) جو جعفر نالي سترهين صديءَ جو شاعر، اهوئي مضمون هڪ رباعيءَ اندر هن ريت قلمبند ڪري ويو آهي:

جعفر سخن از کعبہ و از دير مکن
در واديءَ شک چو گمرهان سير مکن
رو، شيوه بندگي ز شيطاني آموز
يک قبلہ گزين و سجده غير مکن. (٢)

حديث جي 'انا احمد بلاميم(٣)' تي ٻڌل هيٺ ڏنل بيت ۾ 'احد' ۽ 'احمد' وچ ۾ فرق ڀڄائيندي، لطيف چيو آهي

---

(١) اهو آئينو، جو ڪٽ ۽ آلاڻ بنا آهي
خدا جي نُور سان پيو چمڪي
خبر اٿئي تہ تنهنجو آئينو چوعڪس لائق نہ آهي؟
ڇاڪاڻ تہ ان تان ڪٽ نہ لٿي آهي
وڃ ۽ وڃي ان تي چڙهيل ڪٽ لاهہ
ان پڄاڻا اهو نُور معلوم ڪر (ڏس)

(٢) اي جعفر! ڪعبي ۽ مندر جي ڳالهہ نہ ڪر
ڀٽڪيان وانگر شڪ جي واديءَ ۾ سئر نہ ڪر
وڃ، بندگيءَ جو طريقو شيطان کان سک
هڪڙو قبلو چونڊ ۽ غير اڳيان سجدو نہ ڪر.

(٣) آءٌ احمد آهيان بنا 'م' جي، يعني احد (هڪ يا الله) آهيان. 'م' مان مراد آهي ماسواءِ الله (مظهر صفات يا عالم ڪثرت).

آحد آحمد پاڻ ۾، وچان ميم فرق،
آهي مُستغرقَ، عالم انهيءَ ڳالهه ۾.

بيت لاءِ آڏو آئيو صوفي شاعر محمود شبستريءَ جو ”گلشن راز“ ۾

ز احمد تا احد يڪ ميم فرق است،
جهاني اندر آن يڪ ميم غرق است. (١)

هنهي بيتن ۾ ’احد‘، ’احمد‘، ’ميم‘، ’فرق‘، ’غرق‘ جا لفظ، ۽ هڪ ۾ ’عالم‘ ته ٻئي ۾ ان جو برابر لفظ ’جهان‘ قابل غور آهن. شاهه جي هيترن سارن لفظن ۽ هم معنيٰ بيت کي اتفاقي هڪجهڙائي سڏي سگهبو؟

سر سهڻيءَ ۾ شاهه سائينءَ جو خيال:

پاڻُ پردو پاڻُ کي، سڄي ڪر سنڀال،
وڇان جو وصال، سو تان هٿڙ هين جو.

حافظ شيرازيءَ جي هڪ غزل ۾ هينئن آيل پيو ڏسجي:

ميان عاشق و معشوق هيچ حائل نيست،
توخود حجاب خودي، حافظ! ازميان برخيز(٢).

يمن ڪلياڻ ۾ قرب جي ڪمل مگر آساوند عاشق جو بيت:

جان جان ناهه ضرور، تان تان طبيبُ ناهه ڪو،
جڏهن سو سڙندو سُور، ته ڪر ويج ور پئو.

خواجه حافظ جي هن بيت جو مفهوم آدا ٿو ڪري:

عاشق ڪه شد ڪه يار بحالش نظر نکرد؟
اي خواجه! درد نيست، وگرنه طبيب هست(٣).

بيت ڏنيءَ جو

مُون کي مُون پرين، ٻڌي وڌو ٻار ۾،
آيا ايئنءَ چون، مَڇڻ پاند پُسائيين.

---

(١) احمد کان احد تائين هڪ ’م‘ جو فرق آهي
جهان اِنهيءَ هڪ ’م‘ ۾ غرق آهي.

(٢) عاشق ۽ معشوق جي وچ ۾ ڪوئي پردو ڪونهي
تون خود حجاب آهين، اي حافظ! وچ مان اٿ.

(٣) ڪهڙو عاشق ٿيو جنهن جي حال تي يار نظر نه ڪئي؟
اي خواجه! درد نه هوندو، نه ته طبيب آهي ئي آهي.

هن پارسي بيت جو نس پس، مگر قابل تحسين ترجمو لڳي:

در ميان قعر دريا تخته بندم کرده اي،
باز ميگوئي که دامن تر مکن هشيار باش (۱).

عام طرح پنڌ بو آهي ته اهو بيت بہ حافظ جو آهي، پر ”ديوان شمس تبريز“ ۾ جڳهہ ائس. حافظ جو همخيال بيت وري هن ريت آهي:

آشنايان ره عشق درين بحر عميق،
غرق گشتند و نگشتند به آب آلوده. (۲)

اهڙيءَ طرح

ڏوريان ڏوريان مَ لَهان، شال مَ ميلان هوتَ!
تَنَ اندر جا لوچَ، مَنجهہ ملڻ سان ماٺي ٿئي.

سورهين صديءَ جي مايہ ناز شاعر عرفيءَ جو هيٺ ڏنل بيت خيال ۾ ٿو آڻي:

گر بميرم منما چهره بمن روز وصال،
حسرت روي تو حيف است که از دل برود (۳).

’وحدت‘ بنسبت باڪمال شاعر جو ڪڏهين بہ نہ وسرڻ جهڙو بيت:

پڙاڏو سو سڏ، ورَ وائي جو جي لَهين،
هئا اڪيهم ڪَڏ، پسڻ ۾ پہ ٿيا

بابت ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي راءِ آهي تہ روميءَ جي

آن ندا که اصل هر بانگ و نواست
خود ندا آنست واين باقي صداست (۴)،

---

(۱) مون کي ٻڌي ڪٺي دريا جي تري ۾ وڌو اٿئي
ستان تو چوين تہ سنڀال پاند نہ پسائج!

(۲) عشق جي راه کان واقف، هن اونهي سمنڊ ۾
غرق ٿيا، پر پاڻيءَ ۾ نہ پسيا.

(۳) سران تہ وصال واري ڏينهن مون کي منهن نہ ڏيکارج
حيف آهي جي تو کي ڏسڻ جي حسرت دل مان هلي وڃي.

(۴) سڏ جيڪو هر آواز ۽ پڙاڏي جو اصل آهي
سڏ اهو آهي، باقي پڙاڏو آهي.

جي ترجماني ٿو ڪري، پر خادم جو ويچار آهي ته عبدالرحمان جاميءَ جي هن بيت جو سنڌي ويس آهي:

يک صوت بر دو گونه همي آيدت بگوش،
گاهي نـدا همي نهيش نـام گه صدا (١).

ڪيئن به هجي، پر انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ٻوليءَ ۽ خيال جي چٽائيءَ جي لحاظ کان شاهه صاحب پنهنجو مٽ پاڻ آهي. سائين جاميءَ لاءِ مشهور آهي ته نهايت ظريف ۽ حاضر جواب شاعر هئو. چون ٿا ته هڪ دفعي پنهنجو هيءَ بيت جهونگاري رهيو هئو.

يک در جان فـگار و چشم بيدارم توئي،
هر که پيدا ميشود از دور پندارم توئي (٢)

ته پر ۾ ويٺل ڪنهن بدتميز ڏٺوليءَ جي نوع ۾ پڇيس:
گـر خـري پيدا شود؟ (٣)

ته هڪدم ڏانهس آڱر جو اشارو ڪري ورائيائين:
من بـاز پندارم تـوئـي (٤).

سڀ ۾ صاحب پسندڙ صوفي لاکوفيءَ اهو مفهوم سنڌي سانچي ۾ هيئن آندو آهي:
مـون کـي اکڙين، وڏا ٿـورا لائـيا،
ته پـنهن پرين پسن، ڪٿا جي ڪـر سامهون.

بندي جو ڪم آهي ٻاڏائڻ، پوءِ مرضيءَ جو مالڪ چاهي ٻڌي چاهي نه ٻڌي. شاهه جي لفظن ۾:
مـُـهجي وس واڪا، ٻڌڻ ڪم ٻروچ جو.

اهڙي ڳالهه خواجه حافظ به ڪري ويو آهي:
حافظ! وظيفهٔ تـو دعـا گفتن است و بس
در بند آن مباش کـه بشنيد يا نشنيد (٥)

---

(١) هڪڙوئي آواز تو ڪي ڪن ۾ ٻن نمونن ۾ ٿو ٻُري
ڪڏهن ان کي سڏ ٿـو ڪوٺين تـه ڪڏهن پڙاڏو.

(٢) منهنجي ڦٽيل جان ۽ بيدار اکين ۾ تون اهڙو ٿو
وسين جو ڪجهه به ظاهر ٿئي ته پري کان پرکيو
وڃان ته تون آهين.

(٣) جڏهن ڪو گـڏهه ظـاهـر ٿـئي؟

(٤) مان پوءِ به چاٿي وينداس ته 'تون' آهين.

(٥) اي حافظ! تنهنجو ڪم آهـي ڪاروُن ڪرڻ
انهيءَ پنڌن ۾ نه پؤ ته الائي ٻڌائين يا نه.

۾ بندي کي انهيءَ کان ٻه وڌيڪ نزديڪ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو ڇاڻايل جاميءَ جو هيءُ بيت ٿو لڳي:

راز هائي سينہ را گفتم پيش يار خويش،
گوش کرد د يا نہ کرد د گفتگوئي ميکنم (۱).

هتي ٻه سنڌي شاعر جو هڪ ست ۾ سمايل خيال پارسيءَ واري بيت جي مواد کان گهٽ متي آيري ٿو بيهي.

شاهه سائينءَ جي حڪيماڻي اک ۽ ننڍڙين کين جهڙين شين مان سهڻو سبق پرائڻ جي صفت ساراهيندي، رسالي جا مفسر ۽ محسن، هيءُ لطيفي بيت مثال طور پيش ڪندا آهن:

پاڇاهي نہ پاڙيان، سرتيون! سئيءَ ساڻُ،
ڍڪي اگهاڙن کي، ڪين ڍڪيائين پاڻُ!

مگر جن عالمن ۽ اديبن ڪشمير جي لاآبالي شاعر محمد طاهر "غني" جو ديوان اٿلايو هوندو، تن کي رديف 'الف' ۾ هيءُ بيت ضرور نظر چڙهيو هوندو:

همچو سوزن دايم از پوشش گريزانيم ما
جامہ بهر خلق ميدوزيم و عريانيم ما (۲).

هر سنڌيءَ جي زبان تي چڙهيل:

پائي ڪانُ ڪمانَ ۾، ميان! مار مَ مٺون،
مون ۾ آهين تون، متان تهجوئي توکي لڳي.

پڻ هيٺ ڏنل پارسي بيت سان مشابهت ٿو رکي، البت مارڻ وارو هٿيار ٻئي قسم جو آهي.

مکش خنجر مزن بر سينہ من،
تبوئي در دل مبادا بر تو آيد (۳).

ڀڳتي جو ٻول

هڻ، حبيب! هٿ ڪٺي، پتنگا لهي پاڻُ،
ماڳهہ مون سينہ ٿيي، جهولَيِ وجهان پاڻ،

---

(۱) اندر جا گجهہ يار اڳيان ڳرهيم
پڙا وجن يا نہ، مان تہ چوندس ئي چوندس.

(۲) سئيءَ جيان سدائين پوشش کان پري ٿا پڃون
خلق لاءِ ڪپڙا ٿا سبون، ۽ پاڻ اگهاڙا رهون.

(۳) خنجر نہ ڪڍ، سندم سيني تي نہ هڻ
دل اندر تون آهين، متان توکي لڳي.

پڻ امير خسروءَ جو هيءُ بيت ياد ٿو ڏياري

کمان ابرو يت را گو بزن تير،
که پيش دست و بازو يت بميرم.(١)

ساڳيءَ ريت

ڪُوڙو تون ڪفر سين، ڪافر مَ ڪوٺاءِ،
هندو هڏ نہ آهين، جٺيو تو نہ جڳاءِ.

'طوطيءِ هند' وارو سر ٿو آلابي:

در کفر هم صادق نہ اي، زنار را رسوا مکن.(٢)

عشق ۽ رشڪ ڪندڙ شاہ جي هن بيت

ونينءُ ۾ ئي ويھ، تہ آئون واري ڏيکان،
توکي ڏسي نہ ڏيہ، آئون نہ پسان ڪي ٻئو

جو مقابل مرزا قليچ بيگ جي "جواهر فارسي" جي ٽئين ڀاڱي ۾ ڀاتو ويو آهي، ۽ موصوف ڪي شاعر جو نالو نہ ملي سگھيو آهي، تنهنڪري 'لا اعلم' تي ڪفايت ڪئي اٿس. مذڪور بيت آهي

بيابنشين بچشم من کہ از خلقت نهان دارم
نہ بيند کس ترا چيزي دگر جز تو نبينم من.(٣)

البتہ تحقيق ڪرڻي پوندي تہ اهو بيت ڪنهن جو آهي ۽ ڪڏهن لکيو ويو-
شاہ صاحب جي وقت کان اڳ يا پوءِ؟

سر سهڻيءَ ۾ يار جي وصال وارو لطيفي خيال

جي قيامَ ميڙن، تہ ڪَرَ اوڏا سُپرين
تيھان پري سُڄن، واڌايُون وصال جيُون

حڪيم شرف الدين حسن شفائي (وفات ١٠٣٨/١٦٢٨) جي هيٺ ڄاڻايل ويچار ۾ سهڻو اضافو آهي:

---

(١) پنهنجي ابرو ڪمان کي چڙھ تہ تير چوڙي
جئن تنهنجن هٿن ٻانهن اڳيان سواس
سڪالو ٿيان.

(٢) ڪفر ۾ پڻ سچو نہ آهين، جنئي کي
بدنام نہ ڪر.

(٣) آچ، منهنجين اکين ۾ ويھ، تہ توکي خلق کان لڪايان
جئن توکي ڪوئي نہ ڏسي، ۽ تو بنا مان ڪائي
شيءِ نہ پسان.

بحشرم وعده ديدار اگر دادي نمي رنجم
وصال چون تو ئي را صبر اين مقدار مي بايد.(۱)

انهيءَ سڀ جي باوجود، هيڏي ساري رسالي ۾، خود پارسيءَ جي فقط هڪ سچي سٽ نظر اچي ٿي، جا لاشڪ صوفي شاعر جي طبيعت تي چونڊيل مصرع جو ڪرشمو آهي

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد- وصل اهو ٿي وٺنگ.

چون ٿا ته جڏهين جهوڪ ڏٺيءَ شهادت پاتي ته، ڪيترائي عاشقي رمزن وارا پارسي بيت چيائين، جن مان هڪڙو هئو

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد،
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد.(۲)

چاليهه ايڪيتاليهه ورهيه اڳ، ڪراچيءَ ۾ قيام جي دوران ٻڌو هئم ته شاهه شهيد جا مٿين واقعي تي چيل اٽڪل ۷۰۰ بيت، ڪتابي صورت ۾ آيل آهن ۽ قلمي نسخي جو نالو ”بي سر نامه“ آهي، مگر افسوس جو گهڻيءَ جاکوڙ ڪان پوءِ به اُن جي زيارت نصيب نه ٿي.

سر يمن ڪلياڻ ۾ هڪ پارسي جملو به ڪتب آندو اٿس

برخيز بده اقي- پيار ڪي پيرين.

جنهن منجهان خواجه حافظ جي

ساقيا! برخيز و در ده جام را(۳)

جو اثر ظاهر آهي.

ڪيترن بيتن ۾ مجاز جي چاٽ آهي، خاص طرح سر ڪاموڏ، ڪنيات، پورب ۽ مومل راڻو ۾. يار جو رخسار، خط خال، لال لب، زلف، ڪاڪل ته آيا آهن،

---

(۱) جيڪڏهن قيامت ۾ ديدار ڏيڻ جو وعدو ڏنءِ ته
رنج نه ٿيندس، تو جهڙي جي وصال لاءِ ايڏو انتظار
ته گهرجي ٿي.

(۲) يار جي قدمن تي سر قربان ٿيو ته
ڪهڙو نه نيڪ ڪم ٿيو
هيءُ ڳورو بار هئو، لٿو ته
ڪهڙو نه نيڪ ڪم ٿيو.

(۳) ساقي! اُٿ ۽ پيالو پيار.

پر انهن سان گڏ ساقي، مطرب، ميخاني، جام، خمار ۽ ڪيف جو ذڪر پڻ آهي، البت آئلڪائنو ۽ مقامي ماحول ۾.

سر معذوري ۾ هڪڙي وائيءَ جي آخري مصرع

پريان جي پيستان جو، فاتو ٿي فرحت

تصور جي خيال کان پارسي غزل جي بيت جون سڪون ٿو لاهي.

سارو رسالو پارسي شعر جي مجموعن وانگر تمثيلن ۽ تشبيهن سان ڀريو پيو آهي. عشقي داستان ۽ لوڪ ڪهاڻيون پڻ آهن، پر آهي نه ”يوسف زليخا“ ۽ ”شيرين وفرهاد“ وانگر پيرائيون آهن، ۽ نه وري منجهن مجازي عشق جو غلبو آهي. وطن دوست شاهه، مادري ٻوليءَ سان سهج ڪري سنڌي محاورا، سنهري بناوتون، استعارا ۽ تشبيهون ڪم آڻي ڪين ڏيهي رنگ ۽ روايتن ۾، نهايت سنجيدگيءَ ۽ روحاني رمزن سان پيش ڪيو آهي. نوري ۾، سونهاري شاهه اهو ڪجهه ڪيو آهي، جيڪو حضرت رومي چئي ويو آهي:

خوشتر آن باشد کہ سر دلبران،

گفتہ آيد در حديث ديگران(۱).

مجازيءَ ۾ اهو چاڙائڻ نامناسب نه ٿيندو ته سر حسينيءَ ۽ ڪيڏاري ۾ چند بيت ملن ٿا، جن لاءِ ملا حسين واعظ ڪاشفيءَ جي ”روضة الشهدا“ جهڙن ديني ڪتابن ۾ آيل بيانن ڏانهن ورڻو پوندو. هتي پنج مثال پيش آهن:

(۱) سرحسينيءَ جو —

حُسيني حُسين لءِ، بيبي پساڻ چئي،

تهان پوءِ ٿئي، خبر پيءِ خلق کي.

(۲) ڪيڏاري جي پهرئين داستان جي وائيءَ جون ٻه مصرعون؛

سج چنڊ مصطفيٰ ڏي، يڪدل گڏي هلئا،

هيءَ! هيءَ! انڌارو ٿئو، آن ري، تارا لڏي هلئا.

ساڳئي ئي سر جي وائي:

(۳) واويلا! واويلا! ملڪن ڪئو رڻ ماتام

هيءَ! هيءَ! شاهه حسين سڌاريو!

ڪربلا جي پڙ ۾، آيا اڄ اسير،

جُهڙ ورائي جهوري جهلئا، طرف سنڌي تقدير،

هيءَ! هيءَ! شاهه حسين سڌاريو!

---

(۱) وڌيڪ وڻندڙ آهي ته دلبرن جو راز ٻين جي احوال ۾ پڌائجي.

پسي سختي مير حسين جي، رنو نبين زارون زار،
ملڪ، فلڪ، ڏرتي ڏڪي، آئي عرش مٿان آچنڪار،
هـيءَ! هـيءَ! شاهه حسين سڏاريو!
(٤) پرهه پکي آئيو، ڪربلا مان ڪهي
روضي پاس رسول جي، تيهه هلي هاڪ هنئي.
(٥) رات جه جي ساءَ، روئي، پرنئو رب کي.

سرڳواسي ڊاڪٽر گربخشاڻي ڀيريون شارح آهي، جنهن ”روضة الشهدا“ ۽ لسان الملڪ ميرزا محمد تقيءَ جي ”ناسخ التواريخ“ ۾ انهن جا تفصيل ڏنا آهن: (١) ۾ انهيءَ ڳالهه ڏانهن اشارو آهي ته الله تعاليٰ جبرئيل فرشتي کي سڏي فرمايو ته امام حسين جي ولادت ۽ شهادت جي اڳڪٿي حضرت پيغمبر کي سڻائي اچ. حضرت رسول اها خبر پنهنجي نياڻيءَ (امام عليءَ جي گهرواريءَ، پوءِ حسين جي ماءُ) بيبي فاطمه کي ٻڌائي، جا ٻڌڻ شرط ٻار ڪري روئڻ لڳي. حاصل مطلب ته خدائيءَ سان هوءَ ڀيريون شخص هئي جنهن واويلا ڪئي. (٢) ۾ ڪربلا جو قهر ڏسي، سج چنڊ ۽ تارن جي ڪاري ٿي وڃڻ جو احوال آهي، گويا هو به آسمان ڇڏي، نبيءَ سان اعزاپرسي ڪرڻ ويا هئا. (٣) ڏيکاري ٿو ته شاهه شهيد جي سر لهڻ تي خود ڪائنات ماتم جو وس ڀيريو: ”ڌرتي جوش ۾ جلي، ڏڪي ڏانهون ڪيون، آسمان عرش ڪرسي لرزي ۾ اچي، لهوءَ جا لڙڪ وهايا، ملڪن پنهنجا مڪان ڇڏي، هوا ۾ آهون صدائون ڪيون، ۽ نبين پڻ زارون زار رنو. ازانسواءِ ماڻهن، مرن، پکين، ديون ۽ پرين وغيره به پاڻ پڇاڙي، رت جا ڳوڙها پٽي ڳاڙيا.“ (٤) پکين مان مراد اهو ڪبوتر آهي جو چون ٿا ته امير حسين جي شهادت وقت هن جي خون ۾ ليٽي، ڪوڪون ڪري، پاڻ پڇاڙي، اڏامي مديني ۾ آيو ۽ شاهه مديني جي روضي جي چوڌاري پٽي ڦريو ـ سندس کنڀن مان رت ڦڙا پٽي ٽميا. ڪربلا جي ڌهر جي خبر ٻڌڻ بعد ٿي ماڻهن جي من ۾ خيال آيو ته پکي انهيءَ المناڪ واقعي جو اطلاع ڏيڻ آيو هو. (٥) ۾ حوالو آهي ته شهادت رات، يعني ٩ محرم تي، امام حسين جي زال (بيبي شهربانو) خواب ۾ بيبي فاطمه کي ڪربلا جو ميدان ٻهاريندو ڏٺو. سبب پڇڻ تي، هن ورائيو ته، ”سڀاڻي منهنجو فرزند، تنهنجو دلبند شهيد ٿيڻو آهي. پٽ انهيءَ ڪري پيئي صاف ڪريان، جيئن سندس ڪومل سرير کي ڪا ڪڪري نه لڳي.“ اهو جواب ڏيئي، رب ڪريم کي عرض ڪيائين ته ”اي خدا! هاڻي منهنجو ٻچڙو پرتو ائيئي.“

اورنگزيب مسجد، روهڙي

رشيد ڀٽي

روهڙي وارين ٽڪرين جو سلسلو، ساري دنيا ۾، آڳاٽي پٿر واري دور جي آثارن ڪري مشهور آهي. آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جي آثار قديم جي ماهرن جي تازي کوجنا پٽاندر، انهن ٽڪرين مان ڪيترن تي سکر ۽ روهڙيءَ جي پسگردائيءَ ۾ هڙاپا عهد جي پٿر جي هٿيارسازيءَ جا ڏڍ پکڙيل نظر آيا آهن. انهن ٽڪرين جي چوٽاين مٿاڇرن تي پٿر جا ڦر ۽ ڦرن جا ڀيتا (Blades & Blade-Cores)، ڀڳل ٽڪل ڦرها، ڇٽڙيون ۽ چاڪو-سازيءَ سان لاڳو ٻيون پيداوارون ججهي تعداد ۾ ٽڙيل پکڙيل اڄ به نگاهجن ٿا.

روهڙي ۽ سکر جي ٽڪرين جون اهي مٿاهيون تاريخ جي ساري وهڪري دوران تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جو مرڪز پڻ رهيون آهن. تاريخ جي وچين دور ۾ به اروڙ، بکر، روهڙي ۽ سکر سنڌ جي تاريخ ۾ اهم جڳهه والاريندا رهيا آهن. سکر ۽ روهڙيءَ ۾ ۽ آسپاس اڄ به ڪيتريون ئي تاريخي جايون ۽ يادگيريون، خاص ڪري مغل دور جون ڏسي سگهجن ٿيون. اڄ هن مضمون ۾ به، اسين هڪ اهڙي ئي تاريخي يادگار جو ذڪر ڪنداسين، جنهن کي ڪافي وقت کان هن سهل تائين، اسان جي تاريخدانن ۽ آثار قديم وارن نظرانداز پڻ ڪيو آهي، ۽ ان کي ڪنهن به ڌيان يا توجهه جي لائق نه سمجهيو آهي - اهو آهي، روهڙيءَ واري اورنگزيب جي مسجد.

روهڙي شهر جي ڏکڻ ۽ روهڙي ريلوي اسٽيشن جي اوڀر ۾، ريلوي لائين ۽ قومي شاهراهه جي ڀيڪڙ ۾ هڪ نهايت ئي زبون حال مٽيءَ جو وڏو ڪوٽ آهي، جو ڪوٽ يعقوب علي شاهه جي نالي سان مشهور آهي. مٿس نالو، سندس باني مباني مير يعقوب علي شاهه رضوي تان پيو آهي، جو بکر جو چوٽيتاليهون نواب هو، ۽ سنڌ جي هن علائقي مٿان شهنشاهه عالمگير اورنگزيب طرفان حڪمراني ڪندو هو. ان ڪچي ڪوٽ اندر، اڀريل مٿاهين ٽاڪرو ميدان تي هڪ وڏي ۽ شاندار ڪچي عمارت بيٺل آهي، جا ريلوي اسٽيشن توڙي قومي شاهراهه تان لنگهندي، گذرندي، نمايان نظر ايندي آهي. تاريخ جي ڪتابن ۾ ان عمارت کي مير يعقوب واري مسجد يا اورنگزيب مسجد جي نالي سان ياد ڪيو ويو آهي. ٻٽي نالي هئڻ جو سبب اها

حقيقت آهي تہ اها مسجد اورنگزيب عالمگير جي هدايت ۽ ايما تي سندس بکر واري نواب مير يعقوب علي شاهہ تعمير ڪرائي هئي. اها عظيم مسجد ان فتح جي يادگار طور اڏائي وئي هئي، جا پناهہ ۽ سکون جي ڳولائو دارا جي لشڪر تي مغل شهنشاهہ جي لشڪر پاتي هئي ۽ نتيجي ۾ بکر جو قلعو هٿ ڪيو هو.

شهنشاهہ شاهجهان جي پوين ڏينهن ۾، پاڻرن درميان ڪشمڪش ۽ جدوجهد جي وقت بکر جو قلعو داراشڪوه جي قبضي ۾ هو. ساموڳڙهہ واري جنگ ۾ اورنگزيب هٿان هار کائي، دارا پنهنجي حرم ۽ رهيل کُهيل فوج سان بکر طرف موٽ کاڌي ۽ اتي اچي پناهہ ورتي سامت جو ساهہ کنيو. ڪجهہ ڏينهن ساهي پٽي، آرام ڪري پنهنجو حرم، باقي مال خزانو ۽ ڪجهہ فوج بکر جي قلعي ۾ ڇڏي، دارا ايران ڏانهن رواني ٿيڻ لاءِ بلوچستان پهتو. بکر جو بچاءُ دارا پنهنجي وفادار مخنث ملازم خواجہ سرا بسنت، سيد عبدالرزاق شاهہ ۽ نڪولائي منوچي جي سپرد ڪيو، جو هڪ مغربي ڊاڪٽر، مهم جوءِ ۽ توبچي هو. منوچي پنهنجي ڪتاب ”اسٽوريا ڊي مگور“ ۾ بکر جي گهيري جو مفصل ۽ مزيدار احوال ڏنو آهي. ڊاڍر جي واصل جيوڻ خان دارا سان بيوفائي، غداري ۽ ويساهہ گهاتي ڪئي. هن دارا کي گرفتار ڪرائي حراست ۾ دهلي دربار ڏي اماڻيو. خليل خان جي اڳواڻيءَ هيٺ اورنگزيب جو لشڪر ڪاهي بکر آيو ۽ قلعي کي گهيرو ڪري ويٺو. خليل خان خواجہ سرا بسنت کي پيش پوڻ لاءِ پيغام موڪليو، جنهن تي بسنت صبح تائين جواب لاءِ وقت گهريو. رات جو بسنت قلعي مان پراڻا پادر سيڙائي هڪ وڏي توب جو منهن انهن سان پريو. صبح سان توب گهلي پٽ تي آندي وئي، ۽ روهڙيءَ طرف خليل خان جي لشڪر جي پڙاءَ طرف منهن ڪري، توب ڇوڙي وئي. سڄي ڇاوڻي پراڻن ليڙن سان پرجي وئي. ان ڪروڌ ۽ ڪاوڙ ڏيارڻ جي باوجود شهنشاهہ جو لشڪر قلعو هٿ نہ ڪري سگهيو. آخر دارا جي حڪم ۽ هدايت تي سندس وفادارن روئندي قلعو شاهي لشڪر جي حوالي ڪيو.

بکر جي قلعي جي فتح جي ياد ۾، اورنگزيب هڪ شايان شان، نهايت ئي شاندار ۽ عظيم مسجد ٺهرائڻ جو حڪم ڏنو. سندس بکر واري نواب مير يعقوب علي شاهہ ترت ئي اڏاوت جو ڪم شروع ڪيو، ۽ اها مسجد سن ١٦٧٧ع ۾ ٺهرائي پوري ڪئي. ٺٽي واري ناماري شاهجهاني مسجد کان ٺيڪ پاءُ صدي پوءِ.

علائقي جي هن عظيم ترين مسجد جي مائيدار ۽ وڏي اڏاوت اڄ بہ پنهنجي ٻڪيڙ يا ايراضي ۽ ڪوٽ نما چوديواريءَ ڪري، ڪشش ۽ توجهہ جو مرڪز بنيل آهي. هينري ڪوزنس چواڻي اهي کنڊر هينئر ايترو تہ خستہ حاليءَ کي رسي

چڪا آهن، جو ڪنهن خاص سار سنڀار جي قابل نہ رهيا آهن. پر انهن ڪنڊرن ڪي موجود حالت ۾ محفوظ رکي سگهجي ٿو يا گهٽ ۾ گهٽ ڪين وڌيڪ بدحال ۽ ويران ٿيڻ کان بچائي سگهجي ٿو. ان کان سواءِ ان جي بہ ضرورت آهي تہ ان عمارت جي بچيل سچيل صورت کي فلم ۽ سلائيڊ تي محفوظ ڪري سگهجي ٿو، ۽ ان جي آڌار تي ان عمارت جو ماڊل (ڪاٺ يا ڌاتوءَ جو) آسانيءَ سان تيار ڪرائي سگهجي ٿو.

تمام ڪشادي چوديواري يا حاطي واري هن عظيم جامع مسجد جي پکيڙ ١٠٠×١٥٠ فوٽ آهي، جا گهٽ وڌ ٺٽي واري شاهجهاني مسجد جي برابر بيهي ٿي، جنهن جي ايراضي ٩٧×١٦٩ فوٽ آهي. مسجد جي عمارت ساري ڪچين سِرن جي ٺهيل آهي، جي سائيز ۽ قالب جي لحاظ کان بلڪل نراليون ۽ نياريون آهن، ۽ سنڌ ۾ پيو ڪٿي بہ ڪونہ ٿيون ملن يا نڪاهجن. هر سِر جي ماپ ٢×٢ فوٽ (٤ هر چورس فوٽ) آهي، ۽ سندس ٿلهائي هڪ انچ جيتري آهي. ونگن ۽ محرابن ۾ واپرايل سِرون پڪيون ۽ ان عام سائيز ۽ نموني جون آهن، جي مغل عمارتن ۾ عام ملن ٿيون. اولهہ ۾ نماز لاءِ ڍڪيل ايراضي ٻن حصن ۾ ورهايل آهي، اندريون انتهائي اولهہ وارو حصو ٽن هڪ جيترن ڪمرن ۾ ورهايل آهي، جن ۾ وچين ۾ محراب آهي. اهي ڪمرا هيٺ هر چورس آهن، پر ونگن کان مٿي هلي اهي اٺ ڪنڊا ٿي وڃن ٿا. انهن جي مٿان شايد ڪڏهين وڏا گنبذ ٺهيل هئا. ڪمرن جي مٿاهين حصي ۾ ڪنيل قبي يا گنبذ جا ونگ ۽ ماڪيءَ جي ماناري جي ڊزائين ۾ هڪ ٻئي کي ڪٽيندڙ محرابون اڄ بہ ان جي نشاندهي ڪن ٿيون، تہ ڪنهن وقت انهن ڪمرن مٿان اوچا وڏا گنبذ هئا. گنبذن حي اڳيان وارو ڍڪيل حصو، کهڙي نوع جو هو، تنهن لاءِ ڪجهہ بہ نٿو چئي سگهجي. هن حصي جي رکو اوپر واري، اڱڻ ۾ ڪُلندڙ ڀِت جا بنياد ٿي ظاهر آهن. معلوم ائين ٿو ٿئي تہ هي هڪ وڏو، پڪو، ڪشادو دالان يا هال هو، جو گنبذ واري حصي ۽ اڱڻ جي وچ ۾ سڌيءَ چِٽ سان ڍڪيل هو.

ان ڪشادي حال جي چيڙن تي، اُتر ۽ ڏکڻ ۾، بہ سٽيءَ جي سِرن جا وڏا منارا آهن، جنهن جي ڏاکڻين جا دروازا اندر هال ۾ کُلن ٿا. اڱڻ جي اُتر ۽ ڏکڻ ۾ ٻاهرين اڏاوت کان اندرين هال جي منارن تائين، ٻنهي پاسن کان ننڍڙن ڦڪين وارن حُجرن جون قطارون آهن، جن ۾ شايد طالب رهندا هئا. ڍڪيل عبادت گاهہ واري حصي، طالبن جي حُجرن جي سنوانين قطارن، ۽ مکيہ ٻاهرين داخلي اڏاوت جي وچ ۾ مستطيل شڪل جو هڪ شاهي اڱڻ يا صحن آهي، جنهن جي وچ ۾ تلاءَ جا آثار نظر اچن ٿا. اوڀر ۾ مکيہ لنگهہ واري عمارت آهي. مکيہ لنگهہ وارو وچون ڪمرو وڏو ۽ هر چورس آهي، جو ونگن کان مٿي اٺ ڪنڊو ٿي ٿو وڃي. هن جي مٿان بہ ڪنهن وقت وڏو گنبذ ٺهيل هو، جنهن جا آثار ڊُلِ اڃا بہ موجود آهن.

ٻاهرين دروازي کي هاٿي ٽي چار ڏاڪا آهن. هن وڏي ڪمري جي ٻنهي پاسن کان ٻه ٻيا ڪمرا، ڪجهه ننڍا آهن، جن جي مٿان به گنبذ ٺهيل هوندا هئا. انهن پاسي وارن ڪمرن جا ونگن وارا دروازا، اندر اڳين طرف کان آهن. داخلي مهاڙي جي ٻنهي چيڙن تي ٻه تمام وڏا رعبدار منارا آهن، جن جي ڏاڪڻين جو لنگهه اندران اڳين کان آهي. اهي چار منارا، ٻه اندرين عبادت گاهه جي ٻاهران چيڙن تي، ۽ ٻه وڏا ٻاهرين لنگهه واري اڏاوت جي چيڙن تي، اڏاوت جون آهي خوبيون آهن جي هن مسجد کي، ٺٽي واري شاهجهاني مسجد کان نيارو، نرالو ۽ مختلف بنائين ٿيون. انهن مان ٻاهرين منارن جون ڏاڪڻيون ته اڃا به اهڙي حالت ۾ آهن، جو ڪو به انهن تي ڪنهن حد تائين چڙهي سگهي ٿو.

سرزمين تي موجود شواهد ٻڌائين ٿا ته هن شاهي مسجد جو بنياد پٽر مان ڪچيل آهي. ان بعد ڪجهه بار پڪين سرن جا آهن، ۽ باقي ساري عمارت سنهي ڪچيءَ سر مان اُوساري وئي آهي، جنهن ۾ منارا به اچي وڃن ٿا. مسجد جو اندريون حصو، ٻاهرين مهاڙيءَ واري اڏاوت سميت، ڪنهن وقت، سارو، ڪاشيءَ مان سينگاريل هو. وقت جي ڏاڍاين ۽ سار سنڀار ۾ ڪوتاهيءَ ڪري اڄ ڪاشي پٽين تي موجود نه آهي، پر ان جا آهڃاڻ اڃا به ڪٿي ڪٿي موجود آهن. مهاڙيءَ وارن گنبذ نما ڪمرن جي ونگن ۽ محرابن، ۽ اندرين اولاهين عبادت گاهه وارن گنبذ وار ڪمرن جي محرابن مٿان، ڪٿي ڪٿي، ڪاشيءَ جا ٽڪرا چنبڙيل نظر اچن ٿا. محراب (مرڪزي) جي مٿان هڪ وڏي ڪاشيءَ جي چاري بيٺل آهي، جا جاميٽريڪل صورت جي آهي. اصل ۾ ساري ڪاشيءَ جي جڙائي ٿيل ٿي ڏسجي، پوءِ جتان جتان ڪاشي ڪري پئي آهي ته اتي چن جي پلستر کان ڪم ورتو ويو آهي. مغلن جي آخري ڏينهن تائين، يا شايد پوءِ به ڪجهه وقت تائين، مسجد جي مرمت مڙيوئي پئي ٿيندي رهي آهي. مسجد جي ديوارن جي ٻاهران ڇا صورت هئي، تنهن بابت ڪا قياس آرائي نٿي ڪري سگهجي. مهاڙيءَ واري مکيه لنگهه جي ديوارن تي ٻاهران چن جي پلستر جا ٽڪرا ڪٿي نڪاهجن ٿا. هن وقت ڪوٽ تي مير يعقوب علي شاهه جا پونئير قابض آهن. انهن کان پڇا ڳاڇا ڪندي پتو پيو ته مسجد اندران ڪاشيءَ سان سينگاريل ۽ سنواريل هئي، ۽ ٻاهرين ساري عمارت کي چن-چيروليءَ جو پلستر ٿيل هو. سنڌ جي هيءَ ٻيو نمبر شاهي مسجد ڪيئن اجڙي؟ مغلن جي دؤر جو هي عظيم يادگار ۽ فن تعمير جو نادر نمونو ڪيئن بي توجهيءَ جو شڪار ٿي، نيستيءَ ۽ نابوديءَ جي منزل کي رسيو؟ ان بابت هنن سيدن جون روايتون ۽ لکيل يا سينه به سينه منتقل ٿيندڙ تاريخي حڪايتون سات ۾ ۽ خاموش آهن. شايد ڪنهن ڏينهن موجود بنيادي ڍانچو به جُهر جهڙي ٿي ويندو، ۽ ان جو نالو رکو ڪاغذن تي ئي رهجي ويندو.

حوالي جا ڪتاب

(١) داستان مغليه: نڪولائي منوچي، اردو ترجمو: سجاد باقر رضوي، نگارشات: لاهور.
(٢) ٺٽا (انگريزي): ايم- ادريس- صديقي: محڪمه آثار قديمه، پاڪستان.
(٣) پٽليولٽڪ سائينس ان دي پلينس آف سنڌ: برجسي آلچن، ڊاڪٽر: ايف- جي- پارسنس لميٽيڊ، لنڊن.
(٤) جنت السنڌ: مولائي شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.
(٥) انٽيڪئيٽيز آف سنڌ: هينري ڪوزنس، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، ڪراچي.
(٦) ويسٽ پاڪستان (سنڌ) گزيٽيئر: ايچ- ٽي- سورلي، ويسٽ پاڪستان گورنمينٽ پريس، لاهور.

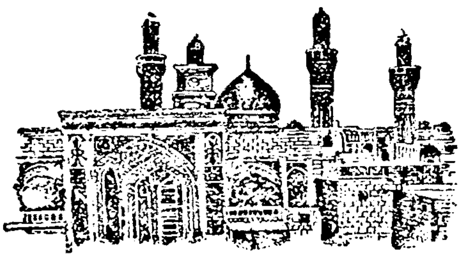

شڪارپور - ضربخاني جي حيثيت ۾

عبدالله ورياهه

تاريخي تحقيق ۾ سڀ کان اهم شاهدي قديم سڪن جي ليکي ويندي آهي، ڇاڪاڻ ته انهن ذريعي وقت جي حاڪمن، سنن ۽ شهرن جا نالا ملن ٿا، جيڪي ٻئي ڪنهن طرح سان ذريعي سان محال هوندا آهن. تاريخي ڪتابن ۾ وقت جي حاڪمن جي دٻاءُ سبب صحيح واقعن جي بجاءِ ڪڏهن وڌاءُ کان ڪم پڻ ورتو ويندو آهي. تاريخي ڪتابن جي ڇنڊڇاڻ بعد ئي انهن کي قابل قبول بڻائي سگهبو آهي. جڏهن ته سڪن وسيلي مليل شاهدي کي بنا ڪنهن شڪ شبهي صحيح تسليم ڪري سگهجي ٿو. قديم زماني جي انڊو- گريڪ بادشاهن جا نالا جيڪي ڪنهن به ڪتاب ۾ نه ملي سگهيا، قديم آثارن مان مليل سڪن جي وسيلي حاصل ڪيا ويا. قديم سڪا نه صرف اسان کي پراڻي تاريخ کان آگاهه ڪن ٿا، پر اهي حڪومتن جي خودمختياري جي پڻ علامت هوندا آهن. ڪنهن به ملڪ ۾ بادشاهه جي اقتدار اعليٰ کي ظاهر ڪرڻ لاءِ حڪومت جي تختگاهه واري شهر مان بادشاهه جي نالي جو سڪو جاري ڪيو ويندو هو ته جيئن عام ماڻهن ۽ پاڙيسري حڪومتن کي يقين اچي ته بيشڪ ملڪ ۾ سندس حڪم هلي ٿو.

تاريخ سان دلچسپي رکندڙن کي اهو علم هوندو ته جڏهن به ڪو بادشاهه ڪو نئون ملڪ يا شهر فتح ڪندو هو يا ڪو نئون شهر آباد ڪندو هو ته ان جاءِ جي نالي سان سڪو جاري ڪيو ويندو هو. عام حالتن ۾ سڪا نه صرف حڪومت جي تختگاهه واري شهر مان بلڪ اهم شهرن مان پڻ جاري ڪيا ويندا هئا. سڪن تي بادشاهه جي نالي، لقب ۽ سن کان علاوه ان شهر جو نالو پڻ لکيو ويندو هو، جنهن شهر مان اهي جاري ڪيا ويندا هئا، انهيءَ کي "ضرب خاني وارو شهر" (Mint City) چيو ويندو هو.

سنڌ جي اهم تجارتي مرڪز شڪارپور کي ماضي ۾ ٻين خصوصيتن کان سواءِ ضرب خاني وارو شهر هجڻ جو فخر پڻ حاصل آهي، جتان وقت جي حاڪم طرفان سڪا ضرب ڪري جاري ڪيا ويندا هئا.

داؤد پوٽن شڪارپور جو شهر آباد ڪرڻ وقت (١٠٢٦ هه-١٦١٧ع) هتي هڪ ضربخانو پڻ قائم ڪيو هو، پر سندن نالي جو ڪو به سڪو اڃا هٿ نه آيو

آهي، جنهن مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته ان تي ڇا لکيل هو. البت، شڪارپور جي وڻج واپار واري تاريخ تي تحقيق ڪندي سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪ نوجوان استاد کي شڪارپور مان ڪي اهڙا سڪا به هٿ آيا هئا، جن تي "ضرب شڪارپور" لکيل هو. پر انهن سڪن کي ڏسڻ کان سواءِ نٿو چئي سگهجي ته اهي دائود پوٽن جا جاري ڪيل هئا يا پوءِ جي ڪنهن ٻئي حڪمران طرفان جاري ڪيا ويا هئا.

دائود پوٽن جو اقتدار شڪارپور تان تڏهن ختم ٿيو، جڏهن سنڌ جي ڪلهوڙي حاڪم ميان نور محمد (١١٣٢ هه- ١١٦٧ هه) سنڌ تي حڪومت حاصل ڪرڻ بعد هندستان جي تئين مغل بادشاهه محمد شاهه (١١٢١ هه- ١١٦١ هه) کي راضي ڪري شڪارپور ۽ خانپور جي جاگير جي سند حاصل ڪري دائود پوٽن جي امير مبارڪ کان (١١٣٦ هه مطابق ١٧٢٤ع) ۾ حڪومت کسي ورتي. هن موقعي تي هندستان جي مغل حاڪم محمد شاهه جي خوشنودي حاصل ڪرڻ خاطر ميان نور محمد ڪلهوڙي شڪارپور مان محمد شاهه جي نالي سان چانديءَ جو سڪو ضرب ڪرايو هو، جيڪو هاڻي تازو هٿ آيو آهي. هن سڪي جو وزن اٽڪل ١١-١٢ گرام هوندو، جنهن جي هڪ طرف "بلطف الله محمد" ۽ "شاهه زمان" جا لفظ نظر اچن ٿا، جڏهن ته ٻئي طرف صرف "شڪارپور" جو لفظ پڙهڻ ۾ اچي ٿو.

هن قسم جا ساڳئي وزن جا چانديءَ جا سڪا محمد شاهه، پنهنجي حڪومت جي شروعاتي سالن ۾ سورت، سهرند ۽ ڀڪر جي ضرب خاني مان پڻ جاري ڪيا هئا، جن تي فارسيءَ ۾ بيت هن طرح لکيل هو.

سڪه زد درجهان بلطف الله
بادشاهه زمان محمد شاهه

جنهن جي معنيٰ آهي ته "الله جي مهربانيءَ سان دنيا ۾ وقت جي بادشاهه محمد شاهه سڪو ضرب ڪيو." اهڙن سڪن تي سڪي جي جاري ڪرڻ جو سن ۽ ضرب خاني واري شهر جو نالو پڻ اڪريل هوندو هو، جڏهن ته شڪارپور مان ضرب ٿيل سڪي تي صرف ضرب خاني جو نالو ۽ مٿئين بيت جا ڪجهه لفظ پڙهڻ ۾ اچن ٿا. سڪي تي ڪو به سن نظر نٿو اچي.

عام طرح سان هٿ سان ضرب ڪيل سڪن جي لکيت وارو ٺپو وڏو هوندو هو، پر سڪي ضرب ڪرڻ کان پوءِ ان کي هڪ مقرر ٿيل وزن مطابق ڪٽيو ويندو هو،

نتيجي ۾ ان جا پاسا ڪٽجي وڃڻ سبب سڪي تي لکيت مڪمل نہ رهندي هئي، پر جڏهن اسين هڪ ئي قسم جا ڪافي سڪا اکيان رکنداسين تہ سڪن تي لکيل عبارت مڪمل طرح پڙهي سگهبي. جيتوڻيڪ شڪارپور مان ضرب ٿيل هي چاندي جو رپيو هڪڙو آهي، پر پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ ان تي ساگيو بيت اڪريل آهي ۽ اهو شڪارپور جي شاناڻتي شهر مان جاري ڪيو ويو هو. هن وقت تائين شڪارپور جي ضربخاني جي هٿ آيل سڪن مان هي سڪو سڀ کان پراڻو آهي، جيڪو ١١٣٦هہ ۽ ١١٥٠هہ جي وچ وارن سالن ۾ جاري ڪيو ويو هو.

ميان نور محمد ڪلهوڙو سموري سنڌ تي پنهنجي حڪومت کي مضبوط ڪري تقريباً خود مختياري حاصل ڪري چڪو هو، صرف نالي خاطر هندستان جي مغل حاڪمن جي حڪمراني هئي ۽ سنڌ ن نالي جا سڪا سنڌ ۾ رائج هئا. انهيءَ دوران سن ١١٥١هہ ۾ ايران ۽ افغانستان جي حڪمران نادر شاهہ (١١٥٠هہ کان ١١٦٠هہ) هندستان تي ڪاهي، ملڪ کي لٽي، ڪروڙن جي خزانن سان گڏ هندستان جي مغل بادشاهہ کان سنڌو نديءَ جي اولهہ وارا علائقا لکائي ورتا. ڪابل واپسي بعد ميان نور محمد کي ڪابل اچڻ جو حڪم ڏيو ۽ سندس نہ وڃڻ تي ناراض ٿي ١١٥٢هہ ۾ سنڌ تي لشڪر چاڙهي آيو.

شڪارپور جي اڳوڻي امير مبارڪ دائود پوٽي جو فرزند امير محمد صادق، جيڪو شڪارپور کسجڻ بعد بهاولپور جي موجوده علائقن ۾ وڃي رهيو هو، نادري فوج کي سنڌ تي ايندو ڏسي وڃي ساڻس ديري اسماعيل خان ۾ مليو. هن نادر شاهہ کي ميان نور محمد جي شڪارپور کسڻ ۽ کين تنگ ڪري ڪيڻ جي شڪايت ڪئي ۽ هرممڪن مدد ۽ ساٿ جو يقين ڏياري، لشڪر سميت ساڻس گڏ رهيو. نادر شاهہ سنڌ فتح ڪرڻ ۽ ميان نور محمد جي پيش پوڻ بعد ڏنڊ ۽ خراج مقرر ڪري، سنڌ جا ڪيترا تڪر ڪلهوڙن کان ڦريا ۽ شڪارپور، ڪڇهہ پرپاسي جي علائقن سان، امير محمد صادق دائود پوٽي جي حوالي ڪئي. باقي سنڌ ميان نور محمد وٽ رهي. نادر شاهہ، ميان جا ٻہ پٽ وٺي سنڌ جي خزاني ۽ علمي ادبي سرمائي ۽ قيمتي ڪتابن کي لٽي واپس وطن وريو.

امير محمد صادق دائود پوٽو، جيڪو هن سڄي مهم ۾ نادر شاهہ سان گڏ هو، پنهنجي پنجاب واري جاگير کي پنهنجي پٽ بهاول خان جي حوالي ڪري پاڻ پيهر اچي شڪارپور ۾ رهيو، پر ميان نور محمد کي اها ڳالهہ نہ وڻي، تنهن نادر شاهہ جي مقرر ڪيل عملدارن هٿان ١١٥٩هہ ۾ امير محمد صادق کي مارائي ڇڏيو. سندس پٽ بهاول خان بروقت پهچي ويو ۽ پيءُ جو بدلو ورتائين، پر پوءِ شڪارپور کي ڇڏي پنهنجي جاگير ۾ بهاولپور وڃي رهيو. اهڙيءَ طرح شڪارپور مان دائودپوٽن جو اقتدار هميشہ لاءِ ختم ٿيو ۽ هي علائقو افغانن جي دراني سلطنت جو حصو بڻجي ويو ۽ هڪ وڏي عرصي تائين قنڌار مان مقرر ٿيل نائب شڪارپور تي حڪومت

ڪندا رهيا. نيسٽ ١٢٣٩هه ۾ سنڌ جي ٽالپر حاڪم ميـر ڪرم علي خان افغان حڪمرانن جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي شڪارپور تي قبضو ڪيو.

انهيءَ سموري عرصي دوران دائود پوٽن ۽ افغانن جـو شڪارپور مان جاري ڪيل ڪو به سڪو اڃا هٿ، نہ آيو آهي.

ٽالپرن جي دور حڪومت ۾ بہ شڪارپور ۾ ضرب خانو قائم رهيو آهي. شڪارپور جو نالو ضرب خاني طور هڪ ٽامي جي سڪي تي ڏنو ويو آهي، جيڪو ١٢٥٥هه جو آهي ۽ محمود شاهه جي نالي سندس مرڻ کان ڏهہ سال پوءِ ۽ سدوزئين جي زوال کان ٻاويهہ سال پوءِ جاري ڪيو ويو آهي. ان متعلق آر- بي وائيٽ هيڊ پنهنجي ڪئٽلاگ ۾ ذڪر ڪيو آهي، پر سن ١٢٥٥هه جو هڪ ٽامي جو سڪو اهڙو هٿ آيو آهي، جنهن جي هڪ طرف ٻڙين واري گول دائري ۾ "ضرب شڪارپور" ۽ ٻئي پاسي "جلوس ١٢٥٥هه" لکيل نظر اچي ٿو. هن قسم جي لڏل سڪن جو وڌ ۾ وڌ وزن ١٨٠ گرين ۽ گهٽ ۾ ١٤٨ گرين ۽ سائيز هڪ ۽ مني انچ درميان آهي.

سن ١٢٥٥هه ۾ ٻکر جي ضربخاني مان سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن جا محمود شاهه جي نالي جا جاري ڪيل چانديءَ جا سڪا مليا آهن. جيئن تہ شڪارپور بہ ان وقت ميرن جي حڪومت ۾ شامل هئي، ان ڪري ممڪن آهي تہ اهو سڪو بہ ميرن جي طرفان جاري ڪيو ويو هجي ۽ هي اهوئي سڪو هجي، جنهن جو ذڪر آر- بي- وائيٽ هيڊ پنهنجي ڪئٽلاگ ۾ ڪيو آهي، پر ان جي تصوير نہ ڏني اٿس ۽ نہ ئي اهو ٻڌايو اٿس تہ ان سڪي تي ڇا لکيل هو.

مٿي ذڪر ڪيل سڪن کان علاوه شڪارپور جو ٻيو ڪو بہ سڪو اڃا هٿ نہ آيو آهي، پر شڪارپور ۾ ضربخاني جي موجود هجڻ جي ثابتي ملڻ بعد پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ ١٠٢٦هه کان ١٢٥٥هه جي وچ واري عرصي دوران، جيڪو شڪارپور جي عروج ۽ مثاهين مرتبي وارو دور هو، هن ضربخاني مان ٻيا بہ ڪي سڪا جاري ٿيا هوندا، جيڪي اڃا تحقيق ڪندڙن آڏو ظاهر ٿي نہ سگهيا آهن، پر اميد آهي تہ هن سلسلي ۾ ٻيا بہ ڪيترا مثال ملندا، جيڪي شڪارپور جي تاريخ جي باري ۾ اهم ۽ پروسي جهڙا دستاويز ثابت ٿيندا، جن جي آڌار تي شڪارپور جي آباد ٿيڻ ۽ حڪمرانن جي صحيح دور جو اندازو ڪري سگهبو.

حـوالا

١. مير علي شير قانع ٺٽوي، تحفة الڪرام، (ترجمو: مخدوم اميراحمد) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٩٥٧ع.

٢. رحيمداد خان مولائي شيدائي، جنت السنڌ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٩٥٨ع.

٣. غلام رسول مهر تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور حصو ڇهون (جلد پهريون)، (ترجمو: يارمحمد ابن حيات پنهور ۽ شمشيرالحيدري) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

٤. ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور جا سڪا، تقرير، ريڊيو پاڪستان حيدرآباد، ٢٥-١٢-١٩٧٨ع.

٥. رحيمداد خان مولائي شيدائي، ٽالپرن جي مختصر تاريخ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، ١٩٨٣ع.

٦. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ”شڪارپور، ماضي ۽ حال“، پبليڪيشن ڪاميٽي، جشن شڪارپور، ١٩٨٤ع.

7. Chas J. Rodgers: Catalogue of coins, Part IV, Miscellancous Coins. The Baptist Mission Press, Calcutta-1895.

8. R.B. Whitehead: Catalogue of coins in the Punjab Museum Lahore, The Clarendon Press, Oxford-1934.

9. R.B. Whitehead: Catalogue of Coins in the Lahore Museum Lahore, Vol. II, Coins of the Mughal Emperors, Lahore Museum, Lahore, 01977.

10. R.B. Whitehead: Catalogue of Coins in the Lahore Museum Lahore, Vol. III, Coins of Nadir Shah and the Durani Dynasty, Lahore Museum, Lahore, 1977.

11. Chester L. Krause and Clifard Mishler: Standard Catalogue of World Coins, Krause Publications, Iola Wisconsin, U.S.A.

12 Colin R. Bruce 11; John S. Deyell; Nicholos Rhodes; William F. Spengler: The standard Guide to South Asian Coins and papaer Money, since 1556 A.D., Krause Publications, Wiscansim U S.A 1982.

مٿين ڪتابن کان سواءِ سنڌالاجي ۾ موجود سڪن ۽ ذاتي گڏ ڪيل سڪن جي مشاهدي مان پڻ هن مضمون لاءِ مدد ورتي ويئي آهي.

سنڌي هائيڪو ۽ اُن جو مستقبل

تاج جويو

سنڌي شاعريءَ ۾ ”هائيڪي“ جي صنف، ڏينهون ڏينهن مقبول ٿيندي پئي وڃي. ”هائيڪو“ جپاني شاعريءَ جي هڪ بهترين ۽ لوڪ پسند صنف آهي. سنڌي شاعر، هن صنف کي هائيڪي، هيڪو، ٽِـسٽن، تصويرن ۽ ٽيڙوءَ جي نالن سان لکي رهيا آهن. سنڌ جا تمام گهڻا شاعر، هن صنف تي طبع آزمائي ڪري رهيا آهن، پر اُن کي صحيح صورت، سِٽاءَ ۽ فارم ۾ رکڻ ڪي ٿورا شاعر ئي لکي رهيا آهن.

ڪنهن به ٻيءَ ٻوليءَ جي شاعراڻي صنف تي لکڻ کان اڳ ضروري آهي ته لکندڙ کي اُن صنف جي اصليت ۽ جنهن ٻوليءَ مان آيل صنف ورتي وئي آهي، ان ٻوليءَ ۾ اُن جي پس منظر ۽ تاريخ جي ڄاڻ هجي.

هائيڪي جي اصليت، پس منظر ۽ تاريخ:

هائيڪو يا هيڪو (Haiko)، جپاني شاعريءَ جي هڪ اهڙي سادي، سلوڻي، عام فهم ۽ مقبول صنف آهي، جهڙي اسان وٽ بيت جي صنف. هن صنف (هائيڪو) کي جپاني شاعريءَ ۾ صدين جي تاريخ ۽ پس منظر آهي. عام جپاني ماڻهو، ڪنهن به وقت، بنا ڪنهن ڪوشش ۽ مشاڪت جي هائيڪو ڦاهي (لکي) وٺندا آهن. جپان جي سڀني شهرن ۾ ”هائيڪو-ڪلبون“ (Haiko-clubs) قائم آهن، جتي هر طبقي جا ماڻهو واندڪائيءَ وقت، هائيڪن چوڻ جي چٽاڀيٽيءَ ۾ حصو وٺندا آهن. انهن ڪلبن پاران ”هائيڪو-مخزنون“ (Haiko-magazines) به ڪڍيون وينديون آهن.

جپان ۾، هائيڪي جي ابتدا ۱۴- صدي عيسويءَ ۾ ٿي. هن صنف جا بنياد وجهندڙ مارنيڪ ۽ سوڪن هئا. ڪانٽن پوءِ ٽيلوڪو، هن صنف لاءِ نهايت ڏکيا قاعدا ترتيب ڏنا، جنهنڪري هن صنف جي فطري اوسر رُڪجي ويئي ۽ هيءَ صنف يڪسانيت (هڪجهڙائپ) جو شڪار ٿي ويئي. اڳتي، سوڱن (۱۶۰۵-۸۲ع) ان لاڙي جي مخالفت ڪئي. هائيڪي جي صنف کي سڌارڻ ۽ سنوارڻ ۾ باشو (۱۶۴۴-۹۴) جو نالو وڏي اهميت رکي ٿو. هيءُ سچي چمار، هائيڪو جي تعليم ڏيندو رهيو ۽ سندس شاگردن مان ڪيترا هائيڪو جا وڏا ۽ مشهور شاعر ٿي گذريا آهن.

باشو کان پوءِ بوسن (۱۷۱۵-۸۳ع)، هائيڪي جو تمام وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. بوسن جي هائيڪن ۾ بي تڪلفي ۽ عوامي رنگ، باشو کان گهڻو وڌيڪ هو. بوسن کان پوءِ هائيڪو جي وڏن شاعرن ۾ ايسا (۱۷۶۳-۱۸۲۶ع) جو نالو اچي ٿو. هن جو هائيڪو-شاعريءَ کي، عوامي شاعري بڻائڻ ۾ وڏو ڪردار آهي. ايسا زندگيءَ جي ڪٺن سفر ۾ ڪيترا ڀيرا شڪستون به، کاڌيون، پر هن جي شاعرانه دل ۽ ذهن ڪڏهن به مايوس نه ٿيا. جپان جا عام ماڻهو، ايسا کي وڌيڪ پسند ڪندا آهن.

هائيڪو جو جديد دور، ۱۸۶۸ع کان شروع ٿئي ٿو، پر هن دور جي لاڙن جي اثر ۱۸۸۰-۱۸۹۰ع ڌاري پڪڙڻ شروع ڪيو. هن دور جي شروعات شڪي (۱۸۶۷-۱۹۰۲ع) ڪئي، جنهن "فطرت جي شاعريءَ" جي اهميت تي وڌيڪ زور ڏنو. شڪي ۽ ڪيوشي، ۱۸۸۹ع ۾ گڏجي، هائيڪو مخزن "ڪوئل" ڪڍي. شڪي، هائيڪو جو سٺو شاعر هئڻ سان گڏ سٺو نقاد به هو. هن باشوءَ کان وڌيڪ بوسن کي اهميت ڏني. هن کي، باشو، بوسن ۽ ايسا سان گڏ، هائيڪو جي چئن وڏن شاعرن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي.

شڪي جي شاگردن مان هيگي ڪوتو وڏو نالو ڪڍيو. هن ڪلاسيڪيت ۽ روايت جي ابتڙ "آزاد هيڪو" لکڻ شروع ڪيا، جن ۾ ماترائن جو ڪو به خيال نه ٿي رکيو ويو. اڪتي هلي، ڪيوشي، ان تحريڪ جو اڳواڻ بڻيو، ۽ ٻين ڪيترن شاعرن-سئي ها، ٻڪوتسو ۽ سيڪتي به ان تحريڪ کي زور وٺايو.

۱۹۱۲-۲۶ع ڌاري، ٻيهر هائيڪو ۾ باشوءَ وارو رنگ موٽي آيو. اهو رنگ، جديد يورپ جي آهجائي شاعريءَ جي اثر کان پوءِ ٿي ظاهر ٿيو. ڪيوشي سان گڏ شٽوشي، يوشا، ڪشاڻو، تڪاشي، هڪيو، شوشن ۽ ٻين، نئين اسلوب واري هائيڪو کي رواج ۾ آندو، ۽ جديد اثر هيٺ اچي، پراڻو ڪلاسيڪي ۽ روايتي هائيڪو، نئين رنگ ۾ لکجڻ لڳو.

هائيڪو جو گهاڙيٽو:

هائيڪو يا هيڪو، هڪ مختصر نظم (Miniauture poem) جو قسم آهي. هيءَ صنف، جپاني ڏکڻي نظم "ٽنڪا" (Tanka) مان نڪتي آهي. ٽنڪا، ڪيترن بندن تي ٻڌل نظم ٿيندو آهي، جنهن جو هر بند، پنج+ست+پنج+ست+ست ماترائن تي رچيل هوندو آهي. اڪتي هلي "ٽنڪا" جو هڪ بند، الڳ صنف "رينگا" (Renga) ٿي پيو، ۽ وري "رينگا" جو شروعاتي حصو، هڪ ڌار گهاڙيٽو بڻجي پيو، ۽ ان کي "هائيڪو" (Haiko) يعني "شروعات" سڏيو ويو. ان جو گهاڙيٽو، پنج+ست+پنج ماترائن تي ٻڌل آهي، ۽ ان ۾ ڪل سٽرنهن (۱۷) ماترائون ٿين ٿيون.

نہ رکيو هائيڪو، پر سموري جپاني شاعري، انهيءَ هيئت جي ٿوريءَ ڦيرگهير تي ٻڌل آهي.

هائيڪو لکڻ لاءِ هيٺين فني ضرورتن جو خيال رکيو ويندو آهي:

(١) <u>گهاڙيٽو:</u> هائيڪو پنج، ست، پنج ماترائن تي مشتمل هوندو آهي ۽ اُن جي پهرين ۽ آخري سٽ ۾ قافيو ٺهندو آهي.

(٢) <u>فطرت سان لاڳاپو:</u> هائيڪو ۾ فطرت، اُن جي نظارن ۽ نازڪ انساني احساسن جو ذڪر ضروري آهي.

(٣) <u>خاص واقعو:</u> هائيڪو ۾ ڪنهن خاص واقعي يا عڪس ڏانهن اشارو هجڻ ضروري آهي. اهو واقعو فطري نظارن، ڪنهن سماجي واقعي، نازڪ انساني احساس وغيره تي مشتمل ٿي سگهي ٿو. پر شرط آهي تہ اُن جي ذڪر سان هائيڪو جي فطري حُسن کي ڇيهو نہ رسي.

(٤) <u>مسلسل عمل:</u> خاص واقعي، نظاري يا احساس جي ڪنهن مسلسل عمل کي "ٿي رهيو هجڻ" (استمراري) جي حالت ۾ قلمبند ڪرڻ گهرجي.

هائيڪو جو مزاج، موضوع ۽ دائرو:

جپاني شاعريءَ جو سپاءُ، فطري نظارن، محبت جي اظهار ۽ داخلي جذباتي بيان جي انداز سان معمور نظر ايندو. سنڌ جي ناميار شاعر، شيخ اياز، پنهنجي ڪتاب "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي" ۾، جپاني شاعريءَ بابت، ڪنوز ورايوڪي جو رايو نقل ڪيو آهي، جو هن ريت آهي:

"جپاني شاعريءَ جي جڙ، انساني روح ۾ آهي، جنهن مان لفظن جا لاتعداد گُل اُسرن ٿا. انسان گهڻو ڪجهہ، ڏسي ۽ ٻُڌي ٿو ۽ هُو جنهن جنهن تصور ۽ حقيقت کان متاثر ٿئي ٿو، اُن جي رنگ ۾ پنهنجي جذبات ۽ احساسات کي رنگي پيش ڪري ٿو. اهڙو ڪهڙو انسان آهي، جو بُلبل کي موسم گُل ۾ ڳائيندو ڏسي، يا ڏيڏر کي پاڻيءَ ۾ جهونگاريندو ڏسي شعر نہ چوي! شعر آهو آهي، جو زمين ۽ آسمان کي جنبش ۾ آڻي، اڻ لڀ دنيتن ۽ ديوتائن ۾ دَيا پيدا ڪري، جو مرد ۽ عورت جي رشتي کي زيادهہ خُوشگوار بڻائي، ۽ جو جنگجو جوانن جي حوصلہ افزائي ڪري." (ص ٩٥)

شاعرُ جن حالتن کان متاثر ٿي شعر چوندا آهن، تن جو ذڪر، ڪنوزورايوڪي اِجهو هيئن ڪيو آهي:

"جڏهن هُو بسنت جي باک ۾ ٽڙيل مکڙيون ڏسن ٿا، جڏهن هُو سرءُ جي سانجهيءَ ۾ ڇنڊڙ پنن جو آواز ٻُڌن ٿا، جڏهن هُو برفباري ڏسي، ٿڌو ساهہ ڀري،

آرسيءَ ۾ پنهنجي پيشانيءَ تي گذرندڙ ورهين جا پيرا ڏسن ٿا ۽ پنهنجي زندگيءَ جي اختصار تي سوچڻ لڳن ٿا، جڏهن هو ڪيترو نه وقت فارغ البال رهن ٿا، ۽ پوءِ قسمت هنن کي تنهائيءَ جي غار ۾ ڌڪو ڏيئي ڇڏي ٿي، يا جڏهن هنن جو محبوب هنن سان بيوفائي ڪري ٿو." (ص ۸۰)

جپانين کي شعر چوڻ لاءِ ڪنهن خاص مهارت ۽ تعليم جي ضرورت نه هوندي آهي. جنهن کي به قلم هٿ ۾ آهي، ۽ جنهن جي به جيءَ ۾ اڌمو ۽ امنگ آهي، اهو شعر لکي ٿو وٺي. اهو جپاني شعر جي تقطيع (پيچ گهڙ) جي سادگيءَ ۽ سليس-پڻي جي ڪري آهي. حيتوڻيڪ آن جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته جپاني شعر جا موضوع نهايت محدود ٿي ويا آهن. محترم شيخ اياز، جپاني شاعريءَ جي محدود موضوعن ۽ مختصر بيانيءَ تي بحث ڪندي لکيو آهي:

"شعر جي اختصار سبب، آن ۾ بيانيه شاعريءَ جي گنجائش نه آهي... فڪري ۽ غير جذباتي شعر جي ڪمي به آهي... جپاني شاعريءَ ۾ نه فقط موضوعات جي ڪمي آهي، پر آنهن جي منظوم ڪرڻ جا طريقا به محدود آهن، پر جيڪي ڪجهه به آن ۾ آهي، اهو واقعي زنده جاويد آهي." (ص ۸۸)

پر باوجود محدود موضوعن ۽ مختصر بيانيءَ جي، اياز جپاني شاعريءَ جي لطيف جذبن ۽ احساسن جي تعريف هيئن ڪئي آهي:

"جپاني شعر، محبت ۽ فطرت جي باري ۾ آهي، جنهن ۾ بي انتها گداز آهي. ائين ٿو محسوس ٿئي ته شاعر جو هيانءُ هڃي پيو آهي. سِٽ سِٽ ۾ هن جي جيءَ جي جهوري آهي. هر تخيل ٿڌو ساهه ڀري رهيو آهي. هر سِٽ ڪي ڪاري ڪجلي پنن الــ آهي. سرءُ ۾ پنن جو ڇڻڻ ۽ چيريءَ جي شگوفن جو ڪرڻ، جنهن سان زندگيءَ جي بي اعتنائيءَ ۽ وقت جي گريز ڏانهن اشارو آهي، جاپاني شعر جو محبوب ترين موضوع آهي." (ص ۸۹)

جپاني شعر جو موضوع سادو ۽ سليس آهي. آن ۾ اشاراتي عنصر وڌيڪ آهي. جپاني هائيڪو، جپاني چترڪاريءَ (جيڪا اهڃاڻي، اشاراتي ۽ اختصار تي ٻڌل آهي) کان متاثر ٿيو وڃي ٿو. تنهن کان سواءِ آن جي مزاج تي ٻُڌ مت جو پڻ اثر آهي. اوچتي من- آڇل ۽ احساسن جي آٿل، جپاني هائيڪي جو خاصو آهن.

سنڌي شاعريءَ ۾ هائيڪو جو رواج:

سنڌي شاعريءَ ۾ هائيڪو کي متعارف ڪرائڻ وارا، سنڌ جا ٻه چوٽيءَ جا شاعر نارائڻ شيام ۽ تنوير عباسي آهن. اياز چوائي، شيام ته "ڪوِتا جو ڪاڪ ڏٺي" آهي، ۽ ڪيس "هائيڪو" جي هڪ- هٿي آهي. سنڌيءَ ۾ سڀ کان اڳ، تنوير

عباسيءَ (سنڌس ڇوائي) ۱۹۵۹-۶۰ع ڌاري هائيڪو لکيا، جيڪي ماترائن بجاءِ فارسي بحر- وزن تي هئا. جنهن بعد حمايت علي شاعر اردوءَ ۾ هائيڪا لکيا، شيخ اياز جا اُردو هائيڪا، ۱۹۶۲ع ۾ ”پاڪستان رائٽرس گلڊ“ جي اردو رسالي ”هم قلم“ ۽ شعر جي انتخاب ”ريگزار ڪي موتي“ ۾ شايع ٿيا هئا، جن کي اردو ادب ۾ ڪافي اهميت ڏني ويئي ۽ خُوب ساراهيو ويو.

نارائڻ شيام ۽ تنوير عباسيءَ کان پوءِ هري دلگير، ذوالفقار راشديءَ، عبدالجبار جوڻيجي، ولي دائود پوٽي، سروپچندر شاد، امداد حسينيءَ، فتاح ملڪ ۽ ڪجهه ٻين شاعرن هائيڪو لکڻ شروع ڪيا. هريءَ ڪامياب هائيڪا لکيا آهن. ذوالفقار راشديءَ جا هائيڪو ٽه- سٽا آهن، ۽ هائيڪو جي موضوع ۽ گهاڙيٽي سان ٺهڪندڙ نه آهن. جبار جوڻيجي ڪجهه بهتر هائيڪو لکيا آهن، پر آن جا به گهڻا هائيڪا ”ٽه-سٽا“ چئي سگهجن ٿا. تنهن کان سواءِ آنهن جو رچاءُ فارسي وزن تي هئڻ ڪري، آنهن ۾ تخليقي رنگ، فطرت جو عڪس ۽ قدرتي سونهن گهٽ پريل آهي. هري دلگير، پنهنجن هائيڪن کي ”تصويرون“ ڪوٺي ٿو. ولي دائود پوٽي، تنوير ۽ شيام واري سٽاءَ ۽ گهاڙيٽي تي هائيڪو لکيا آهن، پر آنهن ۾ خارجي رنگ گهڻي هجڻ ڪري، منجهن لطيف ۽ نفيس احساس ۽ رنگ- گهٽ ملي ٿو، جيڪو هائيڪو ۾ هجڻ اشد ضروري آهي. جديد شاعرن مان امداد حسينيءَ، ”هائيڪو“ کي ”ٽيڙو“ جو وڻندڙ ۽ خوبصورت نالو ڏني، آن ۾ موضوع ۽ گهاڙيٽي جا سٽا تجربا ڪيا آهن. فتاح جا هائيڪو، جواني هائيڪو وارو رنگ حاصل ڪري نه سگهيا آهن، پوءِ به ذوالفقار راشديءَ ۽ عبدالجبار جوڻيجي جي هائيڪن کان وڌيڪ بهتر سڏي سگهجن ٿا.

امداد حسينيءَ جي آزاد تجربن کي ڏسي، نئين ٽهيءَ جي تمام گهڻن شاعرن زورشور سان ”ٽيڙو“ لکڻ شروع ڪيا، ۽ هائيڪو جي اصلي مزاج ۽ سٽاءَ واري نفاست ۽ فطري- پڻي کي ڇڏي، آن کي پروپيگنڊائي قسم جي شاعريءَ لاءِ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو، جنهن ڪري، هائيڪومان فطري حُسن ۽ لطيف پڻو سوڪلائي ويو. هنن نئين ٽهيءَ جي شاعرن کي هائيڪو جي اصل پسمنظر جي ڄاڻ ڪانه هئي، آن ڪري هنن امداد حسينيءَ جي تتبع ۽ تقليد ڪندي، بنا سوچ ۽ سمجهه جي، ٽيڙو لکڻ شروع ڪيا، جنهنڪري لازمي طرح آنهن ۾ اهو رس ۽ اها رنگيني ۽ سُونهن قائم رهي نه سگهي. البت الطاف عباسيءَ، مير محمد پيرزادي، راشد موراڻي، اياز گل، خاڪي جويي، مختيار ملڪ، سحر امداد ۽ وسيم سومري ڪافي بهترين ٽيڙو لکيا آهن. هوندئن نه واجد، ذوالفقار سيال، سرور سيف، بشير سيتائي، اطهر منگيءَ، سرفراز راڄڙ، فيض پيرزادي، سرواڻ انصاريءَ، رزاق انصاريءَ، ۽ ٻين تمام گهڻن شاعرن ٽيڙو لکيا آهن، پر سندن ڪن ٿورن ٽيڙن (هائيڪن کان سواءِ

اڪثر موضوع ۽ مواد جي لحاظ کان هائيڪو جي دائري کان ٻاهر آهن. جيتوڻيڪ هنن سان گهڻن ٽيڙو/هائيڪي جو فارم اهوئي قائم رکيو آهي، جيڪو تنوير ۽ شيام وٽ آهي.

تازو سال اڳ ۾، شيخ اياز، هائيڪو جو هڪ وڏو تعداد لکي، سنڌي هائيڪي جي شاعريءَ ۾ تمام وڏو انقلاب آڻي ڇڏيو آهي، جنهن جو بهتر مثال سيپٽمبر - آڪٽوبر ١٩٨٤ع جي هفتيوار ”برسات“ ۾ ڇپيل سنڌس تازا هائيڪو ۽ سمبارا پبليڪيشن ڪراچيءَ پاران سندس شايع ٿيل ڪتاب ”ٻن ڇڙ ٻڇاڙان“ آهي، جيڪو صرف ۽ صرف هائيڪو جي شاعريءَ تي مشتمل آهي.

سنڌي هائيڪو ڏاهڻ جا انداز:

سنڌيءَ ۾ هن وقت تائين هائيڪو، جن صورتن ۾ لکيو ويو آهي، تن مان **پهرين صورت**، ”ٽه سٽي“ واري آهي. هن فارم تي ذوالفقار راشديءَ، جبار جوڻيجي، فتاح ملڪ، ميرمحمد پيرزادي ۽ ذوالفقار سيال جا ڪجهه هائيڪو (ٽيڙو) اچي وڃن ٿا. ذوالفقار راشديءَ جي هائيڪن جو وزن ”فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن“ آهي، ۽ جبار جوڻيجي، ”مفعول، مفاعيلن“ وزن تي ڪجهه هائيڪا لکيا آهن.

چنڊ تي ڏي وڃي رهجي،
هت شعر لکيم ڪيئي،
اُت شعر وڃي ڇنجي! (جبار جوڻيجو)

—

يوڊي ڪولون هٽي آيو آهي،
نئين ڪار، وڏا وار ۽ سگريٽ هٿ ۾،
نئون نئون سياست ۾ آيو آهي. (فتاح ملڪ)

—

نيڻين نير وهائي ويٺي،
ست - سنگيٺي، بک - وهيٺي،
پنهنجي لڄ لٽائي ويٺي. (ميرمحمد پيرزادو)

—

هي خاموش به ڪي زبانون رکن ٿا،
متان ائين سمجهين ته موڳا ٿيا هن،
نئين باب جون ڪي نشانيون لکن ٿا. (ذوالفقار سيال)

مٿين مثالن مان جبار ۽ ميرمحمد جي ”ٽه سٽن“ ۾ هائيڪو (ٽيڙو) واري ڪجهه ڪيفيت ملي ٿي، باقي فتاح ۽ سيال جا ٽيڙو، سٽاءَ توڙي موضوع جي خارجي بيان سبب ”ٽه - سٽا“ چئي سگهجن ٿا، ۽ منجهن هائيڪو واري سونهن، مواد ۽ لطافت موجود نه آهي.

هائيڪو جو ٻيو فارم، جنهن تي نارائڻ شيام، تنوير عباسي، شيخ اياز، هري دلگير، ولي دائود پوٽي، سروپچندر، راشد مورائي، فتاح ملڪ، ميرمحمد پيرزادي، اياز گل، خاڪي جويي، مختيار ملڪ، تاج جويي، وسيم سومري ۽ ٻين اڪثر شاعرن لکيو آهي، سو بيت جي ماترائن موجب آهي، يعني هن ۾ يارنهن، تيرنهن، يارهن (١١×١٣×١١) ماترائن جو سٽاءُ رکيل آهي. سنڌيءَ ۾ هيل تائين لکيل هائيڪن (ٽيڙن) جي اڪثريت هن ٻي فارم تي چئي وئي آهي.

ائين نہ مرندي ڪونج،
جيسين ٻورين روھ ۾،
آن جي ساري گونج!

—

وڏي آسَرَ جنڊُ-
جيجل تو جا ڳائيو،
سارو ساندِيءَ سنڌُ! (شيخ اياز)

—

جرڪيو اهڙيءَ ريت،
اونده ۾ چڻ ڪا ڪنوڻ،
منهنجو روشن گيت! (تنوير عباسي)

—

ٽيڙو رچڻ جو موهن،
چڻ تہ ڪنڍيءَ مينهن جو،
ڦاٽي ٽو پيو اوھ! (امداد حسيني)

—

مٽرڪڻ تنهنجو ايئن،
ڪلڻ ۽ اپاٽڙو،
ڦلا پُٽجن جيئن! (راشد مورائي)

—

ڪوسا ڪوسا چپَ-
هنيانءَ تي چنڊو هڻ،
جڻ تہ پاڻيءَ لپَ. (الطاف عبلمي)

—

اڪثر يون هوندي يون بند،
سپنن جي سنسار ۾،
ماڻهو پنهنجي ڪنهن هنڌ.   (مير محمد پيرزادو)

—

سنجها ٽانڊي ڪير،
چڙهي ذهن ۾ آيو،
لفظن جو ڪو ڍير!   (مختيار ملڪ)

هائيڪو جي ٽئين صورت موجب، پهرين ۽ آخري سٽ ۾ ٽي ٽي لفظ ۽ وچين سٽ ۾ هڪ لفظ لکيو ويندو آهي. هن فارم تي موري جي ڪجهه دوستن ٽيڙو رچيا آهن. امداد ۽ الطاف عباسي جي ڪن ٽيڙن جو مثال پڻ ساڳيو آهي:

ڪڪر، گجگوڙ، وڄ
مينهوڪي
ياڪر پائي پڄ!   (الطاف ميمڻ)

ڪانون جي ڪان ڪان،
رات
ڏيڏر جي ٽان ٽان!   (امداد حسيني)

هائيڪو جو چوٿون "آزاد فارم" آهي، جيڪو امداد حسيني جي ايجاد آهي. هن فارم موجب لفظن جي تعداد، وزن ۽ قافين جو خيال ڪونه ٿو رکيو وڃي. ڪڏهن قافيا پهرين ۽ ٻيءَ سٽ ۾ ملن ٿا، ڪٿي وري قافيو ٻنهين ئي سٽن ۾ هوندو آهي ۽ ڪٿي ٽيئي سٽون قافين کان خالي آهن:

ٽرين ڪٿي هئي ڪُوڪ،
نهار — ڏور تائين،
ٽنڊي جُڙڻ جي لاءِ.   (سحر امداد)

—

نوڪري ۽ تنهنجو پيار،
ڪاتي مار،
ڪاتي ڄيار —   (امداد حسيني)

—

گُل خود به خُود مون ڏانهن مڙيو،
پر بيوقوفن جيان مون ڍونڊيو،
هوا جي ڏس ڪي!   (ڪمل پياسي)

—

سنڌي هائيڪو جو مستقبل:

هاڻي ڏسڻو آهي ته هائيڪو يا ٽيڙو، اسان وٽ مستقل ۽ مقبول صنف طور زنده رهي سگهي ٿو، يا ان ۾ اهڙي صلاحيت ئي ڪانهي آهي.

هائيڪو تي سڀ کان وڏو اعتراض، ڪافي سال اڳ، شيخ اياز ڪيو هو. هن پنهنجي هڪ خط ۾ مشهور اديب ۽ "روح رهاڻ" رسالي جي اڳوڻي ايڊيٽر، حميد سنڌيءَ ڏانهن لکيو هو ته:

"سنڌي هائيڪو جي باري ۾ منهنجو رايو آهي ته اهو سنڌي شاعريءَ جي سڀاءَ سان ٺهڪي نه ٿو اچي. هيءَ پُسيءَ ۽ پيرونءَ جو ديس آهي ۽ ان "چيريءَ" جي گل جي اهميت فقط وقتي ۽ تجرباتي آهي......شاعريءَ جي جڙ، پنهنجيءَ ڌرتيءَ ۾ هوندي آهي، ۽ ان مان پنجي، شاعري اها خوشبوءِ نه ڏيندي آهي، جا ان جي خمير ۾ هوندي آهي. ان ڪري، مون کي سنڌيءَ ۾ هائيڪو، سانيٽ، ترائيل وغيره جو تجربو انهيءَ ڳنڍ- ڪپ جي جهڙپ وانگر لڳندو آهي، جنهن جو پنهنجو ڪيسو خالي هوندو آهي". (لامون تنهن وڻ سنديون، ص-۷.)

"هائيڪو، فطرت جي شاعري آهي، ۽ مون کي فطرت جي شاعريءَ جي اهميت کان انڪار نه آهي، پر جي ڪوئي وچ سير ۾ غوطا کائيندي، ترندڙ هنس جي ڳچيءَ تي گهٽو ڏيان ڏيندو ته هن جو پُڏڻ اوس آهي". "مون کي سنڌي هائيڪوءَ جي فارم ۾، بيت جي هيئت سان هٽ چراند چڱي نه ٿي لڳي... ڇا، سنڌي هائيڪوءَ جي وچين سٽ، جا ڪنهن ڊنڊ جي ڊيڊ وانگر نڪري اچي ٿي، توکي وڻي ٿي؟... ڇا اسان جو ڪو ڪلونت هائيڪو ڳائڻ لاءِ تيار ٿيندو، ۽ جي ٿيندو ته تنهنجي ڪنن کي ڪپهه جي ضرورت نه پوندي" (ص-۸).

"جپاني هائيڪوءَ جو فني حسن دائمي ۽ عارضيءَ جي ٽڪراءَ ۾ آهي، جو اها سنڌي هائيڪوءَ ۾ پيدا نه ڪيو ويو آهي. ان ڪري سنڌي هائيڪو فقط مور جو ڪنڀ آهي، جنهن اسان جي بيت جي چال بگاڙي آهي... مون کي ڪاوڙ سنڌي هائيڪو تي آهي، جنهن بيت کي ڏيڊ ٽنگ ڏني آهي". (ص ۱۱-۱۲).

"جتي انسان کي نه تحفظ آهي، نه تسلي آهي، نه اجهو آهي، نه لٽو آهي، نه اگهائيءَ ۾ آسرو آهي، جتي زبان تي پهرو آهي، قلم تي بندش آهي، اتي تصور جي عياشي لاءِ ڪنهن به اهل دل شاعر وٽ گنجائش گهٽ آهي. جڏهن شاعر کي انهيءَ ڳالهه جو احساس اچي ٿو ته پولي ڪوليءَ جو ڪم ڏئي سگهي ٿي ۽ انڌير ۽ انياءَ جا ايماني ڳاٽ اڏائي سگهي ٿي، تڏهن هن کي اڪ- مڪڙ تي هائيڪو لکڻ ڪيترو نه بي معنيٰ ٿو لڳي." (ص-۱۴)

هائيڪو تي شيخ اياز جي ماضيءَ ۾ ڪيل جارحاڻي تنقيد پڙهي، هڪ وقت، هائيڪو جي سنڌي شاعريءَ ۾ آيل صنف کي رد ڪرڻ تي دل سوچڻ لاءِ مجبور

ٿئي ٿي، ته ٻئي وقت، جڏهن سنڌيءَ ۾ لکيل هائيڪن ۽ خاص ڪري تازو اياز جي پنهنجن لکيل هائيڪن جو مطالعو ڪجي ٿو، ۽ انهن جي سنڌي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ جي سڀاءَ سان ڀيٽ ڪجي ٿي ته، ڪجهه دلي آٿت ۽ تسلي ملي ٿي ته، هائيڪو هروڀرو ايترو خراب نه آهي، ۽ نه ئي ان جو سڀاءُ اسان جي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ کان جدا ۽ اڻوٽو آهي.

شيخ اياز جو هڪ اعتراض هو ته: ”هائيڪوءَ، بيت کي ڏيڍ ٽنگ ڏني آهي.“ ۾ جيڪڏهن اسان پنهنجي لوڪ ادب ۽ لوڪ شاعريءَ جو اونهو اڀياس ڪنداسون، ته اسان کي ڪي شاعرائيون ڪهاوتون، پهاڪا ۽ ٻاراڻا ٻول اهڙا به ملندا، جن جو سٽاءُ، گهاڙيٽو ۽ سٽون، هائيڪو جي سٽاءَ، گهاڙيٽي ۽ سٽن سان ملندڙ آهن. مثال طور:

چريون ڏيئي چار،
واڇان وتيسين هڪڙي،
سا به انهن آچار!

—

ٽنڊئي ڙي ٽنڊئي!
اسان تنهنجا ماٺهون،
جيئينداسون ڏاڙهون!

—

چيڪلي پايون، پير گسايون،
پير ۾ ڪنڊو،
صاحبلوڪ منڊو!

ٻهريون مثال، بلڪل جپاني ’هائيڪو‘ جي گهاڙيٽن سان ملندڙ جلندڙ آهي، ۽ پويان ٻه ٻاراڻا ٻول، آزاد جپاني هائيڪوءَ واري گهاڙيٽي موجب آهن. جپاني هائيڪو، سنڌي بيت سان ڪافي مشابهه آهي، جا ڳالهه اياز خود مڃي آهي، ۽ هن پنهنجي ڪتاب ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“ ۾ شاهه ۽ پنهنجن ڪيترن بيتن جون سٽون ۽ سڄا بيت ڏنا آهن، جن ۾ هائيڪو واري ڪيفيت سمايل آهي. هن وقت اياز جو هائيڪن تي مشتمل ڇپيل ڪتاب ”ٻن ڇڄ پڇاڙان“، ثابت ڪري ٿو ته هائيڪو يا ٽيڙوءَ جو مزاج، سنڌي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ جي مزاج سان بلڪل ملندڙ آهي، ۽ اوپرو نه آهي.

جيتريقدر ”هائيڪو“ ۾ موجود مواد تي اعتراض جو سوال آهي ته ان ڏس ۾ ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته اسان لاءِ اهو هروڀرو ضروري به نه آهي ته بيت

وارو مواد، هائيڪو ۾ ڪم آڻيون. بيت، اسان جي پنهنجي تج سنڌي صنف آهي، جنهن ۾ اسان پنهنجا داخلي توڙي خارجي جذبا، انقلاب جي آرزو ۽ بهتر سماج جا تصور وغيره سمائي سگهون ٿا. پر هائيڪو (ٽيڙوءَ) ۾ پڻ سماجي ۽ قومي مسئلن کي بيان ڪري سگهجي ٿو، البت اها ڳالهه اڳيان رکڻ کپي ته هائيڪو جي فطري سونهن برقرار رهي.

ڪجهه مثال:

آءُ، ميانيءَ جنگ،
چاهي منهنجو لاش هجو،
هاريل هوشوءَ سنگ؟

—

چنڊ ته، ٿڪي آهي -
سڄي ٻار نه منڊ ڪئي،
هنئي جا پرينءَ ڪچ -! (شيخ اياز)

—

جاڳ نه سپني وانگ،
اکيان اکيان مارئي،
ڦٽيان چيلڻ چانگ! (امداد حسيني)

—

ماني اڄ مڪيل،
پٽسي، پورهيت - پٽن جا،
چمڪيا هيڊا ڪيل! (اياز گل)

—

ڏٺيجو:

هائيڪو جيئن ته سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ نئين ۽ حسين صنف طور داخل ٿيو آهي، ۽ اڃا تجرباتي دور مان گذري رهيو آهي، ۽ گيت ۽ غزل جي صنفن جيان پنهنجائپ، سنڌي رنگت ۽ مستقل حيثيت حاصل ڪري نه سگهيو آهي، پر تازو اياز جي ڇپيل ڪتاب ثابت ڪري ڇڏيو آهي ته هائيڪو پڻ اسان وٽ غزل ۽ گيت وانگر هڪ مستقل صنف طور نه رڳو زنده رهي سگهي ٿو، پر اُن ۾ سٽاءَ، فڪر ۽ بيان جا نوان تجربا ۽ واڌارا به ٿي سگهن ٿا. اياز جي ڪتاب ”ڀڄ چڻ پڇاڙان“ ۾ ڇپيل ڪيترن مسلسل هائيڪن ۾ نظم جو تاثر ملي ٿو، يا ائين چئجي ته مسلسل هائيڪن جي تاڃي پيٽي تي نظم لکيا ويا آهن.

جهڙو ڪ:

الا اوء الا!
هنين هيريا ڪينڪي،
ڪهڪهيرين ڪلا! (٥- هائيڪن تي مشتمل نظم)

—

ڏونئرا نہ ڏارن،
اسان مسافر آج ۾،
وس نہ والهارن! (١٣ هائيڪن تي مشتمل نظم)

—

سپني ۾ سارون -
پنهوارن جي پيار جون،
تڙن تنوارون! (١٨ هائيڪن تي مشتمل نظم)

—

واريو نہ واريان،
مٺڙا ميٺ مليرجا،
ساريو ٿي ساريان! (٩ هائيڪن تي مشتمل نظم)

هاڻي اچو تہ ڏسون تہ سنڌيءَ ۾ هائيڪو لکڻ جا جيڪي انداز ۽ طريقا اختيار ڪيا ويا آهن، انهن مان هائيڪو جي مزاج ۽ هيئت سان ڪهڙو طريقو پڇي اچي ٿو ۽ مناسب رهندو.

پهريون ٽہ-سٽي وارو فارم، هائيڪو يا ٽيڙوءَ جي صنف لاءِ بلڪل مناسب نہ آهي، ڇو تہ ان ۾ نہ اها لطافت ۽ نفاست رهي ٿي، ۽ نہ ئي وڏين سٽن ۽ وڏن وزنن سان هائيڪو جي اصليت برقرار رکي سگهجي ٿي.

ٻيون فارم (ٻي لفظ+هڪ لفظ+ٻي لفظ) تہ بلڪل غلط آهي، ڇو تہ شاعري لفظي ڪٿپ ڪان وڌيڪ خيال، موسيقيءَ ۽ لئہ تي مدار رکي ٿي. شعرجو ردم قائم رکڻ لاءِ ان کي ڪنهن مقرر فارم ۽ ماترائن جي ورچ سان لکڻ بعد ئي ان جي شعريت قائم رکي سگهجي ٿي.

چوڻون، آزاد هيڪو وارو طريقو به شايد ڪامياب نه وڃي، ڇو ته هن ڪان اڳ اسان وٽ هائيڪو تجرباتي درجي مان گذري رهيو هو، ۽ مس مس ان کي ڄاڻي سڃاڻ موجب صحيح لکڻ جي ابتدا ٿي آهي، ته اُن وقت سڀ حدون اورانگهي آزاد هائيڪو لکڻ درست نه ٿيندو. "آزاد هائيڪو" وارو ڄاڻي روپ، خود جاپان ۾ باشوءَ جي پابند هائيڪن جي برابر اچي نه سگهيو آهي، ته پوءِ اسان وارا تجربا اُهي سمجهان ٿو ته اثرائتا ثابت نه ٿيندا.

منهنجيءَ نظر ۾ هائيڪو جو سنڌيءَ ۾ صحيح فارم، ٻيو نمبر فارم آهي، جنهن تي تنوير، نارائڻ شيام، شيخ اياز، هري دلگير، اياز گل، مختيار ملڪ ۽ ٻين شاعرن ڪامياب هائيڪو لکيا آهن. موجوده سنڌي هائيڪو، جنهن جو "ٽيڙو" نالو ڏاڍو مٺو ۽ خوبصورت لڳي ٿو، هيئنءَ سڃاڻ موجب لکڻ درست ٿيندو.

آسڙ! تنهنجي نٽ
دانهين مٿون تي پئي ٿيا،
ٽڙ جا ٽوهر هٽ! (اياز)

—

چهرو ڪاوڙيل،
۽ ڪالر تي ڪوٽ جي،
ڪنيل ڏڙ گل لڳل! (اياز)

—

شاعر ۽ ايڪانت،
اندر وهڻ ولوڙجي،
ٻاهر ساگر سانت! (امداد)

هائيڪو، ترت ئي سنڌي شاعريءَ ۾ مستقل ۽ اهم حيثيت والارڻ وارو آهي، پر شرط آهي ته ان کي ٻارهن+تيرهن+ٻارهن ماترائن جي مقرر فارم تي لکيو وڃي. تنهن کان سواءِ ان کي تنوير عباسيءَ جي بيان ڪيل فني ضرورتن-فطرت جي ذڪر، خاص واقعي (فطري نظارن ۽ انساني احساسن) ۽ مسلسل عمل-موجب لکڻ ئي درست ٿيندو:

اُڃ درازا هل!
تنهنجا سارا مولوي،
منهنجو هڪ سچل! (شيخ اياز)

مددي ڪتاب ۽ پيو مواد

٠١	”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڙي“	ـ شيخ اياز
٠٢	”لامون تنهن وڻ سنديون“	ـ زندگي پبلڪيشن جي خاص پيشڪش
٠٣	”سج تريءَ هيٺان“	ـ تنوير عباسي
٠٤	”شعر“	ـ تنوير عباسي
٠٥	”رڻ سڄو رت ڦڙا“	ـ ذوالفقار سيال
٠٦	”پل پل جو پڙلاءُ“	ـ هري دلگير
٠٧	”سنڌي علم ادب“	ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
٠٨	”مرگهه ترشنا“	ـ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
٠٩	”بن چڻ پڇاڻان“	ـ شيخ اياز
١٠	”سوچون سرها گل“	ـ اياز گل/تاج جويو
١١	”مکڙيون ماڪ ڦڙا“	ـ مير محمد پيرزادو
١٢	”جوت“	ـ مختيار ملڪ
١٣	”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“	ـ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
١٤	سماهي مهراڻ	٣/١٩٧٤ع
١٥	سماهي مهراڻ	١/١٩٧٦ع
١٦	سماهي مهراڻ	١-٣/١٩٧٧ع (تنوير عباسيءَ جو مضمون ـ جپاني هائيڪو)
١٧	سماهي مهراڻ	٢/١٩٧٨ع
١٨	سماهي مهراڻ	٤/١٩٧٨ع
١٩	ماهوار ”سنگيتا“ بمبئي	آڪٽوبر ١٩٧٧ع
٢٠	ماهوار ”هلچل“	مارچ ١٩٧٨ع
٢١	ماهوار ”نئين نهي“ ڪتاب (١)	١٩٧٨ع
٢٢	ماهوار ”نئين نهي“ ڪتاب (٤)	١٩٧٨ع
٢٣	ماهوار ”منصور“ لاڙڪاڻو	ڊسمبر ١٩٧٦ع
٢٤	”پارس“	ـ اياز گل
٢٥	”ذات“	جون، جولاءِ ١٩٧٨ع
٢٦	”برسات“ ـ مختلف پرچا	
٢٧	ماهوار ”سهڻي“	ڊسمبر ١٩٧٠ع
٢٨	ماهوار ”سهڻي“	نومبر، ڊسمبر ١٩٧١ع
٢٩	نئين زندگي	مارچ ١٩٦٥ع
٣٠	پاڪ ڪتابي سلسلو ـ پرچو (٣)	مورو سنڌ
٣١	پاڪ ڪتابي سلسلو ـ پرچو (٦)	مورو سنڌ

"دريءَ کان ٻاهر"

(شعري مجموعي تي اڀياس)

عبدالقيوم صائب

"دريءَ کان ٻاهر"، پشپا ولڀ جي شاعريءَ جو مجموعو آهي، جنهن جي منڍ ۾ هن پنهنجي من جي مراد جو اظهار ڪندي 'منو ڪامنا' جي سري هيٺ پنهنجي دل جي دنيا ۾ وسايل ۽ آباد ڪيل ڪنهن شخصيت* کي خطاب ڪندي چيو آهي ته "هوءَ جنهن هنڌ تي ٻه وڃي، اتي اها شخصيت گڏ هجيس. جسماني طور نه سهي، تخيلي طور سهي، ان سان گڏ هوءَ اهو ٻه گهري ٿي ته پاڻ جنهن منزل تي پهچي سا ان ئي شخصيت جو خواب هجي ۽ سنديس خوشيءَ جو ڏينهن ٻڻ انهيءَ شخصيت جي جنم جي ڏينهن جهڙو، خوشيءَ جو ڏينهن هجي." دعا آهي ته سنديس اها نيڪ تمنا شل پوري ٿئي.

هن مجموعي جي شروعات ۾ ٻه قول، هڪ اسٽيفن ڪانفر جو ۽ ٻيو آندري وُزني منسڪيءَ جو پيش ڪيل آهن، جن مان پهرئين جي مراد آهي ته هر ڪنهن ماڻهوءَ جي اندر ۾ هڪ شاعر ويٺل هوندو آهي، جيڪو جوانيءَ ۾ ئي مري وڃي ۽ ٻئي قول مطابق بحر ۾ شاعري نه ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ جو اها ٻور ٿي ڪري ۽ ايندڙ دؤر ۾ عظيم شاعري اها ليکبي، جيڪا اڄڪلهه راڊار وانگر آسمان ۾ اڏامندڙ ڪي ٻه ڏرتيءَ تي محسوس ڪري سگهي. اهي قول چونڊي پيش ڪرڻ مان سنديس مراد اها ٿي ڏسجي ته هن دؤر ۾ ڪهڙي قسم جي شاعري ڪرڻ گهرجي، ورنه شاعر ته هرهڪ جي اندر ۾ بنيادي طرح گهر ڪيو ويٺو آهي، جيڪو صحيح معنيٰ ۾ شاعري نه ڪندو ته ننڍي هوندي ئي فوت ٿي ويندو. اسان کي اهڙن قولن جي سچائيءَ تي ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ بدران پشپا جي ڪلام کي انهيءَ نقطءِ نظر سان پڙهڻ ۽ پرجهڻ گهرجي.

مون کي هن مجموعي جو اڀياس ڪندي ائين ٿو محسوس ٿئي ته پشپا جي شاعريءَ ۾ هڪ قسم جو اندروني ربط ۽ سلسلو موجود آهي، جيڪو شاعره جي اندر واري احساس کي ٻاهرئين دنيا جي حقيقتن سان ائين ٿو ڳنڍي ۽ لاڳاپي ڇڏي، جيئن ڪنهن ڪپڙي تي پرت پرڻ بعد ڪپڙي ۽ پرت ٻنهي ۾ هڪ قسم جو لاڳاپو

* منهنجي خيال ۾ اها شخصيت سندس والد ولي رام ولڀ جي آهي.

پيدا ٿي پوندو آهي، جيڪو پڻ واري جي اندر کي ڪنهن خارجي جسم تي اوتيل محسوس ٿيندو آهي، جنهن کي شاعرائي پهچ ۽ احساس جو ادراڪ ٻه چٽي سگهجي ٿو. هن هڪ هنڌ چيو آهي:

هر ڳالهه ۾ منهنجو ذڪر
هر خيال ۾ منهنجو گذر
هر ڪوتا منهنجي نالي
هر سٽ ۾ لکل منهنجو نالو
هر وقت مون ۾ نظر
....
پر
هر ڳالهه جنهن ۾
جذبو نه هجي
گهرائي نه هجي
سچائي نه هجي
۽
شامل ماڻهن جو ڏک
هر وقت سمويل هجي
ڇهري تنهنجي تي
مون کي
ناهي
قبول !

هنن چند لفظن مان ائين ٿو ڀاسي ته شاعره جي اندر واري کي خارجي دنيا ۾ ڪنهن ٿيل واقعي جو ادراڪ ته ٿيو آهي، پر سنديس شاعرائي پهچ واري احساس ان ڳالهه جو اظهار ڪرايو آهي ته جنهن ڳالهه ۾ جذبو، سچائي ۽ گهرائي نه هجن سا ڳالهه کوکلي آهي، تنهنڪري ان کي قبول نه ڪرڻ گهرجي: ان مان ڏسجي ٿو ته ٻاهرئين دنيا جي حقيقت سان، اندر واري احساس جو ربط ڪيئن قائم ٿيو آهي.

ان سلسلي کي اڳتي وڌائيندي چوندس ته زال ذات گهڻو ڪري ٻيءَ شاديءَ کي هڪ پيڙا ڪري محسوس ڪندي ۽ ڀوڳيندي آهي. پشپا کي پڻ ڪنهن اهڙي واقعي جو احساس ٿيو آهي، جنهن جو سنديس اندر واري هيئن اظهار ڪيو آهي:

۽ پوءِ بس، ڪجهه ني ڏينهن ۾،
آئون هن جي ۽ هو منهنجو ٻڌجي ويو.
ڪار ۾ ويهندي، ساهيڙيءَ ٻانهن ۾ ڇهنڊڙي هڻي چيو:
"شاديءَ کان پوءِ اسان کي وساري نه ڇڏجانءِ".
۽ آئون مرڪي پئي هيس.
هن کي پرسان ويٺل ڀانئي،
سڄي جهان کي پيرن هيٺان ڀانيو هو مون.
... ...
آءٌ هتي گهڻا ڏينهن رهي نه سگهيس،
هلي آيس دوکيبازن جي ملڪ مان.
آئون اتي رهي به ڪيئن ٿي سگهيس؟
جيڪي سچ جو خون ڪن!
حسرتن جا لاش ڪلهن تي رکي،
ڪنڌ جهڪائي هلي آيس،
موٽيس ته بابا کي به هارائي چڪي هيس.
پنهنجي جيون کي داو تي لڳائڻ کان پوءِ!
... ...
جتان هلي هيس آئون،
اڄ اتي ئي اچي بيٺي آهيان،
سچ ته، آئون ڪيڏي نه ڇري آهيان!!

هن پوري ڪوتا ۾ شاعره هڪ اهڙي عورت جي جذبات جو نقشو چٽيو آهي، جيڪا وڏي خوشيءَ سان هڪ شخص سان شادي ڪري، پنهنجي گهر واري وٽ ٻئي ملڪ ۾ وڃي ٿي، جتي کيس معلوم ٿئي ٿو ته اڳلي جي ٻي به شادي ٿيل آهي ۽ ان مان اولاد پڻ آهي جا ڳالهه هن جي جذبن جو خون ڪري، ڏاڍو ايذائي ٿي. هوءَ اها پيڙا کڻي واپس پنهنجي ملڪ ۾ ان وقت پهچي ٿي، جڏهن هن جو پيءُ به ڪانش ڏار ٿي چڪو آهي. هاڻي هوءَ محسوس ڪري ٿي ته جتان هوءَ ماضيءَ ۾ هلي هئي، اڄ به اتي بيٺي آهي.

هن ڪوتا ۾ پڻ اهو ربط ۽ سلسلو موجود آهي، جيڪو انسان جي اندر واري کي ٻاهرئين دنيا جي حقيقت سان ڳنڍي ۽ لاڳاپي بيهاريندو آهي.

ان ريت پشپا جي ڪوتا جي اڀياس مان اها ڳالهه ويتر وڌيڪ صاف ۽ چٽي ٿي نظر اچي ٿي ته شاعره جي اندر وارو دنيا جي خارجي حقيقتن سان ڪيئن نه ڳنڍيل ۽ لاڳاپيل آهي.

پشپا جي ڪوتا ۾ قدرتي نظارن جا جيڪي چٽ چٽيل آهن، سي پڻ ڪنهن خارجي جسم تي، اندر واري جي اوت جا سهڻا ۽ دلپذير مثال آهن. هن هڪ هنڌ اهڙو نقش هن ريت چٽيو آهي:

انِي جي چڪيءَ جو،
پريان ڪان ايندڙ آواز:
”ٺڪ... ٺڪ... ٺڪ“
پنهرڪي ويل،
ڪوهن تي مالهين جو آواز:
”هو وو... هو وو... پڇا“.
(بس... بس... واپس ٿيءُ)،
صبح جو وٿاڻ ڏانهن ورندڙ،
ڳانئين جي مڌر ٽلين جو آواز،
۽ منهن اونداهيءَ ويل،
گوڏول ۾،
مندر ۾ وڄندڙ،
وڄندڙ گهنٽين جو آواز،
جڏهن به،
آئون ان وايو منڊل ۾ هوندي آهيان.
جسم جي هر حصي سان،
انهن آوازن کي،
محسوس ڪندي آهيان،
پاڻ کي بي انت آزاد،
۽ شانت ميءِ پائيندي آهيان.

هن مان ڏسجي ٿو ته شاعره انِي جي چڪيءَ، ڪوهه جي مالهين، وٿاڻ ڏانهن ويندڙ ڍڳين جي ٽلين ۽ مندر ۾ وڄندڙ گهنٽين جي آواز کي مختلف وقتن تي ٻڌي، جيڪو حقيقي سرور حاصل ڪيو آهي، تنهن جو ڪهڙو نه حقيقي، سهڻو ۽ دلپذير چٽ چٽيو اٿس. پر ڳالهه جيڪا هن ڪوتا ۾ آهي، سا آهي هڪڙي آواز جي مختلف روپن کي محسوس ڪري پيش ڪرڻ، جنهن مان شاعره جي اندر واري شاعر جي، شين جي حقيقت تائين پهچ جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. اها ٿي ڳالهه ڏيکاري ٿي ته جيڪڏهن شاعره پنهنجي مشق جاري رکي ته، ايندڙ دور ۾ سنڌس شاعريءَ کي ڪافي اهميت ملي سگهي ٿي.

پشپا آزاد طبع شاعره آهي ۽ هن آزاديءَ جي ڪهاڻي به نرالي نموني ۽ ڍنگ سان پيش ڪئي آهي. هوءَ چوي ٿي:

ها! بستري سان لڳل الماريءَ ۾
ڪتاب سڀ منهنجي پسند جي ليکڪن جا آهن
آهي ته ڪنهن جيل ۾ سڙندا هوندا
پر آئون اهي ڪتاب پڙهي
دنيا کي بدلائڻ چاهيندي آهيان.

پشپا دنيا کي بدلائڻ گهري ٿي، ان ۾ هڪ مائيٽو انقلاب آڻڻ گهري ٿي، ۽ ان کي آزاد ڪري پنهنجي پيرن تي بيهارڻ گهري ٿي، پر هوءَ اهو سڀڪجهه فڪر ۽ فن جي ذريعي، ڪتابن پڙهڻ ۽ پڙهائڻ ذريعي ڪرڻ گهري ٿي ۽ نڪي ڪي جبر ۽ ڏاڍ جي ذريعي، پر اڄڪلهه جي دنيا ۾ سندس اها تمنا پوري ٿيندي نظر نٿي اچي، ڇاڪاڻ جو سندس ڳوٺ جي پرامن ماحول ۾ ٿيو هيئن جو:

اوچتو
الائجي ڪٿان گهوڙا آيا
منهنجي بدران
بندوقون راڄ ڪرڻ لڳيون
مون کي جلاوطن ڪيو ويو
قلم جون ترارون ڀڃيون ويون
اکين تي ڪاريون پٽيون ٻڌيون ويون
سڀ ٻکي اڏري ويا
فقط طوطا رهجي ويا
۽ 'پيار-ندي' سڪي ويئي.

هتي پشپا جيڪي به چيو آهي سو آزاديءَ جي تاريخ جو تت آهي، جيڪو هن ڪتابن ۾ پڙهيو آهي ۽ ان نتيجي تي پهتي آهي ته قلم جي ترار جي اڳيان بندوق کي وڏي اهميت آهي. جنهن جو مطلب ٿيو ته صرف قلم سان نڪي آزادي ماڻي سگهجي ٿي ۽ نه وري قائم رکي سگهجي ٿي، يعني اسان کي جي آزادي ماڻڻي ۽ قائم رکڻي آهي ته قلم ۽ قوت ٻنهي جو مظاهرو ڪرڻو پوندو نه ته، ته ڪنڌ وٺي رڃ ويهي رهڻو پوندو:

اڄ ڪلهه
آئون جهنگ ۾ رهندي آهيان
پنهنجي ڪٽيا ۾ تنها
منهنجو نالو، ٻڌايانءِ ڇاهي؟
ماڻهو مون کي
'آزادي' چوندا هيا.

ڪيڏي نہ سبق آموز ڪوتا آهي. ڪهڙي نہ سهڻي نموني ۾ شاعره جي اندر واري احساس، خارجي حقيقت سان ملي ڪري، حقن جو آواز بلند ڪيو آهي.

هيءَ شاعره نہ رڳو آزادي پسند آهي، پر حقيقت پسند پڻ آهي، جنهن جو اظهار هن هرهنڌ ڪيو آهي. هوءَ هڪڙي اهڙي حقيقت جو نقش هن ريت چٽي ٿي:

جڏهن اهلِ قلم جي وچ ۾ ويهين
تڏهن
اتهاس... سيتا... ڪولن، سنتالن... موهن جي دڙي
... ناچڻيءَ... جا ڳڻ ڳائين
پر هڪ پيري
جڏهن ٽر جي پڌن ۾
توکي ڏاڍو اڄ ستايو هو
تڏهن
هڪڙي پيل کي توتي رحم آيو هو:
”سائين! پاڻي پيئندؤ؟“
”ڪير آهين ڙي؟“ تو ڏاڙهيو هو
”پيل“، اڏول وراڻي!
”مون کي پاڻي نہ گهرجي“
تنهنجن سارين لڪڻين تي
ڪارنهن ملجي وئي
۽ جيپ اسٽارٽ ڪري تو
ايڪسيليٽر تي پير رکي چڙيو!

هي اهڙن ماڻهن جي حقيقي طبع جو نقش آهي، جيڪي اندر ۽ ٻاهر هڪجهڙا نہ هوندا آهن. اهڙيءَ طرح شاعره خارجي دنيا ۾ جيڪي ٻہ ڏسي وائسي ۽ ٻڌي ڪري ٿي، تنهن جو سنديس اندر ۾ جيڪو ردِ عمل ٿئي ٿو، تنهن جو بنا رک رکاءُ جي بيباڪانہ اظهار ڪري ٿي. اهو اظهار ڪڙو ضرور آهي، پر آهي حق ۽ سچ، جنهن سان ظاهر آهي تہ پشها جي ڪوتا جي اوساري سچائيءَ جي پُختن بنيادن تي پيئي ڪجي.

انهيءَ حق ۽ سچ چوڻ واري ڪوڙاڻ جو احساس خود شاعره کي آهي. چوي ٿي:

پنهنجي تلخ ڪلاميءَ تي
نادم آهيان آئون
پنهنجي ڳالهائڻ ۾ چيندڙ لفظ
جي استعمال جو اعتراف اٿم.

توکي شايد خبر ڪانهي؟
تہ ٻوءِ اڄ توکي ٻڌائي ٿي ڇڏيان:
منهنجي تلخ ڪلاميءَ ۾
پنهنجي اندر ۾ ٿي ڪڙهڻ جو
زهر آ شامل،
پنهنجي چيندڙ لفظن جي
نشترن سان رتوڇاڻ آهيان آئون پاڻ
پنهنجي چيل جملن تي پشيمان ٿيندي آهيان.

پشپا جي اندر وارو ڏونڪي جي چوٽ اجهو ائين ٿو ٻولي ۽ پنهنجو اندر کولي بيان ڪري.

پشپا جي ڪوتا ۾ شاعرائيون خوبيون پڻ ملن ٿيون. محسوسات جي منظرنگاريءَ ۽ منظرڪشيءَ جا مثال، تشبيهات ۽ محاورات جي دنيا، محاورن ۽ اصطلاحن جو برمحل ۽ تز استعمال، جملي جي ورجاءَ سان بيان جو زور ۽ اسلوب جي ڪشش پيدا ڪرڻ... اهو سڀڪجهه، سادي، سڌي، نئين ۽ مؤثر انداز ۾ ملي ٿو. هڪ اسرندڙ شاعره جي ڪوتا ۾ ايترين خوبين جو اچي ڪٺو ٿيڻ نيڪ فال آهي. انهن سڀني سهڻاين هوندي، جڏهن ڪو شخص ”دريءَ کان ٻاهر“ جو اڀياس ڪري ٿو تہ هو ائين محسوس ڪري ٿو تہ هڪ عورت پنهنجي جذبات جو سليقي ۽ نهٺائيءَ سان، پياريءَ ۽ ساديءَ ٻوليءَ ۽ فطري انداز ۾ اظهار ڪري رهي آهي، جنهن ۾ مصنوعيت ذري جيتري بہ ڪانهي. ”من جون ڳالهيون“ ۾ ’ڳالهيون، ڪٿي رهيون آهن ڪرڻ لاءِ‘ جو، ”وڇوڙو“ ۾ ’آئون اهائي ننڍڙي نينگر‘ جو ۽ ”هائي اڃين بہ چپ“ ۾ خود انهيءَ عنوان جو ورجاءُ جذبات جي شدت، احساس جي تصويرن ۽ اندر جي اوت توڙي جذبي جي اڀار ۽ رواني‌ءَ جون عمديون چٽساليون آهن. آءُ مثال طور هتي صرف ”ڏاند ڳاڏي“ جو پهريون واڪيو پيش ڪريان ٿو:

ڏاند-ڳاڏي چڪيندي
ڏڏڙ ڀريل پيچرن تي هلندي
ڏامر وارن رستن تان گذرندي
بار ڍوئيندي
ڪيڏو نہ ٿڪجي پيا آهيون اسين!

ائين ٿو محسوس ٿئي تہ ڏاند پنهنجي زندگيءَ جي وارتا بيان پيا ڪن، پر جي ٿورو غور ڪبو تہ پتو پوندو تہ، هيءَ خود انسان ذات جي وارتا آهي، جيڪا حياتيءَ جي چڪر ۽ گهاڻي ۾ وهي وهي ٿڪجي ٽٽجي پورا پورا ٿي پيئي آهي. انهيءَ هڪڙي تي

واڪيءَ ۾ ڏڏڙ پريل پيچرن، ڏامر وارن رستن، زندگيءَ جي ٽاڪ منجهند ۽ بار ڏيوڻ جون قلمي تصويرون، محاوراتي تلميحون ۽ واقعاتي تشبيهون ڪيڏيون نه متاثر ڪندڙ آهن. اهي نه رڳو من کي متاثر ڪن ٿيون، پر بيان ۾ زور ۽ اسلوب ۾ ڪشش پيدا ڪن ٿيون. مون ته اهو هڪڙو مثال ڏنو آهي، پر پشپا جي شاعري اهڙين قلمي تصويرن سان ڀريل ۽ معمور آهي. شاعره جي اها سچائي شاعريءَ جي سونهن آهي. هونئن به پشپا جو چوڻ آهي:

”شاعري احساسن ۽ جذبن کي لفظن جي روپ ۾ پيش ڪرڻ جو نالو آهي. مون به جيئن هن سماجي زندگيءَ ۾ محسوس ڪيو آهي، يا جيڪي زندگيءَ ۾ مون سان وهي واپري ٿو يا جيڪو مون مشاهدو ڪيو آهي، تنهن کي دل ۽ ذهن جي ساٿ سان لفظن جو روپ ڏنو اٿم. اها ڪهڙي صنف آهي ۽ ڪهڙو گهاڙيٽو آهي، انهيءَ لاءِ ڪابه شعوري ڪوشش ڪانه ڪئي اٿم. بس جيئن محسوس ڪيو اٿم، تيئن قلمبند ڪيو اٿم.“

شاعره جي انهيءَ پنهنجي چوڻ مان ظاهر ٿو ٿئي ته هن شاعريءَ جي ڪنهن به صنف ۽ گهاڙيٽي تي ڪونه ويهي سوچيو آهي، پر جيئن آيو اٿس تيئن پنهنجي اندر جي اوت کي ويهي لفظن جو روپ ڏنو اٿس. جيڪڏهن ائين آهي، ۽ ائين ڏسڻ ۾ به اچي پيو، ته پوءِ هن مجموعي جي منڍ ۾ وزني سنسڪيءَ جو اهو قول پيش ڪرڻ ته ”بحر ۾ شاعري هاٿي بور ڪري ٿي“ هن جي پنهنجي قول ۽ چوڻ جي عڪاسي نٿو ڪري، بلڪ اهڙو قول پيش ڪرڻ ڪنهن ٻئي جي ڪارستاني پيو لڳي.

هن مجموعي جو مهاڳ اسان جي همعصر- تنوير عباسي- لکيو آهي، جنهن ان ڳالهه تي زور ڏنو آهي:

”اسان ڪان پوءِ ايندڙ نهيءَ جو ماحول ان ماحول ڪان بنهه نرالو آهي، جنهن ۾ اسان پلجي وڏا ٿياسين... ان ڪري هن نهيءَ جي سوچ ۽ نظريي ۾ به فرق هوندو، هئڻ گهرجي ۽ آهي... ساڳيءَ طرح وليرام ولڀ ۽ پشپا ولڀ جي سوچ ۽ ذوق ۾ به فرق آهي. جي ائين نه ٿيندو، ته سمجهبو ته سنڌ جي تاريخ اڳتي نٿي وڌي.“

تنوير جو، پشپا جي باري ۾ ان قسم جو ريمارڪ حقيقت جي عڪاسي ڪندو نظر ڪونه ٿو اچي، ڇاڪاڻ جو خود تنوير جو ڪتاب ”رڳون ٿيون رباب“ اڄ به جيترو متاثر ڪري ٿو اوترو سندس پوئين دؤر جو ڪلام تاثر ڪونه ٿو ڇڏي. جنهن مان ائين جڀو چا ته تنوير جو ڪلام ترقي پذير نه آهي، بلڪ ترقي معڪوس ڏانهن مائل آهي، حالانڪ منهنجي خيال ۾ ائين ڪونهي. جيڪڏهن اسين نياز لاڙڪاڻوي، ڪشنچند بيوس، ليکراج عزيز ۽ حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي ڪلام تي نظر وجهنداسين ته اها ڳالهه صاف نظر ايندي ته، فن ۽ فڪر ٻنهي ۾ ارتقا ايندي آهي، پر انهيءَ ارتقا جو

لاڳاپو ساڳئي فن ۽ فڪر جي جدا جدا منزلن سان هوندو آهي ۽ نڪي ڪي هڪڙي فن مان ٻيءِ ٻئي فن جي رهگذر تي گامزن ٿيڻ سان. منهنجي هن چوڻ جو مطلب صرف اهو آهي ته صرف ماحول ۽ وقت جو بدلجڻ تاريخ جي اڳتي وڌڻ جو دليل ڪونهي، جيئن تنوير چيو آهي. خود تنوير غزل ۽ نظم جي دنيا کان هٽي ڪري هائيڪو جي پڙ ۾ پير پاتو، پر ان ۾ ڪري ڪجهه ڪونه سگهيو، جنهن جو اعتراف خود پاڻ ڪيو اٿس. انهيءَ ڳالهه کي مدنظر رکي، اسين ڇا چئون ته سنڌ جي تاريخ اڳتي وڌي يا پوئتي هٽي؟ حقيقت ۾ اهڙين ڪوششن جو واسطو تاريخ جي اڳتي وڌڻ ۽ پوئتي هٽڻ سان ڪنهن به صورت ۾ ڪونهي.

بهرحال، پشپا جو شاعريءَ جي پرپيچ پيچري تي هي پهريون ۽ ابتدائي قدم آهي، جيڪڏهن هن ان ۾ ڪا ترقي ڪئي ته پوءِ چئبو ته ادبي تاريخ ۾ هن جو اچڻ فڪري ارتقا جو سبب بڻيو، ورنه خلا ۾ اهڙا ڪيئي آواز گم ٿي ويندا آهن. دعا آهي ته شل ائين نه ٿئي، بلڪ سندس ذاتي ۽ ذات، هم آهنگ ٿي ڪري، سنڌي شاعريءَ کي لازوال شيون ڏيئي سگهي.

هن مجموعي جي باري ۾ نصير مرزا به ڪجهه لکيو آهي ۽ پابند شاعريءَ کي ”بوگس“ سڏيو آهي. آءٌ کيس صرف ايترو چوندس ته پابند شاعري ته ٺهيو، پر آزاد شاعريءَ جي سوين بوگس مثالن کي نظر ۾ رکي ته جيئن سندس غلط فهمي دور ٿئي ۽ خوش فهميءَ جو پڻ ازالو ٿي وڃي. آءٌ وڌيڪ ايترو عرض ڪندس ته آزاد شاعريءَ جي اولين محرڪن: جهڙوڪ ن. م. راشد ۽ ٻين کان وٺندي فيض وغيره تائين ڪنهن به انهيءَ شاعريءَ ۾ اڃا تائين ڪا لازوال تحرير پيش ڪانه ڪئي آهي. اهڙي صورت ۾ آزاد شاعريءَ جو ڍنڍورو بي دليل دعويٰ بڻجي رهجي وڃي ٿو.

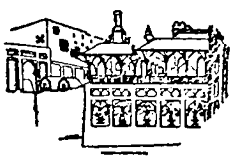

سڄڻن جا سنيها

("مهراڻ" بابت چند تاثرات)

● محترم عبدالواحد سنڌي (ايڊيٽر نئين زندگي) جڏهن ٻه ملندو هو ته خوش خيرعافيت بعد، نهايت جهيڻي، بلڪ دل ڇپائيندڙ لفظن ۾ چوندو هو: "ادا سائين، نئين زندگيءَ لاءِ ڪو مضمون." نتيجو اهو نڪتو، جو "نئين زندگي" رسالي جو اهو عروجي دور هو. ساڳيءَ طرح "مهراڻ" رسالي جو ايڊيٽر مسٽر ناشاد ٻه جڏهن ملندو آهي، تڏهن نهايت نماڻن ۽ دل لڀائيندڙ لفظن ۾ چوندو آهي: "سائين، مهراڻ لاءِ ڪو مضمون."

ناشاد صاحب جي انهيءَ ادبي آتساهه ڪي ڏسي، ائين چوڻو پوندو ته "مهراڻ" رسالو پنهنجي اصلوڪي معيار تي پهچي چڪو آهي، جنهن لاءِ هُو مبارڪباد جو مستحق آهي.

ـ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو
(لاڙڪاڻو، سنڌ.)

● تحريڪ آزادي نمبر پڙهيو اٿم. اوهان ڏاڍي محنت ڪئي آهي ۽ تمام گهڻو ۽ مفيد مواد هڪ هنڌ گڏ ڪيو اٿوَ. البت نوان لکيل مقالا گهٽ آهن، ان ۾ اوهان جو ڏوهه ڪونهي. اسان وٽ اهڙي قسم جي تحقيقي مقالن لکندڙن جو تعداد تمام ٿورو آهي، انهيءَ ڪري اوهان کي موضوع سان واسطو رکندڙ مضمون هيڏان هُيڏان گڏ ڪرڻا پيا آهن ۽ ڪجهه ترجمو ڪرايا اٿو. بهرحال، اوهان کي مبارڪ هجي، جو وڏيءَ محنت ۽ جاکوڙ کان پوءِ ههڙو معياري نمبر مرتب ڪري، ڇپائي شايع ڪيو اٿوَ.

ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
(لاڙڪاڻو، سنڌ)

● رسالي مهراڻ جو "تحريڪ آزادي نمبر" پڙهيم. اڄ تائين جيڪي به "مهراڻ" جا خاص پرچا نڪتا آهن، سي ڪافي معياري ۽ شاندار آهن. "مهراڻ" مسلسل موجن سان سنڌي ادب، تاريخ، ثقافت ۽ تمدن جي جيڪا آبياري ڪئي آهي، سا مثالي ۽ حقيقي آهي. اوهان پنهنجي سابق ڪوششن کي جاري رکندي، جيڪو "تحريڪ آزادي نمبر"

پيش ڪيو آهي، ان لاءِ اوهان کي مبارڪباد ڏيان ٿو. اها هڪ حقيقت آهي ته "سنڌ" آزاديءَ جي تحريڪ ۾ جيڪو حصو ورتو آهي، ان جا ڪيئي پهلو گمنام ڪيا ويا ۽ سنڌ جي محبت ۽ مروت، مهمان نوازي ۽ ڪشاده دليءَ کي غلط رنگ سان ڏنو ويو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ۽ سنڌ ۾ همه گير حيثيت جي ڀيٽ ۾، سرڪاري سطح تي سنڌ جي مشاهيرن ۽ تحريڪ آزاديءَ جي اڳواڻن جي ذڪر کي، قومي پريس ڄاڻي ٻجهي ڪائي اهميت نه ڏني!

حقيقت ۽ انصاف جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ته "سنڌ"، جڏهن کان انگريزن جي تسلط ۾ آئي ۽ سنڌ وارن جي مقامي ۽ پنهنجي حڪمرانيءَ تي غاصبانه قبضو ٿيو، تڏهن کان ئي سنڌ جي سڄاڻ عالمن، رهبرن ۽ بزرگن، آزاديءَ لاءِ پاڻ پتوڙڻ شروع ڪيو. "حر تحريڪ"، "ريشمي رومال تحريڪ"، "سنڌ سڀا" يا وري سنڌ ۾ مسلم ديني ادارن ۽ جديد جداگانه مسلم مدرسن جو قيام — انهيءَ آزاديءَ جي تحريڪ جو پهلو پئي رهيا آهن. اوهان تحريڪ آزادي نمبر شايع ڪري، سنڌ جي وسريل ورقن کي يڪجاءِ ڪيو آهي. هن نمبر جو سمورو مواد قابل تعريف آهي پر خاص طرح سان "پير صاحب پاڳاري جو ترڪ خليفي ڏي خط"، "تحريڪ ريشمي رومال" ۽ "سنڌ سڀا- سنڌ جي پهرين سياسي تنظيم" ان کان سواءِ سنڌي رهبرن جو ذڪر پڻ ڪارائتو آهي. اميد ته نوجوان نسل هن نمبر مان مستفيض ٿيندا.

-پروفيسر ڊاڪٽر گل حسن لغاري

(ٽنڊو ڄام سنڌ)

● خير سان رسالي "مهراڻ" جو پنجون لاڳيتو خاص ايڊيشن "تحريڪ آزادي نمبر" جي روپ ۾، ميدان ادب تي ظاهر ٿيو. هڪ رسالي جي تاريخ ۾ ايترا لاڳيتا اسپيشل ايڊيشن، شايد ئي ڪٿي نڪتا هجن! بهرحال، هاڻي روايتي پرچن جو سلسلو ڪارائتو ٿيندو.

رسالي جي هن ايڊيشن جو به پنهنجو معيار ۽ منزل آهي. هن پرچي ۾ سواءِ هڪ - ٻن مقالن جي، ڪابه نوان ڏسڻ ۾ نه آئي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڪريم بخش خالد ۽ ڊاڪٽر ابو سلمان شاهجهانپوري/ ڊاڪٽر نوازعلي شوق جي قلم مان تمام سٺا پيپر نڪتا آهن. آءٌ سمجهان ٿو ته ڊاڪٽر ابو سلمان وارو مضمون، سڄي پرچي جي جان آهي. ان سان گڏ "سنڌ سڀا" جي تلاش، هڪ نئين ڪوشش آهي، خدا ڪري ته ان تي ڪو صاحب وڌيڪ ڪم ڪري.

ڪجهه وقت کان اوهان جي ادارتي نوٽن ۾ پُختگي ۽ گهرائي ايندي پئي وڃي. جزاڪ الله. اوهان هڪ لحاظ سان خوش بخت انسان آهيو، جو اوهان کي پنهنجي دور جي مکيه عالمن، مرحوم پير حسام الدين راشدي، محمد ابراهيم جويو صاحب ۽ مرحوم غلام محمد گرامي جي صحبت ۾ رهڻ ۽ سائن گڏ ڪم ڪرڻ جي سعادت

حاصل رهي آهي. اسان وٽ موضوع تمام گهڻا ۽ مسئلا بيشمار آهن، پر پهلي ڳالهه ڪو هجي، جو انهن بابت همٿ سان لکي!

"تحريڪ" بابت ادارتي نوٽ قابل تعريف آهي. خدا ڪري، جو اسان جي پوڙهن ۽ بزرگن جي پاڪستان لاءِ ڪيل جدوجهد جو رڪو رڪارڊ ٺي درست ٿي وڃي ته به بهتر. رهيو قديم آثارن بابت ذڪر، سو ان جو بار بار تذڪرو مناسب نٿو لڳي. اثر انهن تي خيرڪو ٿيندو. سنڌ جي قديم ورثي جي بربادي ۾، رڳو هن کاتي جو دخل ڪونهي، پر هتي جي هر شعبي ۽ کاتي، اسان جي آثارن کي واڻين جو مال سمجهي تباهه ۽ برباد پٽي ڪيو آهي. دولتپور صفن شهر ۾، روڊ ۽ ريل جي وچ ۾، ويهه سال اڳ اسان هڪ شاندار ڪچو قلعو ڏٺو هو، جتي خدا نه ٿو ڀلائي ته هڪ-به قبرون به موجود هيون. بس، پوءِ ڇا ٿيو، جو کاڌ-خوراڪ وارن لاءِ هتي گدام ٺهيا ۽ نتيجو ڇا ٿو نڪري سگهي، اهو محتاج بيان ڪونهي. چون ٿا ته هي ڪوٽ محمد حسن ڪهاوڙ ٺهرايو هو، جيڪو ڪلهوڙن جو جرنيل هو. سو ادا! ڪهڙا ويهي "آثار قديم" وارن سان ليکا ڪيون. بس، جيڪي مهربانيون ڪن، سي ٿوريون آهن.

- غلام محمد لاکو

(دولتپور صفن)

● مهراڻ جو "تحريڪ آزادي نمبر" مليو. روايتي معيار برقرار رکندي هن نمبر کي جامع بڻائڻ جي ڪوشش ڪامياب آهي. پهرئين حصي ۾ آزاديءَ جي تحريڪ جو ۽ ٻئي حصي ۾ انهن تحريڪن ۾ ڀرپور حصو وٺندڙ شخصيتن جو ذڪر هڪ ئي جلد ۾ ڪري پڙهندڙن کي گهڻو ڪجهه ڏنو اٿو. ٻين زبانن مان جي ترجما ڪري خاص نمبر ۾ شايع ڪيا اٿو، سي پڻ اهميت جا حامل آهن.

اميد آهي ته مهراڻ جو ايندڙ دستوري پرچو انهن سڀني خوبين سان ڀرپور هوندو، جي خاص نمبرن ۾ ڏسڻ ۾ آيون، يعني خوبصورت سرورق، معياري مواد ۽ وڻندڙ ڇپائي.

- انيس انصاري

(لاڙڪاڻو سنڌ)

● مهراڻ جو "تحريڪ آزادي نمبر" سنڌي ادب ۾ هڪ قابل قدر اضافو آهي. هن موضوع تي اها پهرين پيشڪش آهي، جنهن وسيلي سنڌ جي ان تاريخي ڪردار کي اجاگر ڪيو ويو آهي، جيڪو قيام پاڪستان جي جدوجهد ۾ ادا ڪيو هو. ان موضوع جا ٻيا به ڪي ئي اهم گوشا باقي آهن، جن لاءِ توقع رکي سگهجي ٿي ته بورڊ طرفان منظر عام تي آندا ويندا.

هن پرچي ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مضمون نهايت معياري آهي ۽ سڄي خاص نمبر جي سونهن قرار ڏني سگهجي ٿو.

ايڊيٽوريل ۾ سنڌ جي خدمتن جي حوالي سان ان ڪان بي توجهيءَ جو جيڪو مذڪور پيش ڪيو ويو آهي، اهو جرئت ۽ بي باڪيءَ جو هڪ عمدو مثال آهي. اداريي ۾ پيش ڪيل تجويزون معقول ۽ جائز آهن، جن جي پوئواري ڪرڻ لاءِ اختياريءَ جي صاحبن کي فوري توجهه ڏيڻ گهرجي.

-عبدالغفار صديقي
(حيدرآباد)

● مهراڻ رسالي جو تحريڪ آزادي نمبر وڏي طمطراق سان شايع ٿيو آهي. بيشڪ تاريخي ۽ شاندار پرچو آهي. ايڊيٽوريل ۾ جيڪي نوَ نڪات ڄاڻايل آهن، انهن تي عمل ڪرائڻ لاءِ هر سنڌيءَ کي ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

هي نڪتا نادر ۽ قابلِ قدر آهن. نمبر جي مختلف مضامين پڙهڻ بعد ڪيتريون ئي نيون ڳالهيون سامهون آيون آهن، مثلاً پير پاڳاري جو ترڪيءَ جي خليفي کي خط لکڻ، علامه اقبال کان اڳ ۾ شمس الدين بلبل ۽ خيري پاڻن جو پاڪستان بابت تصور وغيره. بلاشبہ، هي خاص نمبر سانڍڻ جهڙي سوکڙي آهي.

-احمد خان "آصف" مصراڻي

● هن گذارش ذريعي تحسين جي هنن چند بي ساخته اکرن لکڻ لاءِ پاڻ کي آماده محسوس ڪيم.

مهراڻ جي تحريڪ آزادي نمبر جي حرف ادارت ذريعي اوهان سنڌ جي نامور شخصيتن، تهذيبي ۽ تمدني آثارن ۽ ٻين ڪن اهم مسئلن متعلق جنهن بيباڪ انداز سان اختياري وارن جي ڌيان ڇڪائڻ لاءِ جو مواد قلمبند ڪيو آهي، ان لاءِ اوهان کي سلام آهي.

سنڌ جي زبان، ثقافت، تمدن ۽ تهذيب جي تحفظ ۽ ترقي متعلق اهو لاتعلقي، لاخيالي ۽ لاپرواهي جو سلسلو وڏي مدت کان جاري آهي. خود اسان جي حيدرآباد شهر جي تاريخي آثارن سان جا زيادتي ۽ بي ڌياني جي هلت روا رکي ويئي آهي، ان جو جيئرو جاڳندو ثبوت پڪي قلعي، ميرن جي مقبرن ۽ ڪلهوڙن جي يادگار آثارن مان ملي سگهي ٿو. اهڙ نئو پاڻيان ته پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان جي ڪنهن قديم يا جديد تاريخي يادگار جو اهڙو حشر ڪيو ويو هوندو.

بهرحال، اوهان پنهنجي اخلاقي جرئت ۽ ادارتي ذميواري جو هڪڙو حرصله افزا ۽ قابل قدر مثال قائم ڪيو آهي، جنهن لاءِ اوهان کي آفرين.

-حيدر علي لغاري
(تاجپور سنڌ)

● مهراڻ جو تحريڪ آزادي نمبر ڏسي طبيعت نهايت خوش ٿي. اوهان نهايت عمدا مقالا جمع ڪيا آهن، ۽ نهايت خوبيءَ سان ترتيب ۽ تدوين جو فرض بجا آندو آهي. مون کي خاطري آهي ته مهراڻ جي ٻين خاص نمبرن وانگر هي نمبر پڻ اهلِ علم، خصوصاً سنڌ جي سياسي تاريخ جي ذوق رکڻ وارن ۾ مقبول ٿيندو، ۽ هميشه 'مستقل حوالي' جو ڪم ڏيندو رهندو.

- ڊاڪٽر ابوسلمان شاهجهانپوري

(ڪراچي)

● مهراڻ جو تحريڪ آزادي نمبر ڏسي اکين هيٺئين تي ٿڌو ڇنڊو پيو آهي. اڃا سان فقط اداريو ۽ مضمونن جي فهرست ٿي ڏسي سگهيو آهيان. اوهان بلڪل ٺيڪ لکيو آهي ته تحريڪ آزادي متعلق ڳالهائيندي سنڌ جي خدمتن کي پاسيرو نه رکي سگهبو، پر هيءَ مسئلو اول کان ئي پنجاب سان پڻ لاڳاپيل رهيو آهي. اصل ڳالهه هيءَ آهي ته صحافت اردودانن جي هٿ ۾ آهي ۽ انهن کي صرف جمنا پار جي علائقن ۽ يو. پي. کان علاوه ٻيو ڪو به علائقو نه ته ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ نه ئي جچي ٿو! اردودانن جي بالادستين کي ٽوڙڻ لاءِ اسان پنهنجي بورڊ جي طرفان به اشاعتي ڪم شروع ڪيو آهي. ٻهرين اسان 'احمد خان کرل' ۽ 'ڪال بلينديءَ' جهڙا ٻه ڪتاب ڇاپيا آهن. هاڻي، هڪ ٻيو ڪتاب به لکرائي رهيا آهيون، جنهن ۾ تحريڪ آزاديءَ ۾ پنجاب جي حصي وٺڻ متعلق روشني وڌي وئي آهي.

- محمد آصف خان

سيڪريٽري، پنجابي ادبي بورڊ، لاهور

● مهراڻ جو تحريڪ آزادي نمبر اسٽال تان ورتم. ڏاڍو مهانگو آهي، بهرحال پوءِ به هڪ دستاويز آهي. ان جي پڙهڻ کان پوءِ ائين محسوس ٿيو ته سنڌ پاڪستان حاصل ڪرڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي، ليڪن قومي پريس ۽ نشريات ته ان جي ابتڙ اسان کي تاثر ڏيندڙيون رهنديون آهن ته، ته اهو سڀڪجهه ٻين صوبن جي مسلمانن ڪيو (سواءِ سنڌ جي!) اوهان هي نمبر شايع ڪري اسان کي اهڙي حقيقت کان روشناس ڪرايو آهي، جنهن کي تسليم ڪرڻ لاءِ اڳ ۾ گمان جي ڪيفيت هئي ۽ هاڻي اسان کي پڪ پئجي وئي آهي ته جيڪڏهن سنڌ تحريڪ آزاديءَ کي تيز نه ڪري ها ته پاڪستان ڪڏهن به وجود ۾ نه اچي ها.

سنڌ مدرسة الاسلام نه هجي ها ته محمد علي جناح پيدا نه ٿئي ها، تنهنڪري سنڌ مدرسة الاسلام جو مرتبو علي ڳڙهه ڪاليج کان تمام مٿاهون آهي، پر قومي

پر پس ان کي ڪابہ اهميت نہ ڏيندي آهي. پل نہ ڏين، اسان جي اڳين تان پردا هٽي ويا آهن، هاڻي انهن جي پروپيگنڊا بي سُود ويندي.

-منير سولنگي
(پير جو ڳوٺ)

● مهراڻ تحريڪ آزادي نمبر ١ ۽ ٢ سال ١٩٨٥ع پڙهيم، ڏاڍو وڻيو. رسالي جي سڃاڻ تمام اعليٰ آهي، گڏوگڏ تفصيلي ۽ جامع مضمونن ويتر رسالي کي سهڻو ڪيو آهي. مان ٻئي حصا پڙهيا، ۽ منهنجي واقفيت ۾ اضافو ٿيو.

-گلزار سومرو
(اسلام آباد)

● عرض تہ اوهان جو تازو رسالو، يعني ”موتين مالها“ پڙهيم، جنهن جي ڪافي وقت کان وٺي آس هيم.

انهيءَ مهراڻ رسالي جي تعريف تہ اسان کان نٿي ٿي سگهي. انهيءَ جي تعريف اهي ئي ڪري سگهن ٿا، جن هن ڪتاب جي لاءِ تاريخي، علمي، تهذيبي ۽ ادبي خزانن کي کولي هن جي لاءِ مواد تحرير ڪيو آهي. پر آءٌ ايترو ضرور چوندس تہ هي رسالو سنڌي ادب جو روح آهي. اوهان جو هي تحريڪ آزادي نمبر مون کي ايترو تہ پسند آيو جو مون کي پڙهڻ وقت ائين محسوس ٿي رهيو هو، ڄڻ تہ هي ڪو رڪارڊ ڪيل انهن بزرگن، انهن عظيم سرويچ سپاهين جو يادگار آهي، جنهن جي پڙهڻ سان محسوس ٿي رهيو هو تہ ڄڻ آءٌ انهن بزرگن جي تصويرن کي ڏسي رهيو آهيان.

انهيءَ ادبي سمنڊ ۾ هلندي هلندي هڪ زنده دل اديب جي چهري تي نظر پئجي وئي، جنهن منهنجي جان جا وار ئي ڪڙا ڪري ڇڏيا. انهيءَ مرد مجاهد جي تصوير اهڙي نموني تہ روشن هئي ڄڻ تہ هي ادبي زماني جو سج آهي. [جناب جي. الانا] اسان جي هن خوشيءَ جي پيغام کي قبول ڪندا.

-نبي بخش شر بلوچ

● تحريڪ آزادي نمبر، اوهان جي اڳين نمبرن وانگر هڪ ڪامياب ڪوشش آهي. هن نمبر ۾ مواد جي سڃاڻ اهڙي نموني رکي وئي آهي جو ڪو بہ پهلو تشنہ رهجي نہ ويو آهي. هن نمبر جي اها بہ هڪ خصوصيت آهي تہ هن نمبر کي اوهان ٻن حصن ۾ ورهايو آهي، جنهنڪري تحريڪن متعلق مواد الڳ ٿي پيو آهي ۽ شخصيات متعلق الڳ، جنهنڪري مطالعي ۾ آساني ٿي پيئي آهي. مضمونن جي

چونڊ به پنهنجو مٽ پاڻ آهي. هر مضمون نگار ملڪ جو چاتل سڃاتل اديب آهي ۽ سندن بهترين تخليقات هن نمبر ۾ شامل ڪيون ويون آهن اهوئي سبب آهي جو هي هڪ يادگار نمبر ٿي پيو آهي.

- ميمڻ غلام مصطفيٰ مشتاق
(لاڙڪاڻو)

● "مهراڻ" جو تحريڪ آزادي نمبر اڪ وانگر ظاهري ۽ باطني خوبين سان سينگاريل ڏاڍو پسند آيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا مضمون، جي. الانا ج.و قائداعظم محمدعلي جناح، سنڌ سپاهه، تحريڪ ريشمي رومال از ابوسلمان شاهجهانپوري صاحب، سنڌ جي بمبئي کان جدائي، آزاديءَ جي تحريڪ ۾ سنڌ جو حصو، از ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ صاحب، قيام پاڪستان ۽ روزانه الوحيد جي ڪهاڻي ۽ تحريڪ پاڪستان ۾ سنڌ جي پائيواري از احمدخان آصف مصراڻي ۽ لاڙڪاڻي ۾ خلافت تحريڪ تمام اهم ترين مقالا آهن ۽ ٻئي پاڱي ۾ رئيس غلام محمد ڀرڳڙي از: ڊاڪٽر حميده کهڙو صاحب، رئيس المهاجرين، مولانا عبيدالله سنڌي، محترم جي. ايم. سيد ۽ پير علي محمد راشدي صاحبن جا مضمون به ڏاڍا معياري ۽ سنڌ جي آزاديءَ جي تاريخ تي اهم مضمون آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا ٻئي مضمون پاڳارا خاندان تي مکيه مضمون آهن ۽ تاريخ سنڌ تي مکيه ماخذ آهن. هن پرچي ۾ هي وڏو قيمتي مواد سمويل آهي.

اسان هرهڪ سنڌيءَ کي عرض ڪنداسين ته هي پرچو خرچ ڪري پاڻ پڙهن ۽ ٻچن کي به پڙهائين. هي پرچو پنجاهه ورهيه گذرڻ کان پوءِ سنڌ جي تاريخ بنجي ويندو، ۽ الله سائين، اوهان جي محنت کي قبول ڪري، ان جو اجر ڏيڻ فرمائيندو.

- غلام مصطفيٰ ڀٽيو
(ڪرن - شڪارپور)

● تماهي "مهراڻ" نظر مان نڪتو، جنهن ۾ ٻين سان گڏ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي لکيل مقالن ۾ راشديه خاندان جي اعليٰ هستين جو احوال پڙهي روح کي ڏاڍي راحت ٿي ۽ دل باغ و بهار ٿي. انهيءَ خوشيءَ وچان ڊاڪٽر صاحب ۽ اوهان سڀني کي دلي مبارڪ ٿي ڏجي. اميد ته آئينده به اهڙن نقطن سان نوازيندا رهندا.

پيو ته مان اوهان کي آگاهه ٿو ڪريان ته تعلقه اباوڙي جي ٽپي ڪينجهو ۾ بنده جي ڳوٺ کان اتر - اولهه ڪنڊ ۾ قريباً ٽن ميلن جي فاصلي تي هڪ اوائلي شهر "وڄوٺ" ڪنڊرن جي صورت ۾ آهي. هن شهر جو نالو چچنامه ۾ "وجورتا" مذڪور آهي.

هي قديم شهر قيمتي پٿرن ۽ سرن سان ڀريو پيو آهي، جن مان هڪ اعليٰ نموني جو پٿر بنده جي ڳوٺ ۾ به پيو آهي ۽ ساڻهن ڪيترين ئي سرون ۽ پٿر ڪيڏي

وچي گهر جوڙيا آهن. ڪجهه وقت اڳ هن شهر جي پڙي تي هڪ کوٺي به ظاهر ٿي، جيڪا پوءِ ڍهي پيئي ۽ هن وقت ان کوٺي واري جاءِ تي هڪ پڙو آهي جنهن تي چڙهي نظارو ڏسي سگهجي ٿو. ڪجهه سال اڳ اسان کي اتان ڪجهه سڪا به لڌا هئا. ان کان پوءِ محترم استاد محمد پنهل ڏهر جعفري به گهميو ۽ سندس آثار ڏسي هڪ طويل مضمون به لکيو.

هن وقت ماڻهو زمين کي آباد ڪرڻ لاءِ ٽريڪٽرن سان هن شهر جا ڪنڊر ميٽائي رهيا آهن، تنهنڪري حڪومت کي انهيءَ شهر جي حفاظت خاطر فوري قدم کڻڻ گهرجن، ۽ جيڪڏهن هن شهر جي کوٽائي ڪئي ويئي ته ساڳئي موهن جي دڙي وارا قيمتي آثار ظاهر ٿيندا.

- محمد سليمان ڏهر

(ڪوٽ ڏته مهر، پوسٽ: ريتي، اٻاوڙو)

● تقريباً ڇهن مهينن جي انتظار کان پوءِ سماهي مهراڻ جو تازو پرچو "تحريڪ آزادي نمبر" مليو. انتظار جون ٿڪاوٽون لهي ويون. اداره ۽ مقالانويسن کي مبارڪ هجي. تمام مقالا آزادي متعلق تاريخي مواد جو ڀنڊار آهن: سواءِ چند مقالن جي، زياده تر مقالا ڇپيل ڪتابن تان ورتل آهن. بهتر ائين ٿئي ها جو گهٽي کان گهٽا مقالا اهي ڏيو ها، جيڪي اڳ ڇپيل نه هجن ها، جهڙوڪ غلام محمد لاکي صاحب جو مقالو. وري به شاباش اٿوَ، جو تڪليف وٺي ڪري سموري تاريخي مواد (آزادي متعلق) کي يڪجا ڪري موتين وانگر مالها ۾ پوئي ۽ سينگاري پيش ڪيو اٿوَ.

سماهي مهراڻ "رني ڪوٽ نمبر" وانگر سماهي مهراڻ "تحريڪ آزادي نمبر" جو ايڊيٽوريل به پنهنجو مٽ پاڻ آهي، ڏاڍو پسند آيو. هن ايڊيٽوريل ۾ آثار قديمه متعلق راءِ وڏي. ادا سائين! محڪمه آثار قديمه جو ڌيان ذرا هن طرف به ڇڪائيندا ته سنڌ جي تاريخي شهر "وڃوٽ" جا ڪنڊر، جيڪي ضلعي سکر جي تعلقي اٻاوڙي ۾ آهن، سي ڏينهون ڏينهن ختم ٿيندا ٿا وڃن، ڇاڪاڻ ته هن تاريخي ۽ قديم شهر 'وڃوٽ' جي پرسان تمام زمينون ماڻهن ۾ الاٽ ٿي چڪيون آهن، جنهنڪري ماڻهو پنهنجي زمين کي ڦهرائڻ سان گڏ پنهنجين زمينن کي وڌائڻ خاطر ٽريڪٽرن سان هن تاريخي ڪنڊرن کي نيست ۽ نابود ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن، ۽ ٻيو وري ماڻهو پنهنجن جاين ڦهرائڻ خاطر هن قديم ۽ تاريخي شهر جي ڪنڊرن کي کوٽي سرون ڪڍي ڪري کڻائي وڃي رهيا آهن. ڪيترائي وڏا ۽ سهڻا پٿر هنن ڪنڊرن مان کوٽائي ڪري ماڻهن کڻي وڃي پنهنجن پنهنجن گهرن اڳيان رکيا آهن. انهيءَ لاءِ محڪمه آثار قديمه جي عملدارن جو ڌيان ڇڪائڻ گهرجي ته هتان جي

ماڻهن کي سختيءَ سان تنبيهه ڪئي وڃي ته هنن تاريخي کنڊرن سان هٿ چراند نه ڪن. زمين کي وڏائڻ خاطر هن تاريخي شهر جي نشانن کي ختم نه ڪن ۽ نه وري پنهنجن جاين ٺهرائڻ خاطر هنن تاريخي کنڊرن کي کوٽين، سرون ۽ پٿر ڪڍي وڃن.

محڪمه آثار قديمه کي گهرجي ته 'وڃوٽ' جهڙي تاريخي ۽ قديم شهر جي تحفظ لاءِ جوڳا اپاءَ وٺي ۽ کوٽائي ڪرائي. هن تاريخي شهر جو ذڪر چچنامه سميت سنڌ جي تاريخ متعلق ڪيترن ڪتابن ۾ آيل آهي.

-محمد پنهل ڏهر جعفري

(ڳوٺ غلام علي ڏهر)

●مهراڻ جو هي خاص نمبر هڪ دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. گذريل سال کان مهراڻ واقعي سنڌي ادب ۾ واڌارو ڪيو آهي، مهراڻ جا سڀ پرچا (خاص نمبر) سانڍڻ جهڙا آهن.

جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، جي. ايم. سيد ۽ ڊاڪٽر ابوسلمان شاهجهانپوري جا مضمون تمام گهڻو وڻيا.

-شوڪت خواجائي بکري

(سکر سنڌ)

●مهراڻ جو تازو شمارو 'تحريڪ آزادي نمبر' هڪ چڱو خاصو ۽ ضخيم نمبر ڪڍيو ويو آهي.

انهيءَ ڳالهه جو سنڌ جي هر باشندي کي اعتراف آهي ته جدوجهد آزادي ۽ پاڪستان جي قيام جي ساراهه جوڳي تحريڪ ۾ سنڌ جو هڪ نه وسرندڙ بنيادي ۽ تاريخي ڪردار رهيو آهي. اوهان جي انهيءَ راءِ سان بہ پورو پورو اتفاق آهي ته پاڪستان جي اصلي خالق، 'سنڌ' آهي. ان لاءِ اوهان ١٩٣٨ع واري سنڌ صوبائي مسلم ليگ ڪانفرنس ڪراچيءَ جو ٺهراءَ ۽ ورهاڱي جي رٿ، سنڌ اسيمبليءَ جو ١٩٤٣ع ۾ پاڪستان جي حق ۾ ٺهراءُ، علاوه ازين سنڌ جي بمبئيءَ کان ١٩٣٦ع ۾ علحدگي، يا تعليم جي ميدان ۾ خانبهادر حسن علي آفندي جون بي لوث خدمتون ۽ سنڌ مدرسة الاسلام جي قيام وغيره جو بخوبي ذڪر ڪيو آهي، پر ساڳئي وقت خلافت تحريڪ، ريشمي رومال تحريڪ، هجرت تحريڪ يا حر تحريڪ وغيره ۾، جن جو تفصيل سان احوال (ڪنهن حد تائين) نمبر جي مختلف مضمونن ۽ مقالن ۾ پڻ ڪيو ويو آهي، انهيءَ سان ثابت آهي ته برصغير جي آزادي ۽ پاڪستان جي قيام ۾ اجتماعي يا انفرادي ڪوشش ۾ سنڌ کي هڪ ممتاز حيثيت حاصل آهي.

۱۸۵۷ع کان ۱۹۴۷ع تائين تقريباً هڪ صدي جي مڪمل ۽ مسلسل جدوجهد ۽ عظيم قربانين تي سنڌيءَ ۾ ڪوبه خاص ۽ مستند مواد مفقود آهي. اميد اها آهي ته سنڌي ادبي بورڊ ڪتابي صورت ۾ ڪڏهن نه ڪڏهن اها ڪمي پوري ڪندو يا مهراڻ جي ڪيترن ئي ضخيم جلدن تي مشتمل سنڌ جي انهن عظيم انسانن جي عظيم قربانين کي خراج عقيدت پيش ڪندو.

اوهان جو اهو لکڻ بلڪل درست آهي ته سنڌ جي انهن عظيم خدمتن ۽ تاريخي ڪردار قيام پاڪستان کان وٺي ويجهڙائيءَ واري دور تائين جاڻي ٻجهي نظرانداز ڪيو ويو آهي، ۽ دانسته طور قومي سطح تي اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي آهي ته مسلم مفادن جي تحفظ، نگراني ۽ پاڪستان جي قيام جي سلسلي ۾ قربانيون ڏيندڙ مسلم رهنما ۽ رهبر، مدبر ۽ اڳواڻ يا ڪارڪن، سنڌ نه بلڪ ڪن ٻين علائقن ۽ صوبن سان تعلق رکندڙ هئا ۽ (خدانخواسته) سنڌ ته رڳو رڍن ٻڪرين جو صحرائي علائقو پئي رهي آهي...

...اوهان ”محڪمه آثار قديمه ۽ سنڌ“ جي عنوان سان جيڪا نشاندهي ڪئي آهي ۽ متعلقه اداري کان علاوه، انتظاميه ۽ عوام کي جهنجهوڙيو آهي، ڪاش هرهڪ صرف ايترو ئي ڪم ڪري، جيترو ان تي فرض جي طور عائد ٿئي ٿو، تڏهن به لک شڪرانا ان کان وڌيڪ نه تقاضا ڪنداسين ۽ نه ئي ڪا اميد ئي رکجي ته ڪوبه فرد يا ادارو فرض کان پوءِ نفل به ادا ڪندو.

ان ڳالهه جي خوشي ٿي ته مهراڻ پنهنجي اصلي ماڳ تي موٽيو آهي ۽ نمبرن جو سلسلو پڄاڻيءَ تي پهچائي، پهرين وانگر، هر صنف کي پيش ڪندي پنهنجو پراڻو بلڪ اصلي رنگ ڍنگ اختيار ڪندو.

—عابد لغاري

(حيدرآباد سنڌ)

● پيارا! توهان جي خلوص کي آڏو رکي، مهراڻ جي هر پرچي لاءِ مون ڪهاڻي لکڻ جو عهد ڪيو آهي. اڄ پنهنجو واعدو پاريندس، ان جي پڪ ڄاڻجو.

—امر جليل

(اسلام آباد)

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان
شايع ڪيل ڪتاب

---

۱. جنگ ناما — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — اوچو ڪاغذ ۶۰-۰۰ رپيا
سادو ڪاغذ ۵۰-۰۰ رپيا

۲. ڪافيون — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — اوچو ڪاغذ ۶۰-۰۰ رپيا
سادو ڪاغذ ۵۰-۰۰ رپيا

۳. جامع سنڌي لغات (ڀاڱو ۴) — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
نظرثاني: علامه غلام مصطفيٰ قاسمي — ۷۰-۰۰ رپيا

۴. جمال حبيب صلعم — فقير محمد اسماعيل ٺٽوي — ۲۵-۰۰ رپيا

۵. تذڪرهٔ مشاهير سنڌ (ڀاڱو ۲) — مولانا دين محمد وفائي — اوچو ڪاغذ ۴۰-۰۰ رپيا
سادو ڪاغذ ۳۵-۰۰ رپيا

۶. تاريخ معصومي (نئون ڇاپو) — مير محمد معصوم بکري
مترجم: مخدوم امير احمد — ۵۰-۰۰ رپيا

قريب اشاعت:

۷. سنڌ جون لوڪ آکاڻيون — ڪنڪيڊ
مترجم: خانم خديجه دائود پوٽو — سادو ڪاغذ ۲۰-۰۰ رپيا
اوچو ڪاغذ ۲۵-۰۰ رپيا

۸. جنت السنڌ (ٻيو ڇاپو) — رحيمداد خان مولائي شيدائي — ۷۰-۰۰ رپيا

ملڻ جو هنڌ

سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو
(پوسٽ باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد سنڌ.)
فون نمبر ۷۱۱۷۶

برادرم ڪرم ڊاڪٽر صاحب سلمهٗ

السلام عليڪم ، رنج ته ٿيا هوندؤ پر درويش معذور هو . پر تنهن هوندي به معافي گهران ٿو . پڇ پڇ هن مهل شرمندو آهيان ته جو بيوسيءَ جنجال ۾ ڦاسي پيو جو علمي ادبي شغل ڪٽجي ويو . بهرحال اميد ته اوهان جي هن تاڪيد جو ڏوراپو نه ڪبو . گهڻو ڪري هن هفتي ۾ ڪا ڏهه ڏينهن ٻاهر ٻاهر ڪڍي سگهندس . اڄ به سبب دير جو هيءُ پيو . اڄ مون کي ذرو فرصت پيدا ٿي ڪم ٻيو ڪري موڪليان ٿو . اميد ته خوش ۽ راضي هوندا .

والسلام

فتح محمد

22/11/64

سيوهاڻي

سنڌ جي ممتاز اديب ۽ شاعر

حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جا هٿ اکر